

В Л А Д И М И Р
НАБОКОВ

Д А Р

ИЗДАТЕЛСТВО • ХЕМУС •

ВЛАДИМИР НАБОКОВ

ДАР

Превод: Пенка Кънева

chitanka.info

Един от най-големите руски писатели на ХХ век, чието творчество му отрежда място и сред ярките представители на световната литература, **Владимир Набоков** (1899–1977), е роден в Санкт Петербург е семейството на обществен деец и държавник от либералното крило на политическите среди в Русия. Революцията от 1917 г. го прокужда от родината му, в която не се завръща до края на живота си. Получава висше образование в Кеймбридж, живее в Берлин, после в Париж, а от 1940 — и в САЩ, където става професор по руска литература, преди отново да се завърне в Европа. Умира в Швейцария. Автор е на романи, повести, разкази, стихове, есета, изявявал се е също като драматург и преводач. Световна известност му носи романът „Лолита“ (1955), предшествуван обаче от „Машенка“, „Поп, дама, вале“, „Защита Лужин“, „Смях в мрака“, „Покана за екзекуция“, „Дар“, утвърдили името му сред ценителите на изящната словесност. „Пнин“, „Ада“, „Други брегове“, лекциите и студиите, посветени на руски и световни класици, и др. го налагат като един от най-изтънчените майстори на литературното творчество през нашето столетие, чиито произведения вибрират с високочестотното и захранващо духа напрежение на една несравнима и силно въздействаща поетичност. Романът „Дар“ с основание се смята за коронната му творба.

„Дар“ е връх в цялостното творчество на Набоков, чрез който то се нарежда сред големите творения на века.

Жан Бло

УВОД ОТ АВТОРА

В по-голямата си част романът „Дар“ бе написан през 1935–1937 година в Берлин, а последната му глава завърших през 1937-а във Франция, на Ривиерата. Водещото емигрантско списание „Современные записки“, издавано в Париж от група бивши членове на Руската социалреволюционна партия, го отпечата в няколко броя, но без четвъртата глава, елиминирана по същите причини, поради които съдържащата се в нея биография бива отхвърлена от Василиев в третата (вж. стр. 243–244): хубав пример за това, как животът се принуждава да имитира тъкмо онова изкуство, което осъжда. Едва през 1952 г., подир близо две десетилетия откак бях започнал работата си над произведението, то излезе без съкращения благодарение на такава самарянска организация, каквато е издателство „Чехов“ в Ню Йорк. А това, при какъв режим в Русия „Дар“ може да бъде четен там, основателно вълнува въображението.

Живеех в Берлин от 1922 година, т.е. съвсем както младият герой в романа, но нито този факт, нито обстоятелството, че имаме с него общи интереси от рода на литературата и лепидоптерите^[1], би трябвало да предизвикат у читателя някакво „аха“ и да го подтикнат към отъждествяване на автора с творбата му. Не съм и никога не съм бил Фьодор Годунов-Чердинцев, баща ми не бе изследовател на Централна Азия, какъвто аз може би ще стана някой ден, не съм ухажвал Зина Мерц, нито пък съм се занимавал с поета Кончеев или с друг писател. Всъщност тъкмо у Кончеев или у романиста Владимирив, друг епизодичен образ, аз намирам нещичко от себе си, от човека, който бях около 1925 г.

По времето, когато работех над тази книга, аз още не знаех към какъв подход да се насоча, за да обрисувам Берлин и руската колония там така из основи и безжалостно, както го сторих при изобразяването на някои среди в по-сетнешната си проза, писана на английски. Тук-там през изкуството се провижда историята. Отношението на Фьодор към Германия е като че прекалено типично за силното и ирационално

презрение на руските емигранти към „туземците“ (в Берлин, Париж или Прага). Освен всичко друго моят млад герой изпитва влиянието на една надигаща се гнусна диктатура през периода, в който бе писан романът, а не през онзи, частично пресъздаден в него.

Огромният отлив на интелектуалци, съставляващи такава значителна част от емигрантите от Съветска Русия в първите години след болшевишката революция, изглежда днес като скиталчеството на някакво митично племе, чиито лунни и птичи знаци аз издирвам в пясъка на пустинята и ги показвам. Оставахме непознати за интелигенцията в Америка, която, омагьосана от комунистическата пропаганда, виждаше в нас само генерали злодеи, петролни магнати и ексцентрични дами с лорнети. Този свят вече не съществува. Няма ги Бунин, Алданов, Ремизов. Няма го Владислав Ходасевич, най-големия руски поет през ХХ век. Старите интелектуалци измират, без да намерят приемници сред лицата, които през последните две десетилетия пристигат в чужбина от Съветския съюз, носейки със себе си провинциализма и филистерството на тамошната си родина.

Тъй като светът на „Дар“ е също тъй фантазмагоричен, както повечето мои светове, мога да говоря за тази своя книга от позициите на известно отдалечаване от нея. Това е впрочем последният роман, който съм написал или ще напиша на руски език. Героинята в него не е Зина, а руската литература. Основното в първата глава са стихотворенията на Фьодор. Втората отразява въздействието на Пушкин върху творческото развитие на младежа и опита му да опише експедициите на своя баща зоолог. Третата глава измества фокуса върху Гогол, но в центъра ѝ е любовното стихотворение, посветено на Зина. Книгата на Фьодор за Чернишевски, една спирала вътре в сонет, е средоточие на четвъртата. Последната глава съчетава всички предходни теми и внушава усещане за книгата, която Фьодор мечтае да напише някой ден: „Дар“. Питам се докъде въображението на читателя ще изпроводи младите влюбени, след като те напуснат сцената.

Съзнавам, че участието на толкова много руски музи в оркестрацията на романа го прави особено труден за превод. Мотото към него не е измислено. Стихотворението, което служи за епilog, пародира строфа от „Евгений Онегин“.

Монтьо,
28 март 1962 г.

Владимир Набоков

[1] Пеперудите (зоол., от гр.). — Б.р. ↑

*Дъбът е дърво. Розата е цвете. Еленът е
животно. Врабецът е птица. Русия е нашата
родина. Смъртта е неизбежна.*

П. Смирновски
Учебник по руска
граматика

1

В облачен, но светъл ден, към пет часа на първи април 192... година (някакъв чуждестранен критик отбеляза веднъж, че макар много романи, немските например, да започват с дата, само руските автори — поради оригиналната честност на нашата литература — не доизказват цифрите) пред къща номер седем на улица Таненберг в западната част на Берлин спря фургон за мебели, много дълъг и много жълт, запрегнат със също жълт трактор с хипертрофирани задни колела и твърде откровена анатомия. Върху челото на фургона личеше звездата на вентилатора, а по целия му хълбок се точеше името на фирмата за пренос-превоз с грамадни сини писмена, всяко (включително и квадратната точка) подсилено отляво с черна боя: недобросъвестен опит за промъкване в следващото поред измерение. Пред същата къща (в която ще живея и аз), явно излезли да посрещнат своите мебели (а в моя куфар има повече чернови, отколкото бельо), бяха застанали две персони. Мъж в палто от кафяво-зелен шаяк, леко оживявано от вятъра — висок гъстовежд старец с побеляваща брада и мустаци, рижавеещи около устата, в която безчувствено държеше студена, полуиздухана угарка от пура. Жената — набита и попреминала младостта, кривокрака и с доста красиво лъжекитайско лице — носеше късо астраганено палто; вятърът я заобиколи и духна към мен нелош, но малко спарен парфюм. Двамата — неподвижно и зорко, тъй напрегнато, сякаш щяха да ги ударят в кантара, наблюдаваха как трима юначаги с червени вратове и в сини престилки се борят с техните мебели.

„Ей с такава сцена да започна някога дебела книга по стария вкус“ — помисли мимоходом с безгрижна ирония, напълно излишна впрочем, защото някой в него, вместо него, независимо от него посрещна видяното, записа го и го скъта. Самият той, настанил се току-що и още несвикнал с положението си на тукашен обитател, сега за пръв път беше изскочил да купи това-онова. Познаваше улицата, както му бе познато всичко наоколо: пансионът, откъдето се бе

изнесъл, беше наблизно, ала досега тази улица кръжеше и се плъзгаше, лишена от всякаква връзка с него, но днес внезапно спря, вече застинала като проекция на новото му жилище.

Проточила се между средни на ръст липи с капки дъжд по гъстите черни вейки според схемата на бъдещите листа (утре във всяка капка ще има зелена зеница), снабдена с накатранена гладка повърхност, широка над десет метра, и с напъстрени тротоари ръчна изработка (облагодетелстващи нозете), улицата слизаше с едва забележим наклон от пощата и свършваше като епистоларен роман при църквата. Опитният му взор диреше кое в нея би се превърнало във всекидневна спънка, във всекидневно изтезание за чувствата, но май нищо такова не се забелязваше, а разсеяната светлина на сивия пролетен ден не само бе извън подозрение, но дори обещавахе да смекчи дреболията, която не би пропуснала да се открие на слънчев зрак; тази дреболия можеше да бъде всичко: цветът на къщата например, веднага породил в устата му неприятен вкус на овес, а може би и на халва; архитектурен детайл, набиващ се експанзивно всеки път в очите му; дразнещата преструвка на кариатидата — хрантутница, не подпора, която и от по-лек товар начаса би се превърнала в прах от мазилка; или — върху ствола на дърво — безцелно и завинаги оцелелият под ръждиво кабарче крайчец на свършила работа, ала нескъсана докрай ръкописна обява за изгубено синкаво куче; или предмет до прозорец, или миризма, отказваща в последната секунда да съобщи спомена, който уж е искала да предизвика, но така и останала на ъгъла като скрита зад самата себе си тайна. Не, нямаше нищо такова (още нямаше), ала ще е добре, помисли той, някой път през свободното време да проучи как се редуват онези три-четири вида магазинчета и да провери доколко е вярна догадката, че в разположението им се съдържа композиционен закон, та като попадне на най-честото съчетание, да вникне в средния ритъм за улиците на даден град, примерно: будка за тютюн, аптека, плод и зеленчук. На улица Таненберг тези три магазина бяха разделени, намираха се в различни нейни краища, но може пък роенето в ритъм тук още да не бе започнало, а в бъдеще, подчинявайки се на контрапункта, постепенно (в зависимост от фалирането или от преместването на собствениците) те да се съберат: плод и зеленчукът предпазливо ще прекоси улицата, за да застане през седем, а може би и през три номера от аптеката —

също както в рекламен филм разбърканите букви намират местата си, при което някоя от тях накрая ще се преобърне, изправяйки се припряно на крака (комичен персонаж, задължителният Иван повлекан в новобрански строй), изчаквайки така да се освободи съседно място, а сетне и двете по диагонал ще намигнат на будката за тютюн — хайде, беж насам; и ето ги трите вече наредени една до друга, като в банален стих. Боже мой, колко мразя всичко това, магазинчетата, стоката на витрината, тъпото ѝ лице и най-вече церемонията на сделката, размяната на изтъркани любезности, преди и след! Ами скромната цена, свенливо премрежила поглед... благородството на отстъпката... човеколюбието на търговската реклама... Цялото това дълнопробно подражание на доброто — странно всмукващо добрите: Александра Яковлевна ми е признавала, че щом тръгне на пазар из познатите магазинчета, тя нравствено се пренася в особен свят, където се опива от виното на честността, от сладостта на взаимните услуги и отвърща на восъчната усмивка на продавача с изблик на лъчезарен възторг.

Класата на магазина, в който сега влезе, бе ясно определена от поставената в ъгъла масичка с телефон и указател, с нарциси във ваза и с голям пепелник. Тук не предлагаха руските папирози, които той предпочиташе, та щеше да си тръгне с празни ръце, ако продавачът нямаше жилетка на точки със седефени копчета и плешивина с цвят на тиква. Да, цял живот все по нещичко ще получавам в натура, за да наваксам постоянно нарастващата скъпотия на стоките, които ни натрапват.

Докато прекосяваше под ъгъл към аптеката, неволно обърна глава (светлинен лъч му блесна в рикошет откъм слепоочието) и видя — с онази бърза усмивка, с каквата поздравяваме дъга или роза — как сега от фургона измъкват паралелепипед бяло ослепително небе — огледален гардероб, и по него като по екран се мярна безупречно ясното отражение на клони, които се плъзгаха и люшкаха не като дървета, а с човешко съмнение, обусловено от нрава на хората, помъкнали това небе, тези клони, тази плъзгаща се фасада.

Продължи нататък към магазинчето, но току-що видяното — дали защото му достави удоволствие от сродно естество, или защото го сепна и изненада (както в податливия мрак децата падат от гредата в плевника) — освободи у него нещо приятно, заседнало от няколко дни в тъмното дъно на всяка негова мисъл и завладяващо го при най-малък

тласък: излезе моята стихосбирка; и когато както сега се препънешеш случайно, тоест спомнешеш си тези петдесетина току-що отпечатани в книга стихотворения, светкавично прехвърляше наум цялото томче така, че в мигновената мъгла на безумно ускорената му музика не успяваше да различи читателския смисъл на мяркащите се стихове — познатите думи профучаваха, кръжаха в устремната пяна (кипенето ѝ се сменя с неудържим галоп; ако се втренчиш в нея, както правехме някога, взрени във въртопа ѝ от полюшкващия се мост при воденицата, докато мостът не се превърнеше в кърма на кораб: сбогом!), и тази пяна, и прелитането, и стихът, пробягал отделно, диво, блажено креснал отдалеч, сигурно зовящ го към дома, всичко това заедно с млечната белота на корицата се сливаше в усещане за щастие с изключителна чистота... „Всъщност какво правя!“ — сепна се той, защото се улови да изсипва току-що полученото ресто от тютюнджийницата върху гуменото островче посред стъкления тезгях, през който изотдолу прозираше подводното злато на плоски шишенца с парфюми, докато снизходителният към чудатостта му поглед на продавачката любопитно обгръщаше разсеяната ръка, плащаща за предмет, още дори неназован.

— Моля, дайте ми бадемов сапун — произнесе с достойнство той.

Сетне със същата летяща походка се върна вкъщи. Там на тротоара вече нямаше никого, ако не се смятат трите стола с цвят на метличина, сякаш подбутнати от деца. А вътре във фургона се беше излегнало малко кафяво пиано, овързано, за да си остане по гръб, и вирнало две малки метални ходила. На стълбището срещна хамалите, юрнали се надолу с раздалечени колене, а докато натискаше звънеца до вратата на новото си жилище, чу как горе си подвикват гласове, блъска чук. Щом му отвори, хазайката заяви, че е оставила неговите ключове в стаята му. Тази едра хищна германка имаше странно име, мнимо наподобяващо творителен падеж, което му придаваше звучността на сантиментално уверение: тя се казваше Clara Stoboy^[1].

А ето я продълговатата стая, където чака търпеливият куфар... Внезапно всичко се промени: да не дава Господ да ви сполети такава ужасна унизителна скука — за пореден път да отхвърляте гнусното потисничество на поредното преместване в нова квартира,

невъзможността да живеете очи в очи със съвсем чужди вещи, неизбежното безсъние на тази кушетка!

Постоя известно време пред прозореца: небето беше кисело мляко; и там, където плаваше сляпото слънце, сегиз-тогиз зейваха опалови ями и тънките сенки на липовите клони, страшно забързани към живота, тогава се размиваха недоуплътнени долу, върху изпъкналия сив покрив на фургона. Къщата отсреща бе в скели до средата, а по здравата част на тухлената фасада се виеше бръшлян, достигнал и прозорците. В дъното на пътеката, разделяща градинката отпред, се чернееше табелата на въглищарница, помещаваща се в сутерен.

Само по себе си всичко това бе гледка, каквато и стаята беше сама по себе си; но се яви посредник и вече гледката се превръщаше в гледка именно от тази стая и от никоя друга. Това, че е прозряла обаче, не я бе разхубавило. Матовожълтите тапети на сиво-сини лалета мъчно ще бъдат преобразени в степна далнина. Дълго ще се наложи да обработва пустинята на писалището, докато от нея поникнат първите редове. И дълго ще трябва да ръси пепел под креслото и в скута му, та то да стане годно за пътешествия.

Хазайката влезе да го повика на телефона и той, учтиво приведен, я последва до трапезарията. „Първо — каза Александър Яковлевич, — защо, драги ми господине, от вашия пансион толкова сърдито дават новия ви номер? Да не сте изхвърчали оттам със скандал? А второ, искам да ви честитя... Как, още ли не знаете? Честна дума?“ („Още нищо не знаел“ — обърна се Александър Яковлевич с opakото на гласа си към някого до телефона.) „Добре, тогава вземете се здравата в ръце и слушайте, чета: «Току-що излязлата стихосбирка на неизвестния досега автор Фьодор Годунов-Чердинцев ни се струва толкова ярко явление, поетичният талант на автора е толкова безспорен»... Вижте какво, ще прекъснем дотук, елате у нас довечера и ще получите цялата статия. О, не, скъпи Фьодор Константинович, сега нищо няма да ви кажа, нито къде е отпечатана, нито от кого е — а, ако искате да знаете какво мисля, не се сърдете, но ви прехвалва. Ще дойдете, нали? Чудесно. Ще ви чакаме.“

Докато оставяше слушалката, за малко да събори от масичката стоманената пружинка с вързан за нея молив; понечи да я хване, ала тъкмо тогава я бутна; сетне си удари бедрото в ъгъла на бюфета,

изпусна и папиросата, която вадеше в движение от кутията, а накрая тресна вратата, понеже не си прецени замаха и минаващата по коридора фрау Стобой изрече студено: „Оопс!“ Дося му се да ѝ каже, че нейната жълтеникава рокля на сиво-сини лалета е прекрасна, че пътят в накъдрената ѝ на вълни коса и друсачите се торбички на бузите ѝ придават нещо царствено жоржсандовско; че трапезарията в нейния дом е върхът на съвършенството, ала се ограничи с лъчезарна усмивка и почти се стовари върху тигровите райенца, които отскочилият котарак остави подире си, но в края на краищата нали не се беше и съмнявал, че ще е тъкмо така, че светът в лицето на неколкостотинте любители на литературата, напуснали Петербург, Москва, Киев, веднага ще оценят неговия дар.

Пред нас е малко томче, озаглавено „Стихотворения“ (обикновената ливрея с кройка на фрак, през последните години станала също тъй задължителна, както доскорошните сърмени ширити — от „лунните“ блянове до символичния латински) и съдържащо около петдесет дванайсетстишия, изцяло посветени на една тема, на детството. При набожното им създаване авторът, от една страна, се е стремил да обобщи спомените, предимно подбирайки чертите, така или иначе присъщи на всяко честито детство: оттук и тяхната мнима очевидност, а, от друга, е позволил в стихотворенията да проникне само онова, което наистина е било част от него — напълно и без примеси: оттук пък идва мнимата им изисканост. В същото време е трябвало да полага големи усилия както за да не изпусне ръководството на играта, така и да не излезе от състоянието на играчка. Стратегия на вдъхновението и тактика на ума, плът на поезията и призрак на прозрачна проза — ето определенията, струващи ни се достатъчно верни за характеризиране на творчеството на младия поет... Така, врътнал ключа на вратата и извадил своята книга, той се стовари с нея на кушетката — трябваше да я прочете отново веднага, докато не е изстинало вълнението, та покрай това да провери доброкачествеността на тези стихотворения и да предугади всичките подробности на високата оценка, дадена му от умния, мил, още неизвестен съдник. И сега, докато ги преценяваше и прехвърляше, вършеше работа, точно обратна на предишната, когато с мигновена мисъл бе пробягвал през книгата. Сега я четеше сякаш с три очи, на куб, изживявайки всеки стих, приповдигнат и от четирите страни,

облъхван от онзи дивен сипкав въздух на село, който те кара да се чувствуваш толкова уморен надвечер. С други думи, докато четеше, отново използваше всичкия материал, събран вече веднъж от паметта за отсяването му в тези стихове, и възстановяваше всичко, всичко, както завърналият се пътешественик съзира в очите на сирачето не само усмивката на неговата майка, позната му от младини, но и алеята с жълтата пролука от светлина в края, и кафявия листец на пейката, и всичко, всичко. Сборникът започваше със стихотворението „Изгубената топка“ — и от небето сякаш прокапваше дъждец. Тежка облачна вечер от онези, дето са лика-прилика на северните ни ели, се е сгъстила около къщата. Алеята се е върнала за нощувка от парка, изходът е забулен в мъгла. Ето че крилата на белите кепенци са отделили стаята от външния мрак, където вече са се прехвърлили най-светлите части от предметите в нея, разположили се пробно на различни нива сред безпомощно черната градина. Сънят вече е наблизил. Игрите стават вяли, не тъй занимателни. Тя е стара и мъчително пъхти, когато коленичи бавно на три пъти.

*А топката се скри под скрина
и пламъчето на свещта
насам-натат по пода мина,
но пак не се показва тя.
След туй, разхождайки се, тропа
напразно и дилафът стар
извади само дребно копче
и някакво парче сухар.
Сама изскочи тя накрая
и в мрака тръпнещ, яко дим
пресече стихналата стая
до недостъпния килим^[2]*

Защо епитетът „тръпнещ“ не ми допада? Дали внезапно и за миг не се е появила гигантската ръка на кукловода сред съществата, в чийто ръст очите вече са повярвали (такова е и първото усещане на зрителя след края на спектакъла: колко ужасно съм пораснал)? А нали стаята наистина тръпнеше и това примигване, въртележковото

движение на сенките по стената, когато изнасят лампата, или чудовищно размърдващата гърбиците си камила от сенки на тавана, когато бавачката се бори с тромавия и нестабилен параван от камъшит (чиято разтегливост е обратно пропорционална на устойчивостта му) — ето най-ранните спомени, най-близките до оригинала. Често насочвам изпитателна мисъл към този оригинал, а именно към обратното нищо; мъглявото състояние на младенеца винаги ми изглежда бавно оздравяване след страшна болест, отдалечаване от изначалното небитие — преобразяващо се в приближаване към него, когато напрегам памет до сетен предел, за да вкуся от тази тъма и да използвам поуките ѝ за навлизане в мрака на бъдещето; но, поставил живота си нагоре с краката, та раждането ми да стане смърт, не виждам в края на обратното умиране нищо, отговарящо на безпределния ужас, който, казват, дори стогодишният старец усещал пред сигурната кончина — нищо, освен може би споменатите сенки, които, надигнали се някъде отдолу, когато свещта се сваля, за да излезе (тогава сянката на лявата топка в долната част на кревата минава като черна, уголемяваща се глава), неизменно заемат едни и същи места над детската ми постеля

*и нощем в ъглите се пъчат,
като на своите образци
със наглост само подражават.*

В цял низ подкупвачи с искреността си... не, глупости, кого подкупваш? кой е този продажен читател? не ми е нужен той. В целия низ чудесни... или дори нещо повече: забележителни стихотворения авторът възпява не само плашещите сенки, но и светлите моменти. Глупости, казвам аз, глупости! Другояче пише този безименен, този мой неизвестен ценител — и само за него съм претворил в стихотворения спомена за двете си свидни, може би старинни играчки: първата представляваше солидна изрисувана саксия с изкуствено растение от топлите страни, върху което бе кацнало удивително готово да изпърха препарирано тропическо птиче с черни перца, с аметистоволилави гърдички, а когато големият ключ, изкрънкан от Ивона Ивановна и мушнат в специалния отвор на саксията, няколко

пъти тежко и животворно се обърнеше, малайското славейче отваряше... не, дори не разтваряше клонче, защото се случи нещо странно с навиването, с някаква пружина, която обаче действаше с перспектива: птичето отказваше да пее, но забравех ли го, минех ли случайно подир седмица покрай високия шкаф, от тайнственото сътресение внезапно се раждаше неговото вълшебно чуруликане — и колко дивно, колко дълго се прехласваше, изпъчило разрошени гърдички; после млъкваше, щом на излизане стъпех на друга дъска, и на изпроводяк току изчуруликуваше, замирайки посред трелата. По подобен начин, ала с палячовската сянка на подражанието — както пародията винаги съпътства истинската поезия, — се държеше втората възпята играчка, която се намираще в другата стая и също на високо. Това бе клоун с атлазени шалвари, опрял ръце върху две обелени клечки и внезапно раздвижващ се от случаен тласък

*при музика миниатюрна
с произношение нелепо,*

подрънкваща някъде под неговата естрада, докато той с едва забележими движения вдигаше все по-високо нозете си в бели чорапки, с помпони върху обувките — внезапно всичко спираше и палячото се сковаваше недодялано. Не е ли същото с моите стихотворения... Но истината от сравненията и от изводите понякога се запазва по-добре отсам думите.

Постепенно от така събираната мозайка се съгражда образът на едно крайно възприемчиво момче, израснало в извънредно благоприятна обстановка. Нашият поет е роден на 12 юли 1900 година в семейното имение на Годунови-Чердинцеви: Льошино. Още преди да тръгне на училище, момчето изчело доста книги от библиотеката на баща си. В своите интересни бележки някой отбелязва как малкият Федя и сестра му, две години по-голяма от него, се увличали по детски театър и дори сами съчинявали пиески за своите представления... Драги ми приятелю, това е лъжа! Винаги съм бил равнодушен към театъра, впрочем помня, че имахме някакви картонени дръвчета и назъбен замък с целулоидни прозорчета, оцветени в малиново и лумващи като огньове на картина от Верещчагин, щом вътре палнехме

свещ, та накрая, не без наша намеса, изгоря целият палат. О, с Таня бяхме придирчиви към играчките! Отвън, от безразлични дарители, често пристигаха съвсем жалки неща. Всичко, представляващо плоска картонена кутия с рисунка на капака, вещаеше нещо калпаво. На един такъв капак посветих своите уговорени три строфи, но стихотворението нещо не се получи. Край кръгла маса, осветена от лампата, семейство: момче в невероятно моряшко костюмче с червена джувка, момиче с алени ботинки с връзки; двамата с израз на чувствено упоение нанизват разноцветни мъниста на сламки, от тях плетат кошнички, клетки, ракли; и с не по-малко увлечение в заниманието им участват техните шантави родители — бащата с достойна за награда растителност по самодоволното лице, майката с импозантен бюст; кучето също зяпа към масата, а на заден план се вижда завистливата им баба в кресло. Тъкмо тези деца пораснаха и често ги срещам по рекламите: той с лъщящи маслено-загорели бузи сладострастно всмуква дим от цигара или, канибалски озъбен, в юначната си ръка държи сандвич с нещо червеникаво („Яжте повече месо!“), тя се усмихва на своя чорап, опънат върху крака ѝ, и с развратна радост залива консервирани плодове с изкуствена сметана; след време те ще се превърнат в бодри, румени, лакоми старци, а сетне идва черната infernalна красота на дъбовите ковчези сред палми на витрината... Така се развива рамо до рамо с нас и в зловецъто весело съзвучие с бита ни светът на прекрасните демони; ала прекрасният демон винаги има скрит недостатък, подобие на съвършенство спотайва срамна брадавица на задника си; излъсканите гладници от рекламите, които се тъпчат с желатин, не ще узнаят тихите наслади на чревоугодника, а модата им (запъната на стената, покрай която минаваме) винаги поизостава от истинската. Някога ще се върна на темата за това възмездие, което намира слабо място да удари тъкмо там, където наглед са целият смисъл и сила на поразяваното същество.

Изобщо пред кротките игри двамата с Таня предпочитаме потните — тичането, криеницата, сраженията. Колко странно думи като „сражение“ и „оръжие“ предават звука на натиска при мушването на цветната пръчица в пушката (махахме гумения накрайник, за да боли повече), а тя сетне, щом улучеше с трясък позлатената ламарина на невероятната броня (сякаш принадлежаща на кръстоска между кирасир и червенокож), издълбаваше в нея почетна трапчинка.

*Натегнал върху пода с крак
докрай скрипящата пружина,
зареждаш пушката си пак.
И виждаш, скрил се зад вратата,
как в огледалото стои
друг — вързал на чело перата
със разноцветните бои.*

Възникваше необходимостта авторът да се крие (сега вече ставаше дума за голямата къща на Годунови-Чердинцеви на Английската крайбрежна улица; къщата се намира там и до днес) зад пердетата, под масите, зад възглавниците на копринените отоманки — и в гардероба, където под краката му пукаше нафталин и откъдето през процепа можеше незабелязано да наблюдава бавно преминаващия слуга, станал учудващо нов, одушевен, въздишащ, чаен, ябълков; а също

*под винтовата стълба лека,
иззад самотния бюфет,
забравен в стаята от памтивека*

и по чиито прашни рафтове скучаеха: огърлица от вълчи зъби, алматолитово божество с голо шкембе редом с друго, порцеланово, изплезило в знак на национален поздрав черния си език, шах с камили вместо топове, членестотел дървен дракон, сойотска табакерка от млечно стъкло, друга от ахат, шамански тъпан, към него заешка лапичка, ботуш от кожата на маралски крака със стелка от кората на лазурен орлов нокът, тибетска мечевидна паричка, чашка от карийски нефрит, сребърна брошка с тюркоаз, лампада на лама и още много подобни дрънкулки, които — както прахолякът, както седефеният gruss^[3] от германските минерални бани — баща ми, непонасящ етнографията, случайно донасяше от баснословните си пътешествия. За сметка на това истинските съкровища се пазеха във вечно заключените три зали, в които се намираха колекциите му, неговият

музей... но за тях в стиховете пред нас няма нищо: с изключителния си усет младият автор бе предвидил, че някога ще му се наложи да говори по съвсем друг начин, не чрез стихове с финтифлюшки и повторения, а със съвсем, съвсем други, мъжествени думи за своя прославен баща.

Отново нещо се повреди, дочу се фамилиарно фалшивото гласче на рецензента (може пък да е от женски пол). Поетът с мека любов си припомня стаите в родния дом, където е протичало детството му. Успял е да влее много лирика в поетичното описание на вещите, сред които то е минавало. Когато се вслушаш... Ние всички деликатно и грижовно... Мелодията на онова, дете е било... Така например той изобразява абажурите на лампите, литографиите по стените, своя чин, посещението на паркетчиите (оставящи след себе си сложен дъх от „студ, пот и лак“) и сверяването на часовниците:

*Дохожда старчето учтиво
в четвъртъците — все така
часовниците да навива
с внимателната си ръка.*

*Към своя крадешком погледне,
по него стенните свери,
стол вземе след това, приседне
до обед — да се увери
във точността. Благополучно
завършил своя труд, той пак
поставя стола си беззвучно
под равномерно тик-так,*

напомнящо понякога цъкане с език и странно поемане на дъх, преди да се разнесе звън. Тиктакането на часовниците като напречно раираната лента на сантиметъра непрестанно измерва безсъниците ми. Също толкова мъчно ми беше да заспивам, както и да кихна без перце или да се самоубия без външна намеса (като си глътна езика, да речем). В началото на страдалческата нощ все пак се залисвах в приказки с Таня, нейният креват беше в съседната стая: открехвахме вратата въпреки забраната и сетне, когато гувернантката влезеше в спалнята си

до Танината, единият от нас лекичко я притваряше: мигновен бос бяг и скок в леглото. От стая в стая дълго се изпитвахме с шаради, като сегиз-тогиз млъквахме (до днес чувам тона на това двойно мълчание в тъмнината), тя — за да разгадае моята шарада, аз — за да измисля нова. Моите винаги бяха по-чудновати и глупави. Таня се придържаше към класическите образци:

*mon premier est un métal précieux,
mon second est un habitant des deux,
et mon tout est un fruit délicieux.*^[4]

Понякога тя заспиваше, докато аз чаках наивно с увереността, че си блъска главата над моята гатанка, и нито молби, нито врява не сполучваха вече да я осветят. Близко час след това пътешествувах из здрача на кревата, заметнал се с чаршафа и одеялото като в колиба, като в същинска пещера, през чийто далечен, далечен вход отнейде проникваше синкава светлина, нямаща нищо общо със стайната, с невската нощ, с бухналите полупрозрачни сводове на тъмните щори. Пещерата, която изследвах, таеше в своите гънки и пропасти такава мъчителна неизвестност, изпълваше се с толкова душна и тайнствена мяра, че гърдите и ушите ми забучаваха като сподавен барабан, а там, в дълбините, където баща ми открил нов вид прилеп, различавах скулите на идол, издялан в скалата, и когато най-сетне се унасях, десетки ръце ме полагаха на гръб, а някой с ужасен копринен пукот ме разпаряше от горе до долу, подир което чевръста длан се мушваше в мен и силно ми стисваше сърцето. Или пък ме превръщаха в кон, цвилец с монголски глас — камчаните^[5] с примки ми изкълчваха краката и те, чупейки се с трясък, заставаха под прав ъгъл спрямо туловището, притиснало гърди в жълтата земя, и в знак на върховна мъка опашката ми щръкваше като свещ; сетне увисваше, аз се събуждах.

*Настъпва време да се става.
Печкарят длани е прострял
над огъня и проверява*

*добре ли се е разгорял.
О, да... На жаркото пращене
денят отвърща с тишина
и със отблясъци пембени
на чистата синевина.*

Странно колко восъчен става споменът, колко подозрително се разхубавява херувимът с потъмняването на обковката — странни, странни неща се случват с паметта. Заминах преди седем години; чуждата земя изгуби дъха си на странство, както своята престана да бъде географски навик. Седем Години. Бродещият призрак на държавата веднага прие това летоброене, наподобяващо другото, въведено някога от онзи як френски гражданин в чест на новородената свобода. Ала сметката расте и честта не утешава; споменът или се стапя, или добива мъртва лъскавина така, че вместо дивните привидения ни остава ветрило от цветни картички. Не ще помогне никаква поезия, никакъв стереоскоп, който обещено и страховито мълчаливо придава подобна изпъкналост на кубето и обгръща с такова бесовско подобие на пространство лицата, разхождащи се с карлсбадски чаши, че повече от историите за шаманства ме измъчваха кошмарите подир това оптическо развлечение: апаратът бе поставен в приемната на зъболекаря, американеца Lawson, а неговата съжителка M-me Ducamp, прошарена харпия, седнала пред бюрото си, отрупано със стъкленици, пълни с кървавочервения Лосънов еликсир, присвила устни, се дръгнеше в косата и припряно мислеше къде ли да ни впише с Таня — най-сетне с усилие и скрибуцане плюещото и перо ни натикваше между la Princesse Toumanoff с мастилено петно в края и Monsieur Danzas с мастилено петно в началото. Ето описание на едно посещение при този зъболекар, предупредил предишния ден, че that one will have to come out^[6]...

*Как в същата карета седнал,
ще бъда пак след близо час?
Как същите снежинки бледни
в клонка чер ще гледам аз?
Как стълбовете в шапка ватена*

*ще изпровождам пак с очи?
Как вече пътят ми обратен
предишния ще заличи?
(Като напипвам упорито
онази кърпичка за нос,
в която е грижливо скрито
парченцето от млечна кост.)*

„Ватената шапка“ — което освен това е двусмислица, изобщо не изразява желаното: имаше се предвид снегът, нахлупен върху стълбчетата, съединени с верига някъде при паметника на Петър. Някъде! Боже мой, вече с усилие събирам частите от миналото, вече забравям съотношенията и връзката на живите и здравите в паметта ми предмети, които поради това обричам на отмиране. Колко оскърбителна в такъв случай е подигравката в самоубеждаването, че

*така и впечатлението старо
в хармонията на леда живеи...*

Какво ме кара да реда стихотворения за детството, щом тъй и тъй пиша на вятъра, словесно прицелвайки се накриво или убивайки и барса, и сърната с куршума дум-дум на верния епитет? Но да не се отчайваме. Той казва, че съм бил истински поет — значи ловът не е бил напразен.

Ето още едно дванайсетстишие на тема какво е измъчвало момчето — тегобите на градската зима, като например: когато чорапите ти бодат на сгъвките или когато на ръката, отпусната върху ешафода на тезгяха, продавачката ти навлича невъзможно плоска ръкавица. Да споменем по-нататък: двойното (първия път се бе изплъзнало) щипване на теленото копче, когато си разперил ръце, за да ти оправят кожената яка; но пък каква забавна промяна в акустиката, каква обемност на звука, щом яката бъде вдигната, вече докосвайки ушите: колко незабравима е музиката от копринено стегнатите при завързване (вдигни брадичка) лентички на спуснатите краища на ушанката.

Весело е за децата да тичат при лек хрупкав студ. Пред входа на заснежената (ударението на втората сричка) градина — привидение: продавач на балончета. Над него, три пъти по-голям — огромен шумолящ грозд. Гледайте, деца, как те се преливат и търкат, изпълнени с червено, синьо, зелено слънчице Божие. Красота! Искам най-големия, чичко (белия, с петлето отстрани, с червеното бебе, плаващо вътре, което след убийството на майка му ще излети нагоре до тавана, а подир седмица ще се спусне, сбръчкано и напълно опитомено). Ето, щастливите деца са купили балонче за рублиа и добрият търговец го е измъкнал от трепкащото ято. Чакай, малкият, остави ме да му отрежа връвчицата. После отново си слага ръкавиците, проверява хубаво ли е клъвнал връвта с ножиците и отблъсвайки се с пета, тихо започва да се издига прав към синьото небе все по-високо и по-високо, ето, гроздът му вече е колкото чепка на лоза, а под него са пушеците, позлатата, скрежът на Санкт Петербург, реставриран, уви, ту тук, ту там според най-хубавите картини на нашите художници.

Но без шега: беше много красиво, много тихо. Дърветата в градината изобразяваха собствените си призраци, и при това безкрайно талантиливо. Подигравахме се с Таня на шейничките на своите връстници, особено ако бяха застлани с килимче с провиснали ресни, ако имаха висока седалка и дори подпора за краката, както и въженца, за които да се държиш, когато намаляваш скоростта с нозе. Такива шейни никога не издържаха до най-отдалечената пряспа, а почти веднага се отклоняваха от правото спускане, безпомощно се завъртаха около оста си и продължаваха да се носят надолу с някое бледо сериозно дете, принудено при замирането им отново да ги тласка напред със стъпала, седнало, и така да се придвижва, додето стигне края на ледената пътека. Ние с Таня имахме тежки шейни за каране по корем, купени от Сангали, с правоъгълна кадифена възглавница върху чугунените плазове, извити в краищата като скоби. Нямаше нужда да ги тътриш подире си, те се движеха тъй нетърпеливо леко по напразно поръсения с пясък сняг, та те блъскаха изотзад в краката. Ето го хълмчето.

Пързалката е в леден блясък...

(Когато носеха кофи, за да *обливат* склона, водата се плискаше, та стъпалата обрастваха с кора от *бляскав* лед, но добронамерената алитерация не съумя да обясни всичко това.)

*Пързалката е в леден блясък.
Върху шейната — по корем.
Плъзгачите ѝ плоски с трясък
летят... А след това съвсем
е друга твоята картина —
тогава в детската си скрит
с предколедната скарлатина,
с великденския дифтерит
ѝ се пързеляш по опасна
прозрачна ледена кора
в полутропически неясна —
полутаврическа гора...*

където от нашата Александровска градина по волята на трескава мечта се пренасяше заедно с каменната си камила генерал Николай Михайлович Пржевалски^[7] и тутакси се превръщаше в статуя на баща ми, а той през това време се намираше някъде, да речем, между Коканд и Ашхабад или по склоновете на Сининските Алпи. Как само боледувахме с Таня! Ту заедно, ту поред; и колко страшно за мен бе да чуя между затръшната нейде врата и друга, сдържано тиха, нейните избликнали крачки и високия ѝ смях, звучащ с небесно безразличие към мен, с райско здраве, безкрайно далечно от моя дебел компрес, подплатен с жълта мушама, от болящите ме крака, от плътската тежест и скованост — но ако боледуваше тя, какъв земен и тукашен се чувствувах, истинска футболна топка, както я гледах легнала в кревата, отсъстваща, обърната към отвъдното, а с вялото си опако към мен! Да опишем: последния опит за отбрана преди капитулацията, когато, още неизлязъл от течението на деня, скрил от самия себе си температурата и тъпата болка в костите, загърнат по мексикански, маскираш претенциите на студените тръпки уж като настояване за игра, а след половин час, предало се и озовало се в леглото, тялото ти вече не вярва, че ето, току-що е играло, пълзяло е по пода на салона, по

килима, кой ли кима? Да опишем: въпросително тревожната усмивка на мама, току-що сложила ми термометъра (не доверяваше това нито на бавачката, нито на гувернантката). „Какво си се предал такъв?“ — казва тя, като още се мъчи да се шегува. След минута: „Още вчера знаех, че имаш температура, не можеш ме излъга.“ А след още една минута: „Колко градуса е според теб?“ И накрая: „Мисля, че можеш да го извадиш.“ Вдига нажежения термометър на светло и свъсила чаровните си гъсти вежди, които е наследила и Таня, гледа дълго... и сетне, без да каже нищо, бавно свалила живака и прибрала термометъра в калъфчето, ме гледа, сякаш не ме познава напълно, а татко замислен язди ходом през пролетната равнина, цялата посиняла от перуники; да опишем и бълнуването, когато, издувайки мозъка, набъбват някакви гигантски числа, придружавани от несвършваща и сякаш лишена от всякаква връзка с теб скоропоговорка, също както в тъмната градина пред лудницата на сборника със задачи, наполовина (или по-точно на петдесет и седем и единайсет стотни) излезли от света, отдаден за доизрастване — от ужасния свят, който са обречени да представляват чрез образи: продавачката на ябълки, четиримата изкопчии и Някой си, завещал на децата керван от дробни, разговаряха сред нощния шумол на дърветата за нещо крайно домашно и глупаво, ала затуй още по-страшно, оказващо се още по-неминуемо и внезапно тъкмо чрез тези числа, чрез тази неудържимо разширяваща се вселена (което за мен хвърля странна светлина върху макрокосмическите измишльотини на днешните физици). Да опишем и оздравяването, когато термометърът вече няма защо да се тръска и затова го оставят небрежно на масичката, където натрупаните книги, дошли да навестят болника, и няколкото просто любопитни играчки изместват полупразните шишенца с мътни сиропи.

*Листата за писма пред мене
по-ясно разгадавам сам.
С подкова те са украсени
и с моя личен монограм.
Тълкувам восъчни печати,
досещам се например тя
защо от Ница ми изпрати*

вдълбани алени цветя.

В стихотворенията така и не попадна забавният случай след една особено тежка пневмония. Когато всички отидоха в гостната, един от мъжете, който цялата вечер беше мълчал... Температурата през нощта спадна, измъкнах се на сушата... Да ви кажа, бях отпуснат, капризен и прозрачен — прозрачен като кристално яйце. Мама бе излязла да ми купи... какво — не знаех, някоя от чудатите вещи, за които от време на време заламтявах с настървението на бременна жена, след което напълно ги забравях, но мама записваше тези desiderata^[8]. Лежах отпуснат в постелята сред синкавите пластове здрач в стаята, таях у себе си невероятна яснота, както понякога между потъмнелите облаци се проточва далечна ивица лъчезарно бледо небе и там сякаш се виждат носът и плитчините на Бог знае какви отвъдни острови — и ако още малко насочиш към далнината своето леко око, ще различиш сякаш бляскава лодка, изтеглена върху влажния пясък, и отвеждащи още по-нататък дири от стъпки, пълни с ярка вода. Предполагам, че в онази минута съм достигнал висшата граница на човешкото здраве: мисълта ми се изплакна, гмурнала се в доскоро опасната, неземно чиста чернота; и ето, докато лежа неподвижно и дори не примижавам, виждам мислено как майка ми в палто от чинчила и с воалетка на точки се качва в шейната (винаги изглеждаща толкова малка в сравнение с огромния тлъст задник на руския кочияш от онова време), как шейната лети с мама, притиснала синкаво-пухкавия маншон към лицето си, как препуска двойката врани коне, покрити със синя мрежа. Улица след улица се разгръщат без всякакво усилие от моя страна, буци кафеен сняг блъскат по предната дъска на шейната. Ето че спира. Лакеят Василий скача от задното стъпало, едновременно откопчавайки мечата кожа, и мама забързано поема към магазина, чието название и витрина не успявам да огледам, тъй като в това време минава и я повиква (тя обаче вече е влязла) моят вуйчо и неин брат, та няколко крачки го придружавам неволно, като се мъча да зърна лицето на господина, с когото той разговаря, отдалечавайки се, но се сепвам, поемам обратно и бързо нахълтвам в магазина, а там мама вече плаща десет рубли за най-обикновен зелен молив марка „Фабер“, грижливо увит в кафява хартия от двамина продавачи и подаден на Василий,

който внимателно го държи, следвайки мама към шейната, препускаща вече по тези и тези улици обратно към нашата къща; ето, вече се приближава до дома ни, но тук кристалното течение на моето ясновидство бива прекъснато от влизането на Ивона Ивановна, която ми носи купичка бульон с препечени залчета: бях толкова заслабнал, че ми трябва помощта ѝ, за да седна в кревата; тя тупна възглавницата и постави пред мен напреки на живото одеяло специалната масичка с лилипутски крачета (открай време с лепкаво петно в югозападния си крайчец). Внезапно вратата се разтвори — влезе мама, усмихнато понесла като бойна секира дългия кафяв пакет. В него се оказа моливът марка „Фабер“, дълъг аршин и половина и съответно толкова дебел: рекламният гигант, окачен хоризонтално на витрината и случайно възбудил шантавата ми алчност. Сигурно още съм бил в блажено състояние, когато всяка чудатост слиза като полубог при нас, за да се смеси неусетно с неделната тълпа, защото в този миг никак не се изненадах от случилото се с мен, а само между другото отбелязах наум колко съм сбъркал за големината на предмета; но сетне, позаякнал, залепил пролуките с хляб, размишлявах със суеверно страдание за пристъпа на прозрение (впрочем така и неповторил се сетне), от който се срамувах толкова много, че не го споделих дори с Таня — и едва не се разплаках от смущение, когато, кажи-речи, при първото ми излизане пред нас се изпречи далечен роднина на мама, някой си Гайдуков, и тутакси ѝ заяви: „А ние с вашия брат наскоро ви зърнахме пред Тройман.“

Междувременно въздухът в стиховете се е постоплил и се каним да заминем пак на село, където, преди да тръгна на училище (а започнах чак на дванайсет години), понякога отивахме още през април.

*В канавките снегът изтече
и Петербург запролетен
със първи пеперуди вече
е пълен. Но сега за мен
остават си безинтересни
лимонниците и дори
онези, ланшните, ванеси
в прозрачно тихите гори.*

*Аз търся друга — тази с четири
чудесни газови крила,
по-нежна от планински ветри
или от утринна мъгла.*

Това е любимото стихотворение на самия автор, но той не го е включил в томчето, защото темата отново е свързана с баща му, а икономичността на творчеството му подсказва засега да не я подхваща. Вместо нея са възпроизведени такива пролетни впечатления като първото чувство веднага след излизането от гарата: мека пръст в близост до ходилото, а около главата — невъзпирано от нищо движение на въздуха. Един през друг, файтонджиите викат ранните виладжии, яростно сипейки покани, като се надигат от капрата, размахват свободната си ръка и усилват врявата с нарочно „тпру“. Малко встрани ни очаква откритият автомобил, ален отвън и отвътре: идеята за скорост вече е придала наклон на волана (ще ме разберат крайморските дървета), ала общата му външност още пази — от зле разбрано приличие може би — угодническата връзка с формата на каляска, но дори това да бяха напъни за мимикрия, напълно ги обезсилваше боботенето на двигателя без заглушител; грохот толкова зверски, че доста преди появата ни селянинът от идеща насреща талига скачаше от нея и обръщаше коня — след което понякога цялата компания се озовава в канавката, че и сред полето, — а там подир минута, вече забравила за нас и нашия прахоляк, отново се събира свежа нежна тишина с мъничко отворче за песента на чучулига.

Може би някой ден, с чуждестранни подметки и отдавна изтъркани токове, чувствувайки се привидение въпреки идиотската вещественост на изолаторите, ще сляза на тази гара и без видими спътници ще измина пеш по пътеката покрай шосето онези близо десет версти, които я делят от Льошино. Един след друг ще бучат телеграфните стълбове при приближаването ми. На някоя морена ще кацне врана, ще кацне и ще намести неправилно приборлото се крило. Времето сигурно ще е сиво. Промени в облика на околността, които не мога да си представя, и най-стари белези, незнайно защо забравени от

мен, ще ме посрещат поред, дори понякога ще се смесват. Струва ми се, че докато вървя, ще надавам нещо като стенание в тон със стълбовете. Щом стигна местата, където съм порасъл, и видя това и това — или заради пожар, престрояване, изсичане, немарливост на природата не видя нито това, нито онова (но все пак ще зърна нещо, останало ми безкрайно и непоколебимо вярно — ако не за друго, то защото очите ми все пак са направени от същото, каквото са тамошната сивота, светлост, влажност), тогава след всичките вълнения ще изпитам някаква удовлетвореност на страданието, може би на превала към щастието, за което ми е рано да зная (наясно съм само, че ще е с перо в ръка). Ала със сигурност не ще заваря онова, заради което всъщност си заслужаваше да се захващам с изгнание: своето детство и плодовете от своето детство. Неговите плодове, ето ги — днес, тук, — вече са узрели, а то самото отмина в далнина, по-недостъпна от северноруската.

Авторът е намерил верни думи за изобразяване на усещането, съпътстващо навлизането в селската обстановка. Колко весело е, казва той, че

*ни шапка трябва да се слага,
ни шала трябва да се сменя,
когато пак искам да побягам
по пясъчната равнина.*

Към това на десетгодишна възраст се добави ново развлечение. Още в града бе влязъл при мен и отначало дълго го развеждах за рогата от стая в стая, наблюдавайки с каква свенлива грация се движи по паркета, докато се набоде на кабарче! В сравнение с другия на три колела — детски, дрънчащ и жалък, който поради тесните си гуми затъваше в пясъка на градинската площадка, новият се движеше божествено леко. Поетът добре е изразил това в следните стихове:

*Велосипедът първи! Лукс,
великолепие, радост луда.
Изящна рамка, надпис „Победа“ или „Дукс“*

*и гуми с тишина надута.
Днес тръгваш криво по алея,
където слънце на петна
прокрадва се и гдето зоят
канавки страшни отстрана.
А подир някой и друг ден
летиш без всякаква преграда.
На простотата доверен,
велосипедът ти не пада.*

А вдругиден непременно ще избуи мечтата за „свободна предавка“ — съчетание от думи, което и до днес не мога да чуя, без да се замярка ивицата наклонено бързаща, гладка, лепкава земя сред едва доловимия гумен шумол и сред съвсем тихия брътвеж на спиците.

Карането на велосипед и на лодка, язденето, играта на лон-тенис и на кегли, „крокетът, къпането, пикниците“, примамливостта на воденицата и на плевника — с това, общо взето, се изчерпват темите, вълнуващи нашия автор. Какво може да се каже за формалната страна на стихотворенията му? Разбира се, те са миниатюри, но създадени с онова феноменално изтънчено майсторство, при което личи всяка власинка не защото картината е изрисувана с прекалено усърдна четка, а защото наличието на най-дребни щрихи е неволно внушено на читателя от почтеността и сигурността на таланта, дал дума, че авторът где спазва всички точки на художествения договор. Може да се спори дали изобщо си заслужава да бъдат съживявани албумните форми и дали има още кръв във вените на нашия славен четиристъпен ямб (на него още Пушкин, който сам го бе пуснал да се разхожда, се заканваше от прозореца и му викаше, че ще го даде за играчка на учениците), но изобщо не бива да се отрича, че в рамките, които си е поставил, Годунов-Чердинцев е решил вярно своята стихотворна задача. Строгостта на мъжките му рими чудесно е подчертана от волните премени на женските; неговият ямб се възползва от всички тънкости на ритмичното отстъпничество, ала в нищо не изменя на себе си. Всеки негов стих прелива в багрите на арлекинови одежди. Който харесва архиживописния жанр в поезията, ще обикне тази книжка. Тя нищо не може да каже на слепеца пред църквата. О, какво зрение има

авторът! Събудил се на ранина, той вече разбира какъв ще е денят му от пролуката в кепенците, която

*от синьото по-синя се синее
и не отстъпват на синевината
лазурните ми спомени за нея,*

а със същото присвито око вечер пък гледа полето, част от което вече е замрежена от сянка, докато другата, по-отдалечената му шир

*почти до края на гората
се къпе в дневна светлина.*

Дори ни се струва, че може би именно живописиста, а не литературата му се е врекла от детските години, и без да знаем нищо за сегашния облик на автора, за сметка на това ясно си представяме момчето със сламена шапка, твърде неудобно разположило се на пейка в градината с кутия водни бои — да рисува света, завещан му от дедите.

*Легенчета от фарфор син,
червен и охрен цвят таят.
За пръв път моливните линии
създават рошав парк. Дъбът,
брезата, еркерната арка
проблясват в слънчеви петна.
Боя ще сложи още — ярка —
в оранжевата жълтина.
А впрочем в пълните бокали,
в пречупващото лъч стъкло
какви бои са засияли —
като виенско колело!*

Такава е книжката на Годунов-Чердинцев. В заключение ще добавим... Какво още? Какво още? Подскажи ми, мое въображение. Нима наистина всичко обаятелно тръпнещо, което сънувах и сънувам през стиховете си, се е задържало в тях и е доловено от читателя, чийто отзив ще узная още днес? Нима наистина е разбрал в тях всичко, разбрал е, че освен прословутата „живописност“ те съдържат и онзи особен поетичен смисъл (когато умът се зарейва далеч от разума, но се връща с музика), дето едничък извежда стихотворенията сред хората? Чел ли ги е и по пукнатините между думите, както би следвало да се четат стихотворенията? Или просто така — прочел, харесало му и ги похвалил, отбелязвайки като модерна черта в наше време, когато времето е на мода, значението на тяхната подредба: защото, ако сборникът започва със стихотворението за „Изгубената топка“, последно в него е стихотворението за „Намерената топка“.

*И през годината, когато
пораснахме, се случи нещо:
останаха си по местата
картините. А всички вещи
и мебели, самите стаи
размениха нетърпеливо
кресла и скринове, легла,
дивани трудно повратливи.
И хоп — тогава под килима,
в оголения вече ъгъл,
показа топката любима
лика си, толкоз мил и кръгъл.*

Външният вид на книгата е приятен.

След като изцеди от нея последните капки сладост, Фьодор Константинович се протегна и стана от кушетката. Здравата беше огладнял. Стрелките на часовника му отскоро палуваха кой знае защо, внезапно започваха да се движат срещу времето, така че не можеше да разчита на тях, но ако се съдеше по светлината, денят, стегнал се за път, беше приседнал с домашните си и се бе умислил. А когато Фьодор Константинович излезе навън, го облъхна (добре, че се облече) влажен

хлад: докато бе мечтал над стиховете си, явно беше валяло, улицата лъщеше от край до край. Фургона вече го нямаше, а на мястото, допреди часове заемано от неговия трактор — досами тротоара, бе останало пъстроцветно петно от масло с преобладаващ пурпурен оттенък и перести контури: асфалтов папагал. А как се казваше фирмата за пренос-превоз? Мах Лух. Какво е това, приказни градинарю? Мак-с. А следващото? Лук-с, ваша светлост.

„Чакай, взех ли ключовете?“ — внезапно се сети Фьодор Константинович, спря и мушна ръка в джоба на мушамата. Там издрънча нещо, успокоително и тежко пълнейки шепата му. Когато преди три години, още докато бе студент тук, майка му се пресели при Таня в Париж, тя му писа, че все не може да свикне със свободата си от постоянния терор на веригата, приковала берлинчанина към ключалката на вратата. Представи си радостта ѝ, щом прочете статията за него, и за миг изпита майчинска гордост към себе си; нещо повече: майчинска сълза парна крайчето на клепачите му. Но какво е за мен пожизненото внимание, щом не съм сигурен, че до последната си, най-тъмна зима, удивен като старицата на Ронсар, светът ще си спомня за мен? И все пак! Още съм далеч от трийсетте, а ето че днес съм признат. Признат съм! Благодаря ти, родино, за чистия... След като го изтананика, съвсем до ухото му се мярна лирическа възможност. Благодаря ти, родино, за чистия дар. Ти си като безумие... Звукът на „признат“ сега всъщност не ми трябва: римата запали живот, ала самата рима отпадна. Благодаря ти, Русия, за чистия и... не успях да зърна втория епитет при просветването ѝ — жалко. Щастлив? Безсънен? Крилат? За чистия и крилат дар. Скрил. Атидар. Откъде се взе този Атидар, който е скрил нещо? Не, не, всичко се стрелна надалеч, не успях да го удържа.

Той купи пирожки (едната с месо, другата със зеле, третата с грис, четвъртата с ориз, петата... за пета не му стигнаха парите) в руската кухня, представляваща нещо като кунсткамера на родната кулинария, и набързо ги изяде, седнал на влажна пейка в градинката.

Заваля по-силно, сякаш някой наведе небето. Трябваше да се скрие под кръглия навес на трамвайната спирка. Там на пейката двамина с чанти обсъждаха сделка, и то с такива диалектически подробности, че същността на стоката се изгубваше, както при четене по диагонал изгубваш означения само с главна буква предмет от

статията в енциклопедията „Брокхаус“. Тръскайки къса коса, изникна девойка с дребен сумтящ булдог, който приличаше на жаба. Чудна работа — „свят“ и „признат“ пак се намериха, там нещо упорито звънти. Не ще се изкуша.

Проливният дъжд спря. Страшно просто, без всякакъв патос или фокуси лумнаха всички улични лампи. Реши, че вече може — с преценка да попадне в рима около девет — да се запъти към семейство Чернишевски. Също като пияните, и него нещо го пазеше, когато в такова настроение пресичаше улиците. В мокрия лъч на лампата работеше на място автомобил: капките върху каросерията му потрепваха до една. Кой ли е написал статията? Фьодор Константинович все не смогваше да заключи. Този беше добросъвестен, но бездарен; онзи — безчестен, обаче талантлив; трети пишеше единствено за проза; четвърти — само за приятелите си; пети... и пред въображението на Фьодор Константинович се изправи този пети: човек на неговата възраст, дори май с година по-млад, публикувал през същите тези години, в същите тези емигрантски издания не повече от него (тук стихотворения, там статия), но който неизвестно как, едва ли не с физиологичната естественост на някаква еманация, неусетно се е обгърнал в облак от неуловима слава, така че името му се произнасяше — е, не чак толкова често, но по съвсем друг начин от всички останали млади имена; човек, чийто всеки нов ред той, презрял себе си, отвратено, припряно и стръвно поглъщаше в някой ъгъл, мъчейки се чрез самото действие на четенето да премахне чудото в него — след което два-три дни не можеше да се отърве нито от прочетеното, нито от чувството за своето безсилие и от стаената болка, сякаш в борбата си срещу другия бе ранил своя съкровена частица; самотен, неприятен, късоглед човек с някаква неправилност във взаимното разположение на плешките. Но ще ти простя всичко, ако си ти.

Струваше му се, че възпира крачката си до шляене, ала срещаните по пътя часовници (незаконни изчадия на часовникарските магазинчета) вървяха още по-бавно и когато досами целта той с едно движение настигна Любов Марковна, отправила се също натам, разбра, че из целия път нетърпението го е носило като на ескалатор, който превръща и неподвижно стоящия в бързоходец.

Защо, след като вече носеше пенсне, тази възрастна, подпухнала, необичана от никого жена пак си рисуваше очите? Стъклата преувеличаваха трепкането и грубостта на самодейната рисунка, та от това съвсем невинният ѝ поглед изглеждаше до такава степен двусмислен, че човек не можеше да откъсне очи от него: хипноза на грешката. И изобщо, кажи-речи, всичко у нея се основаваше на недоразумение — знае ли човек дали това дори не беше форма на умопомрачение, щом тя смяташе, че говори немски като германка, че Голзуърди е значителен писател или че Георгий Иванович Василиев е патологично влюбен в нея? Тя беше сред най-преданите посетителки на литературните седенки, които Чернишевски в съюз с Василиев^[9] — дебел стар журналист, уреждаха два пъти месечно в събота; днес бе само вторник; затова Любов Марковна още бе обзета от впечатленията на съботата, споделяйки ги щедро. По фатален начин мъжете в нейната компания ставаха разсеяни невежи. Фьодор Константинович усещаше това, но за щастие до вратата оставаха само няколко крачки, а там вече ги очакваше с ключовете в ръка камериерката на семейство Чернишевски, пратена впрочем да посрещне Василиев, който имаше твърде рядка болест на сърдечните клапи — дори я бе превърнал в своя странична специалност и понякога се явяваше у познатите си с анатомичен модел на сърце, като показваше всичко много нагледно и с обич.

— Не ни трябва асансьор — заяви Любов Марковна и тръгна нагоре, като тропаше силно, ала някак особено плавно и безшумно завиваше на площадките; налагаше се Фьодор Константинович да я следва на забавени зигзаги, каквито зърваш понякога: куче върви на пресекулки и подава глава ту отдясно, ту отляво на обувката на господаря си.

Отвори им самата Александра Яковлевна и преди още да забележи неочаквания израз на лицето ѝ (сякаш тя не одобряваше нещо или бързо искаше да го предотврати), в антрето припряно изскочи мъжът ѝ, с къси дебели крачка, размахвайки в движение вестник.

— Ето — извика той, а кранчетата на устните му неудържимо се гърчеха надолу (тик след смъртта на сина му), — ето, вижте!

— Да ви кажа — отбеляза Чернишевска, — очаквах по-изтънчени шеги от него, когато се женехме.

Фьодор Константинович изненадан забеляза, че вестникът е германски, и неувверено го пое.

— Датата! — извика Александър Яковлевич. — Но погледнете датата, млади момко!

— Виждам — каза Фьодор Константинович и въздъхна, сетне, кой знае защо, сгъна вестника. — Важното е, че помнех чудесно.

Александър Яковлевич се разкиска свирепо.

— Не му се сърдете, моля ви — с ленива тъга произнесе Александра Яковлевна, като леко балансираше с бедра, и хвана младежа за китката.

Любов Марковна щракна чантичката си и отплава към гостната.

Стаята бе съвсем малка, доста просташки обзаведена и зле осветена, със заседнала сянка в ъгъла и с прашна танагърска ваза на недостижима лавица; когато най-сетне пристигна последният гост и Александра Яковлевна, за миг заприличала толкова поразително — както обикновено се случва — на своя (син с отблясък) чайник, започна да налива чая, тясното помещение се преобрази в подобие на някакъв затрогващ провинциален уют. На дивана сред възглавниците — все с неапетитни сънливи цветове — до копринената кукла с персийски бадемово удължени очи и с безкостни крака на ангел, която двамата седящи мачкаха поред, удобно се разположиха: огромният, брадат, с предвоенни къси чорапи с бримки Василиев и слабичката, чаровно хилава госпожица с розови клепачи — общо взето, като бяла мишка; казваше се Тамара (което повече би прилягало на куклата), а презимето ѝ приличаше на някой от германските планински пейзажи, окачени у майсторите на рамки. До библиотеката седеше Фьодор Константинович и макар на гърлото му да бе заседнала бучка, той се силеше да изглежда в добро настроение. Инженерът Керн, добър познат на покойния Александър Блок, измъкваше фурма от продълговата кутия и лепкаво шумолеше. Като огледа внимателно пастите от сладкарницата, наредени в голяма чиния с калпаво изрисувана земна пчела, Любов Марковна внезапно заряза избора и взе една от онези, на които непременно личи следа от неизвестен пръст: поничка с крем. Домакинът разказа старинна първоаприлска шега, изиграна от студент първокурсник по медицина в Киев... Но най-интересен от присъстващите беше младежът, седнал малко по-далеч, отстрани до писалището, който не участваше в общия разговор, макар

и заслушан в него с кротко внимание. Приличаше на Фьодор Константинович не толкова по черти, които сега мъчно можеха да се различат, колкото в тоналността на целия свой облик: със сивкаворусия оттенък на облата си глава, подстригана късо (това според правилата на късната петербургска романтика подходеше на поета повече от чорлите), с прозрачността на големите, нежни, леко щръкнали уши, с тънкия си врат и с едва забележимата трапчинка на тила. Бе заел същата поза, в която понякога седеше и Фьодор Константинович — с леко сведена глава, кръстосал крака и не толкова скръстил, колкото свил ръце, сякаш зъзнеше, така че покоят на тялото се изразяваше по-скоро чрез острите издатини (коляно, лакти, костеливо рамо) и чрез стегнатостта на всички негови части, а не от обичайното смекчаване на силуета, настъпващо, когато човек си почива или слуша. Сянката от двата тома, сложени на масата, изобразяваше маншет и връх на ревер, а сянката от третия том, наклонен към другите два, можеше да мине за вратовръзка. Беше към пет години по-млад от Фьодор Константинович и що се отнася до самото лице, ако се съдеше от снимките по стените на стаята и в съседната спалня (на масичката между плачещите нощем легла), може би нямаше никакво сходство, с изключение на донякъде издължените челни кости и тъмната дълбина на очните впадини — паскалова според определението на физиогномиците, — и в широките вежди също се забелязваше нещо общо... ала не, не ставаше дума за обикновена прилика, а за еднаква духовна порода у двамина недодялани по различен начин, рязко чувствителни хора. Този младеж бе седнал, без да вдига очи, с едва доловимо лукавство в чертицата на устните, скромно и не много удобно на стола, по чиято облегалка блестяха медни гвоздейчета, вляво от отрупаната с речници маса, и сякаш губеше равновесие; с конвулсивно усилие Александър Яковлевич току отправяше поглед към него, докато продължаваше да сипе все същите бодряшки смешки, с които прикриваше болестта си.

— Пак ще има отзиви — рече той на Фьодор Константинович, като несъзнателно намигна, — хич не се притеснявайте, ще ви изцедят и черните точки.

— Впрочем — обади се Александра Яковлевна — какво значи това „криво по алея“ там, където става дума за велосипеда?

Фьодор Константинович по-скоро с жестове, отколкото с думи показа: нали знаете, когато се учиш да караш — и страшно

лъкатушиш.

— Съмнителен израз — отбеляза Василиев.

— Най-много ми хареса за детските болести — каза Александра Яковлевна, като кимна на себе си, — хубаво е: предколедна скарлатина и великденски дифтерит.

— А защо не обратното? — поинтересува се Тамара. Господи, колко бе обичал той стихове! Стъкленото шкафче в спалнята бе претъпкано с неговите книги: Гумилъв и Ередия^[10], Блок и Рилке — а колко знаеше наизуст! Ами тетрадките... Ще трябва някой път да се реша и да прегледам всичко. Тя може, а аз не. Колко странно се случва, че отлагаш от ден на ден. Нима наглед не е наслада — единствена, горчива наслада — да прехвърляш имуществото на мъртвец, ала ето че то все си остава недокоснато (спасителен душевен мързел?); немислимо е да го докосне чужд човек, но какво облекчение би било, ако случаен пожар погълне този безценен малък шкаф. Александър Яковлевич внезапно стана и уж случайно премести стола до писалището така, че нито столът, нито сенките от книгите вече можеха да послужат като тема за призрак.

През това време разговорът се прехвърли върху някакъв съветски деец, изгубил властта след смъртта на Ленин.

— Е, да, но през годините, когато го виждах, беше в зенита на славата и имането — рече Василиев, като професионално изопачи цитата от Пушкин.

Младежът, който толкова приличаше на Фьодор Константинович (нали двамата Чернишевски тъкмо поради това се бяха привързали към него), сега се озова до вратата, където, преди да излезе, поспря, полуизвърнат към баща си — и въпреки чисто умозрителната си плът, ах, колко по-плътен беше сега от всички, седнали в стаята! През Василиев и бледата госпожица прозираше диванът, инженерът Керн беше представен само от проблясането на пенснето, Любов Марковна — също, самият Фьодор Константинович се удържаше единствено от приблизителното съвпадение с покойния, но Яша беше съвсем истински и жив, само чувството за самосъхранение му пречеше да се взре в неговите черти.

„Дали пък — помисли си Фьодор Константинович, — дали пък изобщо не е така и той (Александър Яковлевич) хич не си представя сега своя мъртъв син, а наистина е потънал в разговор; само дето очите

му шарят, понеже по принцип си е нервен, Бог знае. Тежко ми е, скучно ми е, не ми е работа — и защо впрочем седя тук, защо слушам тези глупости?“

И все пак продължаваше да седи и да пуши, да поклаща крак — а между всичко, каквото приказваха присъстващите, каквото приказваше той, се мъчеше както винаги и навсякъде да си представи вътрешното призрачно движение на другия човек, предпазливо приседнал у събеседника като в кресло, така че лактите да му служат за ръчки, а душата му да се отпусне в чуждата душа — и тогава внезапно осветлението на света се променяше, той за миг наистина ставаше Александър Яковлевич или Любов Марковна, или Василиев. Понякога към хладината и леките газирани бодвания на преобразяването се добавяше хазартно-спортно удоволствие и му ставаше драго, когато някоя случайна дума потвърдеше последователния ход на мисли, който отгатваше у другия. Той, за когото така наречената политика (цялото глупашко редуване на пактове, конфликти, изострения, търкания, разминавания, падения, прераждания на съвсем невинни градчета в международни договори) не означаваше нищо, се потапяше понякога с потрес и любопитство в просторните недра на Василиев и за миг заживяваше с помощта на неговия, василиевския, вътрешен механизъм, където до копчето „Локарно“ бе копчето „локаут“ и където измамно умната, измамно забавна игра завърташе в себе си разнокалибрени символи: „петорката кремълски господари“ или „въстанието на кюрдите“, или напълно изгубилите човешки облик отделни имена: Хинденбург, Маркс, Пенлеве, Ерио — чието главанашко е-о толкова се бе самоопределило по колонките из „Газета“ на Василиев, че заплашваше напълно да скъса с първоначалния французин; това бе свят на точни, вещи предсказания, на предчувствия, на тайнствени комбинации, свят, всъщност стократно по-призрачен и от най-завеяната мечта. Когато обаче се прехвърлеше у Александра Яковлевна Чернишевска, Фьодор Константинович попадеше в душа, където не всичко му беше чуждо, но много неща го изумяваха, както сериозният пътешественик остава смаян от обичаите на далечната презморска страна, от пазара на съмване, от голите деца, от врявата, от чудовищната големина на плодовете. Четирийсет и пет годишната некрасива отпусната жена, изгубила преди две години единствения си син, внезапно се пробуди:

траурът я окрили и сълзите я подмладиха — така поне говореха познавалите я преди. Паметта за сина, превърнала се в недъг при мъжа ѝ, у нея се разгоря в някаква съживителна страст. Няма да е вярно, ако кажем, че тази страст я завладя изцяло; не, тя прелиташе далеч извън душевния предел на Александра Яковлевна и почти облагородяваше безсмислието на тези две мебелирани стаи, в които след нещастията се бе преместила с мъжа си от големия стар берлински апартамент (там още преди войната бе живял брат ѝ със семейството си). Разглеждаше сега познатите си само от гледната точка на това, доколко са възприемчиви към нейната загуба, освен това по навик си спомняше или си представяше какво би казал Яша за едно или за друго лице, с което се налагаше да се среща. Беше я обзела трескава жажда за дейност, жажда за изобилен отклик; синът ѝ растеше в нея и напираше навън; литературният кръжец, учреден миналата година от Александър Яковлевич заедно с Василиев, колкото той и тя да се залисват с нещо, ѝ се стори най-доброто посмъртно честване на сина ѝ поет. За пръв път я видях тогава и бях доста озадачен, когато тази възпълна, страшно подвижна жена с ослепително сини очи наред първия разговор с мен се обля в сълзи, сякаш без всякаква причина се бе разпаднал препълнен кристален съд, и без да сваля танцуващ поглед от мен, през смях и плач току заповтаря: „Боже мой, колко ми заприличахте на него, колко ми заприличахте!“ Откровеността, с която говореше за сина си при следващите ни срещи, за всички подробности около гибелта му и как го сънува сега (че уж е бременна с него, както е голям, а самата тя е прозрачна като мехур), ми се стори вулгарно безсрамие, което ме отврати още повече, щом научих от други хора: тя била *малко обидена*, понеже не съм ѝ бил отговорил със съответната вибрация, а просто съм променил темата, когато станало дума за *моята* мъка, за *моята* загуба. Ала твърде скоро забелязах, че този възторг на скръбта, сред който тя живееше непрекъснато и все пак успяваше да не умре от пръсване на аортата, започва някак да ме поглъща и да иска нещо от мен. Знаете характерното движение, когато някой ви подава свидна за него фотография и ви гледа с очакване... а вие гледате дълго и набожно лицето на снимката, усмихващо се невинно и без мисъл за смърт, като престорено бавите връщането, задържате и движението на ръката си, сякаш не е учтиво веднага да се разделите с нея. Тъкмо тази серия от движения извършвахме безкрайно с Александра Яковлевна.

Александър Яковлевич седеше на осветеното писалище в ъгъла и работеше, като нарядко се окашляше — готвеше своя речник на руските технически термини, поръчан му от германско издателство. Беше тихо и потискащо. Следите от вишнево сладко в чинийката се смесваха с пепелта. Колкото повече тя ми разказваше за Яша, толкова по-малко ме привличаше той — о, не, с него си приличахме малко (доста по-малко, отколкото предполагаше, вътрешно удължавайки съвпадението на нашите външни черти; такива тя намираще къде-къде повече, отколкото бяха в действителност, а всъщност външната прилика бе също толкова слаба, както и вътрешната) и едва ли бихме се сприятелили, ако го бях срещнал навреме. Неговата мрачност, прекъсвана от рязко кресливо веселие, присъщо на хората без чувство за хумор; неговите сантиментално-мисловни увлечения; неговата чистоплътност, която силно би приличала на страхливост в чувствата, стига да не беше болезнено изисканото им тълкуване; усещането му за Германия; безвкуските тревоги („цяла седмица беше като отровен“, понеже прочел Шпенглер); накрая неговите стихотворения... тоест всичко, което за майката бе произпълнено с чар, на мен ми беше само противно. Мисля, че като поет той бе съвсем хилав; не създаваше, а поминуваше с поезия, както поминуват хиляди интелегентни младежи от неговия тип, но ако не загинеха с една или друга повече или по-малко геройска смърт, нямаща нищо общо с руската словесност, която впрочем познават до съвършенство (о, тези тетрадки на Яша, изпълнени с ритмични ходове — триъгълници и трапеци!), те в бъдеще се отдалечаваха завинаги от литературата и ако проявяваха в нещо талант, то бе в сферата на науката или на службата си, пък и просто в добре уредения живот. В стиховете си, пълни с модни баналности, той възпяваше „най-горчивата“ любов към Русия — Есениновата есен, синевата на Блоковите блата, снежеца върху стоборите на акмеизма и невския гранит, върху който вече едва личи следата от Пушкиновия лакът. Майка му ги четеше пред мен, като се запъваше, вълнуваше се, с неумела гимназиална интонация, която никак не подходеше на тези патетични пеони — самият Яша сигурно ги е четял с прехласната напевност, издувайки ноздри и поклащайки се сред странния блясък на някаква лирична горделивост, а сетне отново е посървал, отново се е превръщал в скромен, муден и затворен младеж. Епитетите, живели в гръкляна му, „невероятен“, „хладен“, „прекрасен“ — епитети,

настървено употребявани от младите поети на неговото поколение, заблудени, че архаизмите, прозаизмите или просто обеднелите някога думи като „роза“, описали пълния кръг на живота, сега придобиват в стиховете уж неочаквана свежест, завърнали се откъм другата посока: тези думи, препъващи се в устата на Александра Яковлевна, сякаш описваха още един полукръг, отново залязваха, отново издаваха цялата си вехта оскъдица и чрез нея разкриваха лъжата на стила. Освен патриотична лирика имаше и стихотворения за някакви матроски таверни; за джиз и джаз, който той изписваше по преводно-германски начин като „яц“; имаше стихотворения за Берлин с напън да развие гласа на германските названия също както например имената на италианските улици звучат в руските стихотворения с подозрително приятен контраалт; имаше и приятелски посвещения без рима и без размер, нещо объркано, мъгляво, плашливо, някакви душевни дрязги и обръщение на „вие“ към приятеля, както болният французин се обръща на „вие“ към Бога или младата руска поетеса — към любимия господин. И всичко това бе изразено бледо, криво-ляво, с многобройни неправилни ударения — при него се римуваха „вреден“ и „подреден“, „обезлича“ и „отлича“, октомври заемаше четири места в стихотворението, макар да бе платил само за три, „пожарище“ означаваше голям пожар и освен това съм запомнил трогателното споменаване на „фреските на Врубльов“ — очарователен хибрид^[11], за сетен път доказващ колко не си приличаме — не, той не можеше да обича живописиста толкова, колкото аз. Криех истинското си мнение за неговата поезия от Александра Яковлевна, а издаваните от немай-къде звуци на одобрение, нали трябваше да спазвам приличие, тя схващаше като хаотичен израз на възторг. По случай рождения ми ден получих от нея подарък — грейнала, през сълзи ми връчи най-хубавата вратовръзка на Яша, току-що изгладена, от старомодно моаре, с още четлив петербургски етикет „Жокей Клуб“ — струва ми се, че и той надали я е слагал често; в отплата за всичко, което бе споделила с мен, за пълния и подробен образ на сина ѝ с неговите стихотворения, ипохондрия, увлечения, гибел Александра Яковлевна властно искаше от мен известно творческо съдействие; възникваше странно съответствие: мъжът ѝ, който се гордееше със стогодишното си име, та надълго и нашироко занимаваше познатите си с неговата история (през царуването на Николай Първи дядо му бил кръстен — май във Волск

— от бащата на прочутия Чернишевски, дебел енергичен свещеник, който обичал да мисионерства сред евреите и към духовното благо добавял и фамилното си име), неведнъж ми казваше: „Вижте какво, защо не напишете във вид на *biographie romancée*^[12] една книжка за нашия велик шестдесетник — да, да, не се мръщете, предвиждам възраженията ви срещу моето предложение, но повярвайте, има случаи, когато обаянието на човешкия подвиг напълно изкупва литературната лъжа, а той е бил наистина саможертвен; ако пожелаете да опишете живота му, доста забавни неща бих ви разказал.“ Никак не ми се пишеше за великия шестдесетник, а още по-малко за Яша, както от своя страна настойчиво ме уговаряше Александра Яковлевна (така че, общо взето, се оформяше поръчка за цялата история на техния род). Този техен стремеж да сочат пътя на моята муза хем ме размиваше, хем ме дразнеше, ала въпреки това чувствувах, че съвсем скоро Александра Яковлевна ще ме хване толкова натясно, че не ще съумея да се измъкна, и също както ми внушаваше принудата да се явявам при нея с вратовръзката на Яша (докато не се сетих да се извиня, че съм се страхувал да не я замърся), ще се наложи да се захвана с новела, в която да изобразя съдбата му. По едно време дори имах слабостта (или може би смелостта) да прехвърлям наум как бих подел тази тема, стига да... и ако... някой мислещ пошъл тип, белетрист с рогови очила — домашен лекар на Европа и сеизмограф на социалните потреси — би намерил в тази история нещо в най-висока степен характерно за „младежките настроения в следвоенните години“ — дори самото словосъчетание (да не говорим за сферата на идеите) ме вбесяваше; повдигаше ми се и направо се давех, щом чуех или четях поредната дивотия, вулгарната и мрачна дивотия за симптомите на века и за трагедиите на младежта. А тъй като не можех да се възпламеня от трагедията на Яша (макар Александра Яковлевна да мислеше, че пламтя), без да искам, щях да затъна тъкмо в дълбокомислена белетристика с отвратителна фройдистка воня. Упражнявах с примряло сърце въображението си, с върха на обувката сякаш опитвах тънкия като слюда лед при първото помръзване и стигах дотам, че се виждах как преписвам и отнасям произведението си на Чернишевска, а тя седи така, че лампата от лявата страна да осветява съдбовния ми път (благодаря, чудесно виждам), и след краткия предговор колко ми е било трудно, колко отговорен съм се чувствал... но тогава всичко се

обвиваше в моравите пари на срама. За щастие не изпълних поръчката — не зная какво точно ме опази, дълго протаках и се появиха някакви случайно възникнали благотворни антракти в нашите срещи, пък може би и донякъде дотегнах на Александра Яковлевна като слушател; както и да е, историята се оказа неизползвана от писателя — а всъщност беше съвсем проста и тъжна.

Почти едновременно сме влезли в Берлинския университет, но не познавах Яша, макар че сигурно често сме се разминавали. Разликата в специалностите — той се занимаваше с философия, аз — с инфузории, намаляваше възможността да общуваме. Ако сега се върнех в това минало, и то само с едно обогатяване — със съзнанието за днешния ден, — щях да повтора най-точно тогавашните си оплетени стъпки и със сигурност щях да забележа начаса лицето му, сега вече толкова познато ми от снимките. Забавно: ако изобщо човек си представи как се връща в миналото с контрабандата на настоящето, колко страхотно би било да срещне там в неочаквани места тъй младите и свежи първообрази на днешните си познати, които в някакво ясно безумие не могат да го познаят; например жената, която обичам от вчера, като момиче всъщност е пътувала почти до мен в претъпканият влак, а минувачът, попитал ме преди петнайсет години как да стигне до някъде си, днес ми е колега по служба. В тълпата на миналото десетина лица биха придобили такава анахронична значителност: дребни карти, напълно преобразени от лъча на коза. И тогава с каква увереност... Но уви, дори и насън да се случи да пътешествуваме така, пред границата с миналото целият ни сегашен ум се обезценява и в обстановката на класната стая, набързо скалъпена от некадърния бутафор на кошмара, отново не си знаеш урока — с цялата уж забравена изтънченост на някогашните училищни мъки.

В университета Яша станал близък приятел със студента Рудолф Бауман и със студентката Оля Г. — руските вестници не публикуваха фамилното ѝ име. Тя била госпожица на неговите години, от неговата среда, едва ли не родена в същия град. Впрочем семействата им не се познавали. Само веднъж, две години след гибелта на Яша, я видях на една литературна вечер и запомних необичайно широкото ѝ чисто чело, очите с морски оттенък и голямата червена уста с черен мъх над горната устна и с дебела брадавица от страни; бе застанала със скръстени ръце на меката гръд, което веднага разгърна в мен цялата

литература по темата, където имаше и прах от студената вечер, и кръчма покрай шосето, и женска наблюдателна скука. Никога не съм виждал Рудолф и само от чужди думи си правя извода, че е бил бледокос, бърз в движенията и красив — с жилестата красота на гонче. По такъв начин използвам различен метод за изучаване на всяко от споменатите три лица, което влияе както на плътността им, така и на окраската, докато в последния миг не блесне някакво неразбираемо за самия мен слънце и не ги изравни с озарението си.

В записките в своя дневник Яша бе определил точно взаимоотношенията между него, Рудолф и Оля като „триъгълник, вписан в кръг“. Кръгът — това е била нормалната, ясна, „евклидова“ дружба, както се изразява той, свързала тримата, така че само с нея съюзът им би останал щастлив, безгрижен и ненакърним. Триъгълникът, вписан в него, била онази, другата връзка от отношения, сложна, мъчителна и възникваща дълго, която водела свой живот напълно независимо от общата окръжност на еднаквата дружба. Това бил банален триъгълник на трагедията, родила се в идиличния пръстен, и дори самото съществуване на тъй подозрителен синхрон на градежа, да не говорим за модната комбинационност в развитието му, никога не би ми позволило да направя от всичко това разказ, повест, книга.

„Неистово съм влюбен в душата на Рудолф — пишеше Яша в своя развълнуван неоромантичен стил. — Влюбен съм в нейната съразмерност, в нейното здраве, в нейната жизнерадостност. Неистово съм влюбен в тази разголена, загоряла, гъвкава душа, която има отговор за всичко и крачи през живота като самоуверена жена през бална зала. Бива ме само да си представя в най-сложен абстрактен порядък, в сравнение с който Кант и Хегел са игра, онази дива наслада, която бих изпитал, ако... Ако какво? Какво мога да сторя с душата му? Тъкмо такова незнание, тази липса на някакво съвсем тайнствено оръдие (както Алберт Кох е копнял за «златна логика» в света на безумните), тъкмо това е смърт за мен. Кръвта ми кипи, ръцете ми изстиват като на гимназистка, когато оставаме двамата, и той го знае, ето защо му ставам отвратителен и не прикрива погнусата си. Неистово съм влюбен в душата му — и това е също толкова безплодно, както да се влюбиш в луната.“

Човек би разбрал погнусата на Рудолф — но, от друга страна... понякога ми се струва, че страстта на Яша не е била чак толкова ненормална, че вълнението му в края на краищата твърде прилича на вълнението на руския младеж от средата на миналия век, треперещ от щастие, когато, вдигнал копирени ресници, наставникът с матово чело, бъдещият вожд, бъдещият мъченик, се обръща към него... и напълно решително бих отхвърлил непоправимата природа на отклонението („Луна и полигон, виолата на заблудилия се пол...“ — както в поемата на Кончеев, *преведено* от някого като „и степ, и нощ, и на луна...“), стига само Рудолф поне малко да е бил учител, мъченик и вожд, защото всъщност той е бил това, което се нарича „бурш“^[13] — е, да, бурш с разхлопана дъска, с влечение към смътни стихове, към куцаща музика, към разкривена живопис, което обаче не изключва да е притежавал същностното здравомислие, запленило Яша или подвело го, че се е запленил.

Син на почтен глупак професор и чиновническа щерка, Рудолф израснал в дивни буржоазни условия между храмообразния бюфет и гръбчетата на заспали книги. Бил е добродушен, макар и недобър, общителен, но все пак дръпнат, вироглав, ала и пресметлив. В Оля се влюбил окончателно след разходка с велосипеди с нея и с Яша из Шварцвалд; тази разходка, както после е дал показания пред следствието, „отвори очите и на трима ни“; влюбил се до уши, просто и нетърпеливо, но срещнал резкия ѝ отпор, усилен и от това, че празноглавата, лакома, мрачно своенравна Оля на свой ред (сред същите елови гори, край същото черно езеро) „разбрах, че съм се увлякла“ по Яша, който се почувствал също толкова потиснат от това, колкото Рудолф от неговия плам и колкото тя от Рудолфовия, така че възникнала пълна геометрична зависимост между вписаните им чувства, напомняйки в същото време тайнствената конкретизираност на определенията в списъците на действащите лица у старинните френски драматурзи: еди-коя си — „amante“^[14] на еди-кого си, с тогавашния оттенък на действително причастие.

Вече малко преди зимата, преди втората зима на техния съюз, те ясно си дали сметка за положението: през целия този сезон изследвали неговата безнадеждност. Външно всичко изглеждало наред: Яша четял неспирно, Рудолф играел хоккей, като виртуозно сновял из леденото поле, Оля се занимавала с изкуствознание (което в контекста на

епохата звучи с непоносимо типична нота, както впрочем и цялата въпросна драма); вътре обаче безспирно кипял стаен, болезнен процес, станал стихийно разрушителен в момента, когато клетите младежи започнали да намират наслада в тройното си изтезание.

Дълго време по негласно споразумение (вече отдавна безсрамно и безнадеждно всеки знаел всичко за всекиго) те изобщо не засягали вълненията си, когато били тримата; ала липсвал ли един от тях, двамата неминуемо се захващали да обсъждат неговата страст и страдание. Кой знае защо, посрещнали Нова година в кафенето на една от берлинските гари — може би защото на гарите въоръжението на времето е особено внушително, — а после тръгнали да се скитат из разноцветната киша по страшните празнични улици, Рудолф вдигнал ироничен тост за разобличеното приятелство — и отгук насетне, отначало сдържано, но после, упоени от откровеността, вече съвместно в пълен състав обсъждали своите чувства. И тогава триъгълникът започнал да разяжда своята окръжност.

Семейство Чернишевски, както и родителите на Рудолф, както и майката на Оля (скулпторка, затлъстяла, черноока, още красива дама с дебел глас, погребала двамина съпрузи и винаги носеща на шията някакви дълги бронзови вериги) не само не усещали какво събитие надвисва, но биха отвърнали уверено, стига да се намереше любопитен безделник сред ангелите, вече долетели, кръжащи с професионална грижовност около люлката с тъмнеещ новороден револвер — биха отвърнали, че всичко е наред, че всички са напълно щастливи. Ала покъсно, когато всичко вече се било случило, ограбената памет се мъчела с все сила да намери в някогашния гладък поток от еднакво обагрени дни следи и улики от бъдещето — и ги откривала, моля ви се! Затова госпожа Г, *нанасяйки*, както самата тя се изразявала, съболезнователна визита на Александра Яковлевна, напълно вярвала в думите си, когато твърдяла, че отдавна била предчувствувала нещастиято: още от деня на влизането си в полутъмния салон, там на дивана в неподвижни пози с различни горестни наклони в духа на алегориите по надгробните барелефи мълчали Оля и двамината ѝ приятели; било само за миг, един миг на хармония на сенките, ала госпожа Г, уж го отбелязала или точно, оставила го за по-нататък, та след няколко месеца да се върне към него:

Към пролетта револверът поотраснал. Притежавал го Рудолф, но доста време той преминавал незабелязано от един към друг като топло пръстенче в детска игра или Черен Петър. Колкото и да е чудно, мисълта да изчезнат и тримата, за да се възстанови — вече в неземеен план — някакъв идеален непорочен кръг, най-страстно била разработвана от Оля, макар че вече трудно може да се установи кой и кога я е изказал за пръв път; поет на начинанието станал Яша, неговото положение изглеждало най-безнадеждно, тъй като все пак било най-абстрактно; но има мъки, които не се лекуват със смърт, защото доста по-просто се церят от живота и от променливите му мечти: вещественният куршум не ги лови, който за сметка на това чудесно се справя с веществената страст на Рудолфовото и Олиното сърце.

Изходът вече бил намерен и разговорите за него станали особено увлекателни. В средата на април, в тогавашното жилище на Чернишевски (родителите кротко отишли на кино отсреща) се случило нещо, явно послужило за окончателен подтик към развързката. Рудолф неочаквано се понапил, развихрил се, Яша едва го откъснал от Оля — и това се случило в банята, сетне Рудолф през ридания събирал изпадалите по някакъв начин от джоба на панталоните му пари; колко тежко, колко срамно било на всички, какво примамливо облекчение им изглеждал определеният за утрешния ден финал.

В четвъртък следобед, на осемнайсети, осемнайсетгодишнина от смъртта на Олиния баща, те понесли със себе си вече надебелелия и самостоятелен револвер и през леко прокъсаното време (с влажен западен вятър и с лилава ръжда от градинските теменуги из всички градинки) се запътили с трамвай петдесет и седем за Грюнвалд, та там, в някой затънтен кът на гората да се застрелят един след друг. Стояли на задната площадка, и тримата с мушамы, с бледи, подпухнали лица, Яша изглеждал някак странно опростен от стария каскет с голяма козирка, четири години не бил го слагал, а днес, кой знае защо, нахлупил тъкмо него; Рудолф бил гологлав, вятърът развявал светлата му коса, която се ветреела назад от слепоочията; а Оля, облежната на задната стена и хванала се за дръжката с бялата си силна ръка с голям пръстен на показалеца, гледала, примижала, пробягващите улици и все настъпвала, без да иска, лостчето на нежното звънче на пода (предназначено за каменния крачун на ватмана, когато задната част на вагона стане предна). Отвътре, през вратата, видял тази група Юлий

Филипович Познер, някогашен частен учител на братовчед на Яша. Надникнал бързо — бе напорист и уверен господин — и повикал с ръка Яша, който го познал и влязъл при него.

„Голям късмет, че ви срещнах“ — казал Познер и като обяснил най-подробно, че отива с петгодишната си дъщеря (тя седяла отделно до прозореца и притискала мекия си като гума нос до стъклото) да навести жена си в родилния дом, извадил портфейла си, а от него — визитка, и възползвайки се от неволното спиране на трамвая (на завоя му паднала лирата), с автоматичната писалка задраскал стария адрес и написал новия. „Предайте това на братовчед си — рекъл той, — щом се върне от Базел, напомнете му, ако обичате, че у него останаха няколко мои книги, които ми трябва, дори много ми трябва.“

Трамваят летял по Хохенцолерндам. Оля и Рудолф все така строго и безмълвно стояли на течението, ала нещо се променило загадъчно: с това, че Яша ги оставил само двамата за минута (Познер и дъщеря му слезли почти веднага), съюзът сякаш се разрушил, започнало отделянето на Яша от тях и когато се върнал на площадката, без да го знае, както не знаели и те, той бил вече съвсем сам, при което незабележимата пукнатина продължавала да пълзи и да се разширява неудържимо по закона, ръководещ всички пукнатини.

В безлюдната пролетна гора, където мокрите кафяви брези, особено по-малките, съсредоточили изцяло внимание навътре към себе си, стояли безучастни — недалеч от сивкавото езеро (по чието грамадно крайбрежие нямало никого освен едно дребно човече, което по молба на кучето си мятало пръчка във водата), те лесно намерили удобен гъсталак и веднага пристъпили към въпроса; по-точно пристъпил Яша: притежавал честен дух, придаващ почти делнична простота дори на най-безразсъдната постъпка. Той казал, че ще се застреля пръв като най-голям (с една година от Рудолф и с един месец от Оля), и с този маловажен довод отстранил удара на грубия жребий, който поради слепотата си вероятно пак щял да се стовари върху него; съблякъл мушамата и без да се сбогува с приятелите си, нещо напълно естествено поради еднаквия маршрут, без приказки, с недодялана припряност се спуснал между боровете по хлъзгавия склон в дерето, цялото обрасло с дъбчета и храсталаци, които въпреки априлската прозрачност напълно го скрили от останалите горе.

Онези двамата дълго чакали изстрела. Нямали цигари, но Рудолф се досетил да опипа джоба на мушамата на Яша и намерил неотворена кутия. Небето се свъсило, боровете шумели предпазливо и отдолу изглеждало, че незрящите им клони се мъчат да напишат нещо. Високо и приказно бързо прелетели две диви патици, проточили шии, едната малко изоставала от другата. По-късно майката на Яша показваше визитката, Dipl. Ing. Julius Posner, на гърба ѝ Яша написал с молив: „Мамо, татко, още съм жив, много ме е страх, простете ми.“ Най-сетне Рудолф не се стърпял и слязъл да види какво става с него. Яша седял на едно коренище сред миналогодишни, останали без отговор листа, но не се обърнал, само казал: „Ей сега ще съм готов.“ Гърбът му изразявал някакво напрежение, сякаш Яша превъзможвал силна болка. Рудолф се върнал при Оля, но още преди да стигне при нея, двамата ясно чули пукота на изстрела, а в стаята на Яша още няколко часа се удържал животът, сякаш нищо не се било случило, бананова обелка в чинията, „Кипарисово ковчеже“ и „Тежка лира“^[15] на стола до леглото, пингпонгова хилка на кушетката; бил убит на място, но за да го съживят, Рудолф и Оля го изтътрили нагоре през храстите до тръстиката и там отчаяно го пръскали и разтривали, затова целият бил изпокалян и изцапан с кръв, тиня, борови игли, когато полицията намерила трупа. Сетне започнали да викат за помощ, но никой не се отзовал: архитект Фердинанд Щокшмайзер отдавна се бил прибрал с мокрия си сетер.

Върнали се на мястото, където очаквали изстрела, и тук историята започва да се здрачава. Ясно е само, че Рудолф изгубил всякакво желание да се застрелва дали защото му се отворило вакантно място на земята, или защото просто бил страхливец, а Оля, дори да държала на намерението си, не можела да стори нищо, понеже той веднага скрил револвера. В гората, където било мокро, студено и шушнел тих дъждец, те, кой знае защо, останали дълго, до безсмислено късен час. Мълвата твърдеше, че тъкмо тогава започнала връзката им, но това би било прекалено банално. Към полунощ на ъгъла до улицата с лиричното название „Люлякова“ един вахмистър изслушал недоверчиво техния ужасен, но бодър разказ. Има такова истерично състояние, наподобяващо детинска разпасаност.

Ако Александра Яковлевна се бе видяла с Оля непосредствено след случилото се, може би двете са щели да намерят в това някакъв

сантиментален смисъл. За беля това се случило няколко месеца по-късно, първо, защото Оля я нямало в града, а, второ, защото мъката на Александра Яковлевна не веднага взела тази дейна и дори възторжена форма, която бе заварил Фьодор Константинович. На Оля донякъде не ѝ провървяло: тъкмо празнували годежа на нейния доведен брат, къщата била пълна с гости и когато Чернишевска се явила без предупреждение, с гъст траурен воал и с най-добрата част от скръбния си архив (снимки, писма) в чантичката, цялата готова за блаженството на двустранните ридания, излязла да я посрещне мрачно учтива, мрачно нетърпелива госпожица с полупрозрачна рокля, с кървави устни и дебел бял нос; до ъгловата стаичка, където тя въвела гостенката, виел грамофон и, естествено, не могли да завържат никакъв разговор. „Само я гледах“ — разправяше Чернишевска, след което старателно изрязала от многобройните малки снимки и Оля, и Рудолф — макар че той веднага я посетил и паднал на колене пред нея, блъскал глава в мекия ъгъл на диванчето, сетне си отишъл със своята лека походка по синия след пролетния проливен дъжд Курфюрстендам.

Смъртта на Яша се отразила най-болезнено върху баща му. Наложило се да прекара цялото лято в болница, ала изобщо не оздравял: преградката, отделяща стайната температура на разсъдъка от безбрежно безобразния, студен призракен свят, в който бил отишъл Яша, внезапно рухнала и нямало как да я възстановят, затова се мъчели някак да пускат завеса пред отвора и да не гледат как мърдат диплите. Оттам насетне животът му започнал да пропуска извънземното; с нищо обаче не приключвало това постоянно общуване с душата на Яша, за което най-после разказал на жена си с напразната надежда така да обезвреди подхранващото се с тайната привидение: вероятно тайната отново пораснала, тъй като пак му се наложило да прибегне до скучната, съвсем тленна, стъклено-гумена помощ на лекарите. По такъв начин той само наполовина живееше в нашия свят, но толкова по-настървено и отчаяно се вкопчваше в него и докато слушах щракащия му говор и гледах правилните му черти, мъчно можех да си представя извънжизнения опит на този наглед здрав, загръглен, плешив, с власинки отстриани дребен човек, но тъкмо затова още по-странна бе конвулсията, внезапно сгърчваща лицето му, както и че от време на време цели седмици не сваляше памучната сива ръкавица от дясната си ръка (страдеше от екзема) — всичко страшно намекуваше за

тайната, сякаш, гнусейки се от нечистото докосване на живота или обгорен от някакъв друг живот, пазеше ръкостискането на голо за някакви нечовешки, мъчно въобразими срещи. Междувременно след смъртта на Яша не спряло нищо, случваха се много интересни неща, в Русия се наблюдаваше разпространяване на абортите и възраждане на виладжиите, в Англия се провеждаха някакви стачки, някак си издъхна Ленин, умряха Дузе, Пучини, Франс, на връх Еверест загинаха Ървин и Малори, а старият княз Долгоруки отиде тайно в Русия и с кожени цървули, за да погледа как цъфти бялата елда, в Берлин се появиха, за да изчезнат отново, наемни циклонетки^[16], първият дирижабъл бавно прекрачи океана и много се пишеше за Куе^[17] за Чан Цълин^[18], за Тутанкамон, а една неделя млад берлински търговец с приятеля си излязъл да се разходи извън града с голяма, яка, почти немиришеца на кръв каруца, взета назаем от съседа месар: в плюшените кресла, сложени вътре, седели двете дебели гувернантки и двете малки деца на търговеца, гувернантките пеели, децата плачели, търговецът и приятелят му се наливали с бира и шибали конете, времето било дивно, така че във веселбата си нарочно блъснали един умело шашардисан велосипедист, пребили го в канавката, нарязали папката му (той бил художник) и продължили нататък още по-весели, а щом дошъл на себе си, художникът ги настигнал в градината на гостилницата, те обаче набили и полицаите, поискали им документите, след което много весели продължили нататък по шосето, а като видели, че ги догонват полицейски мотоциклети, почнали да стрелят с револвери и в завързалата се престрелка било убито тригодишното момче на германския юначен търговец.

— Чуйте, трябва някак да променим темата — тихо рече Чернишевска, — страхувам се от тези истории заради него. Сигурно имате нови стихотворения, нали? Фьодор Константинович ще ни прочете стихове — провикна се тя, но Василиев, който, полуизлегнат, държеше в едната си ръка монументално цигаре с безникотинова цигара, а с другата разсеяно мачкаше куклата, извършваща някакви емоционални еволюции върху коляното му, продължи още към половин минута да разправя как тази весела история вчера била гледана от съда.

— Нищо не съм взел и нищо не помня — повтори няколко пъти Фьодор Константинович.

Чернишевски бързо се обърна към него и отпусна малката си космата ръка върху ръкава му.

— Чувствам, че още ми се сърдите. Давате ли честна дума, че не? После осъзнах колко е жестоко. Изглеждате зле. Какво ново при вас? Така и не ми обяснихте защо се преместихте.

Той откликна: в пансиона, където бе живял половин година, внезапно се настанили негови познати — много мили, безкористно натрапчиви хора, които „наминаваха да побъбрим“. Стаята им била в съседство и скоро Фьодор Константинович почувствувал, че стената между него и тях сякаш се е разпаднала и той е беззащитен. Но на бащата на Яша, разбира се, никакво преместване не би помогнало.

Като си подсвиркваше, грамадният Василиев, приведен леко, заоглежда гръбчетата на книгите по лавиците; извади една и щом я отвори, престана да свирука, но пък с шумно пъхтене я зачете под нос. Мястото му на дивана зае Любов Марковна с чантата си: оголила уморени очи, тя се размекна и взе да гали златния тил на Тамара с недобре поддържаната си ръка.

— Да! — рязко рече Василиев, затвори книгата и я натика в първата попаднала му пролука. — Всичко на този свят свършва, другари. Лично аз утре трябва да стана точно в седем.

Инженер Керн си погледна китката.

— Ах, останете още малко — избъбри Чернишевска с втренчено блеснали сини очи и като се обърна към инженера, вече станал и изправен зад стола си, който бе отместил малко встрани (както някои, щом си изпият чая, обръщат чашата върху чинийката), заговори за доклада, който той се съгласил да изнесе следващата събота — доклад на тема „Блок на война“.

— На поканите погрешно написах „Блок и войната“ — рече Александра Яковлевна, — но нали няма значение?

— Не, напротив, има, и то голямо — отговори инженерът с усмивка на тънките устни, но е убийствен поглед зад лупите на очилата, без да разтваря преплетените си връз корема пръсти. — „Блок на война“ изразява точно каквото трябва: личния характер на моите наблюдения, а „Блок и войната“, извинете, е философия.

И тогава всички те започнаха полека да избледняват, да се полюшват в неволните вълнения на мъглата и напълно да изчезват; очертанятията, гърчейки се като осморки, се изгубваха във въздуха, но

все още ту тук, ту там проблясваха осветени точки — приветлива искра в окото, отблясък върху гривна; за миг отново се върна напрегнато смръщеното чело на Василиев, който стискаше нечия вече топяща се ръка, а на изпроводяк проплава фъстъчената слама на копринени розички (шапката на Любов Марковна) и ето че всичко изчезна, в задимената гостна безшумно влезе Яша по пантофи, предполагайки, че баща му е вече в спалнята, навън, в светлината на червени фенери, невидими същества с вълшебен звън ремонтираха черния паваж в края на площада, а Фьодор Константинович, който нямаше пари за трамвай, си тръгна пеш. Забрави да вземе назаем от Чернишевски тези две-три марки, с които да изкара до следващия хонорар: самата тази мисъл не би го обезпокоила, стига да не се свързваше, усилвайки горчивината на цялото съчетание, с отвратително разочарование (прекалено ярко си бе въобразил успеха на своята книга), пък и лявата му обувка пропускаше студена вода, със страха от предстоящата нощ на новото място. Обезсилваха го умора, недоволство от себе си — бе пропилял напразно нежното начало на нощта; разяждаше го усещането, че не е дообмислил нещо през деня и сега вече никога не ще го дообмисли.

Вървеше по улици, отдавна пробутали му се за познати и нещо повече — разчитащи да ги обикне; те дори предварително си бяха купили място в бъдещите му спомени редом с Петербург, съседен гроб; вървеше по тези тъмно лъцящи улици и угасналите къщи си отиваха слепешком, едни отстъпваха назад, други настрани, към тъмното небе на берлинската нощ, където все пак тук-там имаше мочурливи места, стапящи се пред погледа, та той по такъв начин помогна на няколко звезди. Ето я най-сетне градинката, където вечеряхме, високата тухлена кирха^[19] и още съвсем прозрачната топола, приличаща на нервна система на великан, до нея обществената тоалетна, приличаща на курабиената къщурка на баба Яга. В мрака на градинката, едва докоснат от ветрилото на уличната светлина, красавицата, отказваща вече осем години да се въплъти отново (толкова жив бе споменът за първата любов), седеше на пепелявата пейка, но когато той мина наблизко, видя, че седи сянката от тополата. Свърна по своята улица и потъна в нея като в студена вода — толкова не му се искаше, такава тегоба обещаваха онази стая, недоброжелателният гардероб,

кушетката. Щом намери входа си (видоизменен от тъмнината), извади ключовете. Никой от тях не отвори вратата.

— Какво значи това... — сърдито измърмори той, загледан в резбата на ключа, и отново, вбесен, взе да ръчка с него. — Ама че проклетия! — възкликна и се дръпна назад, за да погледне с вдигната глава номера на къщата.

Не, тук е. Отново се наведе към ключалката и внезапно се досети: ами да, това бяха ключовете от пансиона, които днес случайно бе отнесъл в джоба на мушамата с преместването, а новите сигурно са останали в стаята, в която сега му се искаше да се озове доста по-силно отпреди малко.

В онези години берлинските портиери бяха предимно заможни хора с дебели жени, грубияни, членуващи от еснафски съображения в комунистическата партия. Руските наематели се стъписваха пред тях: свикнали да се подчиняваме, навсякъде си назначаваме сянка на надзора. Фьодор Константинович напълно разбираше колко е глупаво да се страхува от стария глупак с изпъкнала адамова ябълка, но все пак да го събуди след полунощ, да го измъкне изпод гигантския пухен юрган, да направи ей това движение, за да натисне звънеца (макар че най-вероятно никой няма да откликне, колкото и да го натиска), все не се решаваше, още повече, че нямаше онова десетаче, без което бе немислимо да мине покрай дланта, отворена до бедрото като мрачна черпалка: непоколебимо сигурна в подаянието. „Ама че номер, ама че номер“ — зашепна той и се дръпна с чувството как изотзад, от тила до петите, върху него се стоварва бремето на безсънната нощ, железният двойник, когото трябва да отнесе нанякъде. „Ама че глупаво“ — рече също, произнасяйки „глупаво“ с френско „l“, както го изричаше, разсеяно и привично шеговито, неговият баща, щом биваше озадачен от нещо.

Понеже не знаеше какво да стори, дали да чака някой да му отключи, или да потърси нощния пазач с черната мушама, който отговаря за ключалките по някои улици, или все пак да се насили и да взриви със звънеца къщата, Фьодор Константинович закричи по тротоара до ъгъла и обратно. Улицата беше отзивчива и съвсем празна. Високо над нея от напречните жици висеше по една млечнобяла лампа; под най-близката вятърът люлееше призрачен кръг върху влажния асфалт. И това люшкане, което уж нямаше нищо общо с Фьодор

Константинович, все пак тъкмо то със звъна на тамбурина блъсна нещо от края на душата му, където това нещо се бе стаило, и вече не с предишния далечен призив, а с близък тътен се търколи „Благодаря ти, родино...“, и веднага с обратната вълна: „За злата участ ти благодаря...“ И отново долетя след отговора: „От тебе непризнат.“ Говореше сам със себе си, докато крачеше по несъществуващия тротоар; краката се водеха от местно съзнание, а главният, всъщност единствено важният, Фьодор Константинович вече надникваше във втората строфа, започваща след няколко метра; тя трябваше да се развие в още неизвестна, но обещана със сигурност хармония. „Благодаря ти...“ — подхвана отново на глас, набирайки нова скорост, но внезапно тротоарът под краката му се втвърди, всичко наоколо изведнъж заговори и той се втурна, мигом отрезнял, към вратата на къщата, защото зад нея вече светеше.

Скулеста, попрецъфтяла дама с наметнато късо астраганено палто, смъкващо се от рамото ѝ, отключваше на някого и се забави с него на вратата. „Нали няма да забравите, душко“ — помоли тя с вял делничен глас, когато Фьодор Константинович ги наближи ухилен, беше я познал веднага: заранта с мъжа си бе посрещала своите мебели. Ала позна и отиващия си — беше младият живописец Романов: на два пъти се бе натъквал на него в редакцията^[20]. С учуден израз върху изящното лице, чиято елинска чистота безвъзвратно бе съсипана от тъмните криви зъби, той поздрави Фьодор Константинович, който сетне се поклони на дамата, наместваща палтото си върху ключиците, с огромни крачки се юрна нагоре по стълбището, препъна се отвратително на завоя и продължи нататък, като докосваше перилата. Сънена, по халат, фрау Стобой беше страшна, но това трая кратко. В стаята си той едва напипа осветлението. На масата блестяха ключовете, белееше книгата. „Свърши се с нея“ — помисли той. Толкова наскоро бе дарявал наред екземпляри на познати със строг поздрав, с молба за искрен съд, а сега се срамуваше да си спомня и надписите, и как през последните дни е живял с щастието от книгата. А нали нищо особено не беше се случило: днешната лъжа не изключваше утрешна или вдругиденшна награда, но по някакъв начин се бе преситил на мечтата и сега книгата лежеше на масата, цялата затворена между кориците си, ограничена в себе си и приключена, без да струи с мощни и радостни лъчи както преди.

Когато обаче си легна, тъкмо мислите му започнаха да се наместват за през нощта и сърцето му да се потапя в снега на съня (винаги на заспиване сърцето му прескачаше), Фьодор Константинович реши да рискува и повтори недовършеното стихотворение — просто за да му се порадва още веднъж преди сънената раздяла; но бе отпаднал, а то трептеше, жадно за живот, и след минута го завладя, пръсна тръпки по кожата му, изпълни главата му с божествено жужене и тогава той отново пална лампата, всмукна от цигара и — легнал на гръб, дръпнал чаршафа до брадичката и с извадени навън ходила като Сократ на Антоколски — се отдаде на всичките изисквания на вдъхновението. Това бе разговор с хиляди събеседници, от които само един бе истински, трябваше да улови тъкмо него и да не го изпуска от слуха си. Колко ми е трудно и колко ми е добре... И в разговор с татата нощем душата нетатататоп, безу безумието още и музиката тататоп...

След три часа опасно за живота въодушевление и вслушване той най-сетне изясни всичко, до последната дума, утре ще може да го запише. На раздяла вкуси полугласно тези добри, топли, наредени по два стиха.

*Благодаря, родино мила,
за чужди свят благодаря!
На мене ти не си мълвила,
сам с думи ще се обдаря.
Но в разговора полунощен
душата как да разбере:
дали си бърбя в лудост още,
или ликът ти в мен расте...*

Едва сега разбра, че в тях има някакъв смисъл, проследи го с интерес и го одобри. Съвсем капнал, щастлив, с ледени пети, още вярващ в благото и във важността на стореното, стана да угаси лампата. С прокъсала се нощна риза, с оголена мършава гръд и дълги космати крака с тюркоазни жили, той поспря пред огледалото, заоглежда се с все същото сериозно любопитство и не се позна напълно — тези широки вежди, челото, късо подстриганата коса. В

лявото око се бе пукнало кръвоносно съдче и плъзналият от ъгълчето му червеникав оттенък придаваше нещо циганско на тъмно блесналата зеница. Господи, как бяха брадясали хлътналите му бузи през тези нощни часове — сякаш влажният плам на стихотворството поощряваше и растежа на космите. Врътна ключа на лампата, но в стаята нямаше какво да се сгъсти и бледите, зъзнещи предмети стояха там като посрещачи на димен перон.

Дълго не можа да заспи: останалите люспи от думи задръстваха и мъчеха мозъка, бодяха го в слепоочията, все не можеше да се отърве от тях. Междувременно стаята съвсем просветля и някъде — сигурно в бръшляна — разлудувалите се врабчета, всички заедно, едно през друго, чирикаха оглушително: голямо междучасие за дребосъците.

Така започна живеенето му на новото място. Хазайката все не можеше да свикне, че спи до един на обед, че не го знае къде и как обядва, а вечеря на амбалажна хартия. Така и никой не писа за сборничето му — кой знае защо, бе смятал, че това ще стане от само себе си, и дори не си направи труда да го разпрати по редакциите — ако не се брой кратката бележка (на икономическия редактор на „Газета“ на Василиев), където се изразяваше оптимистичен възглед за литературното му бъдеще и бе цитирана една от строфите му, ослепена с пердето на печатна грешка. Оpozна по-добре улица Таненберг и тя му издаде най-хубавите си тайни: в следващата къща по-надолу например живееше дребно старче обуцар с презиме Канариенфогел^[21] и наистина държеше клетка, макар и без яркожълта пленничка, на прозореца си, сред изложените поправени обувки, ала като погледна Фьодор Константинович над железните очила, типични за неговата гилдия, той отказа да приеме неговите обувки, та сега трябваше да мисли как да купи нови. Научи и фамилното име на хората от горния етаж: веднъж изхвърча погрешка на горната площадка и прочете на табелката: Carl Lorentz, Geschichtsmaler, а случайно срещнатият на ъгъла Романов, който държеше заедно с гешихтсмалера ателие в друга част на града, му каза това-онова за него: бил работяга, мизантроп и консерватор, през целия си живот рисувал паради, битки, призрака със звезда и лента в градините на Сан Суси, а сега, в безмундирната република, бил обеднял и съвсем умърлушен; преди войната от 1914–1918 година бил почетно известен, пътувал до Русия да рисува срещата на кайзера с царя и там, докато карал зимата в Петербург, се запознал с

тогава още младата и обаятелна, рисуваща, пишеща, музицираща Маргарита Лвовна. Неговият съюз с руския художник възникнал случайно, от обява във вестника: Романов беше съвсем друга работа. Лоренц мрачно се привързал към него, но от първата му изложба насам (от времето на неговия портрет на графиня Дьо Хикс: чисто голата графиня с отпечатъци от корсета върху корема се бе изправила и държеше върху дланта самата себе си, но три пъти по-дребна) го смятал за луд и за мошеник. Мнозина бе прелъстила неговата рязка и своеобразна дарба, предсказваха му нечувани успехи, а някои дори го виждаха като основоположник на новонатуралистична школа: преминал през всичките изпитания на модернизма (както се изразяваха), той уж бил стигнал до обновена — интересна, възхладна — фабулност. Освен това в ранните му работи прозираше известна карикатурност — например в онази негова „Coincidence“^[22], където на рекламната колона, сред ярките афиши, удивително съгласувани помежду си по багри, и покрай астралните названия на кината и подобна прозрачна пъстрота въобще можеше да се прочете обява за изгубена диамантена огърлица (с възнаграждение за оня, който я намери), а ето че тя бе на тротоара до самата колона и блещукаше с невинни искри. За сметка на това в неговата „Есен“ — захвърлен в канавката сред великолепните ясенови листа черен торс на шивашки манекен с разпран хълбок, изразителността бе вече от по-чисто качество; познавачите откриваха тук бездна от тъга. Но най-хубавата му творба до днес си оставаше купената от богаташ познавач и вече много пъти репродуцирана „Четирима граждани, ловящи канарче“: четиримата в черно, плещести, с бомбета (единият, кой знае защо, бос), подредени в някак възторжено предпазливи пози под необикновено слънчевата зеленина на правоъгълно подкастрирана липа, в която се крие птицата, отлетяла може би от клетката на моя обуцар. Тази странна, прекрасна, но все пак отровна живопис ме вълнуваше неопределено, долавях в нея някакво *предупреждение* в двете значения на думата: далеч изпреварило моето, това изкуство му осветяваше и опасностите по пътя. Самият художник обаче ми беше отблъскващо скучен, имаше нещо невъзможно за мен в крайно припрения му, съвсем фъфлещ говор, съчетан с несвързаното с него и машинално проблясване на лъщящите му очи. „Чуйте — рече той и ми плюна на брадичката, — хайде да ви запозная с Маргарита Лвовна, тя ми заръча някой ден да ви

заведа, нали ще дойдете, събираме се в ателието на вечеринки с музика и сандвичи, на червени абажурчета, идва много младеж, Полонска, братя Шидловски, Зина Мерц...“

Имената ми бяха непознати, не изпитвах желание да прекарвам вечерите си в компанията на Всеволод Романов, плосколиката жена на Лоренц също никак не ме интересуваше, та не само не приех поканата, а започнах и да избягвам художника.

Откъм двора заран се дочуваше — тънко и сдържано напевно: „Prima Kartoffel!“^[23] — как тръпне сърцето на пресния зеленчук или гробовен бас провъзгласяваше: „Blumenerde!“^[24]. В бухтенето от изтупваните килими понякога се намесваше латерна, кафява, натъкмена върху окаяна количка, с обла рисунка върху едната страна, изобразяваща идиличен ручей, а латернаджията я въртеше ту с лявата, ту с дясната ръка и проточваше плътно „O sole mio“. То вече приканваше в градинката. Там едно кестеново дръвче, подпряно с кол (защото, както бебето още не умее да ходи, и то не можеше да расте без помощ), изведнъж избликна с цвят, по-голям от самото него. Люлякът обаче дълго не разцъфна; когато се накани, за една нощ, оставила доста угарки под пейките, обгърна градината в пръхкав разкош. На тихата уличка зад църквата през навъсен юнски ден се ронеха акациите и тъмният асфалт покрай тротоара изглеждаше тъй, сякаш някой бе изсипал върху му мляко с грис. По лехите около статуята на бронзовия атлет розата „Слава на Холандия“ подаде крайчетата на розовите си листенца, последва я „Генерал Арнолд Янсен“. В един весел безоблачен ден през юли се състоя много успешен мравешки летеж: самките излитаха, врабците ги лапаха също в полет, а там, където не им пречеше никой, те сетне доста време пълзяха по чакъла, ронейки крехките си бутафорни крилца. От Дания съобщаваха, че поради необичайните жеги там се наблюдавали многобройни случаи на умопомрачение: хората си хвърляли дрехите и скачали в каналите. Самците на гъботворката се мятаха на бесни зигзази. Липите извършиха всички свои сложни, боклучави, дъхави и немарливи метаморфози.

Фьодор Константинович прекарваше по-голямата част от деня на тъмносинята пейка в градинката без сако, нахлузил на бос крак стари платнени обувки, с книга в дългите загорели пръсти; а когато слънцето прекалено се стоварваше върху му, отмяташе глава върху горещата

облегалка и дълго мижеше; прозрачните колела на градския ден се въртяха през вътрешна бездънна аленина, пробягваха искрите на детски гласове и книгата, отворена върху коленете му, ставаше все по-тежка, все по-безкнижна. Но ето че аленината напливно потъмняваше и попривдигнал запотен тил, той отваряше очи и отново виждаше градинката, лехата с маргарити, току-що полетия чакъл, момиченце, което само си играеше на дама, бебе в количка, състоящо се от две очи и розова играчка кречетало, пътешествието на ослепителния, дишащ лъчист диск през облака — и отново всичко се разгаряше, камионът на възлищаря минаваше с тътен край градинката — по петнистата улица с дървета от двете страни. Самият възлищар се бе наместил на високата друсаша седалка, стиснал в зъби дръжката на изумруденоярък листец.

Привечер се запътваше за частния урок — преподаваше на търговец с белезникави мигли, който го гледаше с недоброжелателно мътен поглед, докато той невъзмутимо му четеше Шекспир, а също и на гимназистка в черен джемпър, която понякога му се искаше да целуне по сведеното жълтеникаво вратле, както и на неизменно весел, набит морски офицер, който казваше „тъй вярно“ и „сече ми пипето“ и се гласеше „да драсне“ към Мексико скришом от съжителката си — стокилограмова, страстна и скръбна бабичка, която случайно бе избягала в една шейна с него във Финландия и оттогава от вечна отчаяна ревност го тъпчеше с млин с месо, с кремове, с мариновани гъби... Освен това му падаха преводи с добра печалба, някоя докладна записка за ниската звукопроводимост на подовете с плочи или трактат за машинни лагери; е, малък, ала особено скъпоценен доход носеха стихотворенията, които пишеше в запой и с все същия родолюбиво лиричен патос, при което едни не издържаха до пълното си възплъщение и се разпиляваха, оплодотворявайки тайната глъбина, а другите, лъснати докрай и снабдени с всички запетайки, заминаваха за редакцията — първо с подземния влак и с отблясъците, бързо катерещи се по медните вертикали, сетне — с огромния и странно пуст асансьор до осмия етаж, където в края на сивия като пластилин коридор, в тясната стаичка, миришеца на „разлагащия се труп на злободневното“ (както остроумничеше първият комик на редакцията), седеше секретарят, лунообразен флегматик без възраст и сякаш без пол, неведнъж спасявал положението, когато заплашваха да ги разгромят, недоволни от една или друга статийка, било някакви местни

платени якобинци или нашего брата, шуанът, грамадански пройдоха мистик.

Телефонът гърмеше, метранпажът префучаваше разгърден, театралният рецензент все четеше в ъгъла вестниче, случайно довтасало от Вилно. „Нима очаквате хонорар? Няма такова нещо“ — обикновено говореше някому секретарят. Откъм стаята вдясно, щом се отвореше вратата, отекваха бухналият диктуващ глас на Гец или окашлянето на Ступишин, сред тракането на няколко пишещи машини изпъкваха ситните удари на Тамара.

Отляво беше кабинетът на Василиев; лустриненото сако се изопваше на тлъстите му плещи, когато той се изправеше зад кантонерката и разпъхтян като мощна машина, редеше с немарливия си почерк и с мастилени петна като ученик уводната статия: „От Ден на Ден отива на по-зле“ или „Положението в Китай“. Умисляше се внезапно и със звука на железен гребен чешеше с един пръст грамадната си брадата буза, повдигната към присвитото око, над което бе надвиснала характерна черна разбойническа вежда без нито едно бяло косъмче, забравена още в Русия. До прозореца (отвъд който имаше също толкова висока сграда с много кантори и с ремонт, правен толкова високо в небето, че сякаш можеше да бъде постегнат и сивият облак с разкъсано отворстие) бе поставена фруктиера с портокал и половина и съблазнително бурканче с българско кисело мляко, а в библиотечния шкаф, в долното му затворено отделение се пазеха забравените пури и голямо синьо-червено сърце. Стари омърляни съветски списания, книжлета с лаещи корици и писма — умолителни, напомнящи, ругаещи, — изцедената половинка от портокала, вестникарска страница с изрязан прозорец към Европа, кламери, моливи — всичко това бе отрупало писалището, а над него непоклатимо се мъдреше, отразявайки светлината от прозореца, портретът на дъщерята на Василиев, която живееше в Париж, млада жена с очарователно оголено рамо и коса като дим, филмова несретница — за нея впрочем често се споменаваше в кинохрониката на „Газета“: „... нашата талантива сънародничка Силвина Ли...“, макар никой да не познаваше тази сънародничка.

Василиев приемаше добродушно стихотворенията на Фьодор Константинович и ги публикуваше не защото му харесваха (обикновено дори не ги преглеждаше), а защото му бе съвсем

безразлично с какво ще се кипри неполитическата част на „Газета“. Щом си изяснеше веднъж завинаги равнището образование, под което даден сътрудник на вестника не можеше да слезе по природа, Василиев му предоставяше пълна свобода, дори и въпросното равнище едва да надскачаше нулата. А стихотворенията минаваха почти без контрол, понеже ги смятаха за дреболия, проникваха там, където боклук с по-голяма тежест и обем не би влязъл. Но пък какво щастливо, развълнувано писукане огласяше всичките ни поетични паунарници от Латвия до Ривиерата, когато броят излезеше! Моите са отпечатани! И моите! Самият Фьодор Константинович, който смяташе, че има един-единствен съперник — Кончеев (впрочем непубликуващ в „Газета“), не се притесняваше от съседите си по площ във вестника, а се радваше на своите стихотворения не по-малко от останалите. Имаше случаи, когато не можеше да дочака вечерната поща, донасяща броя, ами го купуваше половин час по-рано на улицата и безсрамно, на крачка от павилиона, лумнал в червената светлина, обгърнала сергиите с планини от портокали, пламтящи в синевата на ранния здрач, разгръщаше вестника и понякога не намираше творението си — нещо го бе изместило; намереше ли го обаче, сгъваше по-удобно прегънатите листове на „Газета“ и тръгваше по тротоара, препрочитайки своето стихотворение няколко пъти, но с различни вътрешни настроения, тоест поред си представяше как ще го четат други, как може би и сега го четат всички онези, чието мнение считаше за важно — и почти физически чувствуваше как при всяко такова превъплъщение се променят цветът на очите му и цветът оттатък очите му, и вкусът в устата; колкото повече му харесваше дежурният шедьовър, толкова по-пълно и по-сладостно успяваше да го прочете и вместо другите.

Разтакава се така цяло лято, роди, отгледа и разлюби навеки към две дузини стихотворения, а в един ясен и прохладен ден, беше събота (вечерта ще има събрание), се запъти за важна покупка. Нападалите листа не се бяха настлали плоско на тротоара, а се издуваха изпръхнало, така че под всяко стърчеше синьо крайче от сянка. От сякаш курабиената си къщурка с бонбонени прозорчета излезе старица с метла, с чиста престилка, с дребно остроносо лице и с несъразмерно огромни ходила. Да, есен е! Той крачеше весело, всичко беше чудесно: утрото донесе писмо от майка му, която се канеше да го навести за

Рождество, през разкапаните си летни обувки усещаше земята необикновено живо, щом минеше по непавирана част покрай опустелите и лъхаци на изгоряло зеленчукови градини между къщите, обърнати към него със срязаната част на калканите си, а из градините пред прозиращите беседки се виждаха зеле, отрупано с мънистата на едрите капки, синкавите стъбла на прецъфтели карамфили и слънчогледи, свели тежки муцуни. Отдавна му се искаше някак да изрази, че чувството за Русия е в нозете му, че с пети би могъл да я опипа и да я познае цялата, както слепец с длани. Стана му мъчно, когато ивицата тлъста кафява пръст свърши и се наложи отново да поеме по звънко отекващите тротоари.

Млада жена в черна рокля, с лъснало чело и бърз разсеян поглед седна за осми път в нозете му, отпусна се странично на столчето, извади тясна обувка от шумолящата вътрешност на кутията, размачка я по ръбовете с леко поскърцване, силно разперила лакти, сърчно я развърза с очи, вперени покрай него, и като извади обувалка някъде от лоното си, извърна тяло към големия, свенлив, несръчно закърпен крак на Фьодор Константинович. Кракът влезе по чудо в обувката, но щом се озова вътре, напълно ослепя: раздвижването на пръстите изобщо не личеше по външната, гладка и тясна черна кожа. Продавачката с феноменална бързина стегна крайчетата на връзките и пипна бомбето на обувката с два пръста.

— Съвсем по мярка! — рече. — Новите винаги малко... — продължи тя припряно и вдигна към него кафяви очи. — Разбира се, ако желаете, можете да използвате подложка под петата. Но са ви точно, убедете се сам!

Поведе го към рентгеноскопа, показва му къде да стъпи. Щом погледна надолу през прозорчето, зърна върху светъл фон своите тъмни, спретнато наредени една до друга стави. Ето с това ще стъпя на брега от ладията на Харон. После изпробва и лявата обувка, разходи се напред-назад по килима, извъръщайки очи към ниските огледала, където се отразяваха разхубавилата се негова крачка и остарелият с десет години крачол.

— Да, добре е — пророни малодушно.

Когато беше малък, драскаха с кука лъскавата черна подметка, за да не се хлъзга. Занесе ги под мишница на частния урок, върна се

вкъщи, вечеря, обу ги, като им се любуваше, обзет от опасение, и тръгна на събрание.

Май не е лошо — като за мъчително начало.

Събранието беше свикано в малка, трогателно разкошна квартира у роднини на Любов Марковна. Червенокоса госпожица в зелено над коленете помагаше на (разговарящата с нея с висок шепот) камериерка естонка да поднася чая. Сред познатата тълпа, където новите лица не бяха много, Фьодор Константинович веднага зърна Кончеев, дошъл за пръв път в този кръжец. Загледан в приведената, дори сякаш гърбава фигура на този неприятно тих човек, чийто тайнствено разрастващ се талант можеше да бъде спрял единствено с дара на Изора^[25], този човек, разбиращ всичко, с когото все не успяваше да поговори истински — а колко му се искаше — и в чието присъствие, страдайки, вълнувайки се и безнадеждно зовейки на помощ стихотворенията си, се чувстваше само негов съвременник — загледан в това младо, рязанско, почти простовато лице, отгоре ограничено от къдри, а отдолу от колосана яка, Фьодор Константинович отначало дори се поумърлуши... Но три дами му се усмихваха откъм дивана, Чернишевски отдалеч му се кланяше по турски, Гец издигаше като знаме донесената за него книжка на списанието с „Началото на Поемата“ на Кончеев и със статията на Христофор Мортус^[26] „Гласът на Мери в съвременната поезия“. Някой отзад произнесе в отговор някому и с обясняваща интонация: „Годунов-Чердинцев.“ „Нищо, нищо — бързо си помисли Фьодор Константинович, леко усмихнат, и се заоглежда, почуквайки с папираса по дървената табакера с орел, — нищо, тепърва ще се сблъскаме, ще видим кой кого.“ Тамара му сочеше свободен стол и докато се промъкваше натам, той май отново дочу звъна на своето име. Когато младежи на неговите години, любители на стихове, го изпращаха понякога с особения поглед, плъзгащ се като лястовичка по огледалното сърце на поета, той изпитваше лекия хлад на бодра животворна гордост: това бе предварителният проблясък на бъдещата му слава, но имаше и друга слава, земна, сигурен отблясък от миналото — не по-малко от вниманието на връстниците у него будеше гордост любопитството на старите хора, разпознали и сина на знаменития пътешественик, изследвал фауната на Тибет, Памир и на други сини страни.

— Ето — рече росно усмихната Александра Яковлевна, — запознайте се.

Пред него стоеше някой си Скворцов, наскоро напуснал Москва, приветлив, с лъчисти бръчици около очите, носът му бе като картоф, брадичката — рядка, водеше спретната, младолика жена с напевен говор и копринен шал — накратко, двойка от онзи полупрофесорски тип, добре известен на Фьодор Константинович от спомените му за хората, мяркали се около баща му. Скворцов любезно и смислено подхвана колко го смайвала пълната неосведоменост в чужбина за обстоятелствата около гибелта на Константин Кирилович.

— Решихме — намеси се жена му, — че щом у нас не знаят, значи това е в реда на нещата.

— Да — продължи Скворцов, — страшно ясно си припомням сега как веднъж имах възможността да бъда на обед в чест на баща ви и колко остроумно се изрази Пьотър Кузмич Козлов, че Годунов-Чердинцев възприемал Централна Азия като свое ловно поле. Да... Май тогава още ви нямаше на света.

Тогава Фьодор Константинович внезапно забеляза скръбно проницателния, обременен от съчувствие поглед на Чернишевска, насочен към него, и като прекъсна сухо Скворцов, започна без интерес да го разпитва за Русия.

— Как да ви кажа... — отвърщаше му оня.

— Здравейте, Фьодор Константинович, здравейте, скъпи — извика над главата му, макар вече да му стискаше ръката, адвокатът, приличащ на затлъстяла костенурка — и вече поздравяваше друг. Но ето че Василиев стана от мястото си и опрял се за миг в ръба на масата с лекото докосване на пръстите, присъщо на продавачи и оратори, обяви събранието за открито.

— Господин Буш — допълни той — ще ни прочете своята нова философска трагедия.

Герман Иванович Буш, възрастен, свит здравеняк, симпатичен емигрант от Рига, напомнящ по лице Бетховен, седна до масичката в стил ампир, екливо се окашля, разгърна ръкописа; ръцете му забележимо трепереха и продължиха да треперят през цялото четене.

Още в самото начало бе набелязан пътят на злощастиято. Куриозното произношение на четеца бе несъвместимо с мъглявия смисъл. Когато още в пролога се появи тръгналият по друма Самотен

Спътник, Фьодор Константинович напразно си помисли, че това ще е метафизичен парадокс, а не предателски лапсус. Началникът на Градската стража, който не пускаше пътника, няколко пъти повтори, че той „сигурно не ще мине“. Градчето бе крайморско (Спътникът идеше от хинтерланда^[27]) и там екипажът на гръцки кораб го бе ударил на пиянство. На Улицата на Греха се водеше такъв разговор:

Първа проститутка: Всичко е вода. Така казва моят клиент Талес.

Втора проститутка: Всичко е въздух, рече ми младият Анаксимен.

Трета проститутка: Всичко е чисто. Моят плешив Питагор не греши.

Четвърта проститутка: Хераклит ме гали и шепне: всичко е огън.

Спътникът (влиза): Всичко е съдба.

Освен това имаше два хора, от които единият по някакъв начин представляваше вълната на физика Дьо Бройл и логиката на историята, а другият, добрият хор, спореше с него. „Първи моряк, втори моряк, трети моряк“ — нервно, с мокър по ръбовете бас изреждаше Буш разговорящите лица. Появиха се някакви: Продавачка на Лилии, Продавачка на Теменужки, Продавачка на Различни Цветя. Внезапно нещо се люшна: сред публиката започнаха сшивове.

Скоро се установиха силови линии в разни посоки през цялото просторно помещение — връзка между погледите на трима-четирима, сетне на петима-шестима и накрая между десетима души, което представляваше почти четвърт от събралите се. Кончеев бавно и внимателно взе голямата книга от етажерката, до която седеше (Фьодор Константинович забеляза, че е албум с персийски миниатюри), все така бавно я заобръща ту отсам, ту оттам и захвана кротко и късогледо да ѝ се любува. Чернишевска изглеждаше учудена и оскърбена, ала поради своя тайна етика, свързана някак със спомена за сина ѝ, се насилваше да слуша. Буш четеше бързо, лъсналите му скули мърдаха, в черната му вратовръзка пламтеше подковка, а краката му под масичката бяха допрели бомбета — и колкото по-дълбока, по-сложна и неразбираема ставаше идиотската символика на трагедията, толкова по-ужасно напираше да избликне мъчително възпираното, подземно тътнещото клокочене; мнозина вече се навеждаха,

страхуваха се да вдигнат глави и когато на площада започна Танцът на *Масковете*, някой — Гец — внезапно се закашля и заедно с кашлицата изригна някакъв допълнителен звук, тогава се скри зад дланите си, а след малко отново се появи иззад тях с безсмислено грейнало лице и овлажнена плешивина на темето; зад гърба на Любов Марковна, на дивана, Тамара направо се бе проснала, гърчейки се сякаш в родилни мъки, а лишеният от прикритие Фьодор Константинович бе облян в сълзи, изнемогнал от принудителната беззвучност на ставащото в него. Внезапно Василиев се извърна на стола толкова тежко, че нещо изненадващо прасна, кракът му се плъзна и той подскочи с изкривено лице, но не падна — това недотам смешно произшествие стана повод за зверски, ликуващ взрив, който прекъсна четенето, и докато Василиев се преселваше на друг стол, Герман Иванович Буш, сбърчил великолепно си, ала съвсем безплодно чело, отбелязваше с моливче нещо в ръкописа и сред облекченото затишие неизвестна дама изстена още нещо, ала Буш вече бе продължил нататък:

Продавачка на Лилии: От нещо се огорчаваш днес, сестрице.

Продавачка на Различни Цветя: Да, гледачката ми каза, че моята дъщеря щяла да се омъжи за вчерашния минувач.

Дъщерята: Ах, дори не съм го видяла.

Продавачката на Лилии: И той не я е забелязал.

„Слушайте, слушайте!“ — намеси се хорът досущ като в английския парламент.

Отново възникна леко движение: през цялата стая на пътешествие тръгна празна цигарена кутия, върху която дебелият адвокат бе написал нещо, и всички наблюдаваха етапите на нейния маршрут. Вероятно написаното беше смешно, ала никой не го четеше; предавана честно от ръце на ръце към Фьодор Константинович, кутията най-сетне стигна до него и той прочете: „После трябва да поговорим по едно дребно въпросче.“

Наближаваше краят на последното действие, богът на смеха незабелязано бе напуснал Фьодор Константинович и той замислено оглеждаше лътящата си обувка. От ладията — на студения бряг. Дясната го стискаше повече от лявата. Кончеев с полуотворена уста доразглеждаше албума.

— Завеса — възкликна Буш и леко наблегна на последната сричка.

Василиев обяви почивка. Повечето изглеждаха умърлушени и замаяни като след нощ в трета класа. Буш навн трагедията на дебела фуния и застана в далечния ъгъл — струваше му се, че току-що чутото се разлива на кръгове сред глъчката; Любов Марковна му предложи чай и тогава могъщото му лице внезапно омекна, той се облиза блажено и се наведе към подадената му чаша. Фьодор Константинович някак уплашено го наблюдаваше отдалеч и дочуваше зад себе си:

— Вижте, какво беше това! (гневният глас на Чернишевска).

— Какво толкова, случва се, нали знаете... (виновно благодушният глас на Василиев).

— Не, питам ви какво значи това!

— Но какво мога да сторя, мила?

— Нали сте я чели предварително, нали ви я е носил в редакцията? Нали казахте, че била сериозна, интересна работа. Значителна работа.

— Да, разбира се, на пръв поглед, прегледах я само, да ви кажа, не помислих как ще прозвучи... Хванах се в капана! И аз се чудя. Хайде, идете при него, Александра Яковлевна, кажете му нещо.

Адвокатът хвана Фьодор Константинович над лакътя.

— Тъкмо вие ми трябва. Внезапно ми хрумна, че ще е точно за вас. Имам един клиент, иска да му преведем на немски някои документи за бракоразно дело, нали така. У неговите германци, които му водят делото, работела една госпожица руския, но май щяла да преведе само част, трябвал й помощник. Ще се заемете ли? И да ви запиша телефона. Гемахт^[28].

— Господа, моля заемете местата си — чу се гласът на Василиев. — Сега ще започнем обсъждане на чутото. Моля желаещите да се записват.

Фьодор Константинович внезапно видя как Кончеев, леко прегърбен и мушнал ръка под ревера на сакото, лъкатушно се промъква към изхода. Последва го и едва не си забрави списанието. В антрето към тях се присъедини старият Ступишин, който често се местеше от квартира в квартира, но винаги живееше толкова далеч от града, че тези важни и сложни за него промени в очите на другите ставаха сякаш в ефира, извън хоризонта на грижите. Той обви шия със сиво раирано шалче, по руски го удържа с брадичка, пак по руски, на тласъци занавлича палтото си.

— Зарадва ни, няма що — избъбри Ступишин по стълбището, докато камериерката ги изпращаше до вратата долу.

— Да си призная, почти нищо не чух — отбеляза Кончеев.

Ступишин отиде да чака някакъв рядък, почти легендарен номер трамвай, а Годунов-Чердинцев и Кончеев се запътиха заедно в обратната посока към ъгъла.

— Калпаво време — продума Годунов-Чердинцев.

— Съвсем застудя — съгласи се Кончеев.

— Киша... Къде живеете, в кой край на града?

— Ами в Шарлотенбург.

— Е, не е много близо. Пеш ли?

— Пеш, пеш. Май тук ще трябва...

— Да, вие сте надясно, а аз — направо.

Сбогуваха се. Ей, че вятър...

— Чакайте, чакайте, ще ви изпратя. Сигурно сте бухал като мен и надали аз ще ви разкрия черното очарование на среднощните каменни разходки. Значи не слушахте горкия четец?

— Само в началото, и то с половин ухо. Но не мисля, че бе чак толкова зле.

— Вие разглеждахте персийски миниатюри. Не забелязахте ли една — каква смайваща прилика! Май нарисувана от Riza Abbasi^[29] преди около триста години: коленичил се бори с дракончета, едронос, мустакат... Сталин.

— Да, като че *този* е най-якият. Впрочем днес ми попадна „Газета“, нямам представа кой го е допуснал: „На ти, Боже, което не ми трябва.“ Съзирам в това обожествяване на клетниците.

— Или отклик от каиновите жертвоприношения.

— Да се заемем с лудориите на звателния падеж и по-добре да поговорим за Шилер, за подвизи, за слава, ако позволите тази малка амалгама. И тъй, прочетох сборника с вашите наистина забележителни стихотворения. Всъщност това са само модели за бъдещите ви романи.

— Да, мечтая някога да създам проза, в която „мисъл и музика се съчетават, както диплите на живота в сън“.

— Благодаря за любезността да ме цитирате. Истински ли обичате литературата, или...

— Мисля, да. Според мен има само два вида книги: настолни и подстолни. Или неистово обичам писателя, или изцяло го отхвърлям.

— Е, строг сте. Не е ли опасно? Не забравяйте, че, така или иначе, цялата руска литература, литературата от един век, се вмести, дори при най-снизходителен подбор, в не повече от три, три и половина хиляди печатни коли, а от тях надали и половината заслужават не само да са на лавицата, но и на масата. При такава количествена оскъдица трябва да се примиряваме, че нашият пегас е петнист и че не всичко у лошия писател е лошо, а у добрия — добро.

— Дайте ми тогава примери, за да ги опровергая.

— Моля: ако разтворим Гончаров или...

— Чакайте! Нима искате да споменете с добро Обломов, този пръв Илич, който погуби Русия — нима е така? Или предпочитате да говорите за безобразната хигиена на тогавашните любовни падения? Кринолин и влажна пейка? Да не би пък за стила? Помните ли как при Райски в минути на размисъл по устните му проблясва розова влага? Също както героите на Писемски при силно душевно вълнение си търкат гърдите с ръка!

— Сега ще ви хвана. Нима не сте чели у същия Писемски как лакеите в преддверието по време на бал се замерят със страшно изкалян и разкривен женски ботуш от кадифе? Видяхте ли... Но щом сме попаднали сред второстепенните... Какво ще кажете например за Лесков?

— Какво да кажа... Сред изразите му се срещат забавни англицизми като „това беше лошо нещо“ вместо „лоша работа“. Но разните там умишлени „одеяния“... Не, извинявайте, не ми е смешно. Ами бърборивостта му... майчице! Без нищо да се изгуби, „Съборяни“ може да се съкрати до два вестникарски подлистника. Чудя се кое е по-калпаво — добродетелните му британци или добродетелните му попове.

— Да, но все пак припомнете си образа на Иисус, „призрачният Галилеец, прохладен и тих, в дълги одежди с цвят на узряваща слива“? Или зиналата кучешка паст, синкава, сякаш напомадена? Или светкавицата, осветяваща нощем всички кътчета и вещи в стаята — чак до магнезиевия окис върху сребърната лъжица?

— Отбелязвам, че той има латинско чувство за синева: *Lividus*. Лев Толстой пък набляга повече на лилавото и на неговите отсенки, а каква наслада е да се разходиш бос по орница заедно с гарваните! Разбира се, не биваше да ги купувам.

— Прав сте, стискат непоносимо. Но вече преминахме към първата редица. Нима там не ще намерите слабости? „Русалка“...

— Не закачайте Пушкин: творчеството му е златният фонд на нашата литература. А ей там, в кошницата на Чехов, има провизии за дълги години напред, дори кутре, което скимуца, та и бутилка кримско вино.

— Чакайте, нека се върнем към дедите. Ами Гогол? Мисля, че ще пропуснем „целия му организъм“. Тургенев? Достоевски?

— Бедлам, превърнат отново във Витлеем — това е Достоевски. „С условие“, както се изразява Мортус. Върху масата в градината у Карамазови има кръгла следа от мокра чаша — това заслужава да запазим, ако приемем вашия подход.

— Нима у Тургенев всичко е наред? Припомнете си онези глупашки тетатети сред акациите. Ръмженето и трепета на Базаров. Съвсем неубедителната му суетня с жабите. И изобщо — не зная дали понасяте особената интонация на Тургеневото многоточие и претенциозния завършек на главите. Или да му простим всичко заради сивкавия отблясък на черните коприни, заради някои негови фрази, излегнали се като русалки?

— Моят баща откриваше крещящи грешки в описанията на природата при него и при Толстой, да не говорим за Аксаков — горещеше се той, — направо срамота.

— Щом сме изнесли мъртвите тела, да минем към поетите. Как мислите? Впрочем за мъртвите тела. Никога ли не ви е хрумвало, че Лермонтовият „познат труп“ е нещо безумно смешно, защото всъщност е искал да каже „труп на познат“, инак смисълът се губи, контекстът не оправдава посмъртното познанство.

— Напоследък у дома при мен нощува най-вече Тютчев.

— Чудесен квартирант. А какво ще кажете за ямба на Некрасов — нямате ли претенции към него?

— Как да нямам! Дайте ми това приплакване в гласа: „Тя загради се с двойна рамка, не пускай в стаята си хлад, сбогувай се с надежда сладка и не поглеждай пак назад.“ Сякаш от прекомерни чувства аз съм му изпял дактилната рима — както китаристите имат специален провлечен акорд. У Фет това го няма.

— Усещам, че скритата слабост на Фет — разсъдливостта и подчертаването на антитезите, не ви е убегнала.

— Нашите обществено настроени бунаци го разбираха другояче. Не, всичко му прощавам заради „прозвъня из здрачена ливада“, за „росата на щастието, за дишащата пеперуда“^[30].

— Преминаваме в следващия век: внимавайте, стъпало. От ранно детство сме започнали с вас да бълуваме в стихове, нали? Напомнете ми така ли беше: „Как диша облачният край“^[31]... Боже мой, Балмонт!

— Или осветените от другата страна, от Блок, „облаци на небивала услада“^[32]. О, тук придирчивостта ще е престъпление. Тогавашното ми съзнание възприемаше възхитено, благодарно, изцяло, без критични измишльотини и петимата, започващи с „Б“ — петте чувства на новата руска поезия.

— Интересно кой от тях именно дава тон според вас. Да, да, зная, има афоризми, които подобно на самолетите се удържат горе само в движение. Но ние говорехме за зората... С какво се започна при вас?

— С прозрението за азбуката. Извинете, звучи претенциозно, но наистина от дете имам в най-силна и подробна степен *audition colorée*^[33].

— Значи и вие като Рембо бихте могли...

— Да, ала с отгънци, които той дори не е сънувал — при това не в сонет, а в дебел том. Например: различните многобройни „а“-та в четирите езика, които владее, аз виждам, кажи-речи, в също толкова тонове — от лаковочерните до бодливосивите, — колкото сортове ценно дърво си представям. Препоръчвам ви моето фланелено розово „м“. Не зная дали някога сте обръщали внимание на памука, който измъкват от двойните рамки на Майков. Такава е буквата „ы“, толкова мръсна, че думите се срамуват да започват с нея. Ако имах боя подръка, така щях да ви смеся *siègne brûlée* и сепия, че да се получи цветът на каучуковото „ч“; вие бихте оценили моето грейнало „с“, ако можех да сипна в шепата ви от искрящите сапфири, които съм докосвал като дете, тръпнещ и неразбиращ защо, замаяна от плач, майка ми в бална рокля прелива своите абсолютно небесни скъпоценности от бездната в дланта си, от специалните им кутии върху черното кадифе и внезапно ги заключва, не отива никъде въпреки пламенните увещания на брат си, крачещ из стаите, потропващ с пръст по мебелите и в недоумение повдигащ еполети, а ако дръпнем завесата на страничния прозорец, можехме да съзрем

покрай фасадите над брега, сред синята чернота на нощта изумително неподвижните, застрашително елмазни монограми, цветните венци на илюминациите...

— Buchstaben von Feuer^[34], накратко казано... Да, вече зная. Искате ли да довърша вместо вас тази банална и сърцераздирателна повест? Как сте се опивали от първите попаднали ви стихове. Как на десет години сте писали драми, а на петнайсет елегии — все за залези, за залези... И бавно вървейки сред пияните ала Блок... Впрочем коя бе тя?

— Млада омъжена жена. Продължи по-малко от две години, преди бягството от Русия. Толкова беше хубава, толкова мила — нали знаете, големи очи и малко мършави ръце, — че някак и до днес съм ѝ останал верен. Вкусът ѝ за поезия се изчерпваше с циганските романси от рода на „Коларю, не шибай конете“, обожаваше покера, а умря от петнист тиф — Бог знае къде, Бог знае как...

— Ами сега какво? Според вас заслужава ли си да продължавате?

— И таз добра! Докрай. Ето и сега съм щастлив въпреки позорната болка в ходилата. Да си призная, отново усетих вътре в себе си това движение, вълнението... Пак цяла нощ ще...

— Да видя. Я да зърнем как стават *тези* неща: с това от черния сал през (вечно?) тихо падащия сняг (сред мрака в незамръзваща вода отвесно тихо падащия сняг) (през обичайното?) за Лета сиво време с това ще стъпя нявга на брега. Само да не банализирате чувството.

— Не... Ето, отсъдете сам, как да не съм щастлив, щом челото ми гори...

— ... като от повечко оцет в салата от цвекло. Знаете ли за какво си помислих сега? Онази река всъщност не е Лета, а Стикс. Както и да е. По-нататък. И към пристанищния сал протяга се клон крив и влажен, а с кука бавна (Харон) салджията посяга бавно към него, улавя го...

— И салът леко се поклаща, обръща ход. По-бързо вкъщи. По-бързо! Днес ми се редят стихове с перо в ръка. Каква луна, как черно лъхат тези решетки на листа и на пръст.

— Да, жалко, че никой не чу блестящия разговор, който бих искал да вода с вас.

— Нищо, не се е загубил. Дори се радвам, че стана така. Кого го засяга, че се разделихме още на първия ъгъл и че аз вода сам със себе си измислен диалог по самоучителя на вдъхновението.

[1] т.е. Клара с тобой (рус). — Б.р. ↑

[2] Стиховете в книгата са прецедени от Янко Димов. — Б.р. ↑

[3] Поздрав (нем.). — Б.пр. ↑

[4] Първата ми сричка е скъпоценен метал, втората е обитател небесен, а цялото — приказен плод (фр.). — Б.а. ↑

[5] *Камчани* — известни с войнствеността си жители на източнотибетската провинция Кам, сравнително слабо изследвана в началото на ХХ в. ↑

[6] Ето този (зъб) ще трябва да се извади (анг.). — Б.а. ↑

[7] *Пржевалски* — при създаването на образа на Константин Годунов-Чердинцев авторът е използвал черти от характера на Н. М. Пржевалски, естествоизпитател и царски генерал, и на В. Д. Набоков — своя баща. ↑

[8] Тук — страстно желание (лат.). — Б.р. ↑

[9] ... *Чернишевски, в съюз с Василиев...* — В семейство Чернишевски Набоков пародийно пресъздава познатото му семейство на Зинаида Гипиус и Дмитрий Мережковски. Мемоаристите, които ги познават, предават трогателните им взаимоотношения, на стари години дори малко чудати. Изключителната им близост Набоков подчертава със съвпадението на малките и бащините имена. Образът на журналиста Георгий Василиев иронично обединява характеристиките на известния поет Георгий Иванов (1894–1958) и на писателя Георгий Адамович (1894–1972). Адамович е издавал вестник „Звено“ (от 1923 г.), по-късно станал списание; в романа на Набоков това е „Газета“ на Василиев. Гипиус, Иванов, Адамович често отправят остри нападки срещу Набоков. ↑

[10] *Хосе Мария Ередия* (1842–1905) — френски поет, чиито естетически принципи и възгледи са близки с тези на Набоков. ↑

[11] От имената на Рубльов и Врубел. — Б.р. ↑

[12] Романизирана биография (фр.). — Б.а. ↑

[13] Нормално момче (нем.). — Б.р. ↑

[14] Любовница (фр.). — Б.а. ↑

[15] Стихосбирки съответно от И. Аненски и В. Ходасевич. Смята се, че В. Ходасевич е един от прототиповете на Кончеев. — Б.р. ↑

[16] Таксита триколки. — Б.р. ↑

[17] *Куге* — малка робовладелска държава, съществувала от X до VIII в. пр. Хр. на територията на днешна Турция. ↑

[18] *Чан Цълин* (или Чан Солин) — китайски военен и политически деец (1873–1928), управлявал Северен Китай от 1924 до 1926 г. ↑

[19] От *Kirche* (нем.) — църква. — Б.р. ↑

[20] На „Свободное слово“. — Б.р. ↑

[21] Канарче (нем.). — Б.р. ↑

[22] Съвпадение (фр.). — Б.а. ↑

[23] Екстра картофи (нем.). — Б.а. ↑

[24] Градинска пръст (нем.). — Б.а. ↑

[25] Т.е. с вино, в което от пръстен е сипана отрова. — Б.р. ↑

[26] ...*статията на Христофор Мортус...* — Набоков използва за прототип на този сатиричен образ поетесата и критичката Зинаида Гипиус (1869–1945), която подписвала статиите си с псевдонима Антон Крайни. ↑

[27] От вътрешността на страната (нем.). — Б.а. ↑

[28] Договорено (нем.). — Б.р. ↑

[29] *Riza Abbasi* (Реза Абаси) (ок. 1575–1635) — персийски художник миниатюрист. ↑

[30] ... *прозвъня из здрачена ливада... росата на щастието... дишащата пеперуда* — из стихотворенията на Ал. Фет „Вечер“ (1855), „Славейт и розата“ (1847) и „Пеперуда“ (1884). ↑

[31] *Как диша облачният край* — от стихотворението на К. Балмонт „И тя отдаде се без упрек“ („Да бъдем като слънце“, 1903 г.). ↑

[32] *Облаци на небивала услада* — така започва стихотворение на Ал. Блок (1903). ↑

[33] Цветови слух (фр.). — Б.а. ↑

[34] Огнени букви (нем.) — Б.а. ↑

2

Още преръсваше дъжд, а вече се появи дъгата, неуловимо внезапно като ангел: морно удивена от себе си, розово-зелена, с лилава ивичка от вътрешния край, тя увисна отвъд полегатото поле, над и пред далечната горичка, едната част от която тръпнещо просветваше през багрите ѝ. Редките стрелици на дъжда, изгубил и строй, и тежест, и способността да шуми, безразборно проблясваха тук-там на слънцето. В окъпаното небе, грейнал с всичките подробности на чудовищно сложното си извайване, иззад врания облак се излягаше друг — упоително бял.

„Ето че отмина“ — смотолеви полугласно той и излезе изпод навеса от трепетлики, струпали се там, където тлъстият, глинест, „земски“ (какъв трап се съдържа в това название!) път слизаше в долчинката, събирайки на това място всичките си коловози в продълговата вдлъбнатина, пълна догоре с гъсто кафе със сметана.

Мила моя! Образец на елисейски багри! Веднъж в Ордос, когато се изкачвал на хълм след буря, татко случайно попаднал в основата на дъга — крайно рядък случай! — и се озовал сред цветен въздух, сред играещ огън като в рая. Направил още крачка — и излязъл оттам.

Тя вече избледняваше. Дъждът напълно спря, приличаше, стършел с копринени очи кацна на ръкава му. В горичката закука кукувица, тъпо, малко въпросително: звукът се издуваше на кубенце и отново — на кубенце, все така без да намира решение. Горката дебела птица сигурно бе отлетяла нататък, защото всичко се повтаряше наново като умалено отражение (дали не търсеше къде ще е по-хубаво, по-тъжно?). Грамадна, плоска в летежа си пеперуда, синкавочерна с бяла превръзка, описа свръхестествена плавна дъга, кацна на мократа земя, сгъна се и тъй изчезна. Понякога такава донася някое сумтящо селско момченце, стиснало я с две ръце в каскета. Такава излита изпод ситнещите копита на послушното докторско пони, когато докторът, с почти ненужните поводи на коленете или завързал ги за предната дъска, замислено кара колата си по сенчестия път за болницата.

Нерядко намираш четири черно-бели криле, пръснати като карти за игра върху горската пътека: останалото е изяла неизвестна птица.

Прескочи локвата, в която два торни бръмбара се пречкаха един на друг, вкопчени в сламка, и отпечата подметка в края на пътя: многозначителна следа от крак, все загледана нагоре, все виждаща отишлия си човек. Докато вървеше през полето сам, под дивно летящите облаци, си спомни как с първите цигари в първата си табакера се е приближил тук до един стар косач, поискал е огънче; селянинът е извадил кутия кибрит от кльошавата си пазва, беше го подал без усмивка — но духаше вятър, гаснеше клечка след клечка веднага след като те едва припламваха, и подир всяка го досрамяваше все повече, а селянинът гледаше с някакво отвлечено любопитство припрените пръсти на господарчето прахосник.

Навлезе в горичката; по пътеката бяха наслагани дървени скари, черни, хлъзгави, полепени с рижави обички и навеяни листа. Кой ли е изпуснал тази челядинка, разтворила белезникавото си ветрилце? В отговор дочу подвикване: момичета беряха гъби, къпини, които изглеждаха в кошницата много по-черни, отколкото на храста. Сред брезите имаше една отдавнашна позната — с двоен дънер, бреза лира, редом с нея — стар стълб с табела, на която нищо не можеше да се разчете освен следите от куршуми; веднъж по нея бе гърмял с браунинга си гувернантът англичанин, и той Браунинг, сетне татко му взе пистолета, мигновено и сръчно натика в пълнителя патрони и със седем изстрела издълба стройно К.

По-нататък сред малкото блато цъфтеше нощна теменуга, след него се наложи да прекоси шосето — отдясно се бялна градинска вратичка: входът за парка. Отвън обрамчен от папрат, отвътре бухнало подплатен с орлов нокът и с жасмин, там омрачен от елови клони, тук озарен от брезов листак, грамаден, гъст и многоалеен, той целият се крепеше на равновесие между слънце и сянка, те от нощ до нощ образуваха променлива хармония, но в непостоянството си принадлежаща само на него. Ако на алеята под краката ти се люшкаха петна горещо слънце, напреки в далечината непременно се проточваше дебела кадифена ивица, зад нея отново — оранжево решето, а още по-нататък, в самата дълбина, гъстееше жива чернилка, която при предаване удовлетворява окото на акварелиста само докато боите са мокри, така че се налага да полага пласт връз пласт, за да удържи

красотата, умираща веднага. Всички пътеки водеха към къщата, но въпреки геометрията най-пряка изглеждаше не правата, стройна и поддържана алея с чувствителна сянка (надигаща се срещу теб като сляпа, за да ти опипа лицето) и с взрив от изумрудено слънце в края, а всяка от съседните, лъкатушни и неоплевени. Вървеше към още невидимата къща по любимата си алея покрай пейката, на която по установена традиция присядаха родителите му преди поредното заминаване на баща му да пътешествува: разтвори колене, той въртеше в ръце очила или карамфил, оборил глава с лека шапка, тикната на тила, с мълчалива, леко присмехулна усмивка около примижалите очи и в меките крайчета на устните, до самите корени на брадичката; а майка му говореше нещо отстрани, отдолу, изпод голямата трепкаща бяла шапка, или с връхчето на чадъра дупчеше пукащи трапчинки в понасящия всичко пясък. Минаваше покрай морената с изкатерили се по нея грапавинки (едната се бе обърнала, за да подаде ръка на по-малката), покрай тревясалата площадка, някога езерце по време на дядо му, край ниските ели, съвсем обли през зимата под затрупалата ги белота: снегът се сипеше вертикално и тихо, можеше така да вали три дни, пет месеца, девет години — и ето Вече отпред, в осеяния с бели мушици отвор се мярна приближаващо се мътно жълто петно, което внезапно попадна във фокус, трепна, уплътни се и се превърна в трамваен вагон, мокрият сняг полетя косо, облепвайки левия ръб на стъкления стълб до спирката, но асфалтът си остана черен и гол, сякаш по природа не можеше да приеме нищо бяло, и сред плаващите в очите отначало дори неразбираеми надписи на аптекарските, канцеларските, колониалните магазинчета само един-единствен все още можеше да изглежда написан на руски: Какао, докато наоколо всичко, току-що въобразено с живописна яснота (подозрителна сама по себе си като ярките сънища по никое време или след приспивателно), избледняваше, разяждаше се, разпиляваше се и ако човек се озърнеше — както в приказка изчезват стъпалата на стълбище зад гърба на изкачващия се по него, — всичко потъваше и се изгубваше: прощалното съчетание от дървета, застанали като изпращачи и вече отнасяни надалеч, избелялото от пране късче дъга, алеята, от която остана само жестът на завоя, трикрилата пеперуда без коремче на карфицата, карамфилът на пясъка до сянката от пейката, още някакви най-последни, най-издръжливи дреболии — и само след

миг всичко това предостави Фьодор Константинович на неговото настояще и направо на спомена (бърз и безумен, обземащ го като припадък от смъртоносна болест по всяко време, на всяко място), направо от оранжерийния рай на миналото той се метна на берлинския трамвай.

Беше се запътил за частния урок, закъсняваше както винаги и както винаги у него се разрастваше неясна, зла, тежка омраза и към тромавата бавност на този най-бездарен начин на придвижване, и към безнадеждно познатите, безнадеждно некрасивите улици, точещи се зад мокрия прозорец, а най-вече — към краката, хълбоците, тиловете на туземните пътници. Разсъдъкът му знаеше, че сред тях може да има и истински, напълно човешки единици с безкористни вълнения, с чести изблици на тъга, дори със спомени, прозиращи през живота, но кой знае защо, му се струваше, че всички тези студени, плъзгащи се зеници, бодващи го така, сякаш караше със себе си незаконно съкровище (както всъщност беше), принадлежат само на долнопробни клюкарки и на гнили търгаши. Руското убеждение, че в малко количество германецът е пошъл, а в голямо е пошъл непоносимо, беше, той знаеше това, убеждение, недостойно за творец; и все пак го побиваха тръпки — само мрачният кондуктор с потиснат поглед и с лепенка на пръста, мъчително търсещ равновесие и проход сред конвулсивните тласъци на вагона и сред скотската теснотия на стоящите, изглеждаше външно ако не човек, то поне беден роднина на човека. На втората спирка пред Фьодор Константинович седна съсухрен мъж с късо палто и лисича яка, със зелена шапка и опърпани гети — щом се настани, той го блъсна с коляно и с ръба на дебелия си чанта с кожена дръжка, като по този начин превърна раздражението му в неприкрит бяс, и затова, когато се взря съсредоточено в седящия, четейки чертите му, мигновено съсредоточи към него цялата си грешна омраза (спрямо жалката, клета, измираща нация), ясно осъзнавайки заради какво го мрази; заради ниското чело, заради тези белезникави очи; заради Vollmilch и Exrtastark — подразбиращи законното съществуване на разреденото и фалшивото; заради полишинеловата система и движения — закана с пръст на децата, не като у нас вечно възправящото се напомняне за небесния Съд, а като символ за размахана тояга, заради показалеца, а не пътеводния пръст; заради любовта към оградата, реда, подредеността; заради култа към

кантората; задето, ако се вслушаш какво се говори вътре в него (или във всеки разговор на улицата), неизбежно ще чуеш цифри, пари; заради недодялания хумор и дебелашкия смях; заради дебелите задници на двата пола — дори и в останалите си части субектът да не е дебел; заради липсата на гнусливост; заради привидната чистота — лъскави дъна на тенджери в кухнята и варварска мръсотия в баните; заради склонността към дребнави гадости; заради грижливостта, проявявана в тях; заради отвратителния предмет, внимателно нахлузен върху решетката на градинката; заради нечия жива котка, цялата пронизана с тел за отмъщение на съседа, на всичкото отгоре телта е старателно завита в края; заради жестокостта във всичко, самодоволна и другояче неможеща; за изненадващата възторжена услужливост, с която най-малко петима минавачи ти помагат да събереш изпуснатите монети; заради... Така нанизваше точките на пристрастното си обвинение, загледан в седящия срещу себе си — докато оня не измъкна от джоба си брой на „Газета“-та на Василиев, като равнодушно се окашля с руска интонация.

„Това се казва номер“ — помисли си Фьодор Константинович и едва не се усмихна от възхищение. Колко е умен, изящно лукав и всъщност добър животът! Сега в чертите на четящия вестника различи родната мекота — бръчките около очите, едрите ноздри, подстриганите по руски мустаци — и веднага го досмеша, не можеше да разбере как се е излъгал. Мисълта му се ободри от този неочакван отдих и вече потръгна другояче. Ученикът, при когото отиваше, слабо образован, но любознателен стар евреин, още миналата година внезапно пожела да „бъбри на френски“, което изглеждаше за стареца и по-изпълнимо, и по-присъщо на годините му, на характера, на житейския му опит от сухото изучаване на езиковата граматика. Неизменно в началото на урока с пъшкане и със смесица от много руски, немски думи към стиската френски описваше умората си след дневната работа (бе директор на голяма хартиена фабрика) и от тези дълги жалби преминаваше към обсъждането — на френски! — на международната политика, веднага озовавайки се целият в безизходен мрак, при което искаше чудо: всичко това диво, лепкаво, тежко като превоз на камъни по разкалян път да се превърне изневиделица в ажурно слово. Напълно лишен от способността да запомня думи (пък обичаше да говори за това не като за недостатък, а като за интересно качество на характера

си), не само не напредваше, но дори за годината учене успя да забрави и няколкото френски фрази, които Фьодор Константинович бе заварил у него и въз основа на които старецът се надяваше да съгради за няколко вечери свой личен лек, жив и преносим Париж. Уви, времето отминаваше безплодно, доказвайки безплодието на усилията, невъзможността на мечтата — пък и преподавателят се бе случил неопитен, напълно се объркваше, когато клетият фабрикант внезапно поискаше точната дума (как е на френски „влакнест полуфабрикат“?), впрочем питащият веднага се отказваше от отговора от деликатност и двамата изпадаха в минутен смут, както в стара идилия невинен младеж и девойка, докоснали се случайно. Полека-лека ставаше непоносимо. Тъй като ученикът все по-умърлушено се оправдаваше с уморения си мозък и все по-често отлагаше урока (небесният глас на секретарката му по телефона — мелодия на щастието!), на Фьодор Константинович му се струваше, че той най-сетне се е убедил колко е неумел учителят му, ала от състрадание към изтърканите му панталони все продължава това взаимно изтезание и ще го протака чак до гроба.

И сега, седнал в трамвая, толкова неосъществимо ярко видя как след седем-осем минути ще влезе в познатия кабинет, обзаведен с берлински, животински разкош, как ще седне в дълбокото кожено кресло до ниската метална масичка с отворена за него стъклена кутия, пълна с папириси, и с лампа като географски глобус, как ще запали, как бодрячески ще преметне крак върху крак и ще срещне изнемогващия покорен поглед на безнадеждния ученик — толкова живо ще чуе въздишката му и неизкоренимото „е, вуй“, с което той пълнеше отговорите си, че внезапно неприятното чувство заради закъснението се смени в душата на Фьодор Константинович с точното и някак нахално радостно решение изобщо да не се яви на урока, а да слезе на следващата спирка и да се върне вкъщи, при недочетената книга, при извънделничните грижи, при блажената мъгла, в която плаваше истинският му живот, при сложния, щастлив, неизбежен труд, завладял го ето вече година. Знаеше, че днес ще получи парите за няколко урока, знаеше, че в противен случай трябва отново да пуши и да обядва на вересия, ала напълно се примиряваше с това заради дейната леност (всичко е тук, в това съчетание), заради възвишеното неизвинено отсъствие, което си позволяваше. И си позволяваше не за пръв път. Свенлив и взискателен, както живееше винаги в катерене и

изразходваше всичките си сили да преследва безбройните същества, мяркащи се в него, както на разсъмване в митологична горичка, той вече не можеше да се насилва да общува с хора заради своята прехрана или за развлечение, затова беше беден и самотен. И сякаш напук на баналната съдба му беше приятно да си спомня как едно лято не отиде на вечеринката в „извънградска вила“ изключително защото семейство Чернишевски го предупредиха: там ще бъде човек, който „може да му бъде полезен“, или как миналата есен не се накани да се свърже с бракораководната кантора, която търсеше преводач, защото пишеше драма в стихове, защото адвокатът, обещал му да изкара малко пари, беше досаден и глупав, накрая защото твърде дълго отлага, а сетне вече не се реши.

Промъкна се до площадката на вагона. Вятърът тутакси грубо го претърси, след което Фьодор Константинович стегна по-здро колана на мушамата, нагласи си шалчето, но малкото количество трамвайна топлина вече му бе отнета. Снегът бе спрял, къде се бе дянал — кой знае; оставаше само вездесъщата киша, която проличаваше и в шумолящия звук на автомобилните гуми, и в някак прасешки резкия, измъчващ слуха, прекъслечен вопъл на клаксоните, и в тъмнината на деня, тръпнещ от студ, от тъга, от отвращение към себе си, и в особения жълт оттенък на вече светналите витрини, в отраженията, в отблясъците, в рукналите огньовете — в цялото това болезнено неудържане на електрическата светлина. Трамваят се озова на площад, мъчително удари спирачки и спря, но спря само предварително, тъй като отпред до каменното островче, където се блъскаха обсаждащите го, бяха заседнали два други номера, двата с вагони ремаркета, и в това тягостно струпване по някакъв начин също се отразяваше гибелното несъвършенство на света, в който Фьодор Константинович все още се намираше. Не издържаше повече, скочи и закрачи през хлъзгавия площад към другата трамвайна линия, по която с измама можеше да се върне в своя район със същия билет — гарантиращ му едно прехвърляне, но не и обратния път; праволинейната държавна преценка, че пътникът ще се движи само в една посока, в някои случаи се подкопаваше от положението, че щом познаваш маршрутите, можеш да превърнеш правия път в дъга, завиваща към отправната точка. Фьодор Константинович на драго сърце следваше тази остроумна система (приятно доказваща някакъв чисто германски порок при

планирането на трамвайните линии), но от разсеяност, от неспособност дълго да се наслаждава наум на изгодата и замислен вече за друго, машинално плащаше наново за билета, който се бе накарал да си спести. И все пак измамата процъфтяваше, все пак се оказваше, че не той, а службата за градски транспорт се е охарчила — при това с доста, доста по-голяма сума (нордекспресна!), отколкото можеше да се очаква: прекоси площада и свърна в страничната улица, тръгна към трамвайната спирка през малък наглед гъсталак от ели, събрани тук за продан по случай приближаващата Коледа; сред тях се бе образувала нещо като алейка; размахвайки в движение ръка, с края на пръстите докосваше мокрите иглици; скоро обаче алейката се разшири, блесна слънце и той се озова на площадка в градината, където върху мекия червен пясък се различаваха следите на летния ден: отпечатъци от кучешки лапи, бисерна следа от стърчиопашка, дънлопова ивица от велосипеда на Таня, вълнисто раздвоила се на завоя, трапчинка от токче на мястото, където тя с леко няма движение, в което се съдържаше четвъртинка от пирует, странично се е плъзнала от него и е продължила пешком, тикайки го за кормилото. Старата дървена къща в т.нар. „елов“ стил, боядисана в бледозелено, със също зелени улуци, с дантелена резба под покрива и с висока каменна основа (където в сивата мазилка сякаш се привиждаха заоблени розови туловища на зазидани коне), големият, солиден и необикновено изразителен дом с балкони на височината на липовите клони и с веранди, украсени с драгоценни стъкла, плаваше срещу му, облетяван от лястовички, разпънал всички сенници, чертаейки с гръмоотвода по синевата, по ярките бели облаци, безкрайно разтварящи прегръдки. На каменното стълбище откъм предната веранда, в упор осветени от слънцето, седят: баща му, явно току-що къпал се в реката, с хавлиена кърпа на главата, увита като чалма, така че не се вижда — а колко му се иска! — тъмната къса коса, леко прошарена, спускаща се към челото ниско под тъгъл; майка му, цялата в бяло, загледана право пред себе си и някак по младежки обгърнала колене; до нея — Таня с широка блузка, с края на черната плитка върху ключицата, гладкият път на косата ѝ наведен напред, хванала в ръце фокстериера, ухилен до уши от жегата; горе — кой знае защо неизлязлата добре Ивона Ивановна, чертите ѝ са размазани, но ясно личат тънката талия, коланчето, ланецът на часовника; встрани по-долу се е полуизлегнал, опрял глава до коленете

на кръглоликата госпожица (панделки, кадифена лентичка на шията), която учеше Таня на музика, братът на баща му, дебел военен лекар, шегобиец и хубавец; още по-долу седят двама малко вкиснати, гледащи изпод вежди гимназисти, братовчеди на Фьодор: единият е с фуражка, другият без — този, дето е без, го убиха седем години по-късно край Мелитопол; съвсем ниско вече на пясъка, в поза като майка си, е самият Фьодор, какъвто беше тогава — впрочем слабо се е променил, белозъб, черновежд, късо подстриган, с разкопчана риза. Кой бе снимал — вече е забравил, но тази мигновена, избеляла, негодна дори за преснимане и, общо взето, незначителна фотография (колко други имаше, по-хубави) едничка се бе запазила по чудо, та стана безценна, бе допътувала до Париж с багажа на майка му, а тя миналата Коледа му я бе донесла в Берлин, защото сега, избираше ли подарък за сина си, вече се ориентираше не към по-скъпото, а към това, с което най-мъчно можеше да се раздели.

Тогава бе пристигнала при него за две седмици след тригодишна раздяла и в първия миг, когато, напудрена до смъртна бледост, с черни ръкавици и черни чорапи, с разкопчано старо палто от кожи на морска котка, слезе по железните стъпала на вагона, поглеждайки еднакво бързо ту под краката си, ту него, и изведнъж с разкривено от щастие лице се притисна към сина си, като блажено мърмореше и го целуваше в ухото, по шията, му се стори, че красотата ѝ, с която толкова се е гордял, е прецъфтяла, но щом зрението му свикна със здрача на настоящето, в началото толкова различен от останалата така надалеч светлина на паметта, отново разпозна в нея всичко, каквото бе обичал: чистия контур на лицето, стесняващо се към брадичката, изменчивата игра на зелените, кафяви, жълти възхитителни очи, кадифените вежди, леката издължена походка, страстта, с която запали цигара в таксито, вниманието, с което внезапно погледна — без да е ослепяла значи от вълнението на срещата, както би ослепяла всяка друга — забелязаната и от двамата гротеска: невъзмутим мотоциклетист прекара покрай тях в коша бюст на Вагнер; и вече близо до къщи миналата светлина догони настоящето, просмука го до насищане и всичко стана такова, каквото бе в същия този Берлин преди три години, каквото бе някога в Русия, каквото бе и ще бъде винаги.

У фрау Стобой се намери свободна стая, там още първата вечер (разтворен несесер, пръстени, свалени върху мрамора на умивалника),

излетната върху дивана и припряно хапвайки си стафида, без които не можеше нито ден, тя подхвана това, към което постоянно се връщаше вече почти от девет години, отново повтаряше — заплетено, мрачно, засрамено, извърнала очи, сякаш си признаваше нещо тайнствено и ужасно, — че все повече вярва: баща му на Фьодор е жив, нейният траур е нелепост, никой никога не е потвърдил неясната вест за гибелта му, той е някъде в Тибет, в Китай, в плен, в затвор, в някакъв отчаян въртоп от затруднения и нещастия, възстановява се след дълга, дълга болест — и внезапно ще влезе, след като шумно разтвори вратата и изтупа крака на прага. И още повече отпреди на Фьодор от тези думи му бе и хубаво, и страшно. Неволно свикнал през тези години да смята баща си за мъртъв, вече усещаше нещо уродливо във възможността той да се завърне. Допустимо ли е животът да извърши не просто чудо, а чудо, напълно лишено (непременно така — иначе е непоносимо) и от най-малък оттенък на свръхестественост? Чудото на това завръщане би се свеждало до неговото земно естество, до съвместимостта му с разсъдъка, до мигновеното въвеждане на невероятния случай в условно разбираемата връзка между обикновените дни; но колкото повече нарастваше с годините изискването за такава естественост, толкова по-мъчно ставаше за живота да го изпълни — и сега Фьодор го хващаше страх не просто да си представи призрак, а призрак, който да не е страшен. Имаше дни, през които му се струваше — ей сега на улицата (в Берлин има такива задънени улички, където в здрача душата сякаш се разлива) към него ще се приближи просяк, старец на около седемдесет години в приказни дрипи, обраснал с брада до очите, внезапно ще му намигне и ще каже както някога: здрасти, синко! Баща му често го навестяваше насън, сякаш току-що завърнал се от някаква чудовищна каторга, понесъл телесни изтезания, за които е забранено да се споменава, вече преоблякъл се в чисти дрехи — за тялото под тях не бива да се мисли, — и с неприсъщ му израз на неприятна многозначителна навъсеност, потен и сякаш леко озъбен, седнал на трапезата сред умълчалото се семейство. А когато, превъзмогнал чувството за фалш в самия стил, натрапван от съдбата, все пак се насилеше да си представи пристигането на своя жив баща, остарял, но безспорно близък, и най-пълното, най-убедителното обяснение за нямото му отсъствие, вместо щастие го обземаше мътен страх, който обаче веднага изчезваше, отстъпвайки пред усещането за

удовлетворена хармония, щом той отместеше тази среща извън пределите на земния живот.

Но от друга страна... Случва се дълго да ти обещават голям късмет, в който не вярваш още от самото начало, тъй като не прилича на останалите дарове на съдбата, а дори и да мислиш понякога за него, изпитваш някакво снизхождение към фантазията — но когато най-сетне в съвсем делничен ден западен вятър доведе новината, просто, мигновено и напълно помитаща всякаква надежда за този късмет, внезапно учуден разбираш, че макар и да не си вярвал, през цялото време си живял с него, без да съзнаваш постоянното, домашно присъствие на мечтата, отдавна охранила се и станала самостоятелна до такава степен, че сега няма как да я изтласкаш от живота, без да оставиш дупка в него. Така и Фьодор Константинович, макар против разума, макар и да не си представяше как ще се въплъти, лелееше обичайната мечта за завръщането му, тайнствено украсила живота и сякаш издигнала го над равнището на съседните животи, затова виждаше много далечни, необичайни неща, също както през детството, когато баща му го вдигаше под мишниците, та да зърне нещо интересно отвъд оградата.

След първата вечер, щом освежи надеждата си и се убеди, че същата надежда е жива и у сина ѝ, Елизавета Павловна повече не спомена за нея с думи, но както винаги, тя се подразбираше във всичките им разговори особено защото не разговаряха кой знае колко на глас — често се случваше след няколкото минути оживено мълчание Фьодор изведнъж да забележи: през цялото време и двамата чудесно са знаели за какво става дума в двойната им, сякаш подмолна беседа, внезапно избликнала навън в един поток, с разбираеми и за двамата думи. Понякога играеха така: седнали един до друг, всеки си представяше мълчаливо, че се разхождат по един и същ път в Льошино, излизат от парка, минават по пътечката край нивята (отляво зад елшака е реката) през сенчестите гробища, където кръстовете сред петна от слънце показват с ръце размера на нещо преголямо и където някак е неудобно да си откъснеш малина, през реката, отново нагоре през гората, отново към реката, към Pont des Vaches^[1] и нататък през боровите, и по Chemin du Pendu^[2] — свои, недразнещи руския им слух названия, измислени още когато дедите им са били деца. И внезапно сред тази безгласна разходка, извършвана от две мисли, ползвайки се

според правилата на играта от мярката човешка крачка (макар че в миг можеха да прелетят владенията си), двамата спираха и казваха кой къде се намира; когато се окажеше, както често ставаше, че никой не е избързал напред, че са спрели в една и съща горичка — у майката и сина пламваше еднаква усмивка през общата сълза.

Много бързо навлязоха във вътрешния си ритъм на общуване, защото малко бе новото, което да не знаят от писмата си. Тя му доразказа за наскорошната сватба на Таня, която сега с непознатия си за Фьодор мъж, свестен, спокоен, много учтив и с нищо незабележим господин, „работещ в областта на радиото“, била заминала до януари в Белгия, и че когато се върнели, щяла да се настани с него в ново малко жилище в огромна сграда край една от парижките градски врати: радвала се да се измъкне от малкото хотелче със стръмно тъмно стълбище, където дотогава бе живяла заедно с Таня в миниатюрна, но многоъгълна стая, изцяло погълцана от огледалото и посещавана от разнокалибрени дървеници — от прозрачнорозови бебета до кафяви тлъстокожи дебелани, — живеещи на семейства ту зад стенния календар с пейзаж на Левитан, ту по-наблизичко, зад пазвата на прокъсаните тапети точно над двойното легло; но както се радвала на новия си дом, тя се и страхувала от него: зетят не ѝ бе по сърце, имаше нещо престорено в бодряшкото показно щастие на Таня — „нали разбираш, не е съвсем от нашите среди“, избъбри веднъж тя, стиснала челюсти и загледана надолу, но това не беше всичко, Фьодор впрочем вече знаеше за онзи, другия човек, когото Таня обичаше и който не я обичаше.

Излизаха доста често, Елизавета Павловна както винаги сякаш търсеше нещо, бързо обгръщаше света с летящия поглед на своите пъстри очи. Германското празниче се случи дъждовно, тротоарите изглеждаха надупчени от локвите, през прозорците тъпо горяха светлинките по елхите, тук-там по ъглите на улиците рекламен Дядо Коледа с червено наметало, с гладни очи раздаваше обяви. Във витрините на универсалния магазин някакъв долен тип бе измислил да изложи манекени, облечени като скиори, върху бертолетов сняг под Витлеемската звезда. Веднъж видяха скромно комунистическо шествие — по кишата, с мокри знамена, — повечето участници в него бяха прекършени от живота, гърбави и хроми, кекави, много грозни жени и малко солидни еснафи. Запътиха се да погледнат къщата,

жилището, където тримата бяха прекарали две години, ала портиерът беше друг, предишният собственик вече се бил споминал, на познатите прозорци се виждаха чужди пердета и сърцето им някак не можеше да познае нищо. Отидоха и на кино, даваха руски филм, при което с особен шик бяха показани гроздовите зърна пот, търкалящи се по лъсналите лица на фабрични работници — а фабрикантът все пушеше пура. И, разбира се, заведе я у Александра Яковлевна.

Гостуването не бе особено сполучливо. Чернишевска посрещна гостенката с печално умиление, явно показвайки колко отдавна и здраво ги е свързал опитът на мъката; Елизавета Павловна най-много се интересуваше как се отнася тя към стихотворенията на Фьодор, защо никой не пише за тях. „Може ли да ви целуна?“ — попита Чернишевска на раздяла, вече повдигайки се на пръсти: беше една глава по-ниска от Елизавета Павловна, която се сведе към нея с някак невинна и радостна усмивка, напълно унищожила смисъла на прегръдката.

— Нищо, трябва да търпим — каза Александра Яковлевна, докато им отваряше да излязат на стълбището, закрила брадичка с края на мекия шал, в който се загръщаше. — Трябва да търпим, така съм се научила да търпя, че бих могла да предавам уроци по търпение, но мисля, че и вие също добре сте преминали тази школа.

— Да ти кажа — подхвана Елизавета Павловна, докато предпазливо, но леко се спускаше по стълбището, без да обръща сведена глава към сина си, — май просто ще купя цигарена хартия и тютюн, защото иначе излиза малко скъпичко. — И веднага допълни със същия глас: — Господи, колко ми е мъчно за нея.

И наистина, как да не съжалиш Александра Яковлевна. Мъжът ѝ вече четвърти месец бе в приюта за отслабнали души, в „жълтеникавата къща“, както самият той закачливо се изразяваше в минути на проблясък. Още през октомври Фьодор Константинович му бе ходил на свиждане. В разумно обзаведената болнична стая седеше напълнелият, розов, чудесно избръснат и напълно луд Александър Яковлевич с гумени пантофи и непромокаема мушама с качулка.

— Как, нима сте умрели? — бе първото, което попита: по-скоро недоволно, отколкото учудено.

Понеже беше „председател на дружеството за борба срещу отвъдното“, все измисляше различни начини, за да не се допускат

призраци (лекарят прилагаше новата система за „логично преструване“ и не му пречеше), а сега, изхождайки вероятно от другата ѝ непроявляемост, изпитваше гумата, ала резултатите явно излизаха по-скоро отрицателни, защото, щом Фьодор Константинович понечи да вземе стола, бутнат встрани, Чернишевски възкликна раздражено:

— Оставете го, чудесно виждате, че на него седят двамина...

И това „двамина“, и скърцащата, припляскваща при всяко негово движение мушама, и безмълвното присъствие на служител, сякаш това бе свиждане в затвор, и всичките приказки на болния се сториха на Фьодор Константинович непоносимо карикатурно огрубяване на сложното, прозрачно, още благородно, макар и полубезумно състояние на душата, в което тъй доскоро Александър Яковлевич бе общувал с изгубения си син. С онзи сочно вицаджийски тон, пазен преди за шеги — а сега говореше сериозно, — той започна надълго и нашироко да се вайка, кой знае защо, все на немски, че хората прахосват пари за зенитни оръдия и за въздушни отрови, а хич не ги е еня да водят другата, милион пъти по-важна борба. В края на слепочията си Фьодор Константинович имаше синина с одраскано — заранта си беше блъснал главата в реброто на радиатора, докато припряно търсеше под него капачката от пастата за зъби. Александър Яковлевич внезапно прекъсна словото си и с отвращение и тревога посочи с пръст слепочията му.

— Was haben Sie da?^[3] — попита той, болезнено намръщен.

Сетне се подсмихна изкриво и като все по-силно се ядосваше и се вълнуваше, взе да приказва, че не могат да го преметнат: веднага е познал пресния самоубиец. Служителят се приближи до Фьодор Константинович и го помоли да си иде. Докато минаваше през гробищно разкошната градина, покрай тлъстите лехи, където в блажено успение цъфтяха басово пурпурни гергини, и отиваше към пейката (там го очакваше Александра Яковлевна, която никога не влизаше при мъжа си, но прекарваше цели дни в непосредствена близост до жилището му — угрижена, бодра, винаги с пакети), докато вървеше по пъстрия чакъл между миртовите храсти, приличащи на мебели, и вземаше срещнатите посетители за параноици, Фьодор Константинович си мислеше тревожно, че нещастията на Чернишевски е нещо като подигравателна вариация на тема неговата мъка, пронизана от надежда — и чак доста по-късно разбра цялата

изящност на королария и цялата безупречна композиционна стройност, с която това странично звучене се включваше в живота му.

Три дни, преди майка му да замине, в голямата, добре позната на руските берлинчани зала, собственост на Дружеството на зъболекарите, ако се съди от портретите на мастити дентисти, гледащи от стените, се състоя публична литературна вечер, в която участвуваше и Фьодор Константинович. Събраха се малко хора, беше студено, пред вратите пушеха все същите вечни представители на местната руска интелигенция — и както винаги, щом зърнеше едно или друго симпатично лице, Фьодор Константинович се устремяваше към него с искрено удоволствие, заменящо се от скука след началния порив на разговора. На първия ред към Елизавета Павловна се присъедини Чернишевска; по това как майка му нарядко обръща глава ту насам, ту натам, ту си оправя прическата отзад, Фьодор, който витаеше по залата, заключи, че компанията на съседката не ѝ е интересна. Най-сетне започнаха. Отначало четете именит писател, който навремето бе публикувал във всички руски списания, побелял, избръснат старец, приличащ по нещо на папуняк с прекалено добри очи за литературата; той прочете с разбран битов бърбреж повест из петербургския живот в навечерието на революцията с героиня, смъркаща етер, с шикарни шпиони, с шампанско, с Распутин и с апокалиптично апоплектични залези над Нева. След него някой си Крон, публикуващ под псевдонима Ростислав Странни, зарадва присъстващите с дълъг разказ за романтично приключение в стоокия град, под чужди небеса: за красота епитетите бяха сложени зад съществителните, глаголите също се бяха дянали някъде и, кой знае защо, десет пъти се повтаряше думата „предпазливо“ („тя предпазливо усмивка пророни“, „разцъфваха кестени предпазливо“). След антракта нагъсто потекоха поети: висок младеж с лице като копче, друг, нисичък, но с голям нос, госпожица, възрастен с пенсне, още една госпожица, още един младеж, накрая — Кончеев, който, за разлика от победоносната дикция на останалите, тихо и отпуснато промърмори стихотворенията си, но в тях от само себе си живееше такава музика, в подножието на неясния стих се разкриваше такава бездна от смисъл, такава доверие вдъхваха звуците и толкова изумително беше, че ето на, от същите думи, които всички нижат, внезапно изникваше, лееше се и се изплъзваше, без да утоли докрай жаждата, някакво неприличащо на думи, ненуждаещо се

от думи своеобразно съвършенство — за пръв път тази вечер аплодисментите не бяха престорени. Последен излезе Годунов-Чердинцев. Той прочете от написаните през лятото стихотворения тези, които Елизавета Павловна толкова обичаше — руското:

Брезите жълти стинат в синевата...

и берлинското, започващо със строфата:

*Тук всичко тъй е плоско, вяло,
с тъй зле направена луна,
макар от Хамбург специално
да е докарана за нас —*

и това, което най-силно я трогваше, макар че тя някак не го свързваше със спомена за младата жена, която бе умряла отдавна и която Фьодор бе обичал на шестнайсет години:

*На моста стар под сенки леки
стояхме в залезния час.
— Ти лястовичката навеки
ли ще запомниш? — питах аз.
— Разбира се! — отвърна меко...
И как извика в тези сенки
край нас животът прелетял:
до утре, до смъртта, навеки —
веднъж на моста овехтял.*

Но вече бе късно, мнозина се придвижваха към изхода, някаква дама се обличаше гърбом към подиума, ръкопляскаха му слабо... Вън чернееше мокра нощ с бесен вятър: никога, никога не ще стигнем до вкъщи. Но все пак трамваят дойде и увесил се на ремъка до входа над майка си, Фьодор Константинович с тежко отвращение мислеше за

стихотворенията, които беше написал до днес, за думите пролуки, за изтичането на поезията и в същото време с някаква радостна, горда енергия, със страстно нетърпение вече диреше да създаде нещо ново, още неизвестно, истинско, напълно отговарящо на дарбата, която чувствуваше като бreme в себе си.

Преди нейното заминаване двамата седяха до късно в неговата стая — тя в креслото, където леко и сръчно (а нали преди не умееше) кърпеше и поръбваше излинените му дрехи, а той на дивана, като си гризеше ноктите, четеше дебела опърпана книга; по-рано, през юношеството, бе пропускал някои страници — „Анджело“, „Пътуване до Ерзерум“, — но напоследък намираше особена наслада именно в тях: тъкмо му бяха попаднали думите „Границата съдържащо нещо тайнствено за мен; от дете пътешествията бяха моя любима мечта“, когато внезапно нещо силно и сладко го бодна. Без още да разбира, остави книгата и със слепи пръсти бръкна в картонената кутия с натъпкани с тютюн папириси. В същата минута майка му, без да вдига глава, продума:

— Какво си спомних ей сега! Смешните двустишия за пеперудите, които съчиняваше заедно с него, когато се разхождахте, нали помниш: „Облякъл се Фраксин, под палтото е с фрак син.“

— Да — отвърна Фьодор, — някои бяха направо епични: не е лист, дар на Борея, а е кацнала arborea.

(Какво беше! Баща му току-що бе донесъл от пътуването си най-първия екземпляр, беше го намерил по време на пътя през Сибир — дори още не бе успял да го опише — и ето че през първия ден след пристигането в льошинския парк, на две крачки от къщата, без изобщо да мисли за пеперуди, на разходката с жена си, с децата, докато подхвърляше топката за тенис на фокстериерите, докато се наслаждаваше на завръщането, на нежното време, на здравето си и весело семейство, но несъзнателно с опитния поглед на ловец забелязвайки всяко попаднало му насекомо, внезапно посочи на Фьодор с върха на бастунчето пухкава, червеникава, с вълнисто изрязани крила копринарка от рода на листо-подобните, заспала на стъбълце под храста; понечи да я отмине — видовете в този род много си приличат, — но най-неочаквано приклепна, сбърчи чело, огледа находката си и внезапно изрече с ярък глас:

— Well, I'm dammed!^[4] За какво ли се влачих толкова далеч!

— Винаги съм ти казвала — през смях се намеси майка му.

Мъхестото миниатюрно чудовище в ръката му бе тъкмо донесената нова пеперуда — и то къде, в Петербургска губерния, чиято фауна е изследвана толкова добре! Но както често се случва, развихрилата се сила от съвпадения не миряса, издържа още един етап, защото след няколко дни стана ясно: тази нова пеперуда е току-що описана по същите тези петербургски екземпляри от един колега на баща му и Фьодор плака цялата нощ: изпревариха ни!)

Ето че тя се стегна да се връща в Париж. В очакване на влака стояха дълго на тесния перон, до повдигачната машина за багажа, а на другите коловози се забавяха за минута, припряно хлопайки врати, тъжните градски влакове. Влетя бързият за Париж. Майка му се качи и веднага се подаде усмихната на прозореца. До съседния солиден спален вагон, изпращайки някаква простичка старица, бе застанала бледа красавица с червени устни, облечена в черно копринено палто с висока кожена яка, до нея бе прочут летец акробат: всички го зяпаха, шала му, гърба му, сякаш търсеха крила.

— Искам да ти предложи нещо — весело изрече майка му на раздяла. — Останаха ми към седемдесет марки, изобщо не ми трябват, а за теб е важно да се храниш по-добре, не мога да те гледам колко си слабичък. Ето, вземи.

— Avec joie^[5] — отвърна той, като веднага си намисли годишна карта за държавната библиотека, млечен шоколад и користна млада германка, каквато понякога в груба минута все се канеше да си намери.

Умислен, разсеян, измъчван от неясната мисъл, че май не е казал нещо най-важно на майка си, Фьодор Константинович се върна в стаята си, събу обувките, отчупи с късчето сребро крайче шоколад, дръпна отворената книга на дивана... „Жътвата струеше в очакване на сърпа.“ Отново същото божествено убождане! И как зовеше, как *подказваше* редът за Терек („А колко ужасен беше!“) или — още по-точно, още по-близо — за татарските жени: „Те яздеха, увити в яшаци: виждаха се само очите и токчетата им.“

Така се вслушваше в най-чистия звук на Пушкиноия камертон — и вече знаеше какво именно иска този звук от него. Две седмици след заминаването на майка си й писа какво е наумил, че за замисъла му е помогнал прозрачният ритъм на „Ерзерум“, а тя му отвърна така, сякаш вече е знаела. „Отдавна не съм била толкова щастлива, както

при тебе в Берлин — писа тя, — ала внимавай, това начинание не е от лесните, с цялата си душа усещам, че прекрасно ще го осъществиш, но помни, нужни са много точни сведения и съвсем малко семейна сантименталност. Ако нещо ти трябва, ще ти пиша всичко, каквото мога, но за специалните сведения се погрижи сам, нали това е най-важното, вземи всички негови книги и книгите на Григорий Ефимович^[6], и книгите на великия княз, и други, и други, разбира се, ще се ориентираш в това, непременно потърси Василий Германов Крюгер, намери го, стига още да е в Берлин, често пътуваха двамата, спомням си, потърси и другото, по-добре от мен знаеш кого, пиши на Авинов, на Верити, пиши на германеца, който идва у нас преди войната (Бенгас? Бонгас?), пиши до Щутгарт, до Лондон, до Тринг в Оксфорд, навред, débrouille-toi^[7], нали аз нищо не разбирам от тези неща, само в ушите ми звучат имената, а колко съм сигурна, че ще успееш, мили мой.“ Но той още изчакваше — от замисления труд го обляхваше щастие, страхуваше се от припряност да не увреди това щастие, пък го плашеше и сложната отговорност на труда, не беше още готов за него. Продължавайки тренировъчния режим през цялата пролет, хранеше се с Пушкин, вдишваше Пушкин — увеличава се обемът на дробовете на Пушкиновия читател. Докато се учеше на точност в думите и на чистота в съчетаването им, извеждаше прозрачността на прозата до ямб и сетне го преодоляваше, за жив пример му служеше:

*Недай си Бог да видя руски бунт,
безсмислен, зъл и безпощаден.*

Закалявайки мускулите на музата, като с железен бастун излизаше на разходка с наизустени цели страници от „Пугачов“. Насреща му се запътваше Каролина Шмит^[8], силно начервена девойка, смирена и скромна наглед, купила кревата, на който е умрял Шонинг. Оттатък Грюнвалдската гора пушеше лула на прозореца си надзирател, приличащ на Симеон Вирин, и по същия начин на перваза бяха наредени саксии с балсамин. Небесносин сукман на госпожица-селянка се мяркаше сред елшака. Намираше се в това състояние на

чувствата и душата, когато материалното, отстъпило пред мечтанията, се слива с тях в неясните видения на първия сън.

Пушкин навлизаше в кръвта му. С гласа на Пушкин се сливаше гласът на баща му. Целуваше горещата малка ръка, вземайки я за другата, за едрата ръка, лъхаша на сутрешен кравай. Помнеше, че им бяха взели бавачка оттам, откъдето бе Арина Радионовна: оттатък Гатчина, от Суйда — бе на час път от техните места; и тя също говореше „ей тъй песнопойно“. Бе чувал как през свежото лятно утро, когато слизаха към къпалнята, върху чиято дъсчена стена златно преливаше отражение от водата, баща му с класически патос повтаряше това, което смяташе за най-прекрасното от всички писани някога по света стихове: „Тук Аполон е идеал, там Ниобея е печал“, и Ниобея с червеникаво крило и седеф се мярваше над самогризката в крайбрежната полянка, където през първите дни на юни наредко срещаха дребен „чер“ аполон.

Без почивка, в упоение (в Берлин с поправка от тринайсет дни вече също бе началото на юни), сега истински се готвеше за работа, събираше материали, четеше до съмване, изучаваше карти, пишеше писма, срещаше се с нужните хора. От прозата на Пушкин премина към неговия живот, така че в началото ритъмът на Пушкиновия век се смесваше с ритъма на бащиния му живот. Научните книги (с печата на Берлинската библиотека неизменно на деветдесет и девета страница), познатите томове на „Пътешествия на натуралиста“ в непознати черно-зелени корици бяха поставени до старите руски списания, в които той диреше Пушкинов отблясък. Там веднъж се натъкна на чудесните „Очерци от миналото“ от А. С. Сухошчоков, в които между другото имаше две-три страници за дядо му, Кирил Илич (баща му бе споменавал за тях — с неудоволствие), и това, че мемоаристът го докосваше в случайна връзка с мисли за Пушкин, сега му се стори някак особено важно, нищо, че бе описал Кирил Илич като скубач и пройдоха.

„Разправят — пишеше Сухошчоков, — че човек, комуто са отрязали крака до бедрото, още дълго го усеща, мърда несъществуващи пръсти и напруга несъществуващи мускули. По същия начин Русия още дълго ще чувства живота присъствие на Пушкин. Има нещо привличащо като пропаст във фаталната му съдба, а и самият той чувствуваше, че с фатума е имал и ще има особени

сметки. Допълнително към поета, извличащ поезия от миналото си, той я намираше и в трагичната мисъл за бъдещето. Тройната формула на човешкото битие: невъзвратимост, несбъдване, неизбежност, му бе добре позната. А колко му се живееше! В споменатия вече албум на моята «академична» леля собственоръчно бе записал едно стихотворение, което и до днес помня с ума и очите, така че дори виждам разположението му на страницата:

*Живот, за мен не си пустиня.
Живее ми се на света.
Душата моя не изстина,
прощавайки се с младостта.*

*Съдбата пак ще ме съгрее,
ще ме опие звезден час.
Мицкевич нека още зрее,
а своето ще свърша аз.*

Никой поет според мен не се е вглеждал в бъдното толкова често ту на шега, ту суеверно, ту вдъхновено сериозно. И досега в Курска губерния е жив над стогодишен старец, когото помня вече възрастен, възглулав и злобен, а Пушкин го няма с нас. През своя дълъг живот при срещите ми с бележити таланти и при важни събития често съм се замислял как той би се отнесъл към това, към онова: нали би могъл да види освобождаването на селяните, би могъл да прочете «Ана Каренина»!... Сега, като се връщам към тези свои мечти, си спомням, че на младини дори имах нещо като видение. Този психологически епизод е свързан със спомен за един човек, жив и здрав и до днес, когото ще нарека Ч. Дано не ми се разсърди заради това съживяване на далечното минало. Семействата ни поддържаха познанство, моят дядо и неговият баща някога били приятели. Когато през 36 година бил в чужбина, този Ч., тогава съвсем млад (нямал дори седемнайсет), се съдрпал със семейството си, като по този начин, както разправят, ускорил кончината на баща си, герой от Отечествената война^[9], и в компанията на някакви хамбургски търговци преспокойно отплавал за Бостън, а оттам попаднал в Тексас, където успешно се заел с

говедовъдство. Така изминали двайсет години. Прахосал натрупаното си богатство на карти на един кораб по Мисисипи, върнал си го във вертепите на Нови Орлеан, отново го профукал и след безобразно продължителни, шумни дуели с пистолет в затворени помещения, по онова време модни за Луизиана, и след много други приключения му домъчняло за Русия, където впрочем го очаквали бащините имоти, и също тъй безгрижно леко, както заминал, се върнал в Европа. Един зимен ден през 1858 година се изтърси у нас на Мойка; баща ми беше заминал някъде, посрещнахме го все млади хора. Докато гледахме това презморско конте с черна мека шапка и черни дрехи, сред чийто романтичен мрак особено ослепително изпъкваше копринената риза с бухнали дипли и синкаво-люляково-розовата жилетка с диамантени копчета, двамата с брат ми едва удържахме смеха си и веднага решихме да се възползваме, че през всичките тези години той не е чувал нищо за родината си, сякаш тя е пропаднала някъде, така че, събудил се сега като четирийсетгодишен Рип ван Уинкъл^[10] в променилия се Петербург, Ч. жадуваше за всякакви сведения, с които обилно се захванахме да го снабдяваме, лъжейки го на поразия. Например на въпроса дали Пушкин е жив и какво пише, кощунствено отговорих: «Ами да, тези дни публикува нова поема.» Същата вечер заведохме Ч. на театър. Впрочем не сполучихме кой знае колко. Вместо да го нагостим с нова руска комедия, показахме му «Отело» с прочутия чернокож трагик Олдридж в главната роля. Нашия плантатор в началото дори го досмеща от появата на истински негър на сцената. Остана безразличен към дивната сила на играта му и повече оглеждаше публиката, особено нашите петербургски дами (за една от които скоро се ожени), погълнати в този миг от завист към Дездемона.

— Я вижте кой седи до нас — внезапно се обърна тихо брат ми към Ч. — Ей там, вдясно от нас.

В съседната ложа седеше старец... Дребен, с износен фрак, жълтеникавомургав, с чорлави пепеляви бакенбарди и прошарена рядка, рошава коса, той твърде оригинално се наслаждаваше на играта на африканеца: дебелите му устни потрепваха, ноздрите му се издуваха, при някои реплики дори подскачаше и удряше от удоволствие по преградата, а пръстените му святкаха.

— Кой е той? — попита Ч.

— Как, не го ли познахте? Вгледайте се по-добре.

— Не го познавам.

Тогава брат ми се ококори и прошепна:

— Та това е Пушкин!

Ч. погледа... и след миг се заинтересува от друго. Сега ми е смешно при спомена за настроението, обзело ме тогава: лудорията, както често се случва, се обърна от опаката си страна и лекомислено извиканият дух не желаше да си иде; не можех да се откъсна от съседната ложа, гледах тези резки бръчки, широкия нос, големите уши... побиваха ме тръпки, цялата Отелова ревност не можеше да ме разсее. Какво би било, ако е наистина Пушкин, фантазирах си аз, Пушкин на шейсет години, Пушкин, пощаден от куршума на фаталния прохода, Пушкин, навлязъл в разкошната есен на своя гений... Ето го тук, ето, тази жълта ръка, която стиска сега бинокъла, е написала «Анчар», «Граф Нулин», «Египетски нощи»... Действието свърши; избухнаха ръкопляскания. Прошареният Пушкин скочи поривисто и все още усмихнат, със светло блеснали млади очи набързо излезе от ложата.“

Сухошчоков не е прав, като рисува дядо ми празноглав комарджия. Просто интересите на последния се намирали в друга плоскост, различна от мисловния бит на младия петербургски литератор дилетант, какъвто бил тогава нашият мемоарист. Дори и Кирил Илич да е щурял на младини, след женитбата не само уляга, но и се хваща на държавна служба, заедно с това удвоява със сполучливи похвати наследения имот, а сетне заживява на село и изявява необикновено умение за водене на стопанството, между другото създава нов сорт ябълки, оставя интересна „Записка“ (плод на свободното време през зимата) за „Равенството пред закона в царството на животните“ и предложение за остроумна реформа с модното тогава заплетено заглавие „Съновидения на Египетския Бюрократ“, а вече на стари години заема важен търговско дипломатически пост в Лондон. Бил е добър, смел, правдив, с чудачества и страсти — какво повече? В семейството остава легендата, че след клетвата да не играе никога вече комар не може дори физически да се намира в стая, в която има тесте карти. Старинният колт, който му служил добре, и медальонът с портрета на тайнствена жена неудържимо привличаха мечтите на детството ми. Той кротко приключи живота си, запазил до края свежестта на бурното му начало.

През 1883 година, когато се завръща в Русия вече не луизиански авантюрист, а руски високопоставен служител, издъхва през един юлски ден на кожения диван в малката синя ъглова стая, където покъсно държах своята колекция от пеперуди; в предсмъртното си бълнуване приказвал все за огънове и музика на някаква голяма река.

Баща ми е роден през 1860 година. Любовта към пеперудите му е от гувернанта германец (впрочем къде се дяха сега тези особняци, които учеха руските деца да обичат природата — зелено сакче, тенекиена кутия на ремък, набодена с пеперуди шапка, дълъг учен нос, невинни очи зад очила, — къде са те, къде са скелетите им; да не са били някаква особена порода германци за руско ползуване или нещо недовиждам?). Завършил рано, през 1876 година, гимназия в Петербург, той получава университетско образование в Англия, в Кеймбридж, където изучава биология под ръководството на професор Брайт. Първото си пътешествие, околосветското, извършва още преди смъртта на баща си и оттогава до 1918 година целият му живот се състои от странствания и писане на научни трудове. Основните му произведения са: „Lepidoptera Asiatica“ (8 тома, излизали от 1890 до 1917 година), „Ципокрилите в Руската империя“ (излязоха първите 4 тома от предполагаемите 6 от 1912 до 1916 година) и най-известното на широката публика „Пътешествията на натуралиста“ (7 тома, 1892–1912 година). Тези трудове единодушно бяха признати за класически и още на младини името му зае едно от първите места сред тези на проучвателите на руско-азиатската фауна заедно с имената на инициаторите Фишер фон Валдхайм, Менетрие, Еверсман^[11].

Той работеше в тясна връзка с бележитите си руски съвременници. Холодковски^[12] го нарича „конкистадор на руската ентомология“. Сътрудник е на Шарл Обертюр, на вел. кн. Николай Михайлович, на Лич, на Зайц. В специализираните списания са пръснати стотици негови статии, от които първата — „За особеностите в появата на някои пеперуди в Петербургска губерния“ (Horae Soc. Ent. Ross.), излиза през 1877 година, а последната — „Austautia simonoides n. sp., a Geometrid moth mimicking a small Parnassius“ (Trans. Ent. Soc. London) — през 1916 година. Язвително и убедително спори с Щаудингер^[13], автор на прочутия „Katalog“. Вицепрезидент е на Руското ентомологично дружество, действителен член на Московското дружество на изпитателите на природата, член е на Императорското

руско географско дружество, почетен член е на многобройни научни дружества в чужбина.

Между 1885 и 1918 година обикаля невероятно пространство, като нанася на карта пътя си с мащаб от пет версти в продължение на много хиляди версти и събира поразителни колекции. През тези години извършва осем големи експедиции, продължили общо осемнайсет години; но между тях има много дребни пътешествия — „диверсии“, както ги наричаше, при което смяташе за такива дреболии не само пътуванията из най-неизследваните европейски страни, но и околотетското пътешествие, което прави на младини. Щом се залови сериозно за Азия, изследва Източен Сибир, Алтай, Фергана, Памир, Западен Китай, „островите в Гобийско море и неговите брегове“, Монголия, „непоправимия материк“ на Тибет и с точни, пълноценни думи описва пътешествията си.

Такава е общата схема на живота на моя баща, извадена от енциклопедията. Тя още не е запяла, но вече долавям живия ѝ глас. Остава да кажа, че през 1898 година, на 38 години, се жени за Елизавета Павловна Вежина, двайсетгодишна дъщеря на известен държавен деец, че има две деца от нея, че в паузите между пътешествията...

Мъчителен, трудноизразим с думи, донякъде кошунствен въпрос: дали ѝ е било добре с него, заедно и разделени? Дали да засегна този вътрешен свят, или да се ограничи само с описването на пътищата — *arida quaedam viarum descripto*? „Скъпа мамо, вече имам голяма молба към теб. Днес е 8 юли, неговият рожден ден. В друг ден не бих се решил да поискам това от теб. Напиши ми нещо за него и за себе си. Не толкова, каквото мога да намеря в общата ни памет, а каквото само ти си почувствувала и преживяла.“ И ето отговора: „Представи си — сватбено пътешествие, Пиренеите, дивно блаженство от всичко, от слънцето, от ручеите, от цветята, от снежните върхове, дори от мухите в хотелите — и понеже всеки миг сме заедно. Една сутрин май ме заболя глава или може да е било прекалено горещо за мен, той каза, че ще излезе преди закуска да се разходи половин час. Кой знае защо, помня, че седях на балкона в хотела (наоколо тишина, планини, дивните скали на Гаварни) и за пръв път четях книга, непредназначена за девойки, «Une vie»^[14] на Мопасан, тогава тя много ми хареса, както си спомням. Гледам си часовничето, вече е време за

закуска, минало е повече от час, откакто излезе. Чакам. Отначало малко се ядосах, после започнах да се тревожа. Донесоха закуската на терасата, не можах нищо да хапна. Излязох на полянката пред хотела, върнах се в стаята, пак излязох. След още час бях в неописуемо състояние от ужас, от вълнение, Бог знае от какво. За първи път бях далеч от дома, бях неопитна и плашлива, а и тази «Une vie»... Реших, че ме е напуснал, най-глупави и страшни мисли пълнеха главата ми, денят си отиваше, струваше ми се, че слугите ме гледат някак злорадо — ах, не мога да ти опиша какво беше! Дори започнах да хвърлям роклите си в куфарите, за да замина веднага за Русия, сетне внезапно си внуших, че е мъртъв, изскочих навън, забъбрих нещо безумно на хората наоколо, пращах ги в полицията. Кога гледам, идва насреща ми през полянката, лицето му толкова весело, както не го бях виждала дотогава, макар че през цялото време си беше весел, върви и ми маха, сякаш нищо не се е случило, светлите му панталони на зелени мокри петна, платнената му шапка я няма, сакото скъсано отстрани... Мисля, вече разбираш какво се бе случило. Слава Богу поне, че все пак накрая я хванал — с кърпата, на отвесна скала, — иначе щял да пренощува в планината, както преспокойно ми обясни... Но сега искам да ти разкажа друго от малко по-късно време, когато вече знаех какво е истинска раздяла. Тогава бяхте съвсем малки, ти караше третата годинка, не можеш да си го спомняш. През пролетта той замина за Ташкент. Оттам на 1 юни трябваше да замине на пътешествие и да отсъства не по-малко от две години. Това беше вече второто му голямо пътуване през нашето време заедно. Сега често си мисля, че ако се съберат всичките години, които той е прекарал без мен от деня на сватбата ни, общо взето, ще излезе по-малко от сегашното му отсъствие. И освен това си мисля: тогава понякога ми се струваше, че съм нещастна, ала сега зная, че винаги съм била щастлива, че това нещастие е било една от багрите на щастието. Накратко, не зная какво ми стана онази пролет, сякаш се побърквах винаги когато заминаваше, но тогава ме обхвана нещо направо неприлично. Изведнъж реших, че ще го настигна и ще пътувам с него чак до есента. Скришом от всички накупих хиляди неща, представа си нямах какво ми трябва, но все ми се струваше, че пазарувам съвсем правилно и добре.

Помня бинокъла, алпенщока, походното легло, тропическия шлем и заешкото кожухче като от «Капитанска дъщеря», и седефеното

револверче, и някаква брезентова грамада, от която ме хващаше страх, и някаква сложна манерка, която не можех да развинтя. Накъсо, спомни си снаряжението на Tartarin de Tarascon! Как съм могла да ви оставя толкова малки, как съм се сбогувала с вас — това ми е в мъгла, дори не си спомням вече как съм се измъкнала изпод надзора на чичо ви Олег, как съм стигнала до гарата. Но ми беше хем страшно, хем весело, чувствувах се много храбра, а на гарата всички гледаха английския ми пътен костюм с късата (entendons-nous^[15]: до глезена) карирана пола, с бинокъл през едното рамо и със сакче през другото. Такава изскочих от пътната кола в селището оттатък Ташкент, когато сред яркото слънце видях, никога не ще забравя, на сто крачки от пътя твоя баща: бе застанал, сложил крак на един бял камък, опрял лакът на оградата, разговаряше с двамина казаци. Втурнах се през камънака, виках и се смеех, той бавно се обърна и когато спрях пред него като глупачка, ме огледа цялата, примижа и каза с ужасен, неочакван глас само две думи: «Марш вкъщи!» И аз веднага се обърнах и тръгнах към своята пътна кола, качих се в нея, видях как той пак по същия начин слага крак и се обляга, продължава разговора с казаците. И ето че потеглих обратно, вцепенена, каменна, само някъде далеч у мен вече се готвеше буря от сълзи. Е, след три версти (и тук от реда в писмото изведнъж бликна усмивка) ме настигна сред облак прах на бял кон, тогава вече се сбогувахме по съвсем друг начин, затова сетне пътувах обратно за Петербург почти бодра, каквато бях заминала, само дето все се вълнувах как ли сте, добре ли ви е, но нищо, бяхте здравички.“

Не, кой знае защо, ми се струва, че помня този епизод, може би защото по-късно често говорех за него. Изобщо целият ни бит бе просмукан от разкази за баща ми, от тревога за него, от очакване на завръщането му, от скрита тъга при изпращанията и от дива радост при посрещането. Отблясък от страстта му личеше у всички ни, оцветен различно, възприеман различно, но постоянен и обичаен. Домашният му музей, където бяха наредени тесни дъбови шкафове с вадещи се стъклени чекмеджета, пълни с разпънати пеперуди (останалото — растения, бръмбари, птици, гризачи и змии — той предоставяше за изучаване на колегите си), където миришеше, както сигурно мирише в рая, и където на маси до остъклената стена работеха препаратори, беше нещо като тайнствено средишно огнище, осветило отвътре петербургската ни къща, и само тътенът на Петропавловското оръдие

можеше да нарушава тишината му. Нашите роднини, неентомологичните приятели, прислугата, смирено докачливата Ивона Ивановна говореха за пеперудите не като за нещо реално, а като за атрибут на баща ми, съществуващ, доколкото съществува той, или като за недъг, с който всички отдавна са свикнали да се съобразяват, така че ентомологията у нас се превръщаше в някаква домашна халюцинация, в нещо като наше си безвредно привидение, което, без вече да учудва никого, присяда всяка вечер до камината. И в същото време никой от нашите безбройни чичовци, вуйчовци и лели не само не се интересуваше от неговата наука, но едва ли бе прочел общодостъпния му труд, който четяха и препрочитаха десетки хиляди интелигентни руснаци. Аз самият и Таня от най-ранно детство оценихме баща си и той ни се струваше по-вълшебен например от Харалд, за когото ни бе разказвал — Харалд, бил се срещу лъвове на цариградската арена, гонил разбойници в Сирия, къпал се в Йордан, превзел с атака осемдесет крепости в Африка, „Синята страна“, спасявал исландци от глад и който се прославил от Норвегия до Сицилия, от Йоркшир до Новгород^[16]. Сетне, когато и аз попаднах под обаянието на пеперудите, в душата ми нещо се разтвори, преживях всичките пътешествия на баща си, сякаш аз самият съм ги извършил, виждах насън лъкатушния път, кервана, разноцветните планини, завиждах на баща си безумно, мъчително, до сълзи — горещи и бурни, внезапно бликващи на масата, когато обсъждахме негови писма от пътя или дори при обикновеното споменаване на далечна, далечна местност. Всяка година с приближаването на пролетта, преди да се преместим на село, чувствавах в себе си бедна частица от онова, което бих изпитал преди заминаване за Тибет. На проспект Невски, през последните мартенски дни, когато безбройните дървени павета синееха от влага и слънце, първата жълта пеперуда прелиташе над файтоните покрай фасадите на къщите, покрай градската дума, покрай липичките в градината. В класа бе отворен големият прозорец, вrabците кацах на перваза, учителите не се явяваха в час, оставяйки вместо това сякаш квадрати синьо небе с футболна топка, падаща от синевата. Кой знае защо, по география винаги имах лоша оценка, а с какъв израз понякога нашият географ споменаваше името на баща ми, как при това се обръщаха към мен любопитните очи на моите другари, как у мен самия от потискан възторг и от страх да не го издам кръвта ми

приливаше и отливаше — и днес, когато си мисля колко малко зная, колко лесно мога някъде да направя глупашка грешка, докато описвам изследванията на баща си, в своя полза и за утеха си припомням неговото толкова смешно прихване, когато, прегледал мимоходом книжлето, препоръчано ни в училище от същия този географ, намери очарователен лапсус, допуснат от компилаторката (някоя си госпожа Лялина), която, обработвайки невинно Пржевалски за средните учебни заведения, явно бе приела войнишката прямота на стила в едно от писмата му за орнитологична подробност: „Жителите на Пекин изливат всичките си помии на улицата и тук постоянно можеш да видиш, както минаваш по улицата, налякали орли ту отляво, ту отдясно.“

В началото на април при откриването на ловния сезон членовете на Руското ентомологично дружество по традиция заминаваха отгатак Чорная Речка, където в още голата и мокра брезова гора, цялата в плешивини от порест сняг, се намираше по дънерите, плоско притисната към брезовата кора с прозрачни слаби крила, любимата ни рядкост, специалността на губернията. На два пъти взе и мен. Сред тези възрастни семейни хора, съсредоточено и предпазливо свещенодействащи в априлската горичка, имаше и стар театрален критик, и лекар гинеколог, и професор по международно право, и генерал — кой знае защо, особено ясно съм запомнил фигурата на този генерал (Х. В. Барановски — у него имаше нещо козуначено), ниско привел дебел гръб, сложил едната си ръка отзад, застанал до фигурата на баща ми, клекнал някак леко, източно — двамата внимателно оглеждат изровената с лопатка червеникава пръст; и до днес ме забавлява мисълта как ли са ги преценявали кочияшите, очакващи ги на шосето.

Понякога в лятно утро в класната ни стая доплаваше баба, Олга Ивановна Вежина, пълна, свежа, с ръкавици без пръсти и цялата в дантели. „*Bonjour, les enfants*“^[17] — пропяваше тя звучно, а сетне, като силно натъртваше на предлозите, известяваше: „*Je viens de voir dans le jardin, près du cèdre, sur une rose un papillon de toute beauté: il était bleu, vert, pourpre, doré — et grand comme ça.*“^[18] Бърже грабвай сакчето — продължаваше тя, като се обръщаше към мен, — тичай в градината, може още да я завариш.“ И отплаваше, без изобщо да знае, че ако ми попаднеше такова приказно насекомо (дори нямаше смисъл да гадая

коя градинска баналност е толкова живописно украсена от въображението й), щях да умра от разрив на сърцето. Понякога нашата францужойка, понеже искаше да ми достави особено удоволствие, избираше да науча наизуст басня на Флориан^[19] за също толкова неестествено гиздава птиметр^[20] пеперуда. Случваше се някоя леля да ми подари книга на Фабр^[21], към чиито популярни произведения, пълни с дрънканици, с неточни наблюдения и направо с грешки, баща ми се отнасяше пренебрежително. Помня и друго: веднъж си потърсих сакчето, излязох да го диря на верандата и срещнах завръщащия се отнякъде с него на рамо вестовой на чичо, поруменял, с гальовна и лукава усмивка на малиновите устни. „Що нещо ви налових!“ — съобщи той доволен и тръсна сакчето на пода; мрежичката до обръча бе стегната с връв и се бе образувало чувалче, в което шаваха и шумоляха живинки — Боже мой, какви боклуци имаше: трийсетина щурчета, цветче на маргаритка, две водни кончета, класове, пясък, оронена до немай-къде зелева пеперуда и освен това бронзова манатарка, забелязана из пътя и добавена за всеки случай. Простонародният руснак познава и обича природата. Колко подигравки, колко предположения и въпроси съм чувал, когато, притеснен непоносимо, минавах през село с мрежичката си. „Нищо не е — мълвеше баща ми, — да беше видял физиономиите на китайците, когато веднъж събирах колекция на някаква свещена планина, или как ме изгледа една напредничава учителка във Верном, когато й обясних с какво се занимавам в дерето.“

Как да опиша блаженството на разходките ни с татко из горите, нивята, из торфените блата или постоянната лятна мисъл за него, ако пътуваше, вечната мечта да направя някакво откритие, как да опиша чувството си, когато ми показваше всичките места, където през детството си уловил това и това — гредата на полуизгнилото мостче, където през 71-ва хванал паунско око, стръмнината по друма за реката, където веднъж паднал на колене, разплакан и с молитва на уста: изпуснал я, завинаги отлетяла! А какъв чар имаше в словото му, в някак особената плавност и стройност на изразите, когато говореше за своята специалност, каква гальовна точност в движенията на пръстите, въртящи винта на изправилката или на микроскопа, какъв действително възшебен свят се разкриваше и неговите уроци! Да, зная, така не бива да се пише с тези възгласи не се прониква до дълбините,

— но перото ми още не е свикнало да следва очертанията на образа му и на мен са ми неприятни тези заврънкулки. О, не ме гледай, мое детство, с тези големи уплашени очи.

Сладостта на уроците! През топла вечер ме водеше на езерцето да наблюдавам как трепетликовата вечерница се мярка над самата вода, как потапя в нея крайчеца от тялото си. Показваше ми как се препарира гениталната арматура за определяне на видовете, неразличими външно. С особена усмивка ми обръщаше внимание на черните пеперуди в нашия парк, появяващи се тайнствено и грациозно неочаквано само през четни години. Забъркваше за мен глюкоза с бира, за да мога да ловя през страшно студена, страшно дъждовна есенна нощ по намазаните дънери, лъснали от светлината на газената лампа, многобройни и едри, гмуркащи се, забързани към примамката нощни пеперуди. Ту стопляше, ту охлаждаше златните какавидки на моите копривени пеперуди, за да мога да получавам от тях корсикански, полярни и съвсем необикновени пеперуди, сякаш изцапани с катран, с полепен копринен пух. Учеше ме как да разкрива мравуняк, за да намеря гъсеницата на синявка, сключила с тамошните жители варварски съюз, и виждах как алчно, гъделичкайки с пипалца един от сегментите на неповратливото ѝ слузоподобно телце, мравката я принуждава да отдели капка пиян сок, която веднага поглъща — а в отплата ѝ предоставя за храна своите личинки, също както, ако кравата ни даваше шартръоз, ние да я храним с бебетата си. Но силната гъсеница на един екзотичен вид не се осланя на такава размяна, чисто и просто излапва мравешките дечица, а после се превръща в непроницаема какавида, която най-сетне мравките, издебнали времето на излюпването ѝ (ала слаби ученички на опита), наобикалят, изчаквайки появата на безпомощно сбръчканата пеперуда, за да ѝ се нахвърлят; и наистина я нападат, ала все пак тя не загива. „Никога не съм се смял толкова — рече татко, — както когато се убедих, че природата я е подсигурила с лепкаво вещество, от което мустачките и крачетата на настървените мравки се слепват и след миг те вече се търкалят и се гърчат около нея, докато тя, безразлична и неуязвима, чака крилата ѝ да изсъхнат и укрепнат.“

Разказвал ми е за миризмите на пеперудите — мускусни, ванилени; за гласовете им: за пронизващия звук, издаван от чудовищната гъсеница на малайската вечерница, усъвършенствувала

мишия цвъркот на нашата адамова глава; за лекия звучен тимпан на някои арктиди; за хитрата пеперуда в бразилската гора, имитираща чирикването на една тамошна птичка. Разказвал ми е за невероятното творческо остроумие на мимикрията, необяснима с борбата за живот (с грубата припряност на еволюционните черноработни сили), прекалено изискана за мамене на случайните врагове, пернати, люспести и други (които много не придирят, а и не си падат особено по пеперуди), и сякаш измислена от веселяк живописец тъкмо за умните човешки очи (догадка, която би могла да отведе далеч еволюциониста, наблюдаващ маймуни, които се хранят с пеперуди); разказвал ми е за тези магични маски на мимикрията: за грамадната нощна пеперуда, която в състояние на покой взема образа на загледана във вас змия; за една тропическа педомерка, оцветена също като определен вид дневна пеперуда, безкрайно далечна от нея в системата на природата, при което за по-забавно илюзията за оранжевото коремче на едната се създава при другата от оранжевите вътрешни гънки по крилата; за своеобразния харем на прочутия африкански кавалер, чиято самка лети в няколко мимични разновидности, по цвят, по форма и дори по летеж наподобявайки пеперуди от други породи (уж неядивни) и представляваща модел за многобройни други подражателки. Разправял ми е за миграцията, как по синевата се движи дълъг облак, състоящ се от милиони бели пеперуди, безразличен към посоката на вятъра, винаги на една и съща височина от земята, който меко и плавно се вие над хълмовете и отново се потапя в долините; срещне ли случайно облак от други пеперуди, жълти, се просмуква през него начаса, без да се ожълти, и отплава нататък, а нощем накацва по дърветата, които до заранта сякаш са отрупани със сняг, и отново се вдига да продължи пътя си — накъде? Заради какво? Природата още не е довършила изречението — или вече сме забравили. „Нашата репейна пеперуда — говореше той, — «начервената дама» на англичаните, «красавицата» на французите, за разлика от сродните ѝ видове, не зимува в Европа, а се ражда в африканската степ: призори пътешественикът с късмет може да чуе как цялата равнина, блеснала в първите лъчи, пращи и хрущи от безбройното количество разпукващи се какавиди.“ Оттам поема незабавно на север, в ранна пролет стига бреговете на Европа, внезапно, за ден-два оживява кримските градини и терасите на Ривиерата; без да се мае, но оставяйки навред представители за летен

разплод, се издига по-нататък на север и към края на май вече в единични екземпляри достига Шотландия, до Хелголанд, до нашите места, а оттам и до крайния материков север: хващали са я дори в Исландия! В странен, неприличащ на нищо полет, бледа, едва разпознавана, обезумялата пеперуда кръжи между лъошинските ели, избрала суха ивица земя, а към края на лятото по магарешките тръни, по астрите вече се наслаждава на живота чаровното ѝ възрозово потомство. „Най-трогателното е — добавяше татко, — че през първите студени дни се забелязва обратното явление, отлив: пеперудата се устремява на юг, за да презимува, но, естествено, загива, без да стигне до топлите краища.“

Едновременно с англичанина Tutt, който в швейцарските планини наблюдавал същото, както и баща ми в Памир, татко бе открил истинската природа на роговото образуване, появяващо се под края на коремчето при оплодените самки на аполоните, изяснявайки, че съпругът с чифт шпакловидни израстъчета поставя на съпругата си изваян пояс на верността собствено производство, съвсем различен при всеки вид от този род, ту като лодчица, ту като охлювче, ту — както при крайно редкия тъмнопепеляв *orpheus Godunov* — във формата на малка лира. И като *frontispiece* към сегашния ми труд, кой знае защо, ми се иска да сложа тъкмо тази пеперуда — ах, как говореше той за нея, как изваждаше от шестте корави триъгълни плика шестте донесени екземпляра, доближаваше до коремчето на единствената самка лупата, прикрепена към окото му; и колко набожно неговият препарат намокряше сухите, лъскави, близко прибрани крила, та сетне гладко да пониже гърдичките на пеперудата, да забие карфицата в пролуката в корка и с широки ивици полупрозрачна хартия плоско да прикрепи върху дъсчиците някак откровено беззащитно изящната разтворена хубост, да подложи памуче под коремчето, да изправи черните пипалца — за да изсъхне така навеки. Навеки ли? В Берлинския музей многобройните пеперуди от татковия улов са също толкова свежи днес, както през 80-те, през 90-те години. Пеперуди от колекцията на Линей се пазят в Лондон още от XVIII век. В Пражкия музей може да се види същият екземпляр пеперуда атлас, на която се е любовала Екатерина Велика. Защо тогава толкова ми домъчня?

Неговите находки, наблюденията, звука на гласа в научните думи — струва ми се, че ще запазя всичко това. Ала то е тъй малко. Бих искал със същата относителна вечност да удържа може би най-обичаното у него: живата му мъжественост, неговата непреклонност и независимост, студа и жаравата на личността му, властта над всичко, с каквото се залавяше. Сякаш на шега, сякаш в желанието си между другото да опита своята сила върху всичко, той остави следа почти върху всички области на естествознанието, избирайки тук и там обект извън ентомологията: има само едно растение, описано от него сред всичките събрани, но то е забележителен вид бреза; една птица — приказен фазан; един прилеп — ала най-едрият в света. И във всички краища на природата фамилното ни име откликва безброй пъти, защото другите натуралисти са назовали с името му кой паяк, кой рододендрон, кой планински хребет — впрочем последното го ядосваше. „Да се изясни и да се запази старинното местно название на един превал — писа той — е винаги по-научно и по-благородно, отколкото да му се надене името на някой добър познат.“

Харесваше ми — едва сега разбирам колко ми е харесвала — тази особена волна сръчност при държането му с кон, с куче, с пушка, с птица или със селско момче, явило се при него с петнайсетсантиметров трън в гърба — вечно му водеха ранени, сакати, дори недъгави, дори бременни жени, сигурно възприемайки тайнственото му занимание като знахарство.

Харесваше ми, че за разлика от повечето неруски пътешественици, например Свен Хедин^[22], никога не променяше облеклото си с китайско, когато пътешествуваше; изобщо държеше се независимо; бе крайно строг и решителен при срещите си с туземци, без да проявява никакво снизхождение към мандарини и ламии; на станове се е упражнявал в стрелба, което му е служело като чудесна предпазна мярка против всякакви досадници. Етнографията не го интересуваше ни най-малко, а това, кой знае защо, дразнеше някои географи, големият му приятел, ориенталистът Кравцов, за малко да заплаче, докато го кореше: „Поне едничка сватбена песничка да беше донесъл, Константин Кирилович, поне някаква дрешчица да беше нарисувал.“ Имаше един казански професор, който особено го нападаше от някакви хуманитарно-либерални позиции, уличавайки го в научен аристократизъм, в надменно отношение към Човека, в

невнимание към интересите на читателя, в опасно чудачество — и в още много други неща. А веднъж на международен банкет в Лондон (този епизод най-много ми харесва) Свен Хедин, който седял до баща ми, го попитал как така, нечувано свободно пътувайки по светите места на Тибет, в непосредствена близост до Лхаса, не я е огледал, на което татко отговорил, че не му се губел дори час лов заради посещаването на още едно вонящо градче (one more filthy little town) — и толкова ясно виждам как сигурно е присвил очи.

Беше надарен с уравновесен характер, с издръжливост, със силна воля, с ярък хумор; когато се ядосаше, гневът му бе като внезапно свил студ (зад гърба му баба казваше: „Всички часовници вкъщи спряха“) и добре си спомням тези внезапни мълчания на трапезата, веднага появилия се някак разсеян израз върху лицето на мама (недоброжелателките, наши роднини, уверяваха, че тя „трепери пред Костя“) и как в края на масата някоя от гувернантките бързо удържаше с длан звъннала чаша. Причина за гнева му можеше да бъде нечий пропуск, грешка на управителя (татко чудесно се ориентираше в стопанството), лекомислено изказване за негов близък човек, политическа пошлост в пазарно-патриотарски дух, развита от злополучен гост, и накрая — някоя моя пакост. През живота си бе избил безброй птици, беше докарал веднъж за подарък на току-що оженилия се ботаник Берг *цялата* растителна покривка на планинска разноцветна полянка с големина колкото стая (дори си представих как я е навил в сандъците като персийски килим), намерил я някъде на страшна височина сред голи скали и снегове, а не можеше да ми прости льошинско врабче, просто така простреляно с пушка „Монте Кристо“, или насечената със сабя от мен трепетличка край езерния бряг. Не понасяше пипкането, неувереността, мигащите очи на лъжата, не понасяше нищо сладникаво и престорено — и съм сигурен, че ако бе забелязал у мен физическа страхливост, щеше да ме прокълне.

Не съм казал още всичко: приближавам може би най-важното. У татко и около него, около тази ясна и пряма сила, имаше нещо, което мъчно може да се изрази с думи, димен облак, тайна, загадъчна недоизреченост, усещана от мен ту повече, ту по-малко. Сякаш този истински, съвсем истински човек беше облъхнат от нещо още неизвестно, което обаче може и да беше у него най, най-истинското. То нямаше пряко отношение нито към нас, нито към моята майка, нито

към външната страна на живота, нито дори към пеперудите (всъщност може да бе най-близко до тях); това не беше нито замисленост, нито тъга — и няма как да обясня впечатлението, което ми правеше лицето му, когато го наблюдавах отвън, през прозореца на кабинета: как, забравил внезапно за работата си (вътре в себе си чувствавах как я е забравил — сякаш нещо е потънало или е утихнало), леко извърнал едрата си умна глава от писалището и подпрял я с юмрук, така че от бузата до слепоочието се вдигаше широка гънка, оставаше неподвижен за минута. Сега ми се струва понякога, че, знам ли, усамотявайки се в своите пътешествия, може би не толкова е търсил нещо, колкото е бягал от нещо, а сетне, завърнал се, разбрал, че то още е с него, в него, неизчерпаемо, непресъхващо. Не мога да намеря име за тайната му, само зная, че тъкмо поради това възникваше особената — нито радостна, нито мрачна, изобщо несвързана с видимостта на жизнените чувства — самота, в която нямаха достъп нито мама, нито всичките ентомолози на света. Странно: може би нашият пазач на имението, груб старец, на два пъти обгарян от нощни светкавици, единствен от хората в селското ни обкръжение научил се без помощта на татко (който бе обучил на това цял полк азиатски ловци) да хваща и убива пеперуда, без да я превърне в каша (което, разбира се, не му пречеше да ме съветва пролет да не бързам с лова на дребните пеперудки, „мъничетата“, както се изразяваше, ами да изчакам до лятото, когато ще пораснат), именно той искрено и без всякакъв страх смяташе, че татко знае нещо, което не знае никой — и беше прав по свой начин.

Както и да е, днес съм сигурен, че тогава животът ни наистина беше просмукан от някакво вълшебство, непознато в другите семейства. От разговорите с татко, от мечтите в негово отсъствие, от близостта с хилядите книги, пълни с рисунки на животни, от скъпоценните оттенъци на колекциите му, от картите, от цялата тази хералдика на природата и от кабалистиката на латинските имена животът добиваше такава магична лекота, че сякаш всеки миг щях да поема на път. Оттам и досега вземам назаем крила. В кабинета на татко между старите и спокойни семейни снимки в кадифени рамки висеше копие от една картина: Марко Поло напуска Венеция. Тя беше румена, тази Венеция, а водата в лагуните ѝ — лазурна, лебедите — двойно по-големи от лодките, в една от тях слизаха по дъска дребни лилави хора, за да се качат на кораба със сгънати платна в далечината

— не мога да се отърся от тази тайнствена красота, от тези старинни багри, плаващи пред очите, сякаш в търсене на нови очертания, когато сега си представям как товарят кервана на баща ми в Пржевалск: там той обикновено пристигаше с пътна кола от Ташкент, предварително изпратил с бавна поща запаси за три години. Неговите казаци купували коне из околните аули, снабдявали се с магарета, с камили; готвели товарни сандъци и дисаги (какво ли нямаше в тези изпитани от вековете сартски дисаги и кожени чували, от коняк до стрит грах, от кюлчаeta сребро до нитове за подкови); след панихида на езерния бряг до надгробната скала на Пржевалски, увенчана от бронзов орел — около който без страх накапвали местни фазани, — керванът потеглял на път.

Виждам след това как, преди да потъне в планините, керванът се вие между хълмове с райски зелена окраска, също толкова зависеща от тревната покривка — върбовката, колкото от ябълковоярката скала, от епидотовите шисти, които я образуват. Движат се на върволица, на ешелони стегнатите, набити калмицки кончета: чифтовете денкове с еднакво тегло два пъти са превързани с ремък, за да не се плъзгат, а всеки ешелон се води за повода от казак. Пред кервана с берданка на рамо и с мрежа за пеперудите, с очила, с памучна дебела риза язди татко върху белия си бързоходец, съпровождан от джигит. В самия край на отряда е геодезистът Куницин (така виждам пътниците), величав старец, невъзмутимо пропътувал половин век със своите инструменти в калъфи — хронометри, бусоли, изкуствен хоризонт; когато спре, за да прави засечки и да записва азимутите в дневника, конят му се придържа от препаратора, дребния анемичен германец Иван Иванович Вискот, някогашен аптекар в Гатчина, баща ми навремето го научил да препарира птичи кожички и оттогава той участвуваше във всичките му експедиции чак докато умря от гангрена през лятото на 1903 година в Дънкоу.

По-нататък виждам планините: веригата Тяншан. В търсенето на превали (нанесени на картите по данни от местни хора, но за пръв път изследвани от татко) керванът се катери по стръмнини, движи се по тесни корнизи, извива на север към равнината, гъмжаща от сайгаци, и отново се катери на юг, като тук преминава в брод потоци, там се мъчи да прекоси пълноводна река — и все нагоре, нагоре по едва забележими пътеки. А как ликува слънцето! Поради сухия въздух

границата между светлина и сянка е поразително рязка: на светло така припламват лъчите, блясъкът е толкова изобилен, че понякога не може да погледнеш скала, ручей; а в сянката е мрак, погълнал подробностите — затова всяка багра живее вълшебно умножен живот, променя се цветът на конете, навлизащи в тополова прохлада.

От тътена на водата в ждрелото човек направо се побърква; електрическо вълнение изпълва гърдите и главата; водата препуска със страшна сила, но гладка, същинско стопено олово, ала внезапно чудовищно се издува, щом стигне праг, трупа разноцветни вълни, с бесен рев прехвърля бляскавите чела на камъните и от седем метра, под дъгите, се стоварва в мрак, тича нататък, но вече другояче: бълбукайки, цялата сивкава и снежна от пяна, и се блъска ту в едната, ту в другата стена на конгломератния каньон така, че сякаш бучащият крепеж на планината не ще устои, а по склоновете ѝ в това време сред блажена тишина цъфтят ириса — и внезапно от еловата чернота върху ослепителната поляна изскача стадо марали, спира тръпнещо... не, само въздухът трепти, те вече са се скрили.

Особено ясно си представям — сред цялата прозрачна и изменчива обстановка — най-важното и постоянно занимание на моя баща, заниманието, тъкмо заради което предприемаше тези огромни пътешествия. Виждам как, наведен от седлото, сред грохота от падащи камъни, със сакчето на дълга дръжка закачва със замах и увива с бързо движение на китката (така че изпълненият с шумолящо блъскане край на тюленото чувалче да се прехвърли през обръча) някой царствен роднина на нашите аполони, с търсец полет понесен над опасните сипеи; и не само баща ми, но и другите ездачи (младшият пристав Семьон Жаркой например или бурятът Буянтуев, или онзи представител на мисълта ми, когото през цялото си детство изпращах след тате), безстрашно притиснали се към скалите, преследват бяла, сякаш многоока пеперуда, най-сетне я хващат — и ето я в пръстите му мъртва, с извито надолу жълтеникаво, косматото, прилично на върбова обичка телце и с кървави петънца в корена на прибраните крила, гланцово хрущящи изотдолу.

Избягваше да се бави, особено за нощувки, в китайските ханове, не ги обичаше заради „суетнята, лишена от душа“, тоест състояща се само от крясъци, без ни най-малък намек за смях; но странно: после в паметта му миризмата на тези ханове, особеният въздух във всяко

място на китайска уседналост — прегорялата воня на кухня, на дим от изгарян листак, от опиум и конюшня — му говореха повече за любимия лов, отколкото припомнаният аромат на планински полянки.

Докато се придвижвам с кервана по Тяншан, сега виждам как се спуска вечерта, как опъва сенки по планинските клонове. Отложил за заранта мъчителния преход (през бурната река е прехвърлен стар мост с каменни плочи върху клонак, а отсреща възвишението е стръмно и най-вече гладко като стъкло), керванът се разполага за нощувка. Докато залезните багри все още се удържат върху въздушните етажи на небето и вечерята се приготвя, казаците, свалили първо потниците и подложките от плъст, промиват раните на конете, ожулени от денковете. В гаснещия въздух трепти чистият звук от подковаване над широкия воден шум. Напълно се мръква. Тате се е качил на скалата, търси място да закрепи фенера за лов на нощни пеперуди. Оттам в китайска перспектива (отгоре) в дълбокото ждрело се мерзелее прозрачната червенина на огъня сред мрака; през краищата на дишания му пламък сякаш плават плещестите сенки на хора, променящи безкрай очертанията си, червеният отблясък трепти върху клокочещата вода на реката, ала не се помръдва от мястото си. А горе е тихо и тъмно, само нарядко еква звънчето: сред гранитните морени бродят конете, вече отпочинали и получили дажбата си сух фураж. Над главата в някак страшна и възхитителна близост са се сипнали звезди, и то така, че всяка изпъква като живо зрънце, ясно разкрила облата си същност. Започва летежът на нощните пеперуди, привлечени от светлината: те описват бесни кръгове около фенера, блъскат се със звън в отражателя, падат, пълзят в осветения кръг върху проснатото платнище, сивкави, с бляскави въгленчета на очите, трепкат, литват и отново падат — бавно сръчната, голяма, ярка ръка с бадемовидни нокти ги прибира лопатка след лопатка в морилката.

Понякога е бил и съвсем сам — без дори това съседство на заспали хора в походните шатри, върху кечетата около камилата, излегнала се до огъня. Използвайки продължителните престои в местата, богати с храна за животните от кервана, баща ми за няколко денонощия заминава на разузнаване и при това, увлечен от някоя нова пиерида, неведнъж пренебрегва правилото на планинския лов: никога да не се движиш по път, от който не знаеш как да се върнеш. И сега все се питам: за какво ли е мислел сред самотната нощ — страстно се мъча

да доловя в мрака течението на мислите му и сполучвам доста по-малко, отколкото в посещаването на места, които никога не съм виждал. За какво, за какво е мислел? За наскорошния улов? За моята майка, за нас? За вродена странност на човешкия живот, усещане за която тайнствено ми е предал? А може би не бива със задна дата да му натрапвам тайната, която сега носи със себе си, когато другояче навъсен, угрижен, скрил като някакъв срам болка от незнайна рана, се явява в сънищата ми, но която тогава не е била в него — просто е бил щастлив сред още неназования свят.

След цяло лято, прекарано в планините (и то не е едно, а няколко, през различни години, които се наслагват една върху друга на прозирни пластове), керванът ни се запътва на изток и излиза през дефилето в каменлива пустиня. Там полека-лека изчезват и коритото на ручей, разтваряйки се на ветрило, и растителността, върна на пътника до последна крайност: хилавият саксаул, чият, клекът. Натоварили камилите с вода, потъваме в тези прозрачни дебри, където на места едрият камънак изцяло покрива лепкавата червеникавокафява глина на пустинята, нашарена тук-там е крпки мръсен сняг и с избелели петна сол, които отдалеч вземаме за стените на търсения град. Пътят опасен поради страшните бури, когато по пладне всичко потъва в солена кафява мъгла, вятърът бучи, дребни камъчета блъскат лицата ни, камилите полягат, а брезентовата ни палатка се разкъсва на парцали. Поради тези бури земната повърхност е променена невероятно и предоставя чудновати очертания на никакви замъци, колонади, стълбища; или ураганът издухва нова котловина — сякаш тук, в тази пустиня, още действуват разгорещените сили, извайващи света. Но има и дни на дивно затишие, когато качулатите чучулиги се заливат в мимични трели (татко ги наричаше съвсем уместно „смехурковци“) и ята обикновени врабци придружават нашите измършавели животни. Случва се да ноцуваме в самотни селища, състоящи се от две-три къщи и от срутила се кумирня. Случва се да ни нападат тангути — с овчи кожуси и червено-сини вълнени ботуши: мълниеносен пъстър епизод посред пътя. Случват се и миражи, при което природата, дивната измамница, достига истински чудеса: виденията за наличие на вода са толкова ясни, че дори отразяват съседните, истинските скали!

По-нататък се проточват тихите пясъци на Гоби, отминават дюна подир дюна като вълни, разкриват къси охрени хоризонти и сред

кадифения въздух се чуват само тежкото, учестено дишане на камилите и шумолът на широките им копита. Керванът се движи, като ту се издига до гребена на дюната, ту се спуска надолу, и привечер сянката му добива огромни размери. Петкаратовият елмаз на Венера на запад изчезва заедно с вечерното зарево, което изкривява всичко с белезникавия си, оранжев, виолетов светлик. Татко обичаше да разказва как веднъж при такъв залез, през 1893 година, сред мъртвото сърце на пустинята Гоби срещнал — отначало ги взел за призраци, донесени от играта на лъчите — двамина велосипедисти с китайски сандали и кръгли меки шапки, американците Сахтлебън и Алън, невъзмутимо поели на спортно пътешествие през цяла Азия до Пекин.

Пролетта ни очаква в планините Наншан. Всичко вещае идването ѝ: ромонът на водата в ручейте, далечният тътен на реката, свирукането на охотоните, населяващи дупките в хлъзгавия мокър склон, чаровното пеене на местната чучулига и „маса звуци, чийто произход мъчно можеш да си обясниш“ (фраза от записките на приятеля на баща ми, Григорий Ефимович Грум-Гржимайло; запомнил съм я навеки, тъй като е изпълнена с удивителната музика на истината тъкмо защото я казва не невеж поет, а гениален естествоизпитател). По южните склонове вече се срещат първите интересни пеперуди — потаниновата разновидност на бутлеровата бяла пеперуда, а в долината, където се спускаме по изворна падина, заварваме вече истинско лято. Всичките склонове са покрити с гъста тъкан от анемони, от примули. Газелата на Пржевалски и фазанът на Щраух изкушават стрелците. А какви изгреви! Само в Китай ранната мъгла е толкова обаятелна, всичко трепти — фантастичните очертания на фанзите, просветващите скали... Сякаш в бездна, реката се губи в мъглата на предутринния здрач, който още се бави в дефилетата; малко по-горе покрай бързащата вода всичко искри, всичко трепти и по върбите край воденицата се е събудила цяла тумба сини свраки.

В компанията на петнайсетина пеши китайски войници, въоръжени с алебарди и понесли огромни, глупаво ярки знамена, пресичаме много пъти хребета по превалите. Въпреки средата на лятото нощем е толкова студено, че заран цветята са замрежени в скреж и стават тъй чупливи, та се трошат под краката с изненадващо нежен звън, а два часа по-късно, щом слънцето припече, чудесната алпийска флора отново е грейнала, отново излъхва смола и мед.

Притиснати към стръмнината, ние се движим под ярката синева; изпод краката ни скачат щурци, кучетата тичат с изплезени езици, търсят защита от слънцето в късата сянка от конете. Водата в кладенците мирише на барут. Дърветата изглеждат бълнувани от ботаник: бяла офика с алабастрови плодове или бреза с червена кора!

Сложил крак върху отломък от скала и леко подпрян върху дръжката на сакчето, татко гледа от високата планинска верига, от голите ридове на Танегма към езерото Куку Нор — огромна площ тъмносиня вода. Там, долу, в златистите степи профучава табун кианги, а по скалите преминава сянка на орел; горе царят пълен покой, тишина, прозрачност... и отново се питам за какво мисли татко, когато не е зает с лов, а стои ей така замрял... появил се сякаш върху гребена на моя спомен, за да ме измъчва, да ме възхищава до болка, до някакво безумно умиление, до завист и любов, дразнейки душата ми с неуязвимата си самота.

Докато се изкачваме по Жълтата река и нейните притоци през разкошно септемврийско утро, случва се в крайбрежните долчини сред гъсталаците от лилии да уловя с него кавалера Елвез — черно чудо с опашки във формата на копита. Преди да заспи в кишавите вечери, той чете Хораций, Монтен, Пушкин — трите книги, които е взел със себе си. Една зима, докато преминавам по леда на река, отдалеч забелязвам разположена напреки върволица от тъмни предмети, големи рога на двайсетина диви якове, връхлетени при прекосяването от внезапно застиващ лед; през дебелия му кристал ясно се виждат вцепенените тела в плаваща поза; издигнатите над леда прекрасни глави биха изглеждали живи, ако птиците вече не са изкълвали очите; кой знае защо, си спомням за тирана Шаусин, който от любопитство разпарял бременни жени, а веднъж, когато през студено утро видял как носачи газят през ручей, заповядал да им отсекаат пищялите, та да видел в какво състояние бил костният мозък.

В Чънг по време на пожара (пламтяха трупите, приготвени за строежа на католическа мисия) виждам как възрастен китаец, на безопасно разстояние от огъня, усърдно, безспир, неуморно облива с вода *отблясъка* от пламъците върху стената на жилището си; щом се убеждаваме в невъзможността да му докажем, че неговото жилище не гори, оставяме го на безплодното му занимание.

Често се налага да се движим въпреки всичко, без да обръщаме внимание на внушаваните от китайците страхове и на забраните: точната стрелба е най-добрият паспорт. В Татциен-лу по кривите и кални улици скитат бръснаголави ламии, разпространявайки слуха, че съм ловял деца, за да варя от очите им питие за утробата на моя „Кодак“. Там, по склоновете на заснежените планини, облени с разкошната розова пяна на грамадни рододендрони (нощем клоните им ни служат за огрев), през май намирам тъмносивкавата на оранжеви петна ларва на императорски аполон и негова какавида, прикрепена с копринена нишка към долната част на камък. През същия ден, както си спомням, е убита бяла тибетска мечка и е открита нова змия, която се храни с мишки, а мишката, извлечена от мен от стомаха ѝ, също се оказва неописан вид. Рододендроните и окичените с дантелени лишеи борове лъхат на замайваща смола. Наблизо някакви знахари с предпазливия и хитър вид на конкуренти берат китайски ревен за своите користни нужди, коренът му необичайно прилича на гъсеница, дори има крачета и дихалца, а аз, докато обръщам камъните, се любувам на гъсеницата на неизвестна нощна пеперуда, представляваща вече не по принцип, а напълно конкретно копие на този корен, така че не е напълно ясно кой кому подражава и защо.

В Тибет всички лъжат: дяволски мъчно може да се измъкне точното наименование на местностите и кой е верният път; неволно и аз ги лъжа: понеже не умеят да различат светлокосия европеец от побелелия, мен, младия мъж с изрусяла от слънцето коса, ме вземат за престарял човек. Навред по гранитните канари може да се прочете „мистичната формула“ — шамански подбрани думи, тълкувани „красиво“ днес от поетичните пътници като: о, перла в лотоса, о! От Лхаса пращат при мен някакви чиновници, които ме заклеват в нещо, заплашват ме с нещо — не им обръщам внимание; впрочем помня един особено натрапчив глупак с жълти коприни под червен чадър; той язди муле, чиято естествена умърлушеност се задълбочава от провисналите ледени шушулки под очите, образували се от замръзнали сълзи.

Виждам от голяма височина тъмна блатиста котловинка, цялата трепкаща от искренето на безбройни извори, която напомня нощния небосклон с пръснатите по него звезди — а и тя наистина така се нарича: Звездна долина. Превалите се издигат над облаците, преходите

са тежки. Мажем раните на товарните животни със смес от йодоформ и вазелин. Случва се, когато нощуваме в съвсем пустинно място, внезапно заранта да видим: в широк пръстен около нас са изникнали като гъби черните юрти на разбойници — изчезващи обаче много бързо.

Подир изследването на тибетските възвишения поемам към Лоб Нор, за да се върна вече оттам в Русия. Таръм, побеждаван от пустинята, с най-последните си води образува обширно тръстиково блато, днешния Кара Кошук Кул, Лоб Нор^[23] на Пржевалски — и Лоб Нор от ханските времена, — каквото и да говори Ритхофен. То е обранчено от солници, но водата е солена само до бреговете, пък и освен това камъш не би растял около солено езеро. Една пролет го обикалям за пет дни. Там в шестметровите тръстики успявам да открия забележителна полуводна пеперуда с първобитна система от жилки. Буцестите солници са отрупани с раковини на мекотели. Вечер сред пълното безмълвие до нас стигат стройните мелодични звуци на лебедов полет; жълтият камъш особено ясно подчертава матовата белота на птиците. Из тези места през 1862 година половин година живеят шейсет души староверци с жените и децата, след което се отправят за Турфан, а къде са се дянали сетне, никой не знае.

По-нататък е пустинята Лоб: каменлива равнина, етажи от глинести урви, стъкловидно солени локви; бяло петънце в сивия въздух: самотна пиерида на Роборовски, отнасяна от вятъра. В тази пустиня са се запазили следи от древния път, по който шест века преди мен е минал Марко Поло: личат пътепоказателите, наредени от камъни. Както в тибетското дефиле, чувам интересен тътен като думкане на барабан, плашил нашите първи пилигрими, така и в пустинята по време на пясъчните бури виждам и чувам същото като Марко Поло: „шепот на духове, викащи ни настрани от пътя“, и сред странно блещукащия въздух — безкрайно преминаващи срещу ни вихри, кервани и войски от призраци, хиляди призрачни лица, някак безплатно напирани връз теб, през теб и разпръсващи се внезапно. През 20-те години на XIV век, когато великият пътешественик умира, неговите приятели, събрали се около леглото му, го умоляват да се откаже от това, което им изглежда невероятно в книгата му — да намали чудесата чрез разумни съкращения; той обаче отговаря, че всъщност не е разказал дори половината от видяното.

Всичко това вълшебно се удържа сред багри и въздух, с живо движение отблизо и с убедителна далечина; сетне, както димът от полъх се люшва нанякъде и се стапя, Фьодор Константинович отново видя мъртвите и невъзможни лалета по тапетите, рохкавата купчинка угарки в пепелника, отражението на лампата в черното прозоречно стъкло. Той отвори прозореца. Изписаните листове върху бюрото трепнаха, единият се зави, другият плавно се хлъзна на пода. В стаята веднага стана влажно и хладно. Долу по празната тъмна улица полека премина кола: странно, тъкмо тази бавност напомни на Фьодор Константинович многобройни неприятни неща — току-що отминалия ден, пропуснатия урок — и когато си представи, че заранта ще се наложи да позвъни на излъгания старец, сърцето му тутакси се сви от някакво отвратително униение. Ала още щом отново затвори прозореца и вече почувствува празнотата между свитите си пръсти, щом се обърна към търпеливо чакащата лампа, към пръснатите чернови, към още топлата писалка, незабелязано плъзнала се в ръката му (обяснила празнотата и успяла да я запълни), той веднага попадна пак в света, който му бе толкова присъщ, както снегът — на белотата, както водата — на Офелия.

Невероятно живо помнеше, сякаш е запазил този слънчев ден в кадифен калъф, последното завръщане на баща си през юли на 1912 година. Елизавета Павловна отдавна бе заминала да посрещне мъжа си на гарата, намираща се на десет версти: тя винаги го посрещаше и винаги се случваше така, че никой не беше съвсем наясно от коя посока ще се завърнат, дали отляво или отдясно на дома им, тъй като пътищата бяха два, единият по-дълъг и по-гладък — по шосето през селото, другият по-къс и разбит — през Песчанка. За всеки случай Фьодор си обу брича и нареди да оседлят коня му, но все пак не можеше да се реши и да препусне от страх да не изтърве баща си. Напразно се мъчеше да превъзмогне набъбналото, преувеличено време. Рядката пеперуда, тези дни уловена сред боровинките на торфеното блато, не бе изсъхнала още на изправилката: все докосваше коремчето ѝ с карфичка — то още беше меко, уви, значи не можеше да свали хартиените ивици, напълно закриващи крилете, а толкова му се искаше да ги покаже на баща си в пълната им красота. Луташе се из имението в някакво тежко, болезнено вълнение, завиждаше на другите, загдето преживяват по-леко тези едри празни минути. Откъм реката

долитаха отчаяно разпалените кръсъци на къпещите се селянчета и тази врява, винаги бликаща в дъното на летния ден, сега звучеше като далечна овация. Таня възторжено и бурно се люлееше на люлката в градината, застанала върху дъската; по летящата бяла пола така препускаше виолетовата сянка от листата, че го заболяваха очите, блузката ту изоставаше, ту прилепваше за гърба, очертавайки впадината между събраните плешки, единият фокстериер я лаеше отдолу, другият търчеше подир патица, въжетата скърцаха радостно и сякаш Таня излиташе, за да съзре над дърветата пътя. Французойката под слънчобрана от моаре с отдавна нечувана любезност споделяше опасенията си (влакът ще закъснее два часа, а може изобщо да не пристигне) е Браунинг, когото мразеше, а той се пляскаше с твърдия камшик за езда по кожените гамаши — не беше полиглот. Ивона Ивановна излизаше ту на едната, ту на другата веранда с недоволния израз върху дребното си лице, който винаги се появяваше при радостни събития. Около работните пристройки навън кипеше особено оживление: вадеха вода, цепеха дърва, градинарят носеше диви ягоди в две продълговати изкаляни кошници. Жаксъбай, възрастният киргиз, набит, дебелолок, със сложни бръчки около очите, спасил живота на Константин Кирилович през 92 година (застрелял връхлетяла го мечка) и живеещ сега на спокойствие в лъошинската къща, болен от кила, се премени в синия си бешмет с джобове във формата на полумесеци, лачени ботуши, червена тубетейка с лутърки, препаса се с червен копринен пояс с пискюли, настани се до входа за кухнята и вече дълго седеше така на припека с пламтящ върху гърдите сребърен ланец на часовника, обзет от тихо празнично очакване.

Внезапно с тежък тропот по заоблената пътека, която отиваше надолу към реката, от сенчестата дълбина изскочи с диво блеснали очи, с вече крещяща, но още беззвучна уста, старият слуга Казимир със сиви крайчета на мустаците: довтаса с новината, че от близкия завой, откъм моста се е чуло чаткане на копита (бързо дървено громолене, секнало веднага) — залог, че ей сега каляската ще профучи край парка по мекия път. Фьодор се завтече натам — между дънерите, по мъха, през къпините, а там, зад последната пътека, вече минаваше над линията от ниски ели с бързината на някакво видение главата на кочияша и неговите метличинови ръкави. Втурна се обратно — в градината трептеше изоставената люлка, а пред входа бе спряла

празната каляска с отметнато одеяло, майка му се изкачваше по стъпалата, влачейки след себе си сивкавия шал, а Таня се бе увесила на баща си, който, извадил часовника със свободната ръка, го гледаше, защото винаги обичаше да знае за колко минути е пристигнал от гарата до вкъщи.

През следващата година, зает с научните си трудове, не замина никъде, а вече през пролетта на 1914 година започна да готви нова експедиция до Тибет заедно с орнитолога Петров и с английския ботаник Рос. Войната с германците обаче внезапно прекрати това.

Възприе войната като досадна пречка, с времето все по-досадна. Роднините, кой знае защо, бяха сигурни, че Константин Кирилович начаса ще замине доброволец начело на дружина: смятаха го за чудак, ала за мъжествен чудак. Всъщност Константин Кирилович, който бе прехвърлил петдесетте все със същия запас от здраве, лекота, свежест, непокътнати сили — и май повече от всякога бе готов да преодолява планини, тангути, лошо време и хиляди други опасности, които домошарите дори не са сънували, — сега не само заседна вкъщи, но се мъчеше и да не забелязва войната, а дори и да я коментираше, говореше за нея само със злобно презрение. „Баща ми — писа Фьодор Константинович, припомняйки си онова време — не само ме научи на много неща, но и постави мисълта ми по правилата на своята школа, както се поставя глас или ръка. Ето защо бях толкова безразличен към жестокостта на войната; дори допусках, че може да се намери известно очарование в точния изстрел, в опасността при разузнаване, в изтънчената маневра; ала тези дребни удоволствия (при това по-добре представени в другите специални отрасли на спорта като лов на тигри, морски бой, професионален бокс) ни най-малко не изкупват оттенъка на мрачен идиотизъм, присъщ на всяка война.“

В същото време въпреки „непатриотичната позиция на Костя“, както се изразяваше леля Ксения (която сигурно и умело бе задействувала „големи връзки“ и бе скрила мъжа си офицер в тилова сянка), суетнята на войната проникваше в дома им. Елизавета Павловна бе въввлечена в лазаретна работа, при което коментарите бяха, че с енергията си тя значи компенсирала бездействието на своя мъж, „който повече се интересува от азиатските буболечки, отколкото от славата на руското оръжие“, както впрочем изтъкваше един бодряшки вестник. Завъртяха се грамофонни плочи с романа „Чайка“,

предрешен в защитна униформа („Ето прапоршчик млад води взвода пехотен...“); в къщата се появиха някакви сестри с букли изпод касинките, които сръчно почукваха в табакерата папиросата, преди да я запалят; на фронта избяга синът на портиера, връстник на Фьодор, и Константин Кирилович бе помолен да съдействува да го върнат; Таня наминаваше в майчиния лазарет да ограмотява на руски един кротък източен брадатко, комуто все по-нагоре и по-нагоре режеха крака, надпреварвайки се с гангрената; Ивона Ивановна плетеше топли ленти за китките на войниците; на празник артистът Феона забавляваше военните с фарсови песнички; на любителските постановки играеха „Вова се приспособи“; списанията публикуваха стихчета, посветени на войната:

*Сега си бич съдбовен на земята мила,
но светла радост ще проблесне в руски взор,
когато ще сполети германския Атила
на времето безстрастно тежкият позор!*

През пролетта на 1915 година, вместо да се стягат за Льошино, което винаги изглеждаше толкова естествено и непоклатимо като редуването на месеците в календара, заминаха за лятото в кримското имение — на морския бряг между Ялта и Алупка. Из полегатите полянки на райски зелената градина Фьодор, страдалчески ухилен (ръцете му трепереха от щастие), ловеше южни пеперуди; но не там, сред миртите, мушмулите и магнолиите, а доста по-високо из планините, сред скалите на Ай Петри и на вълнистата Яйла, се въдеха истинските кримски уникали: неведнъж по боровите пътеки с него онова лято се изкачваше и баща му, за да му покаже с усмивка, снизходителна към европейската дреболия, сатира, наскоро описан от Кузнецов и който прелиташе от камък на камък точно до мястото, където някакъв долнопробен смелчак бе издълбал името си върху стръмната скала. Само тези разходки поразсейваха Константин Кирилович. Не че беше мрачен или раздражителен (подобни ограничени епитети не се връзваха с духовната му осанка), а, направо казано, не си намираще място — и Елизавета Павловна, че и децата чудесно разбираха какво точно му се иска. Внезапно през август

замина за кратко, никой не знаеше какъде освен най-близките: така си засеكري пътуването, че можеше да му завиди всеки пътешествувач-терорист; смешно и страшно бе да си представиш как би плеснало с ръчици руското обществено мнение, ако узнаеше, че в разгара на войната Годунов-Чердинцев е пътувал до Женева, за да се срещне с дебел, плешив, необичайно жовиален^[24] германски професор (там пристигна и третият съзаклятник, един стар англичанин с очила в тънки рамки и с широк сив костюм), че те се събрали там в малка хотелска стая за научно съвещание и когато разбрали каквото трябва (ставаше дума за многотомен труд, който упорито продължаваше да излиза в Щутгарт с предишното участие на чуждестранни специалисти по отделните групи пеперуди), кротко се разотишли — всеки към дома си. Ала това пътуване не го ободри, напротив — постоянната мечта, която го гнетеше, още повече засили своя стаен натиск. През есента се прибраха в Петербург; той усилено работеше върху петия том на „Ципокрилите в Руската империя“, почти не излизаше, играеше шах — повече се ядосваше от грешките на противника, отколкото от своите — с наскоро овдовелия ботаник Берг: преглеждаше вестниците с крива усмивка; вземаше Таня на коленете си, внезапно се замисляше, ръката му върху кръглото ѝ рамо също се замисляше. Веднъж през ноември, докато се хранеха, му донесоха телеграма, отвори я, прочете я наум, препрочете я, ако се съдеше по погледа му, за втори път пробягал по нея, остави я, отпи портвайн и невъзмутимо продължи разговора с бедния роднина, старче с лунички по целия череп, което идваше да обядва два пъти месечно и неизменно носеше дъвчащи бонбони за Таня. Когато гостите си отидоха, той се отпусна в креслото, свали очилата, прокара длан от горе до долу по лицето си и съобщи с отмерен глас, че чичо Олег е опасно ранен с парче ръчна бомба в корема (докато работел на превързочен пункт под стрелбата), и веднага в душата на Фьодор се очерта, разкъсвайки я с краищата си, един от безбройните преднамерено глупави диалози, които братята съвсем доскоро бяха водили на трапезата:

ЧИЧО ОЛЕГ (*с умилкващ се тон*): Кажы сега, Костя, не си ли имал случай да видиш в резервата ви птичката Зо-вас?

БАЩА МУ (*сухо*): Не.

ЧИЧО ОЛЕГ (*въодушевено*): Ами не си ли имал случай да видиш, Костя, как мухата на Попов хапе коня на Поповски?

БАЩА МУ (*още по-сдържано*): Не.

ЧИЧО ОЛЕГ (*в пълен екстаз*): А не си ли имал случай например да наблюдаваш диагоналното придвижване на ентоптичните ята?

БАЩА МУ (*гледайки го втренчено*): Имал съм.

Още същата нощ замина да го вземе от Галиция, необичайно бързо и удобно го докара, намери най-добрите измежду добрите лекари, Гершензон, Ежов, Милер-Мелницки, лично присъствува на две продължителни операции... До Коледа брат му оздравя. И сетне внезапно нещо се промени в настроението на Константин Кирилович: погледът му живна и стана по-благ, чу се отново музикалното му тананикане, което той издаваше в движение, щом биваше особено доволен от нещо; пътуваше донякъде, пристигаха и заминаваха някакви сандъци, а в къщата около тайнствено развеселения домакин се чувстваше нарастването на някакво смътно, изчаквателно недоумение — и веднъж Фьодор, минавайки случайно през златистия салон, облян от пролетно слънце, внезапно забеляза как месинговата дръжка на бялата врата към кабинета на баща му трепна, но не се наведе веднага, сякаш някой отвътре отпуснато я държеше, без да отваря; ето обаче, че вратата тихо се откряна, майка му излезе с разсеяно кротка усмивка върху разплаканото лице, странно махна с ръка, докато минаваше покрай Фьодор... Той почука на вратата и влезе в кабинета. „Какво има?“ — попита Константин Кирилович, без да се обърне, продължавайки да пише. „Взemi и мен“ — каза Фьодор.

Това, че Константин Кирилович внезапно реши да изостави семейството си в най-тревожното време, когато се ронеха границите на Русия и се разяждаше вътрешната ѝ плът, та за две години да замине на далечна научна експедиция, се стори на повечето хора щурава прищявка, чудовищно безгрижие. Дори подхвърляха, че правителството „няма да допусне закупките“, че безумецът не ще намери нито спътници, нито товарни животни. Ала още в Туркестан вонята на епохата почти не се долавяше: урежданият от околийските управители *той*^[25], на който идваха гости с дарове в полза на войната (малко по-късно избухна въстание сред киргизите и казаците, заради тяхната мобилизация), бе почти единственото напомняне за нея. Преди самото заминаване, през юни 1916 година, Годунов-Чердинцев пристигна в Льошино да се сбогува със семейството си. До сетната минута Фьодор се бе надявал, че баща му ще го вземе със себе си —

нали някога бе казал, че ще го стори още щом синът му навърши петнайсет. „В друго време бих те взел“ — каза той сега, сякаш забравил, че за него времето винаги е друго.

Само по себе си това последно сбогуване по нищо не се различаваше от предишните. След поредицата от прегръдки, наложена и създадена от семейния обичай, родителите надянаха еднакви жълти очила с велурени капаци отстриани, седнаха в червения открит автомобил; наоколо стояха слугите; старият пазач, подпрян на тоягата си, бе застанал малко встрани, до разполовената от светкавица топола; дребният дебел шофьор с рижав врат и с топаз върху дебелия бяла ръка, целият заоблен, с ливрея от кадифе и с оранжеви кожени гамаша, напругайки се страшно, дръпна, дръпна пак и запали колата (баща му и майка му затрепериха, както седяха), бързо седна на волана, премести някакво лостче на него, надяна ръкавиците си с фуниевидни краища, огледа се. Константин Кирилович му кимна замислено, автомобилът потегли, фоксът се задави от лай, заизвива се диво в ръцете на Таня, преобърна се на гръб, подал глава под рамото ѝ; червената каросерия се изгуби зад завоя и вече иззад елите се чу във възходяща гама воят при рязката смяна на скоростите, а сетне и облекчено отдалечаващото се боботене; всичко утихна, ала четвърт минута по-късно откъм селото зад реката отново се чу победоносният тътен на двигателя, затихващ постепенно — завинаги. Ивона Ивановна, обляна в сълзи, тръгна да сложи мляко на котарака. Таня, тананикайки си престорено, се върна в прохладната, кънтящо празна къща. Сянката на Жаксъбай, споминал се миналата есен, се плъзна от полянката пред къщи обратно в тихия си пременен рай, богат на рози и овни.

Фьодор мина през парка, отвори звучната паркова вратичка, прекоси пътя, по който личаха току-що отпечатани следи от дебели гуми. От земята се издигна плавно и описа широк кръг познатата черно-бяла красавица, също участвувала в изпращането. Свърна към гората и по сенчестия мек път, където в трепета на напречните лъчи висяха златни мухи, стигна до любимата си полянка — буцеста, разцъфнала, влажно блеснала под жежкото слънце. Божественият смисъл на тази полянка се изразяваше в пеперудите ѝ. Всеки би намерил нещо тук. Курортистът би си починал на пънче. Живописецът би присвил очи. Но малко по-дълбоко проникваше в истината ѝ

умножената със знание любов: с отвора на зеницата, ако парафразираме Пушкин.

Свежи, от свежест изглеждащи засмени, почти портокалови селени изумително тихо плаваха на изопнати крила, припламваха рядко, рядко, както златна рибка с плавник. Вече малко опърпан, без една шпора, но още мощен махаон, хлопайки с доспехи, кацна върху маргаритка, излетя, сякаш отстъпваше назад, а напуснатото цветче се изправи, разлюляно. Лениво летяха бели овощни пеперуди, някои накапани с какавидена кръвчица (петната ѝ върху белите градски стени предсказвали на прадедите ни гибелта на Троя, мор, земетресение). С подскачащ тромав алюр първите шоколадени хиперанти вече пърхаха над тревата; от нея излитаха и веднага се стоварваха обратно бледи молци. Върху самогризката в компания на мушица се бе настанила червено-синя циганка със сини пипалца, приличаща на маскиран бръмбар. Припряно напуснала полянката и кацнала върху елшов лист, зелева самка със странно вирване на коремчето и с плоско положение на крилата (приличащо на слепнати уши) известяваше на овехтелия си преследвач, че вече е оплодена. Две медни пеперудчета с лилави отсенки (самките им още не се бяха оформили) се срещнаха в светкавичен полет, вдигнаха се вихрено, въртейки се едно около друго в бясна схватка, извисиха се още и още по-нагоре — и внезапно се стрелнаха на различни страни обратно при цветята. Лазурен амандус, прелитайки, се лепна за пчела. Мургава фея се мярна сред селените. Малка вечерница с тяло на земна пчела и гланцови крилца, невидими в бързото трепкане, се опита от въздуха да бодне дългото си хоботче в един цвят, втурна се към втори, към трети. Целият този обаятелен живот, по чието днешно съчетание можеше без грешка да се определи както възрастта на лятото (с точност почти до ден) и географското разположение на местностите, така и растителния състав на полянката; всичко това живо, истинско, безкрайно мило бе възприето от Фьодор сякаш мигновено, с един-единствен обичайно дълбок поглед. Внезапно той опря юмрук до брезовия дънер и наведен към него, се разплака.

Макар че баща му не си падаше по фолклора, понякога цитираше чудесна киргизка приказка. Единственият син на велик хан, изгубил се по време на лов (както започват най-хубавите приказки и приключва най-хубавият живот), зърнал между дърветата как нещо блещука. Щом приближил, видял, че девойка с рокля от рибешки люспи събира съчки;

не могъл обаче да прецени какво е блестяло така, дали лицето или дрехите ѝ. Когато отишъл с нея при старата ѝ майка, ханският син предложил да даде за девойката откуп — къс злато с големината на конска глава. „Не — казала момата, — ето, вземи тази торбичка, нали виждаш, почти колкото напръстник е, напълни нея.“ Ханският син се засмял („Дори една жълтица — казал той — няма да побере“) и хвърлил вътре паричка, после втора, трета и накрая всичките, които носел. Твърде озадачен, се запътил при баща си. След като насъбрал всичките си съкровища и ги изсипал в торбичката, ханът опразнил хазната, допрял ухо до торбичката, пуснал вътре още два пъти по толкова — но само издрънчавало на дъното. Повикали старицата. „Това е човешко око — обяснила тя, — то иска да побере целия свят.“ Взела щипка пръст и веднага с нея напълнила торбичката.

Последното достоверно съобщение за баща ми (ако не броим писмата му) намерих в бележките на френския мисионер (и учен ботаник) Баро, който случайно го срещнал в планините на Тибет (през лятото на 1917 година) до село Чету. „Учуден забелязах — пише Баро («Exploration catholique» от 1923 година) — бял оседлан кон да пасе наред планинската ливада, след малко се появи, като слизаше откъм скалите, мъж в европейско облекло; той ме поздрави на френски и се оказа прочутият руски пътешественик Годунов. Не бях виждал европеец повече от осем години. Прекарахме няколко чудесни минути на моравата под сянката от скалата, обсъждайки номенклатурната тънкост във връзка с научното наименование на миниатюрната синя перуника, която растеше до нас. След което се сбогувахме приятелски и се разделихме, той пое към своите спътници, които го викаха откъм дефилето, а аз — към отец Мартен, умиращ в една далечна гостилница.“

По-нататък се спуска мъгла. Ако се съди от последното писмо на баща ми, кратко както винаги, но тревожно по нов начин, по чудо стигнало до нас в началото на 1918 година, наскоро след срещата си с Баро той тръгнал по обратния път. Понеже беше чул за революцията, убеждаваше ни да се прехвърлим във Финландия, където леля имаше вила, и пишеше, че по негови пресмятания „с максимална бързина“ ще се върне до лятото. Чакахме го две лета до зимата на 19 година. Живяхме ту във Финландия, ту в Петербург. Къщата ни отдавна бе разграбена, ала татковият музей, душата на дома ни, сякаш опазил

неуязвимостта си, присъща на светини, оцеля (премина по-късно към Академията на науките) и тази радост напълно изкупваше гибелта на познатите от детство столове и маси. В Петербург обитавахме две стаи в жилището на баба, която, кой знае защо, водиха два пъти на разпит. Тя настина и умря. Няколко дни след кончината ѝ, през една от онези страшни зимни вечери, гладни и безнадеждни, които вземаха тъй пряко участие в гражданските смутове, при мен дотича непознат младеж с пенсне, невзрачен и доста необщителен, и ми предложи веднага да съм идеел при чичо му, географа Березовски. Не знаеше или не искаше да каже по каква работа, ала веднага усетих как нещо у мен се скъсва, вече живеех машинално. Сега, няколко години по-късно, понякога срещам този Миша в Берлин, в руската книжарница, където работи — и видя ли го, макар че почти не разговарям с него, чувствавам как по целия ми гръбнак преминават горещи тръпки и с цялото си същество изживявам наново нашия общ кратък път. Мама я нямаше, когато този Миша дойде (името му също съм запомнил навеки), но я срещнахме, докато слизахме по стълбището; понеже не познаваше моя спътник, тя развълнувано попита къде отивам. Отговорих, че съм тръгнал да взема машинка за подстригване, тези дни бе ставало дума да потърсим такава. По-късно често ми се присънваше тази несъществуваща машинка и вземаше най-неочаквани образи — на планина, пристанище, ковчег, латерна, — ала винаги знаех с усета на съня, че е тя. „Чакай“ — извика мама, но вече бяхме излезли. По улицата вървахме бързо и мълчаливо, той малко пред мен. Гледах маските на къщите, гърбиците от преспи, мъчех се да надхитря съдбата, като си представям (и по този начин предварително премахвайки възможността да се появи) още неосмислената, черна, прясна мъка, която ще понеса обратно към къщи. Влязохме в стая, която, кой знае защо, съм запомнил изцяло жълта, а в нея някакъв старец с остра брадичка, със стар брич и с дълги ботуши направо ми заяви, че по още непроверени сведения баща ми вече не е жив. Мама ме чакаше долу на улицата.

Половин година (докато чичо Олег почти насила ни прехвърли през граница) ние се мъчехме да узнаем как и къде е загинал, а и дали изобщо е загинал. Освен че се е случило в Сибир (Сибир е голям!), на връщане от Азия, не узнахме нищо. Нима са крили от нас мястото и обстоятелствата на загадъчната му гибел — и продължават да крият?

(Биографията му в съветската енциклопедия привършва просто с думите: „Умрял през 1919 г.“) Или наистина противоречивостта между неясните сведения не допускаше категорични отговори? Вече в Берлин от разни източници и от разни лица понаучихме още нещичко, но това „още“ се оказа само напластена неизвестност, не пролуки в нея. Две несигурни версии, и двете по-скоро от дедуктивно естество (при това неказващи най-важното: как именно е загинал — ако е загинал), непрекъснато се преплитаха, като взаимно се опровергаваха. Според едната някакъв киргиз съобщил за смъртта му в Семипалатинск, според другата — някакъв казак в Ак Булат. Откъде е минавал? Дали е потеглил от Седемречието за Омск (през коиловата степ с водач, яхнал рошаво конче), или се е движел от Памир към Оренбург, през Тургайска област (из песъчливата степ с водач на камила, той самият на кон, краката му в брезови стремена — все по-нататък на север от кладенец до кладенец, заобикаляйки аулите и железницата)? Как е преминавал през бурята на селската война, как се е измъквал от червените, нищо не мога да открия, а и каква ли шапка-невидимка би му прилегла — той и нея би носил накривена. Дали се е крил в рибарските хижи (както смята Крюгер) близо до гара Аралско море, при непоклатимите уралски староверци? А ако е загинал — как е загинал? „Какво ти е званието?“ — попитал Пугачов астронома Ловиц. „Броя звездите.“ Затова го обесил — да е по-близо до звездите. Как, как е загинал? От болест, от студ, от жажда, от човешка ръка? И ако е от ръка, нима и до днес тази ръка е жива, взема хляб, вдига чаша, гони мухи, шава, сочи, вика, отпуска се неподвижно, стиска други ръце? Дълго ли се е бранил със стрелба, запазил ли е последния куршум за себе си, жив ли е бил пленен? Завели ли са го в щабния вагон на някой наказателен отряд (виждам страшния локомотив, чийто парен котел се сгрява със сушена риба), след като са го взели за бял шпионин (не е шега работа: с белогвардейския генерал Лавър Корнилов веднъж на младини обиколил Степта на Отчаянието, а по-късно го срещнал в Китай)? Дали са го разстреляли в дамската тоалетна на някоя затънтена гара (строшено огледало, раздран плюш), или е бил изведен в градина през тъмна нощ, където са чакали да надникне луната? Как е чакал с тях в мрака? С пренебрежителна усмивка. И ако някоя белезникава нощна пеперуда се е мяркала из мрака на репеите, дори и в тази минута, зная, той я е проследил със същия поощрителен поглед,

с който понякога след вечерния чай, докато пушеше лула в льошинската градина, приветствуваше розовите посетителки на люляка.

А понякога ми се струва, че това е само празен слух, мижава легенда, създадена от същите трошици приблизително знание, които използвам и аз, щом мечтата ми се лута из области, за които зная само от книгите или само съм чувал за тях, така че първият опитен човек, видял с очите си споменатите места през въпросните години, не ще ги познае, ще се присмее на екзотичната ми мисъл, на хълмовете моя тъга, на откъслеците от въображение и ще намери в догадките ми също толкова топографски грешки, колкото и анахронизми. Толкова по-добре. Щом слухът за гибелта на баща ми е измислица, защо да не допусна, че самият му път от Азия е само прикрепен като опашка към измислицата (също както хвърчилото с опашка, което младият Гриньов майсторял от географска карта) и че може би по още неизвестни причини моят баща, дори да е поел обратно (а не е паднал в пропаст, не е заседнал в плен у будистки монаси), е избрал съвсем друг път. Дори съм имал случая да чуя предположения (звучащи като закъснял съвет), че е могъл да тръгне на запад за Ладак, за да се спусне до Индия, или защо да не се запъти за Китай, а оттам с който и да е кораб — до всяко пристанище по света?

Така или иначе, сега вече съм събрал всички материали, свързани с живота му. От мрака на черновите с дълги извадки, от нечетливите бележки върху различни листчета, от кратките изречения с молив, залутали се по полетата на някакви други мои писания, от полузадрасканите фрази, от недовършените думи и от непредвидливо съкратените, сега вече забравени названия, криещи пълния си вид някъде из книжата, от крехката статика на невъзстановими сведения, на места вече разрушени от твърде припряното движение на мисълта ми, на свой ред пръснала се в пустотата — от всичко това сега трябва да направя стройна, ясна книга. Понякога чувствавам, че някъде тя вече е написана от мен, ето я, крие се тук сред мастилените дебри, само трябва да я освободя на части от мрака и тези части ще се съчетаят сами... — но каква полза — когато този труд на освобождаването им сега ми се струва тъй тежък и сложен, толкова се страхувам да не го замърся с надута дума, да не го забавя с обяснение под линия, че вече се съмнявам дали тази книга изобщо ще бъде

написана. Ти чудесно знаеш с какво набожно чувство, с какво вълнение се готвех за нея. Нали ми писа за изискванията, които трябва да се предявят към такъв труд. Но сега ми се струва, че ще ги изпълня трудно. Не ми се сърди за слабостта и страхливостта. Все някога ще ти прочета случайните, разпилени, неформали се откъслеци от записаното: колко е далеч то от моята снажна мечта! През всичките тези месеци, докато събирах, записвах, спомнях си, мислех, бях блажено щастлив: бях сигурен, че се създава нещо нечувано прекрасно, че моите бележки са само дребна подкрепа за него, просто жалони, жалки закачалки, а основното се развива и се създава само, ала сега виждам, сякаш пробудил се на пода, че всъщност няма нищо освен тези нищожни бележки. Какво да правя? Знаеш ли, когато чета неговите книги или книгите на Грум, когато чувам техния упоителен ритъм, когато изучавам разположението на думите, незаменими с нищо и невъзможни за преместване, ми се струва кощунство да разредя всичко това със себе си. Искаш ли да ти призная: нали всъщност съм само търсач на словесни приключения — затова ми прости, че отказвам да преследвам мечтата си там, където татко е излизал на своя лов. Да ти кажа, разбрах колко е невъзможно да накарам да покълнат образите от неговите странствувания, без да ги заразя с вторична поезия, все повече отдалечаваща се от онази, която е заложил в тях опитът на възприемчивите, знаещи и целомъдрени натуралисти.

„Какво да се прави, разбирам те и ти съчувствам — отвърна майка му. — Мъчно ми е, че не ти спори, но, разбира се, не бива да се насилваш. От друга страна, съм убедена, че малко преувеличаваш. Убедена съм, че ако не беше мислил толкова много за стила, за трудностите, за това, че първата целувка била първа крачка към охлаждането и т.н., сигурно щеше да ти потръгне много добре, много правдиво, много интересно. Само ако си представяш, че той чете книгата ти и му е неприятно, а ти се срамуваш, само тогава я зарежи, разбира се. Ала зная, че това е невъзможно, зная, че той би ти казал «браво». Нещо повече, сигурна съм, че все някога ще напишеш тази книга.“

Външен подтик за прекратяване на работата стана преместването на Фьодор Константинович в друга квартира. За чест на хазайката му трябва да кажем, че тя го търпя дълго, цели две години. Но когато ѝ се

представи възможността от април да се сдобие с идеална квартирантка — възрастна госпожица, вдигаща се от сън в седем и половина, седяща в канцеларията си до шест, вечеряща у сестра си и лягаща си в десет, фрау Стобой предложи на Фьодор Константинович през следващия месец да си намери друг подслон. Той все отлагаше не само от мързел и от оптимистична склонност да придава на дареното късче време заоблената форма на безкрайността, но и защото му бе непоносимо противно да нахлува в чужди светове, за да си дири място. Чернишевска впрочем обеща да му помогне. Март вече се изнизваше, когато една вечер тя му каза:

— Струва ми се, че ви намерих нещичко. Веднъж видяхте у нас Тамара Григориевна, една арменска дама. Досега тя наемаше стая у едно руско семейство, а сега се оказа, че търсела на кого да я предаде.

— Значи не е било хубаво, щом търси друга — безгрижно отбеляза Фьодор Константинович.

— Не, просто се връща при мъжа си. Впрочем, ако предварително сте против, няма да се занимавам повече с това, никак не обичам да уреждам каквото и да било.

— Не се сърдете — каза Фьодор Константинович, — много ми е нужна стая, кълна ви се.

— Ясно, не е изключено вече да са я взели, но все пак ви съветвам да ѝ звъннете.

— О, непременно — каза Фьодор Константинович.

— Понеже добре ви познавам — продължи Александра Яковлевна, вече прелиствайки черното си бележничко — и тъй като съм сигурна, че сам никога няма да ѝ се обадите...

— Още утре — каза Фьодор Константинович.

— Тъй като никога не ще я потърсите... Уланд четирийсет и осем трийсет и едно... аз ще се заема с това. Ей сега ще ви свържа, а вие ще я попитате.

— Чакайте, чакайте — сепна се Фьодор Константинович, — изобщо нямам представа какво да я питам.

— Не се притеснявайте, тя сама ще ви каже.

Александра Яковлевна повтори номера с бърз шепот, протегна ръка към масичката с телефона.

Щом допря слушалката до ухото, тялото ѝ на дивана взе привична телефонна поза, от седящо положение зае полулежачо; без

да поглежда, тя си оправи полата, сините ѝ очи се задвижиха насамнатам в очакване да се обадят.

— Добре ще е — подхвана тя, но тъкмо тогава телефонистката се обади и Александра Яковлевна изрече номера с някак абстрактна убедителност в тона и с особен ритъм при произнасянето на цифрите, сякаш 48 беше теза, а 31 антитеза, и добави като синтез: „Явол.“

— Добре ще е — обърна се Александра Яковлевна към Фьодор Константинович — тя да дойде в квартирата с вас. Сигруна съм, че никога през живота си вие... — Внезапно свела с усмивка очи, раздвижи закръглено рамо, леко кръстоса изопнати крака. — Тамара Григориевна ли е? — попита с нов глас, мек и канещ. Тихо се засмя, докато слушаше, и щипна гънката на полата си. — Да, аз съм, познахте. Стори ми се, че няма да ме познаете, както винаги. Добре, да кажем, често. — И докато се настаняваше още по-удобно: — Какво се чува към вас? — Слушаше какво се чува и премигваше, сякаш в скоби премести кутията с бонбони с плънка от зелен мармалад към Фьодор Константинович; сетне връхчетата на малките ѝ нозе с протъркани кадифени пантофи започнаха да се допират леко едно в друго; престанаха.

— Да, казаха ми вече, но все си мислех, че има постоянни пациенти. — Продължи да слуша. В тишината долиташе безкрайно малка частица от барабаненето на отвъдния глас. — Е, това вече са глупости. Значи ето как стоят нещата — изрече тя след минута и сетне на бързия въпрос, прозвучал за Фьодор Константинович като микроскопичен лай, отвърна с въздишка: — Ами нищо ново, криволяво. Александър Яковлевич е здрав, занимава се със своите работи, сега отиде на концерт, а аз какво, не правя нищо особено. До мен седи... Ами да, разбира се, забавлява се, но не можете да си представите как понякога мечтая да замина с него поне за месец. Какво говорите? Не, не зная къде. Изобщо понякога ми е много тежко на душата, иначе няма нищо ново. — Тя бавно огледа дланта си и остана с вдигната ръка. — Тамара Григориевна, до мен седи Годунов-Чердинцев. Между другото, търси стая. При онези вашите още свободна ли е? А, чудесно. Чакайте, давам му слушалката.

— Здравейте — каза Фьодор Константинович и се поклони леко на телефона, — Александра Яковлевна ми...

Гласът, дотолкова звучен, че нещо загъделичка средното му ухо, необикновено чевръст и ясен, веднага завладя разговора.

— Стаята още не е заета — бързо започна да му обяснява слабо познатата Тамара Григориевна — и те желаят именно наемател русин. Сега ще ви кажа кои са. Фамилията му е Шчооголев, това нищо не ви говори, но в Русия е бил прокурор, много, много културен, симпатичен човек... И значи жена му, също твърде мила, има дъщеря от първия си брак. Така значи: живеят на Агамемнонщрасе 15, чуден район, апартаментът е мъничък, но хох модерн, парно, баня — накратко, има всичко, всичко. Стаята, в която ще живеете, е чаровна, но (с пауза) гледа към двора, това, естествено, е малък минус. Ще ви кажа колко плащах за нея, плащах трийсет и пет марки на месец. Чуден кауч^[26], тишина. Това е. Какво друго да ви кажа? Хранех се у тях и трябва да призная, че беше чудесно, чудесно, но вие сам ще се разберете за цената, аз бях на диета. Сега ще направим ето какво. Ще бъда у тях утре заранта, долу-горе към десет и половина, много съм точна, и вие елате там значи.

— Един момент — каза Фьодор Константинович (за когото ставането в десет бе като за друг в пет), — един момент. Утре май... Може би ще е по-добре, ако ви... — Понечи да каже: „Ако ви позвъня“, но Александра Яковлевна до него така се ококори, че той преглътна и веднага се поправи: — Да, общо взето, ще мога — промълви посърнал, — благодаря ви, ще дойда.

— Значи така... — (повествователно) — значи Агамемнонщрасе 15, на третия етаж, има асансьор. Така ще направим. До утре, много се радвам.

— Довиждане — каза Фьодор Константинович.

— Чакайте — извика Александра Яковлевна, — не затваряйте, ако обичате.

На другата заран, когато с обвит в памук мозък, раздразнен и някак половинчат (сякаш другата му половина поради ранния час още не се беше отворила), отиде на посочения адрес, се оказа, че Тамара Григориевна не само не е дошла, но дори се била обадила, че не може да дойде. Прие го самият Шчооголев (другите бяха излезли), който се оказа огромен, дебел, по очертания приличен на шаран мъж около петдесетте, с едно от онези руски лица, чиято откритост е комай вече непристойна. Лицето му бе впрочем доста пълно, с овална кройка, с

малка черна брадичка под самата устна. Беше с невероятна и донякъде неприлична прическа: възрядка черна коса, пригладена и зализана от двете страни на път не съвсем посред главата, но не и отстрани. Големи уши, обикновени мъжки очи, дебел жълтеникав нос и влажна усмивка допълваха, общо взето, приятното впечатление.

— Годунов-Чердинцев — повтори той, — ами да, ами да, твърде известно презиме. Познавах... простете, баща ви не е ли Олег Кирилович? Така ли, чичо ви. Къде се намира сега? Във Филадельфия? Е, не е близо. Виж ти къде ни запраща съдбата! Чудесно нещо.

А поддържате ли връзка? Добре, добре. Е, хайде тогава да *не преливаме пустото в празно* и да ви покажа апартамента.

Вдясно от антрето имаше къс коридор, който веднага завиваше отново надясно под прав ъгъл и като зачатъчен проход опираше във вратата на кухнята. От лявата страна се виждаха две врати, Шчоголев енергично изсумтя и отвори първата. Пред тях трепна и замря малка продълговата стая, боядисана в охра, с маса до прозореца, с кушетка покрай една от стените и с гардероб до другата. На Фьодор Константинович тя му се стори враждебна, отблъскваща, не по живот (както бива „не по сърце“), разположена на няколко фатални градуса косо (както с пунктир се отбелязва отместването на геометрична фигура при завъртането ѝ в кръг) спрямо въображаемия правоъгълник, в чиито граници би могъл да спи, да чете, да мисли; но дори и по чудо битието да се сместеше според ъгъла на тази неправилно застанала кутия, все пак покъщнината, цветът, изгледът към асфалтирания двор — всичко беше непоносимо и той веднага реши, че за нищо на света няма да я наеме.

— Това е — бодро каза Шчоголев, — а до вас е банята. Малко е разхвърляно. Сега, ако позволите...

Той силно се блъсна във Фьодор Константинович, щом се извърна в тесния коридор, и като изпъшка виновно, го хвана за рамото. Върнаха се в антрето.

— Тук е стаята на дъщерята, тук е нашата — каза той и посочи две врати, отляво и отдясно. — А това е трапезарията. — И като отвори вратата навътре, постоя няколко секунди, сякаш снимаше на бавна скорост, държейки я отворена.

Фьодор Константинович отмина с поглед масата, фруктиерата с орехи, бюфета... До далечния прозорец, където имаше бамбукова

масичка и високо кресло, волно и въздушно през ръчките му бе метната синкава рокля от газ, съвсем къса, както по това време се обличаха за баловете, а на масичката до ножиците блестеше сребристо цветче.

— Това е всичко — рече Шчооголев и внимателно затвори вратата, — както виждате, уютно, семейно жилище, малко е, но си имаме всичко. Ако пожелаете да се храните при нас, нямаме нищо против, ще поговорим с моята съпругница, между нас казано, бива я за готвачка. Тъй като сте познат на мадам Абрамова, ще ви вземаме колкото на нея, няма да ви притесняваме, ще си заживеем *като гугутчици*.

И Шчооголев се засмя.

— Да, стаята май е добра — каза Фьодор Константинович, без да го гледа, — всъщност бих искал в сряда да се пренеса.

— Моля, заповядайте — отвърна му Шчооголев.

Изпитвал ли си, читателю, едва доловима тъга при раздяла с необичано жилище? Сърцето ти не се къса както при раздяла с предмети, които са ни мили. Овлажнелият поглед не се лута наоколо, удържайки сълзата, сякаш в нея иска да отнесе тръпнещия отблясък от напусканото място; но в най-хубавото кътче от душата си чувствуваме съжаление към вещите, които не сме оживили със себе си, почти не сме забелязвали, и ето че навеки ги оставяме. Този вече мъртъв инвентар не ще възкръсне в паметта: не ще го последва леглото, понесло само себе си; отражението в гардеробното огледало не ще възкръсне от гроба; единствено изгледът от прозореца ще остане за малко — както вградената в кръст снимка на грижливо подстриган, немигащ господин с колосана яка. Бих ти казал „сбогом“, но ти дори не би чула сбогуването ми. Все пак — сбогом. Точно две години преживях тук, мислих тук за много неща, сянката на моя керван вървя по тези тапети, лилии израстваха на килима от Папиросната пепел, но пътешествието вече завърши. Потоци от книги се вляха в океана на библиотеката. Не зная дали някога ще препрочета скиците и извадките, вече мушнати под дрехите в куфара, но зная, че никога, никога вече няма да надникна тук.

Фьодор Константинович затвори куфара, както седеше върху него, обиколи стаята, за последно огледа чекмеджетата, но нищо не намери: мъртъвците не крадат. Нагоре по прозоречното стъкло

пълзеше муха, нетърпеливо се хлъзваше, почти падаше, полулетейки надолу, сякаш изтърсваше нещо, и отново се захващаше да пълзи. Къщата отсреща, дете по-миналия април я завари в скели, сега очевидно отново искаше ремонт: на тротоара бяха натрупани дъски. Изнесе си нещата, отиде да се сбогува с хазайката, за пръв и последен път ѝ стисна ръка, оказала се суха, силна, студена, върна ѝ ключовете и излезе. Разстоянието от старото до новото жилище беше приблизително както някъде в Русия от Пушкинска до улица Гогол.

[1] Мостът на кравите (фр.). — Б.а. ↑

[2] Пътят на обесения (фр.). — Б.а. ↑

[3] Какво ви е това там? (Нем.) — Б.а. ↑

[4] Дявол ме взел! (Анг.). — Б.а. ↑

[5] С радост (фр.). — Б.а. ↑

[6] ... *книгите на Григорий Ефимович...* — Става дума за Григорий Грум-Гржимайло (1860–1936) — изследовател на Средна и Централна Азия, геолог, зоолог, автор на тритомния труд „Описания на пътешествие в Западен Китай“ (1896–1907). ↑

[7] Оправяй се (фр.). — Б.а. ↑

[8] *Каролина Шмит...* купила *кревата* — реминисценция от незавършената повест на Пушкин „Маря Шонинг“ (1834–1835). ↑

[9] Срещу Наполеон. — Б.р. ↑

[10] ... *като четирийсетгодишен Рип ван Уинкъл...* — Герой от едноименната повест на Уошингтън Ървинг (1783–1859). ↑

[11] *Фишер фон Валдхайм* (1771–1858); *Едуард Менетрие* (1802–1861); *Едуард Еверсман* (1794–1860) — известни ентомолози, работили в Русия. ↑

[12] *Николай Холодковски* (1858–1921) — зоолог, ентомолог, поет и преводач. ↑

[13] *Ото Щаудингер* (1830–1900) — германски ентомолог, световноизвестен колекционер и доставчик на насекоми. ↑

[14] «Един живот» (фр.). — Б.а. ↑

[15] Нека сме наясно (фр.). — Б.а. ↑

[16] ... *Харалд, бил се срещу лъвовете...* — Става дума за Харалд III Строги (1015–1066), норвежки крал, женен за дъщерята на Ярослав Мъдри. ↑

[17] Здравейте, деца (фр.). — Б.а. ↑

[18] Току-що в градината, до кедъра, видях на една роча прекрасна пеперуда: синя, зелена, пурпурна, златиста — и ей толкова голяма (фр.). — Б.а. ↑

[19] *Жан-Пиер Флориан* (1755–1794) — френски писател, поет и автор на басни. ↑

[20] Мъничка (фр.). — Б.а. ↑

[21] *Жан-Анри Фабр* (1823–1915) — френски ентомолог и писател. ↑

[22] *Свен Андерш Хедин* (1865–1952) — шведски изследовател на Тибет, на Северозападна и Централна Азия. ↑

[23] *Лоб Нор* — езеро и Западен Китай, образувано от реките Таръм и Кончедария. Лоб Нор се нарича и районът по долното течение на Таръм. Смята се, че през XIII в. оттук е минал Марко Поло. Езерото е изследвано от Пржевалски, Хедин и др. Шведският пътешественик смята, че по на север се е намирало друго, по-старо езеро, а днешното е останало от него. ↑

[24] Жизнерадостен (от *jovial*, фр.). — Б.а. ↑

[25] Прием. — Б.р. ↑

[26] Кушетка. — Б.р. ↑

3

Всяка сутрин малко след осем един и същ звук зад тънката стена на сантиметри от слепоочието му го изваждаше от дрямката. Беше чистият, кръглодънен звук на чаша, поставяна обратно върху стъклената поличка; сетне дъщерята на хазаите се окашляше. Следваше прекъсленият пукот на въртяща се ролка, после — пускане на водата, която се давеше, пъшкеше и внезапно се изгубваше, сетне загадъчно се чуваше вътрешният вой на крана, превръщащ се накрая в шепот на душа. Резето тракваше, покрай вратата отминаваха стъпки. Насреща им се задаваха други, тъмно тежки, пришляпващи: Мариана Николаевна бързаше към кухнята да свари кафе за дъщеря си. Чуваше се как отначало газта не се запалва и шумно пука; укротена, лумваше и равномерно засъскваше. Първите стъпки се връщаха вече на токчета; в кухнята се подемаше припрян, сърдито развълнуван разговор. Както някои говорят с южняшки или с московски акцент, така майката и дъщерята неизменно разговаряха помежду си с кавгаджийско произношение. Гласовете си приличаха, и двата мургави и загладени, но единият беше по-груб и сякаш стеснен, другият — по-волен и чист. В ромона на майчиния имаше молба; във все по-скъсяващите се отговори на дъщерята звънтеше яд. Сред тази неясна утринна буря Фьодор Константинович отново кротко заспиваше.

В разреждащата се на места дрямка различаваше звуците от шетане; внезапно стената рухваше върху му: четката за под се бе плъзнала и паднала до вратата му. Веднъж в седмицата дебелината, едва поемаща си дъх портиерка, миришеца на кисела пот, идваше с прахосмукачката и тогава започваше ад, светът се разпадаше на части, адският вой проникваше чак в душата му и вадеше Фьодор Константинович от леглото, от стаята, от къщи. Обикновено към десет Мариана Николаевна на свой ред заемаше банята, а след нея, вече кашляйки с храк в движение, натам се запътваше и Иван Борисович. Той пускаше водата към пет пъти; не използваше ваната, задоволяваше се с бърбенето на умивалника. Към десет и половина апартаментът

утихваше: Мариана Николаевна излизаше на пазар, Шчооголев — по своите тъмни дела. Фьодор Константинович се потапяше в блажена бездна, в която топлите остатъци от дрямката се смесваха с чувството за щастие, вчерашно и предстоящо. Доста често сега започваше деня със стихотворение. Легнал по гръб с първата, утоляващо вкусна, едра и продължителна папираса между спечените устни, отново след прекъсване почти от десет години създаваше особения род стихотворения, които през близката вечер се подаряват, за да се отразят във вълната, която ги е вдигнала. Сравняваше тоналността на тези с тоналността на онези. Думите на онези бяха забравени. Само тук-там след изтритите букви още се бяха запазили рими, донейде богати, примесени с бедни: липи-кипи, блян-облян, алея-аленея (листата или залезът?). През онова шестнайсетото лято от живота му за пръв път се зае сериозно да пише стихове; преди това освен ентомологичните шеги нямаше нищо. Но атмосферата на съчинителство отдавна му бе позната и обичайна: у тях всички пописваха — пишеше Таня в албумче с ключе; пишеше майка му трогателно непретенциозни стихотворения в проза за красотата на родните места; баща му и чичо Олег сътворяваха стихчета по някакъв повод — и такива поводи имаше често; леля Ксения пък лееше стихотворения само на френски, темпераментни и „звучни“, напълно пренебрегвайки тънкостите на силабичния стих; излиянията ѝ бяха много популярни в петербургското общество, особено поемата „La Femme et la Panthère“^[1], а също и преводът на Апухтин:

*Le gros grec d'Odessa, le juif de Varsovie,
Le jeune lieutenant, le général âgé,
Tous ils cherchaient en elle un peu de folle vie,
Et sur son sein rêvait leur amour passager.*^[2]

Освен това имаше един „истински“ поет, братовчед на майка му, княз Волховской, който бе издал дебел скъп том на сякаш кадифена хартия, набран с дивен шрифт, целият в италиански лозови винетки, том с морни стихотворения „Зори и Звезди“, с фотографския портрет на автора в началото и с чудовищен списък от печатни грешки в края.

Стихотворенията бяха разделени на части: Ноктюрни, Есенни мотиви, Струни на Любовта. Над повечето се мъдреше украсено с герб мото, а под всяко — точната дата и мястото на написване: Соренто, Ай-Тодор или „Във влака“. Не помня нищо от тези творби освен често повтарящата се дума „екстаз“, която още тогава ми звучеше като обозначение на стара посуда: „екс-таз“.

Татко малко се интересуваше от стихове, правеше изключение само за Пушкин: знаеше го, както някои знаят църковната служба, и докато се разхождаше, обичаше да го декламира. Понякога ми се струва, че ехото от „Пророк“ и до днес трепти в някое екливо възприемчиво азиатско дефиле. Освен това цитираше, доколкото си спомням, несравнимата „Пеперуда“ на Фет и „Сиви сенки“ на Тютчев; но това, което нашите роднини толкова харесваха, хилавата, удобна за запомняне лирика от края на миналия век, жадно очакваща да бъде прикачена към музика като спасение от бледата немощ на думите, напълно го подминаваше. Най-новата поезия пък той смяташе за боклук — пред него не разправях много-много за увлеченията си в тази област. Когато веднъж прелисти с вече готов присмех стихосбирките на поетите, пръснати върху масата ми, и попадна на най-слабото от най-добрите^[3] (там, където се появява невъзможният, непоносимият „джентълмен“ и „сатър“ се римува със „сър“), толкова ме хвана яд, че бързо му подадох „Гръмокипящ бокал“^[4], та по-добре върху него да си излее сарказма. А въобще ми се струваше, че ако забрави поне за малко това, което от глупост бях нарекъл „класицизъм“, и без предубеждение вникне в онова, дето толкова го обичах, ще разбере новото очарование, появило се в чертите на руската поезия, очарование, което долавях дори в най-нелепите ѝ изяви. Но когато пресмятам какво е оцеляло сега за мен от тази нова поезия, виждам, че оцелялото е съвсем малко, а именно само това, което естествено продължава Пушкин, докато пъстрата шума, долнопробният фалш, маските на бездарността и кокилите на таланта — всичко, прощавано или освещаavano по свой начин от моята любов, а възприемано от баща ми като истинското лице на новото — „мутра на модернизма“, както се изразяваше, сега е толкова остаряло, толкова забравено, както не са забравени дори стихотворенията на Карамзин; и когато на чужд рафт ми попадне стихосбирка, живяла някога у мен като сестра, чувствавам в нея само това, което тогава бе чувствувал

баща ми. Грешката му беше не че накуп бе охулил цялата „поезия модерн“, а че не бе пожелал да зърне в нея дългия животворен лъч на своя любим поет.

Запознах се с нея през лятото на 1916 година. Тогава беше на около двацет и три. Мъжът ѝ, който ни се падаше далечен роднина, беше на фронта. Тя живееше във виличка в пределите на нашето имение и често идваше у нас. Заради нея почти да забравя пеперудите и напълно пропуснах руската революция. През зимата на 1917 година замина за Новоросийск — и едва в Берлин случайно научих за страшната ѝ смърт. Беше слабичка, с високо вдигната кестенява коса, големите ѝ черни очи гледаха весело, имаше трапчинки на бузите и нежна уста, която начервяваше от стъкленичка с румена ароматна течност, като притискаше стъклената запушалка до устните си. В цялото ѝ държане имаше нещо мило до сълзи, тогава неопределимо, но което сега ми се струва някакво патетично безгрижие. Не беше умна, бе слабо образована, банална, тоест твоя пълна противоположност... не, не, изобщо не искам да кажа, че съм я обичал повече от теб или че срещите с нея са били по-щастливи от нашите вечерни срещи... но всичките ѝ недостатъци се стопяваха в такъв наплив от чар, от нежност, от грация, такова обаяние се излъчваше от най-прибързаната ѝ, безотговорна дума, че бях готов да я гледам и да я слушам вечно; а какво би станало, ако сега възкръснеше — не зная, не питай глупости. Вечер я изпращах до дома ѝ. Тези разходки някога ще ми потрябват. В спалнята ѝ имаше малък портрет на царското семейство, миришеше на хелиотроп като у Тургенев. Връщах се след полунощ, слана Богу, гувернантът ми си беше заминал за Англия и никога не ще забравя онова чувство на лекота, на гордост, на възторг и на див нощен глад (особено ми се ядеше кисело мляко с чер хляб), когато вървах по нашата предано и дори лъстиво шумоляща алея към тъмната къща (светеше само при мама) и чувах лая на кучетата пазачи. Тъкмо тогава започна стихотворната ми болест.

Случваше се понякога на закуска да не виждам нищо, устните ми се движат — и на съседа, който ми е поискал захарницата, подавам своята чаша или поставката за салфетки. Въпреки неопитното желание час по-скоро да преведа шума на любовта в стихове, а той ме изпълваше целия (спомням си как чичо Олег направо казваше, че ако издаде стихосбирка, непременно ще я нарече „Сърдечни Шумове“),

още тогава си бях скалпил — груба и бедна — работилница от думи. При избора на прилагателните вече знаех, че такива като „тайнствен“ или „замислен“ лесно и удобно запълват зейналото, жадуващо да запее пространство от цезурата до крайната дума; че освен това като такава крайна дума може да бъде взето допълнително прилагателно, кратко, двусрично, за да стане нещо от рода например на „тайнствена и нежна“ — звукова формула, представляваща между другото истинска напаст в руската (но и във френската) поезия; знаех, че подръчните прилагателни от амфибрахийев образец (тоест каквито зрително можем да си представим като диван с три възглавници — с впадина в средната) са безброй, а колко бях погубил такива „печални“, „любими“, „метежни“; че хорейните също са достатъчно, а виж, дактилните са доста по-малко и всичките някак стоят в профил; че в крайна сметка анапестите и ямбите не са кой знае колко и са все скучни и дървени като „неземен“ и „летен“. Знаех освен това, че в четиристъпния стих идват със свой оркестър толкова дългите, толкова приятните „очарователни“ и „незнайни“, а комбинацията „и тайнствената, и неземна“ придава на четиристъпния стих някакво усещане за моаре: погледнеш отсам — амфибрахий, оттам пък — ямб. Малко по-късно фундаменталното изследване на Андрей Бели за ритмите^[5] ме хипнотизира със системата си за нагледно отбелязване и преброяване на полуударенията, така че веднага преразгледах старите си четиристъпни стихотворения от тази нова гледна точка, останах ужасно огорчен от преобладаването на правата линия с пролуки и с единични точки при пълната липса на всякакви трапеци и триъгълници; оттогава почти цяла година — долнопробна, грешна година — се мъчех да пиша така, че да възникне колкото може по-сложна и богата схема:

*Замислено и безнадеждно
разпространява аромат
и неосъществимо нежно
полуувяхва паркът млад —*

и тъй нататък, в същия дух: езикът се препъваше, но честта бе спасена. При изобразяването на ритмичната структура на това

чудовище се оформяше нещо като несигурната кула от кафеници, кошници, подноси, вази, която клоунът балансира върху пръчка, преди да пристъпи до преградата на арената, тогава всичко бавно се накланя над лудешки пискащата ложа, а при падането се оказва, че предметите са безопасно нанизани на въженце.

Явно поради слабата подвижност на младата ми ролкова лирика глаголите и прочие части на речта ме интересуваха по-малко. Друго нещо бяха въпросите за размера и ритъма. Докато се борех против естествената си склонност към ямба, аз се влачех подир тристъпника; сетне отклоненията от метриката ме увлякоха. Беше времето, когато авторът на „Да бъда дързък“^[6] пусна в обращение онзи изкуствен четиристъпен ямб с израстък от излишна сричка посред стиха (другояче казано, двустъпното осмостистише с женски окончания освен четвъртия и последния стих във вид на четиристишия), на който май така и не бе написано нито едно истинско поетично стихотворение. Предоставях на този танцуващ гърбушко да носи залез или лодка и се чудех, че единият гасне, а другата не плава. По-лесна бе работата с мечтателното запъване на Блоковия ритъм, но щом започнах да го използвам, в стиха ми незабелязано се прокрадваше ту син паж, ту монах или царкиня, както нощем у антикваря Щолц от немската приказка се явява сянката на Бонапарт да дири триъгълната си шапка.

Заради това, че ходех на лов за тях, римите се подредиха в практична система донейде като в картотека. Бяха разпределени по семейства, възникваха гнезда от рими, пейзажи от рими. „Небосклон“ напътваше музата към балкон и й сочеше клон. „Летя“ веднага отричаше, че „не е тя“, и с „цветя“ ме чакаше да „известя“. От своя страна „цветя“ очакваха „мечта“, зависеща от „вестта“ сред градински „листа“. Свещите, плещите и горещите създаваха общата атмосфера на старовремски бал, на Виенски конгрес и на губернаторски имен ден. „Очите“ искряха в компанията на лъчи, където морето бучи, а луната мълчи — всъщност бе по-добре хич да не ги закачам. „Дървета“ скучно образуваха двойка с „павета“ — както в играта на „градове“, където Швеция бе представена само от два града (а Франция — от цели дванайсет!). „Вятърът“ бе самотен, само надалеч се мержелееше неясен театър, а от звателния му падеж се ползваше кримска планина и, кой знае защо, се навърташе някакъв педиатър. Имаше и редки екземпляри — с празни места, оставени за други представители от

серията като „аметистов“, към който не веднага прибавих „прелиства“ и напълно невъзможния за употреба неистов пристав. Накратко, това бе чудесно разпределена колекция, която винаги ми беше подръка.

Не се съмнявам, че дори тогава, по времето на онази уродлива и вредоносна школа (която едва ли би ме изкусила, ако бях чиста проба поет, изобщо неповлиян от съблазънта на ритмичната проза), все пак знаех какво е вдъхновение. Вълнението, което ме обземаше, бързо ме обгръщаше в ледено наметало, стягаше ставите ми и ме дърпаше за пръстите, мисълта блуждаеше лунатично, кой знае как намираше сред хилядите врати отвора към шумната нощна градина, душата се издуваше и свиваше, ту достигаше до размерите на звездно небе, ту се умаляваше до капчица живак, разтваряха се някакви вътрешни обятия, класически трепет, бълнуване, сълзи — всичко това бе истинско. Но в тази минута, в припрения неумел опит да дам израз на вълнението, аз се хвацах за първите ми попаднали изтъркани думи, за готовото им скачване, така че още щом пристъпех към това, което ми се струваше творчество, към това, което трябваше да стане жива връзка между божественото ми вълнение и моя човешки свят, всичко угасваше на гибелното словесно течение, а аз продължавах да търкалям епитети, да напасвам рими, без да забелязвам разрива, унижението, измяната — също като човек, който разказва съня си (безкрайно свободен и сложен като всеки сън, ала съсирващ се като кръв след пробуждането) и незабелязано за себе си и за околните го закръгля, почиства, облича по модата на баналното битие и ако започне така: „Сънувах, че седя в стаята си“, чудовищно опощлява похватите на съня с подразбирането, че тя е била обзаведена също както стаята му наяве.

Сбогуването завинаги: през зимен ден с едър сняг, завалял от сутринта, всякак — отвесно, косо, дори нагоре. Големите й боти и малкият маншон. Тя вземаше със себе си абсолютно всичко — и между другото парка, в който се срещяхме през лятото. Оставах само римуваното му описание и изтърканата чанта под мишница, вехтата чанта на абитуриент, нетръгнал на училище. Странно стягане, желание да кажа важното, мълчание, разсеяни, незначителни думи. Любовта, да го кажем просто, повтаря при последната раздяла музикалната тема на плахостта, предшествувала първото признание. Мрежестото докосване на солените й устни през воалетката. На гарата цареше долна, животинска суетня: беше времето, когато с щедра ръка се сееха

семената на цветето щастие, слънце, свобода. Сега то порасна. Русия е заселена със слънчогледи. Това е най-грамадното, най-мугрестото и най-глупавото цвете.

Стихове: за раздялата, за смъртта, за миналото. Не мога да определя (но май вече беше в чужбина) точното време на промяната в отношението ми към стихотворството — когато ми опротивяха работилницата, класификацията на думите, колекцията от рими. Но колко мъчително трудно бе да строша, да пръсна, да забравя това! Погрешните навици се държаха здраво, свикналите заедно думи не искаха да се разкачат. Поотделно те не бяха нито лоши, нито добри, но обединяването им в групи, взаимната гаранция на римите, надебелелите ритми — всичко това ги правеше страшни, гнусни, мъртви. Да се смяташ за бездарник едва ли е по-добро от вярата, че си гениален. Фьодор Константинович се съмняваше в първото и допускаше второто, а най-вече се силеше да не се поддава на бесовското униение на белия лист. Щом имаше нещо, които би искал да изрази също тъй естествено и неудържимо, както дробовете искат да се разтворят, значи трябваше да се намерят годни за дишане думи. Често повтаряните от поетите оплаквания, че, ах, няма думи, думите са блед тлен, че думите изобщо не могат да изразят нашите еди-какви си чувства (а в същия миг изригва шестстъпен хорей), му се струваха също толкова безсмислени, както убеждението на най-стария жител в някое планинско селце, че ей на онзи връх там никой никога не се е качвал и няма да се качи; докато в едно прекрасно студено утро не се яви дълъг лек англичанин — и жизнерадостно го изкатери.

Първото усещане за освобождаване трепна у него при работата му върху книгата „Стихотворения“, издадена още преди две години. Тя остана в съзнанието му като приятно упражнение. Наистина, срамуваше се да си спомня едно-друго от онези петдесет стихотворения — например за велосипеда или за стоматолога, — но нали имаше и нещо живо и вярно: добре бе станала изгубената и намерила се топка, а нарушаването на римата в последната строфа (сякаш стихът бе прелял през ръба) до днес пееше в слуха му все така изразително и вдъхновено. Бе издал книгата за своя сметка (продаде случайно останалата от предишното богатство плоска златна табакера с надраскана дата на далечна лятна нощ — о, как скърцаше нейната мокра от роса градинска портичка!) в петстотин екземпляра, от които

четиристотин двайсет и девет си стояха и до днес недокоснати и прашни като равно плато с една тераса в склада на разпространителя. Деветнайсет бе подарил, една бе оставил за себе си. Понякога се замисляше по въпроса, кои ли всъщност са тези петдесет и един души, купили книгата му? Представяше си ги в някакво помещение (на нещо като акционерно събрание — „читатели на Годунов-Чердинцев“), те всички си приличаха, бяха със замислени очи и с бяла книжка в гальовните ръце. Със сигурност узна само за съдбата на един екземпляр: преди две години го бе купила Зина Мерц.

Лежеше и пушеше, кротичко си съчиняваше, наслаждавайки се на утробно топлата постеля, на тишината в апартамента, на мързеливия ход на времето: Мариана Николаевна няма да се върне скоро, а обедът е не по-рано от един и петнайсет. През тези три месеца стаята му стана съвсем по мярка и движението ѝ в пространството сега напълно съвпадаше с движението на неговия живот. Звънтенето на чук, съскането на помпа, пукотевицата на проверяван двигател, германските взривове на германски гласове — делничното съчетание от звуци, винаги заран долитащо отляво, откъм двора, където имаше гаражи и автомобилни работилници, отдавна бе станало за него обичайно и безвредно — едва забележима шарка в тишината, а не нейно нарушаване. Можеше да докосне с крак малката масичка до прозореца, ако го изпружеше изпод войнишкото одеяло, а с протегнатата настрани ръка достигаше гардероба при лявата стена (гардеробът впрочем понякога без всякаква причина се разтваряше с угрижения вид на глупав актьор, излязъл на сцената не навреме). На масата се мъдреха лъошинската снимка, мастилница, лампа с матово стъкло, чинийка със следи от сладко; бяха сложени „Красная Новь“, „Современные записки“ и сборничето стихотворения на Кончеев „Съобщение“, излязло току-що. На килимчето до кушетката се търкаляше вчерашен вестник и емигрантско издание на „Мъртви души“. Сега не виждаше това, но то си беше тук: малка компания от предмети, свикнали да стават невидими и в това намиращи предназначението си, което можеше да се изпълни само при наличието на определен техен състав. Преливаше от блажено чувство: от пулсираща мъгла, която внезапно заговаряше с човешки глас. Не можеше да има нищо по-хубаво от тези мигове. Обичай само рядкото и мнимото, което плъзга се по края на съня, ядосва все глупците, от

простаци е ранимо, като родината бъди измислица една. Дойде часът. Бедняци и сакати не спят. Тъй лека е нощта. Автомобил премина и отпрати да спи лихваря чак до сутринта. До лампата с премяна маскарадна зелен просветва ласкавият лист. Отсреща дреме сянката Багдадна, а там звезда над Пулково виси. О, закълни се, че...

Откъм антрето екна телефонен звън. По мълчаливо споразумение Фьодор Константинович го обслужваше, когато хазаите бяха излезли. Ами ако не стана? Звъня, звъня с малки пролуки, колкото да си поема дъх. Не искаше да умре; оставаше да го убие. Фьодор Константинович не издържа и изруга, изхвърча като дух в антрето. Руски глас попита раздразнено кой е на телефона. Фьодор Константинович го позна в същия миг: това бе неизвестен телефонен абонат — по игра на случая съотечественик, — който още вчера бе сбъркал номера, а днес поради прилика в цифрите се бе свързал отново неправилно.

— Разкарайте се, за Бога — каза Фьодор Константинович и с гнуслива припряност остави слушалката.

Отби се за минута в банята, изпи чаша студено кафе в кухнята и се втурна обратно под завивките. Как се наричаш? Полу-Мнемозина, полуотблясък и полукстаз — и странно е в Берлин под вечер синя с полувидение да странствувам аз. Но ето и скамейка осветена... Ти оживяваш в нервните сълзи: със поглед от живота изумен и с блед ореол край светлите коси. За устните, когато ме целуващ, сравнение си имам: цвете в лед разцъфнало се, извор врящ, лудуващ, планински сняг, проблясващ по Тибет. Оскъдните си тукашни владения — фенер, ограда, улица, врата — зложим ли на своето въображение, света ще припечелим от нощта! И облакът ще бъде хълм тогава, а лампионът — огън сред гора... Че на измислицата ще си вярна, дай клетва, моля те, бъди добра...

По пладне дочу как ключът клъвна, бравата щракна характерно: завърна се от пазар Мариана Николаевна; тежката ѝ стъпка под досадния шум от мушамата пренесе покрай вратата десеткилограмовата мрежа с продукти. Музо на руската ритмизирана проза, сбогувай се навеки със зелевия хекзаметър на автора на „Москва“. Някак ми стана криво. Нищо не оцеля от утринната вместимост на времето. Леглото се обърна в пародия на легло. В звуците на приготвящия се обяд от кухнята се долавяше неприятен

упрек, а перспективата на миенето и бръсненето изглеждаше близка и невъзможна както перспективата у майсторите от ранното средновековие. Но и с това ще трябва някога да се сбогува.

Дванайсет и петнайсет, и дваайсет, дванайсет и половина... Позволи си една последна папироса сред здравата хватка на постелната топлина, дотегнала му вече. Анахронизмът на възглавницата проличаваше все по-силно. Без да допуши папиросата, се вдигна и веднага премина от света на множеството увлекателни намерения в тесния и възискателен свят с друго налягане, от което тялото веднага се умори и го заболя глава; в света на студената вода: днес бяха спрели топлатата.

Стихотворен махмурлук, умърлушване, тъжен звяр... Вчера бе забравил да изплакне бръснарското съоръжение, между зъбците — каменна пяна, ножчето ръждясало, а друго няма. От огледалото надничаше бледият му автопортрет със сериозните очи на всички автопортрети. Отстрани на брадичката в нежно-раздразнително място, сред израсналите през нощта косъмчета (колко ли метра още ще обръсна през живота си?) се бе появила жълтоглава пъпчица, която веднага се превърна в средоточие на целия Фьодор Константинович, сборен пункт, на който се стекоха всички неприятни чувства, стаили се в различните части на съществото му. Изстиска я — макар да знаеше, че сетне ще нарасне тройно. Колко е ужасно всичко. През студената сапунена пяна навън проникваше червено оцветено: *L'oeil regardait Caïn*^[7]. Впрочем „жилетът“ не улавяше косъма и усещането за четина при проверката с пръст откликваше с адска безнадеждност. Близко до адамовата ябълка се появиха кървави капки роса, а косъмчетата си оставаха на мястото. Степта на Отчаянието. На всичкото отгоре бе сумрачно, а ако запалеше лампата, иммортелната светлина на жълтеникавото дневно електричество с нищо нямаше да помогне. Криво-ляво се дотътри и с отвращение се намъкна във ваната, като изпъшка под ледения напор на душа, а сетне сбърка пешкира и горестно си помисли, че цял ден ще мирише на Мариана Николаевна. Лицето му пареше отвратително грапаво с едно особено изгарящо въгленче отстрани на брадичката. Внезапно вратата силно бе дръпната (беше се върнал Шчооголев). Фьодор Константинович изчака крачките да се отдалечат и се шмугна в стаята си.

Скоро вече беше в трапезарията. Мариана Николаевна тъкмо разливаше супата. Той целуна изпръхналата ѝ ръка. Дъщеря ѝ, току-що дошла от работа, се яви на трапезата със ситни стъпки, изтощена и сякаш замъглена от канцеларията си; седна изящно отпуснато — папираса в дългите пръсти, пудра по ресниците, топазов копринен джемпър, дръпната назад от слепоочията светла, късо подстригана коса, навъсеност, мълчание, пепел. Шчооголев цапна водчица, мушна салфетка под яката и засърба, като приветливо и с опасение поглеждаше заварената си дъщеря. Тя бавно разбърка в борша белия удивителен знак на сметаната, но сетне сви рамене и отмести чинията. Мариана Николаевна, която я наблюдаваше мрачно, хвърли салфетката на масата и излезе от трапезарията.

— Хапни, Аида — каза Борис Иванович, източил мокри устни.

Без да отговаря, сякаш го нямаше — само трепнаха ноздрите на тесния ѝ нос, — тя се обърна на стола, леко и естествено изви дълга снага, извади от бюфета зад себе си пепелник, сложи го до чинията, тръсна пепелта. Мариана Николаевна с мрачно обиден израз върху пълното си, самодейно гримирано лице се върна от кухнята. Дъщеря ѝ опря ляв лакът о масата и като се облягаше леко на него, бавно се залови със супата.

— Какво ще кажете, Фьодор Константинович — подхвана Шчооголев, щом уталожи първия си глад, — май работата отива към развързка! Пълно скъсване с Англия, Хинчук изритан... Ако питате мен, работата е дебела. Нали си спомняте, съвсем наскоро отбелязах, че изстрелът на Коверда е първият сигнал! Война! Човек трябва да бъде много, много наивен, за да отрича неизбежността ѝ. Ето, преценете, на изток Япония не може да се примири...!

И Шчооголев се увлече в политически разсъждения.

Както на мнозина безплатни дърдорковци, му се струваше, че прочетените във вестниците съобщения на платените дърдорковци при него добиват строен вид, който, стига да го следва, всеки логичен и трезв ум (в дадения случай неговият) лесно ще обясни и предвиди многобройни световни събития. Названията на страните и имената на основните им представители при него се превръщаха в нещо като етикети на еднакви съдове — кой по-малко, кой повече пълен, чието съдържание прелива както си иска. Франция се страхувала от еди-какво си и затова никога нямало да допусне... Англия се *стремяла* към

еди-какво си. Този политически деец *жадувал* за сближаване, а онзи увеличил своя *престиж*. Някой нещо готвел и някой се борел за нещо. Накратко — създаваният от него свят изглеждаше някакво сборище от ограничени, лишени от чувство за хумор, безлични, абстрактни побойници и колкото повече ум, хитрост, предвидливост намираше във взаимните им действия, толкова по-глупав, по-пошъл и по-елементарен изглеждаше този свят. Направо ставаше страшно, когато се натъкнеш на друг такъв любител на политически прогнози. Имаше например един полковник — Касаткин, който понякога идваше на обед, и тогава Англия на Щоголев се сблъскваше не с друга някоя Щоголева страна, а с Англия на Касаткин, и тя също толкова несъществуваща, така че в известен смисъл международните войни се превръщаха в междуособни, макар воюващите страни да се намираха в различни измерения, които по никакъв начин не можеха да се докоснат. Сега, докато слушаше, Фьодор Константинович бе изумен от семейната прилика на назоваваните от Щоголев страни с различните части от тялото на самия Щоголев: например „Франция“ отговаряше на предупредително вдигнатите му вежди; някакви „лимитропи“ — на космите в ноздрите; някакъв „полски коридор“ преминаваше през хранопровода му; в „Данциг“ зъбите му изщракваха. А седеше Щоголев върху Русия.

Приказва през целия обед (гулаш, кисел) и както човъркаше с клечка зъбите си, отиде да дремне. Мариана Николаевна, преди да стори същото, се залови да измие съдовете. Дъщеря й, без изобщо да пророни дума, отново тръгна на работа.

Едва Фьодор Константинович успя да вдигне завивките от кушетката, пристигна негов ученик, дебел, блед младеж с рогови очила, със задължителна самописка в джобчето на гърдите. Докато учеше в берлинската гимназия, клетникът дотолкова се бе просмукал от местния бит, че и в английската реч правеше същите непобедими грешки, които би направил някой кеглоглав германец. Например нямаше сила, която да го откаже от употребата на минало несвършено време вместо свършеното, което придаваше на всяко негово случайно вчерашно действие някакво идиотско постоянство. Пак толкова упорито действуваше с английското „също“, както с германското „и така“; преодолявайки трънливото окончание в думата, означаваща „дрехи“, неизменно добавяше съскаща сричка в повече, също както

човек се подхлъзва след преодоляване на препятствие. При това говореше доста свободно и бе потърсил частен учител само защото искаше да получи най-високата оценка на матурата. Беше самодоволен, разсъдлив, тъп и невеж по германски, тоест отнасяше се скептично към всичко, каквото не знаеше. Понеже бе твърдо уверен, че смешната страна на нещата открай време е разработена там, където трябва — на последната страница в берлинския илюстриран седмичник, — никога не се смееше, само понякога снизходително хъмкаше. Единственото, което едва-едва все пак можеше да го поразвесели, бе историята за някоя остроумна парична операция. Цялата философия на живота за него се бе скъсила до най-елементарното положение: бедният е нещастен, богатият е щастлив. Това узаконено щастие закачливо се стъкмяваше под съпровода на първокласна танцова музика от различни предмети на техническия лукс. Винаги се мъчеше да довтаса няколко минути по-рано за урока и внимаваше да си тръгва също с толкова по-късно.

Забързан към следващото изтезание, Фьодор Константинович тръгна с него и докато вървяха заедно до ъгъла, младежът се опита да изкрънка безплатно още няколко английски израза, но Фьодор Константинович, студено развеселен, мина на руски. Разделиха се на кръстовището. Беше ветровито и раздърпано кръстовище, недораснало напълно до ранга на площад, макар че и тук имаше кирха, градинка, аптека на ъгъла, тоалетна сред туите, дори триъгълно островче с павилион, пред който трамвайните кондуктори нагъваха мляко. Множеството улици, които се пръскаха на всички страни, изскачаха от ъглите и обикаляха споменатите места за молитва и прохлада, превръщаха кръстовището в една от схематичните картинки, на които за назидание на автомобилистите са изобразени всичките градски стихии, всичките възможности за сблъскване. Отдясно се виждаха портите на трамвайното депо с три прекрасни брези, нежно очертали се върху циментовия фон, и ако някой разсеян ватман не спреше до павилиона на три метра от законната спирка (при което някоя жена с пакети суетливо напираше да слезе, а всички я удържаха), за да премести стрелата с острието на железния лост (уви, такава разсеяност не се срещаше почти никога), трамваят тържествено щеше да завие под стъкления свод, където ноцуваше и се ремонтиреше. Кирхата, въздигаща се тежко отляво, беше ниско обгърната от бръшлян; над

ивицата трева около нея се тъмнееха няколко храста рододендрон в лилави цветчета, а нощем там можеше да се види някакъв тайнствен човек с тайнствено фенерче, който търсеше земни червеи по чимовете — за птиците си? За риболов? През улицата срещу кирхата се зеленееше под блясъка на струя, валсираща на място с призрак на дъга в росните си прегръдки, продълговатата поляна на градинката с млади дръвчета отстриани (сред тях сребристи ели) и с алея като „П“, в чийто най-сенчест ъгъл имаше трап с пясък за децата, а ние докосваме този тлъст пясък само когато погребваме познати. Оттатък градинката се виждаше занемарено футболно игрище, тъкмо покрай него Фьодор Константинович се запъти за Курфюрстендам. Зеленината на липите, чернотата на асфалта, дебелиите гуми, подпрени до решетката на градинката пред магазина за автомобилни неща, рекламната млада жена, показваща с грейнала усмивка кубче маргарин, синята табела на гостилницата, сивите фасади на къщите, все по-овехтели е приближаването им към булеварда — всичко това за стотен път се мярна покрай него. Както винаги, на няколко крачки от Курфюрстендам видя как отпред, напреки на неговата улица профуча автобусът, който трябваше да вземе: спирката беше точно на ъгъла, но Фьодор Константинович не успя да дотича и трябваше да чака следващия. Над портала на киното от картон бе изрязано черно чудовище с извъртени навън ходила, с петно от мустачки върху бялата физиономия под бомбето и с бастунче с вита дръжка в протегнатата ръка. По плетените кресла на терасата в съседното кафене, еднакво излегнати и еднакво вдигнали пред себе си пръсти на колибка, бяха насядали компания делови мъже, които много си приличаха в смисъл на мутри и вратовръзки, но вероятно бяха с различна платежоспособност; а в същото време малка кола със силно ударен хълбок, с изпотрошени стъкла и с окървавена кърпичка на стъпалото бе спряла до тротоара и петима зяпачи още ѝ се дивяха. Всичко бе изпъстрено от слънце; на зелената пейка гърбом към улицата се приличаше хилав старец с боядисана брадичка и гети от пике, а насреща му през тротоара възрастна червенобуза просякиня с отрязани до таза крака, подпряна като бюст долу до стената, продаваше парадоксални връзки за обувки. Между къщите се провиждаше незастроено място, там нещо скромно и тайнствено цъфтеше, а задните, непроницаеми, въглищночерни стени на някакви други

извърнали се здания в дъното бяха покрити със странни, привлекателни и сякаш независещи от нищо белезникави разлети петна, напомнящи по нещо било каналите на Марс, било нещо далечно и полузабравено като случаен израз от чута някога приказка или като стари декори за незнайни драми.

От извитата стълбичка на приближилия автобус слязоха чифт очарователни копринени крака: знаем, че изразът е изхабен от усилията на хилядите пищеци мъже, но все пак тези крака слязоха — и излъгаха: лицето беше гнусно. Фьодор Константинович се качи, кондукторът, забавил се горе, тупна оттам по ламарината, като даде знак на шофьора да тръгва. По борда, по рекламата на паста за зъби зашумоляха меките краища на кленови клонки — и би било приятно човек да гледа отгоре плъзгащата се, облагородена от перспективата улица, ако не беше всякогашната хладна мисъл: ето го, той, особенният, редкият, още неописан и неназован вариант на човек, се занимава Бог знае с какво, търчи от урок на урок, прахосва младините си за скучна и празна работа, като лошо преподава чужди езици — когато си има свой език, от който може да направи какво ли не, и мушица, и мамут, и хиляди различни облаци. Виж, да беше преподавал най-тайнственото, най-изисканото, което той единствен от десет хиляди, от сто хиляди, вероятно дори от милион души можеше да преподава: например многопланово мислене — гледаш човека и го виждаш толкова кристално ясно, сякаш ти самият току-що си го издухал от стъкло, а в същото време, без да нарушаваш яснотата, забелязваш странична дреболия: колко прилича сянката от телефонната слушалка на огромна, леко смачкана мравка и (всичко това едновременно) ето че се извива и трета мисъл — спомен за някоя слънчева вечер на руска малка гара, тоест за нещо, нямащо никаква разумна връзка с разговора, който водиш, обикаляйки отвън всяка своя дума, а отвътре — всяка дума на събеседника. Или: пронизваща жалост — към консервна кутия на пущинака, към стъпкана в калта цигарена картинка от серията „народни носии“, към случайната окаяна дума, повтаряна от добър, слаб, обичащ човек, нахокан без нужда, към целия житейски боклук, който чрез мигновена алхимична обработка, чрез кралския опит се превръща в нещо скъпоценно и вечно. Или още: постоянното чувство, че тукашните ни дни са само джобни пари, грошове, дрънкащи в тъмнината, а че някъде е капиталът, от който приживе трябва да умеем

да получаваме лихви във вид на сънища, на щастливи сълзи, на далечни планини. На всичко това и на още много неща (като се почне от съвсем рядкото и мъчително тъй наречено чувство за звездното небе, спомената май само в един научен труд, „Пътешествията на Духа“ от Паркър, и се свърши с професионалните тънкости в сферата на художествената литература) би могъл да учи, добре да учи желаещите, но желаещи нямаше и не можеше да има, жалко, щеше да взема по сто марки на час, както вземат някои преподаватели по музика. И в същото време намираше за забавно да опровергава себе си: празни работи, сенки от празни работи, високомерни блянове. Просто аз съм беден млад русин, разпродаващ излишъците от господарското си образование, пописващ стихове през свободното време, това е всичкото ми малко безсмъртие. Но нямаше кого да учи дори на това преливане на многостранната мисъл, на мисловната игра.

Пътува — и допътува — до една млада във всяко отношение жена, много красива въпреки луничките, винаги в черна рокля, с открита шия и с устни като печат от червен восък върху писмо, в което не пише нищо. Тя все гледаше Фьодор Константинович със замислено любопитство и не само не се интересуваше от чудесния роман на Стивънсън, който той четеше с нея вече от три месеца (а преди това със същото темпо четяха Киплинг), но и не разбираше като хората нито едно изречение, а само записваше думи, както записваме адреса на човек, у когото знаем, че никога няма да отидем. Дори сега — поточно именно сега, и с по-голямо вълнение отпреди Фьодор Константинович, влюбен в друга, несравнима с никоя по чар и ум, си казваше какво ли би се случило, ако сложеше длан върху ей тази леко потреперваща, малка ръка с остри нокти, отпусната тъй канещо близо — и понеже знаеше какво би се случило, сърцето му внезапно започваше ускорено да бие и устните му веднага пресъхваха; но начаса неволно го отрезвяваха някоя нейна интонация, смях, дъхът на този определен парфюм, какъвто, кой знае защо, употребяваха тъкмо жените, които го харесваха, макар че му бе непоносим именно този замайващ, сладникаво тъмен аромат. Тази жена бе нищожество, лукава, с вяла душа; но и днес, когато урокът приключи и той излезе навън, го обзе неясна досада: представи си доста по-ясно, отколкото одева у нея, колко ли податливо и весело би намерило отговор на всичко малкото й стегнато тяло и болезнено живо видя във въображаемо огледало ръката

си върху гърба ѝ и нея, превита назад, гладката ѝ рижава глава, сетне огледалото многозначително опустя и той изпита най-пошлото нещо на света: бодването от пропуснатата възможност.

Не, не беше така — нищо не беше пропуснал. Единственият чар на тези неосъществими прегръдки бе в лесната им представимост. През последните десет години самотна сдържана младост, живеейки на скала, върху която винаги имаше малко сняг и откъдето бе далеч да слиза до биреното градче долу под планината, той свикна с мисълта, че между лъжата на походната любов и сладкия ѝ зов се шири празнота, жизнена пропаст, липса на всякакви реални действия от негова страна, така че понякога, загледаше ли се по минувачка, изживяваше и потресаващата възможност за щастие, и отвращението от неизбежното му несъвършенство — влагаше в единствения миг образа на роман, но съкращаваше триптиха му в средната част. Затова знаеше, че и в дадения случай четенето на Стивънсън никога не ще бъде прекъснато от Дантева пауза, знаеше, че ако се случи такова прекъсване, не би изпитал нищо освен убийствен студ, че изискванията на въображението са неизпълними и че на тъпия поглед, прощаван на очарователните влажни очи, неизбежно отговаря скрит засега недостатък — тъп израз на гърдите, който не може да се прости. А понякога завиждаше на простицкия любовен бит на другите мъже и задето сигурно си подсвиркват, докато се събуват.

След като прекоси площад Витенберг, където като на цветен филм трептяха от вятъра розите около античното стълбище, той се запъти за руската книжарница: имаше процеп от празно време между часовете. Както винаги, щом попаднеш на тази улица (започваща под покровителството на огромния универсален магазин, който продаваше всичките форми на местната безвкусица, и завършваща след няколко пресечки в бюргерска тишина, с тополова сянка на асфалта, изрисуван от детски тебешири), срещна възрастния, болезнено озлобен петербургски литератор, който и лете ходеше с палто, за да скрие сиромашията на облеклото си, ужасно кльоцав, с опулени кафяви очи, с бръчки на отвращение около маймунската уста и с един дълъг извит косъм от едра черна пори в широкия нос — подробност, която привличаше вниманието на Фьодор Константинович повече от разговора с този умен интригант, който при среща веднага подхващаше нещо като притча, абстрактен и дълъг анекдот от миналото, оказващ се

само предговор към забавна клюка за общ познат. Щом се отърва от него, Фьодор Константинович зърна двамина други литератори: добродушно мрачен московчанин, по осанка и облик наподобяващ донякъде Наполеон от островния период, и поет сатирик от „Газета“, хилав, добродушно остроумен човек с тих дрезгав гласец. Неизменно срещаше двамината, както и предходния, в този квартал, използван от тях за бавни разходки, богати на срещи, така че сякаш тук, на тази германска улица, се рееше призракът на руски булевард, или дори обратното: улица в Русия, неколцина разнообразяващи се жители и бледи сенки на безбройни другородци, мяркащи се между тях като обичайно и почти незабележимо видение. Поговориха за току-що срещнатия писател и Фьодор Константинович отплава нататък. След няколко крачки забеляза Кончеев, който на бавен ход четеше нещо в парижкото издание на „Газета“ с удивителна, ангелоподобна усмивка, изписана върху кръглото лице. От руския гастронот излезе инженер Керн; той с опасение мушна някакъв пакет в чантата, притисната към гърдите, а на пресечката (като сборище от хора насън или както в последната глава на „Дим“) се мярна Мариана Николаевна Шчоуголева с друга дама, мустаката и много дебела, май беше Абрамова. Веднага след това и Александър Яковлевич пресече улицата — не, грешка, господинът дори не приличаше особено на него.

Фьодор Константинович стигна до книжарницата. На витрината сред зигзазите, зъбците и цифрите на съветските корици (беше времето, когато там на мода бяха заглавията „Трета любов“, „Шесто чувство“, „Седемнайсета точка“) се виждаха няколко нови емигрантски книги: поредният мастит роман на генерал Качурин „Червената княгиня“, „Съобщение“ на Кончеев, белите чисти томчета на двамина знаменити белетристи, „Четец декламатор“, издаден в Рига, миниатюрната колкото длан книжка със стихотворения на млада поетеса, наръчникът „Какво трябва да знае шофьорът“ и последният труд на доктор Утин „Основи на щастливия брак“. Имаше и няколко стари петербургски гравюри — едната огледално обърната, с рострална колона, изместена спрямо съседните здания.

В книжарницата завари случайна госпожица, която в неудобна поза четеше в ъгъла „Тунел“ на Келерман на руски — собственика го нямаше, бил отишъл на зъболекар. Фьодор Константинович се приближи до масичката, където бяха наредени емигрантските

периодични издания. Разгърна литературния брой на парижката „Газета“ и с хладината на внезапното вълнение видя голяма статия на Христофор Мортус, посветена на „Съобщение“. „Ами ако го хули?“ — с безумна надежда успя да помисли той, вече впрочем доловил в ушите си вместо мелодията на хулата препускащия тътен на оглушителни похвали. Зачете жадно.

„Не помня кой — май Розанов, казва някъде“ — започваше крадешком Мортус; и като посочваше в началото този недостоверен цитат, сетне някаква мисъл, изказана от някого в парижко кафене след нечия лекция, се заемаше да стяга тези изкуствени кръгове около „Съобщение“ на Кончеев, при което така и не докосна центъра докрай, а само нарядко насочваше откъм вътрешния кръг месмеричен жест — и отново се завърташе. Получаваше се нещо като черните спирали върху картонени кръгове, които в безумния си стремеж да се превърнат в мишена се въртят безкрайно във витрините на берлинските сладоледаджии.

Това беше отровно пренебрежителен „разгром“ без нито една забележка по същество, без нито един пример — и не толкова думите, колкото целият метод на критика превръщаше книгата в жалък и съмнителен призрак, а нали Мортус всъщност няма как да не я е прочел с наслада, обаче избягваше цитатите, за да не си навреди от несъответствието между това, което пишеше, и това, за което пишеше; целият материал наподобяваше сеанс с викане на дух, който предварително биваше обявяван ако не за шарлатанство, най-малкото за измама на сетивата. „Тези стихотворения — завършваше Мортус — пораждат у читателя някакво неопределено и неопределимо отблъскване. Вероятно те ще се сторят очарователни за приятелите на таланта на Кончеев. Да не спорим — може и да е така. Но в нашето трудно, отговорно по нов начин време, когато самият въздух е изпълнен с тънка морална тревога, чието долавяне е непогрешим признак за «истинността» на съвременния поет, абстрактно-напевните творби за полусънни видения не могат да привлекат никого. И наистина от тях преминаваш с радостно облекчение към който и да било човешки документ, към това, което можеш «да измъкнеш» от някой съветски писател, макар и не даровит, към простичката и горестна изповед, към личното писмо, продиктувано от отчаяние и вълнение.“

Отначало Фьодор Константинович изпита остро, почти физическо удоволствие от тази статия, но то веднага се пръсна, бе заменено от странно усещане, сякаш той участвуваше в нещо лукаво и лошо. Спомни си одевешната усмивка на Кончеев — над тези редове, разбира се — и си помисли, че тази усмивка би могла да се отнася и до него, до Годунов-Чердинцев, сключил завистлив съюз с критика. Веднага си спомни, че и самият Кончеев в критическите си прегледи неведнъж — високомерно и всъщност не по-малко недобросъвестно — се е заяждал с Мортус (който впрочем в личния си живот беше жена на средна възраст, майка на семейство, на младини публикувала в „Аполон“ чудесни стихотворения, а сега живееща скромно на две крачки от гроба на Башкирцева^[8] и страдаща от неизлечима очна болест, а това придаваше някаква трагична ценност на всеки ред от Мортус). И когато Фьодор Константинович усети безкрайно ласкателната враждебност на тази статия, го доядя, че никой не пише така за него.

Прегледа и седмичното илюстрирано списание, излизащо във Варшава, където намери рецензия на същата тема, но от съвсем друго качество. Това бе критика-буф. Тамошният Валентин Линьов, от книжка в книжка безформено, безгрижно и не твърде грамотно изливащ литературните си впечатления, се бе прочул с това, че не само не можеше да се ориентира в отчитаната книга, но явно и никога не я дочиташе докрай. Бойко твореше покрай автора, увлечен от своя преразка, измъкваше отделни фрази за потвърждаване на неправилните си заключения, почти неразбрал началните страници, а в следващите енергично запрашил по лъжлива следа и стигаше до предпоследната глава в блаженото състояние на пътник, който още не знае (а в неговия случай никога и няма да узнае), че се е метнал на съвсем друг влак. Неизменно се случваше, след като е прелистил слепешката дълъг роман или късичка повест (размерът нямаше значение), да натрапи свой край на книгата — обикновено точно противоположен на авторския замисъл. С други думи, ако например Гогол му беше съвременник и Линьов бе писал за него, щеше да си остане завинаги с невинното убеждение, че Хлестаков наистина е ревизор. Когато, както сега, пишеше за стихотворения, простодушното прилагаше похвата на тъй наречените *междуцитатни мостчета*. Анализът му на книгата на Кончеев се свеждаше до това, че вместо

автора отговаряше на някаква подразбирана лексиконна анкета (Вашето любимо цвете? Любимият ви герой? Кое качество цените най-много?). „Поетът — пишеше Линьов за Кончеев — обича (следваше върволица от цитати, изопачени от насилственото им съчетаване и от винителните падежи). Плаши го (отново отломки от стихотворения). Намира утеха във (същата игра); но, от друга страна (три четвърти от стихотворение, превърнати от кавичките в плоска декларация); понякога му се струва, че“ — и тук Линьов, без да иска, бе изчоплил нещо долу-горе цялостно:

*Гроздето зрееше, синееха статуи в алеите,
небесата опираха в снежните плещи на родината —*

и това прозвучаваше тъй, както гласът на цигулка би заглушил внезапно дрънканиците на патриархален кретен.

На другата масичка наблизко бяха наредени съветските издания и човек можеше да се наведе над въртопа от московски вестници, над адската скука и дори да се опита да разчете съкращенията, мъчителната теснотия от нарицателни инициали, прекарвани през цяла Русия на заколение — страшната им връзка напомняше езика на товарните вагони (тряскането на буферите, звука, гърбатия смазочник с фенера, пронизващата тъга на затъntenите гари, треперенето на руските релси, влаковете за безкрайно далечни разстояния). Между „Звезда“ и „Красный огонёк“ (треперещ сред железопътния пушек) бе оставен брой на шахматното списание „8 X 8“; Фьодор Константинович го прелисти, зарадван от човешкия език на задачните диаграми, и забеляза кратка статия със снимката на редкобрад старец, надничач изпод вежди през очилата — статийката бе озаглавена „Чернишевски и шахът“. Помисли си, че това може да позабавлява Александър Яковлевич, и отчасти по тази причина, отчасти понеже обичаше задачите, купи списанието; госпожицата се откъсна от Келерман и „не съумя да каже“ колко струва, но тъй като знаеше, че Фьодор Константинович и без това дължи пари на книжарницата, безразлично го пусна. Тръгна си с приятното чувство, че въкъщи ще има забавление. Той не само се ориентираше чудесно в задачите, но бе и в най-висока степен надарен със способността да ги съставя, ето защо

намираше в това почивка от литературния труд, а също и тайнствени уроци. Тези упражнения не оставаха без полза за него като литератор.

Съставителят на шахматни задачи не е длъжен непременно да играе добре. Фьодор Константинович играеше доста посредствено и без желание. Изморяваше го и го вбесяваше дисхармонията между неиздръжливостта на шахматната му мисъл в процеса на борбата и онзи възклицателен блясък, към който тя бе устремена. Изготвянето на задачи се различаваше за него от играта приблизително както изисканият сонет се различава от публицистичната полемика. Започваше се с това, че далеч от дъската (както в другата област — далеч от хартията) и при хоризонтално положение на тялото върху дивана (тоест когато тялото се превръща в далечна синя линия, в хоризонт на самото себе си) внезапно от вътрешен подтик, неразличим от поетичното вдъхновение, му се явяваше чудноват начин за осъществяването на една или друга сложна задачна идея (например на съюз между двете теми, индийската и бристоулската — или на съвсем нова идея). Известно време със затворени очи се наслаждаваше на абстрактната чистота само в прозрението за осъществения замисъл; сетне устремно разтваряше сахтиянената дъска и сандъчето с възтежки фигури, нареждаше ги в чернова, в движение и веднага ставаше ясно, че идеята, толкова чисто осъществена в мозъка му, тук, на дъската, иска — за очистването си от дебелията резбована черупка — невероятни усилия, крайно напрежение на мисълта, безкрайни опити и труд, и грижи, а най-важното — онази последователна находчивост, от която се състои истината в шахматен смисъл. Преценяваше вариантите, като и така, и иначе изключваше тромавостта в градежа, петната и слепотата на спомагателните пешки, бореше се против страничните решения и постигаше крайна точност в израза, крайна икономия на хармоничните сили. Ако не беше сигурен (както биваше сигурен и при литературното творчество), че въплъщението на замисъла вече съществува в някакъв друг свят, от който го премества в този, сложната и продължителна работа върху дъската щеше да е непоносимо бреме за разума, допускащ освен възможността за въплъщаването и тази да не се въплъти. Полека-лека фигурите и квадратите оживяваха и си разменяха впечатления. Грубото могъщество на топа се превръщаше в изискана сила, възпирана и насочвана от система бляскави лостове; пешките поумняваха; конете напредваха с испанска стъпка. Всичко бе

осмислено и същевременно всичко бе скрито. Всеки творец е заговорник; всички фигури на дъската, разигравайки мисълта му, стояха като конспиратори и магьосници. Тайната им ослепително се разкриваше едва в последния миг.

Още два-три очистващи щриха, още една проверка — и задачата бе готова. Ключът ѝ, първият ход на белите, бе замаскиран от мнимата си нелепост — но именно чрез разстоянието между нея и ослепителното избухване на смисъла се измерваше едно от основните художествени качества на задачата, а в това как едната фигура като намазана с масло гладко минаваше зад другата, плъзвайки се през цялото поле и намъквайки се под мишницата ѝ, се съдържаше почти плътско удоволствие, гъделичкащо чувство за стройност. Върху дъската звездно блещукаше възхитително произведение на изкуството: планетариум на мисълта. Всичко веселеше шахматните очи: остроумните заплахи и защиты, грацията на взаимното движение, чистотата на матовете (еди-колко си куршума за еди-колко си сърца); всяка фигура изглеждаше специално изработена за своя квадрат; но може би най-очарователна бе тънката тъкан на лъжата, изобилието от измамни ходове (в чието опровергаване се съдържаше и отделна допълнителна красота), от фалшиви пътища, грижливо заложи за читателя.

Третият урок през този петък беше у Василиев. Редакторът на берлинската „Газета“, след като бе уредил връзка с недотам популярно английско списание, всяка седмица публикуваше в него статия за положението в Съветска Русия. Понеже знаеше донякъде езика, той пишеше статията на чернова, оставяше пропуски, включваше в нея руски фрази и от Фьодор Константинович искаше буквално да преведе своите уводно-статийни фразички: не съдят победителя, фокус-бокус, как я докара дотам, това е лъв, а не куче (Крилов), нещастieto не идва само, и вълците сити, и агнетата цели, лошо става, когато обущарят меси хляб, всяка жаба да си знае гъола, сиромашът е жив дявол, гарван гарвану око не вади, опичаме си акъла, брат брата не храни, но тежко му, който го няма, атовете се ритат — магаретата патят, работата няма да избяга, загубиш ли главата, за какво ти е косата, нужна е реформа, а не реформи. И много често се срещаше изразът „направи впечатление на избухнала бомба“. Задачата на Фьодор Константинович беше по черновата да продиктува на Василиев статията вече поправена и готова

за печатане на машина — на Георгий Иванович това изглеждаше твърде практично, а всъщност диктуването чудовищно се проточваше заради мъчителните паузи. Но странно — вероятно методът за употреба на поуката от басните съгъстено предаваше нюанс на „moralités“^[9], присъщ на всичките съзнателни изяви на съветската власт: когато препрочиташе готовата статия, струвала му се дивотия по време на диктуването, Фьодор Константинович долавяше през недодялания превод и през вестникарските авторски ефекти движението на стройна и силна мисъл, неизменно проправяща си път към целта — и спокойно даваща мат в ъгъла.

Когато сетне го изпращаше до вратата, Георгий Иванович внезапно страшно свъси мустакоподобните си вежди и бързо изрече:

— Какво, прочетохте ли как са зашлевили Кончеев, представям си как му е подействало, какъв удар, каква несполука.

— Хич не му пука, зная — отвърна Фьодор Константинович и върху лицето на Василиев се изписа мигновено разочарование.

— Ами, дава си кураж — находчиво възрази той и отново се развесели. — Всъщност сигурно е смазан.

— Едва ли — каза Фьодор Константинович.

— Във всеки случай искрено ми е мъчно заради него — завърши Василиев с такъв израз, като че никога не би желал да се раздели с огорчението си.

Малко уморен, ала зарадван, че трудовият му ден е приключил, Фьодор Константинович взе трамвая и разтвори тънкото списание (отново се мярна сведеното лице на Н. Г. Чернишевски — за него знаеше само, че бил „спринцовка със сярна киселина“, както се изразява някъде май Розанов, и автор на „Какво да се прави?“, произведение, бъркано впрочем с това на друг социален писател — „Кой е виновен?“). Задълбочи се в задачите и скоро се убеди, че ако сред тях не бяха двата гениални етюда на стар майстор и няколко интересни заемки от чуждестранни издания, не би си струвало да купува списанието. Добросъвестните ученически упражнения на младите съветски съставители бяха не толкова „задачи“, колкото „занимания“: в тях тромаво се тълкуваше една или друга механична тема (някое „свързване“ или „развързване“) без всякаква поезия; това бяха шахматни занаятчийски майстории и подтикващите се взаимно фигури вършеха недодяланата си работа пролетарски сериозно,

примирявайки се със странични решения в недъгави варианти и с грамада от милиционерски пешки.

Пропусна спирката, но все пак успя да изскочи край градинката и веднага се обърна на токове също като човек, рязко скочил от трамвая, сетне пое покрай черквата към Агамемнонщрасе. Клонеше към вечер, небето беше безоблачно, неподвижното и тихо блеснало слънце придаваше някаква кротка, лирична празничност на всеки предмет. Велосипедът, подпрян на жълто осветената стена, бе застанал малко изгърбено като логой^[10] в тройка, но още по-съвършена от него бе призрачната му сянка върху стената. Възрастен шишжав господин бързаше за тенис, като въртеше задник в градския си панталон, облечен в риза с папагалска шарка, с три сиви топки в мрежичка, а до него крачеше пъргаво на гумените си подметки германска девойка спортна кройка с оранжево лице и златиста коса. Зад ярко боядисаните помпи на бензинопоя пееше радио, а над покрива на павилиона му върху небесната синева се открояваха изправени жълти букви — името на автомобилната фирма, — при което върху втората буква, върху „А“-то (жалко, че не на първата, на „Д“ — щеше да изглежда като винетка), беше кацнал жив кос, черен, с жълт (за икономия) клон, и пееше по-силно от радиото. Къщата, в която живееше Фьодор Константинович, беше на ъгъла и се издаваше напред като огромен червен кораб, понесъл на носа стъклено-сложно кулоподобно съоръжение, сякаш скучният мастит архитект внезапно се е побъркал и е извършил скок в небето. По всичките балкончета, които многоетажно я опасваха, нещо се зеленееше и цъфтеше, само балконът на Шчоголев бе немарливо празен със сиротна саксия в края и с някакъв проветряван обесник в проядени от молци кожи.

Още в самото начало на пребиваването си в тази квартира Фьодор Константинович си бе издействувал правото да получава вечерята в стаята, предполагайки, че тогава ще му е нужно пълно спокойствие. На масата сред книгите сега го очакваха два сиви сандвича с гланцова мозайка от саламчета, чаша изстинал, натежал чай и чиния розов кисел (от обедния). Докато дъвчеше и посръбваше, отново разтвори „8 X 8“ (пак го изгледа изпод вежди бодливият Н. Г Ч.) и тихо се занаслаждава на етюда, в който малобройните фигури на белите сякаш висяха над пропаст, но пък постигаха своето. Сетне се намери очарователен триходов етюд на американски майстор, чиято

красота се състоеше не само в остроумно скритата матова комбинация, а и в това, че при съблазнителната, но погрешна атака на белите, черните чрез увличане и затваряне на своите фигури тъкмо успяваха да постигнат херметичен пат. За сметка на това в едно от съветските произведения (П. Митрофанов, Твер) се намери чудесен пример как човек може да изпорти работата: черните имаха девет пешки — явно бяха добавили деветата в последния момент, за да запълнят непредвиден пропуск, също както някой писател би заменил на коректура „непременно ще му кажат“ с по-доброто според него „без съмнение ще му кажат“, без да забележи, че веднага след това идва: „за нейната съмнителна репутация“.

Внезапно му докривя — как така в Русия всичко стана толкова жалко, грапаво, сиво, как е могла толкова да изкука и да затъпее? Да не би в стария стремеж „към светлината“ да се е криел фатален недъг, който при естественото движение към целта беше ставал все по-явен, докато накрая се бе изяснило, че тази „светлина“ идва от прозореца на затворническия надзирател и нищо повече? Кога започна тази странна зависимост между изострената жажда и размътването на извора? През 40-те години? През 60-те? И „какво да се прави“ сега? Дали веднъж завинаги да не се откаже от всякаква мъка по родината, от всякаква родина освен от онази, която е с него, в него, лепнала се е като сребрист пясък върху кожата на подметките, живее в очите, в кръвта, придава дълбочина и далечина на задния план на всяка жизнена надежда? Все някога, щом вдигна глава от писането, ще погледна през прозореца и ще видя руска есен.

Едни познати, заминали да прекарат лятото в Дания, наскоро бяха оставили радиоапарата си на Борис Иванович. Чуваше се как му върти копчето, отстранявайки пискуните, скърцачите, местейки призрачни мебели. И това е развлечение.

Междувременно в стаята притъмня: над почернелите очертания на къщите отгатык двора, чиито прозорци вече светеха, небето се разстилаше с ултрамаринов тон, сред черните телове между черните комини блестеше звезда, която — като всяка звезда — можеше истински да види само ако превключеше зрението си така, че всичко останало да се окаже извън фокуса. Подпря буза с юмрук и остана да седи така до масата, загледан през прозореца. В далечината някакъв голям часовник, чието местоположение все си обещавахе да определи,

но винаги забравяше, нали при това под пласта дневни звуци не го и чуваше, бавно удари девет. Беше време да тръгва за среща със Зина.

Обикновено се срещаха оттатък железопътната падинка, на тиха улица близо до Грюнвалд, където масивите от къщи (тъмни кръстословици, в които жълтата светлина още не е решила всичко) се прекъсваха от пуцинаци, от огради, от въглищни складове („теми и ноти тъмноти“ — стих от Кончеев), където между другото имаше чудесен стобор, направен явно от някога разглобена другаде (може би не в този град) ограда, служила преди това на пътуващ цирк, но дъските сега бяха разположени в безсмислен ред, сякаш ги е ковал слепец, така че изрисуваните върху тях циркови животни, разбъркали се при пътуването, се бяха разпаднали на съставните си части — тук крак от зебра, там гръб на тигър, а нечие туловище е сложено до чужда вирната нагоре лапа: обещанието за живот през бъдния век бе изпълнено спрямо стобора, но разединяването на земните образи унищожаваше земната ценност на безсмъртието; нощем впрочем почти нищо не личеше, а преувеличените сенки от листа (наблизо имаше улична лампа) падаха върху стобора напълно осмислено, по ред — това бе известна компенсация, още повече, че те нямаше как да бъдат прехвърлени другаде заедно с дъските, а шарката да бъде разединена и объркана: можеха да бъдат пренесени само заедно със стобора, заедно с цялата нощ.

Очакване на нейното идване. Тя все закъсняваше — и винаги идваше по друг път, различен от неговия. Ето че дори Берлин може да бъде тайнствен. Под липовия цвят примигва лампа. Тъмно, ароматно, тихо. Пробягва сянката на минувача, както самур пробягва над пън. И като праскова небето в здрача се стопява: Венеция е сън, а улицата към Китай се влачи, над Волга пък оназ звезда виси. О, закълни се, че не ще затвориш душата си в тъмнична хладина и че ръце протегнала със порив, не ще извикаш никога: стена.

Тя неизменно, внезапно за очите, се появяваше подобно сянка, от сродната стихия отделена. Най-първо ѝ просветваха нозете, тъй ситно стъпващи, че сякаш ходи по тъничко въже. Бе в къса рокля с нощен цвят — цвета на сънни сенки, фенери улични, блестящи тротоари: ръцете ѝ по-светли от лицето. Посветено на Георгий Чулков^[11]. Фьодор Константинович я целуваше по меките устни, сетне тя за миг отпускате глава върху ключицата му и след като бързо се освободеше,

тръгваше до него отначало е такава тъга върху лицето, сякаш през двайсетте часа на раздяла им се е случило някакво небивало нещастие, но полека-лека се съвземаше и ето че се усмихваше — така, както никога не се усмихваше през деня. Какво го възхищаваше най-много в нея? Пълното ѝ разбиране, абсолютният слух спрямо всичко, каквото обичаше той самият. В разговорите с нея можеше да се минава без всякакви мостчета и преди още той да е забелязал някоя забавна черта на нощта, тя вече му я посочваше. И не само Зина бе остроумно и изящно създадена по мярка за него от много постаралата се съдба, но и двамата, образувайки обща сянка, бяха създадени според мярката на нещо не съвсем ясно, ала дивно и доброжелателно, което винаги ги обгръщаше.

Когато се бе настанил у Щоголеви и я видя за пръв път, имаше чувството, че отдавна знае много неща за нея, че дори името ѝ му е отдавна известно, както и някои очертания на живота ѝ, но преди разговора с нея не можеше да си изясни откъде и как знае това. Отначало я виждаше само по време на ядене и предпазливо я наблюдаваше, като изучаваше всяко нейно движение. Тя почти не говореше с него, макар че по някои признаци — не толкова по зениците, колкото по оттънка на очите, сякаш насочен към него — разбираше, че тя забелязва всеки негов поглед, движейки се, сякаш непрестанно ограничавана от най-леките покрови на същото впечатление, което бе направила нему; и понеже му се струваше напълно невъзможно каквото и да било негово участие в душата и живота ѝ, изпитваше страдание, когато издебнеше у нея нещо особено чаровно, и доволно облекчение, когато у нея се мернеше някакъв недостатък в красотата ѝ. Бледата коса, преминаваща светло и незабелязано в слънчев въздух около главата, синята жилка на слепоочието, друга — на дългата и нежна шия, тънката китка, острият лакът, тесните хълбоци, слабите рамене и своеобразният наклон на стройната снага, сякаш подът, по който се устремяваше като на кънки, винаги малко полегато се спуска към пристана на стола или масата, където беше необходимият ѝ предмет — той възприемаше всичко това мъчително ясно и после през целия ден безкрайно го повтаряше в паметта си, откликваше все по-лениво, бледо и отривисто, губеше жизненост и достигаше поради машиналните повторения на разпадащия се образ до някаква начупено топяща се схема, в която

вече нямаше почти нищо от началния живот; но щом я зърнеше отново, цялата тази подсъзнателна работа за премахване на образа ѝ, от чиято власт се страхуваше все повече, оставаше напразна и отново пламваше хубостта — нейната близост, страшната достъпност на погледа, възстановената връзка между всичките подробности. Ако през онези дни би се наложило да отговаря пред някакъв отвъдсетивен съд (помните ли как Гъоте казвал, сочейки с бастун звездното небе: „Ето я моята съвест!“), едва ли би се решил да изрече, че я обича — защото отдавна се досещаше, че не е способен на никого и на нищо да отдаде напълно душата си: неговият оборотен капитал беше прекалено потребен за личните му работи; но пък докато я гледаше, веднага се покатерваше (за да се търколи след минута отново долу) до такива висоти от нежност, страст и жалост, които любовта достига рядко. И посред нощ, особено след продължителна работа на мисълта, до половината излязъл от съня като че не откъм страната, където е разсъдъкът, а през задния вход на бълнуването, с безумно, провлечено упоение чувстваше присъствието ѝ в стаята върху припряно и немарливо приготвеното от бутафор походно легло, на две крачки от него, но докато лелееше вълнението си, докато се наслаждаваше на изкушението, на краткото разстояние, на райската възможност, в която впрочем нямаше нищо плътско (а имаше някаква блажена замяна на плътското, изразена в термините на полусъня), обратно го примамваше забравата, в която той отстъпваше безнадеждно с мисълта, че все още държи плячката. Истински обаче тя никога не му се присънваше, задоволяваше се да му праща някакви свои представителки и дружки, които никак не приличаха на нея, а пораждаха у него усещане, което го правеше глупав, и свидетел бе синкавото разсъмване.

После, напълно буден, вече сред звуците на утрото, веднага се озоваваше сред най-голямата навалица на щастието, всмукващо сърцето му, и му бе сладко да живее, и сред мъглата мъждукаше възхитително събитие, което всеки миг щеше да се случи. Но щом си представеше Зина, виждаше само бледа скица, в която гласът ѝ оттатък стената не можеше да запали живот. След час-два я срещаше на трапезата и всичко се възстановяваше, той отново разбираше, че ако я нямаше, не би съществувала и онази утринна щастлива мъгла.

Една вечер, десетина дни след запознанството им, тя внезапно почука на вратата му и с надменно решителна крачка, с почти

презрителен израз върху лицето влезе, хванала в ръка малка книга, скрита в розова амбалажна хартия.

— Искам да ви помоля — рече припряно и сухо — да ми надпишете книгата.

Фьодор Константинович пое томчето — и позна в него приятно опърпаното, приятно омекналото от двегодишно използване (това бе нещо съвсем ново за него) сборниче със стихотворения. Съвсем бавно заотваря капачката на мастилницата — макар че понякога, когато му се пишеше, капачката изхвърчаше като тапа на шампанско; Зина обаче, като зърна как пръстите му чоплят капачката, припряно добави:

— Само презимето, моля, само презимето.

Той се подписа, понечи да сложи и датата, но кой знае защо, си помисли, че в това тя може да съзре нещо вулгарно многозначително.

— Добре, благодаря — каза тя и като духаше страницата, излезе.

Ден по-късно беше неделя, към четири внезапно стана ясно, че е сама в апартамента: той четеше в стаята си, тя седеше в трапезарията и от време на време извършваше кратки експедиции до стаята си през антрето, при това си подсвиркваше и в лекия ѝ тропот се криеше топографска тайна — нали в нейната стая се влизаше направо от трапезарията. Но ние четем и ще четем. „По-дълго, по-дълго, колкото може по-дълго ще остана в чуждата земя. И макар че мислите ми, името, трудовете ми ще принадлежат на Русия, самият аз, тленното ми същество, ще съм отдалечен от нея“ (а в същото време през разходките си в Швейцария пишещият така трепе по пътеката пробягващите гущерчета — „дяволската нечиста сила“ — с гнусливостта на хохол и със злобата на бесен фанатик). Невъобразимото завръщане! Строят ли? Все едно какъв. При монархията — знамена и барабан, при републиката — знамена и избори... Отново минава. Не, не му се четеше — пречеше вълнението, пречеше чувството, че друг на негово място да е излязъл вече при нея с непринудени, сръчни думи; когато обаче си представеше как самият изплава и се помъква към трапезарията, как няма да знае какво да каже, веднага му се приискваше тя час по-скоро да излезе или Шчооголеви да се върнат. И в същия миг, когато реши вече да не се ослушва и изцяло да се заеме с Гогол, Фьодор Константинович стана и бързо влезе в трапезарията.

Тя седеше до вратата на балкона и полуотворила блестящи устни, се прицелваше в иглата. През отворената врата се виждаше малкият

безплоден балкон, чуваше се ламариненото прозвънване и приплясване на подскачащите капки — валеше едър, топъл априлски дъжд.

— Извинете, не знаех, че сте тук — каза криводушно Фьодор Константинович. — Само исках за моята книжка: не е това, стихотворенията са слаби, тоест не е лошо всичкото, но, общо взето. Това, което съм публикувал през тези две години в „Газета“, е значително по-добро.

— Много ми хареса онова, дето го четохте веднъж на една литературна вечер — рече тя. — За лястовичката, която изпискала.

— Как, там ли сте били? Да. Но имам още по-хубави, уверявам ви.

Тя внезапно скочи от стола, хвърли това, което кърпеше, на седалката и размахала отпуснати ръце, ситно местейки сякаш плъзгащи се нозе, бързо мина в стаята си и се върна с вестникарски изрезки — неговите и на Кончеев стихотворения.

— Но май нямам всичко — отбеляза.

— Не съм знаел, че се случва така — каза Фьодор Константинович и добави спънато: — Сега ще ги помоля да правят около тях онези пунктирани дупчици — нали знаете, като на билетите, да се откъсват по-лесно.

Тя продължи да се занимава с чорапа си върху гъбата и без да вдига очи, но като се усмихна бързо и хитро, продума:

— А аз зная, че живеете на улица Таненберг седем, често ходех там.

— Така ли? — учуди се Фьодор Константинович.

— Познавам се още от Петербург с жената на Лоренц, тя навремето ми даваше уроци по рисуване.

— Колко странно — каза Фьодор Константинович.

— А Романов сега е в Мюнхен — продължи тя. — Дълбоко отворителен тип, но винаги съм обичала неговите работи.

Поприказваха за Романов. За неговите картини. Достигнал пълен разцвет. Музеите го купували... Преминал през всичко, обременен от богат опит, отново се върнал към изразителната хармония на линиите. Знаете ли неговия „Футболист“? Ето, тъкмо в това списание има репродукция. Потното, бледо, напрегнато изопнато лице на играча в цял ръст, който се кани на пълна скорост и със страшна сила да шутира. Разчорлена рижава коса, петно кал върху слепоочието,

изопнати мускули по голата шия. Измачкана, прогизнала виолетова фланелка, на места прилепнала за снагата, се спуска ниско върху изпръсканите гашета, на нея личи насочена по удивителен диагонал мощна гънка. Поел е топката отстрани, вдигнал едната ръка, петте пръста са широко разперени — съучастници в общото напрежение и порив. Но най-важното, естествено, са краката: блестящото бяло бедро, огромното изподрано коляно, дебели, тъмни футболни обувки, набъбнали от кал, безформени, но все пак белязани с някаква необикновено точна и изящна сила; чорапът се е свлякъл върху яростния крив прасец, ходилото на крака е затънало в тлъста кал, другото тъкмо ще удари — и то как! — по черната ужасна топка, и всичко това върху тъмносив фон, наситен с дъжд и сняг. Гледащият тази картина вече е чул изсвистяването на кожения снаряд, вече е видял отчаяния скок на вратаря.

— И зная още нещо — поде Зина. — Трябваше да ми помогнете за един превод, Чарски ви предложи, но кой знае защо, не дойдохте.

— Колко странно — повтори Фьодор Константинович.

Бухна вратата към антрето — беше се върнала Мариана Николаевна — и Зина припряно скочи, събра изрезките и влезе в стаята си; едва по-късно Фьодор Константинович разбра защо е сметнала за необходимо да постъпи така, но тогава това му се стори невъзпитано — и когато Шчоголева влезе в трапезарията, се озова в положението на човек, дошъл да краде захар от бюфета.

След още няколко дни една вечер дочу от стаята си сърдит разговор — че ей сега ще дойдат гостите и е време Зина да слезе долу с ключовете. Когато тя слезе, той след кратка вътрешна борба си измисли разходка — да речем, до автомата пред градинката, да си купи пощенска марка, — надяна шапка за по-пълна илюзия, макар че почти никога не слагаше шапка, и тръгна надолу. Докато слизаше, светлината угасна, но веднага щракна и отново светна: тя бе натиснала долу копчето. Застанала до остъклената врата, премяташе ключа, нанизан на пръста ѝ; ярко осветена, блестеше топазената плетка на джемпъра ѝ, блестяха ноктите, върху ръката ѝ над китката блестяха равни косъмчета.

— Отключено е — рече, но той се спря и двамата се загледаха през стъклото в тъмната подвижна нощ, в газовата лампа, в сянката на решетката. — Нещо ги няма — промърмори тя, ключът тихо звънна.

— Отдавна ли чакате? — попита той. — Искате ли да ви сменя?
— И в този миг електричеството угасна. — Искате ли да остана тук през цялата нощ? — добави в тъмнината.

Тя се усмихна и поривисто въздъхна, сякаш чакането ѝ бе дотегнало. През стъклото ги обливаше пепелява светлина откъм улицата, сянката от железния орнамент по вратата се превиваше през нея и продължаваше косо върху него като портупей, а върху тъмната стена се бе проснала призматична дъга. И както му се случваше често — но този път по-дълбоко от всякога, — Фьодор Константинович внезапно почувствува — в тази стъклена тъма — странността на живота, странността на неговата магия, сякаш за миг той се бе подгънал и се бе провидяла необикновената му подплата. До самото му лице бе нежнопепелява буза, прерязана от сянка, и когато Зина внезапно с тайнствено недоумение в живачно блесналите очи се обърна към него, а сянката легна напреки през устните ѝ, променяйки я странно, той се възползва от пълната свобода в този свят на сенки, за да я хване за призрачните лакти; но тя се изплъзна от орнамента и с бърз тласък на показалеца включи светлината.

— Защо? — попита той.

— Ще ви обясня някой друг път — отвърна Зина, като все не сваляше поглед от него.

— Утре — каза Фьодор Константинович.

— Добре, утре. Но само искам да ви предупредя, че между нас не може да има разговори вкъщи. Това е категорично и завинаги.

— Тогава хайде... — подхвана той, но тъкмо тогава зад вратата изникна набитият полковник Касаткин и високата му избледняла жена.

— Здраве желаем, красавице — каза полковникът, разсичайки с един удар нощта.

Фьодор Константинович излезе навън.

На другия ден нареди нещата така, че да я пресрещне на ъгъла при връщането ѝ от работа. Разбраха се да се срещнат след вечеря на пейката, която бе избрал през деня.

— Но защо? — попита той, когато седнаха.

— По пет причини — каза тя. — Първо, защото не съм германка, второ, защото едва миналата сряда се разделих с годеника си, трето, защото това би било... ами просто безсмислено, четвърто, защото изобщо не ме познавате, пето... — Тя млъкна и Фьодор

Константинович предпазливо я целуна по горещите, топящи се горестни устни. — Тъкмо заради това — отрони, като опипваше пръстите му и силно ги стискаше.

Оттогава се срещаха всяка вечер. Мариана Николаевна, която не смееше никога за нищо да я пита (дори само намекът за въпрос би предизвикал добре позната ѝ буря), се досещаше, естествено, че дъщеря ѝ се среща с някого, още повече, че знаеше за съществуването на тайнствен годеник. Той бил болнав, странен, неуравновесен господин (поне такъв си го представяше Фьодор Константинович от разказите на Зина — впрочем тези разказани хора обикновено имат един основен признак: липсва им усмивка), с когото се запознала на шестнайсет, преди три години, бил по-голям от нея с дванайсет, в тази разлика се таеше нещо тъмно, неприятно, озлобено. Отново в нейна интерпретация срещите ѝ с него преминавали без всякакво изразяване на влюбеност и от това, че тя не споменаваше за нито една целувка, излизаше, че е било просто безкрайна върволица от тягостни разговори. Категорично отказваше да разкрие името му и дори с какво се занимава (макар че даваше да се разбере: бил в известен смисъл гениален), а Фьодор Константинович дълбоко в себе си ѝ беше признателен за това, разбирайки, че призрак без име и без среда угасва по-лесно — ала все пак изпитваше отвратителна ревност, мъчеше се да не вниква в нея, но тя винаги присъствуваше някъде зад ъгъла и при мисълта, че той все един ден ще срещне тревожните, скръбни очи на този господин, всичко наоколо се свечеряваше като природата по време на затъмнение. Зина се кълнеше, че никога не го е обичала, че е влачила безцветен роман от безволие и че още би го продължавала, ако не бил Фьодор Константинович. Ала у нея той забелязваше не особено безволие, а смесица от женска свенливост и неженска решителност във всичко. Въпреки сложния ѝ ум на нея бе присъща убедителна простота, така че можеше да си позволи много неща, което не би било допустимо за други, и самата бързина на сближаването им се струваше на Фьодор Константинович напълно естествена в рязката светлина на прямотата ѝ.

Вкъщи тя се държеше така, че би било безумие да си представиш вечерна среща с тази чужда навъсена госпожица, но това не беше преструвка, а само своеобразен вид прямота. Когато веднъж закачливо я удържа в коридорчето, тя пребледня от яд и не дойде на срещата,

сетне го накара с клетва да обещае, че това никога няма да се повтори. Много скоро разбра защо: домашната обстановка бе от толкова долнопробен сорт, че на нейния фон докосването в движение между ръцете на хазайската дъщеря и квартиранта би се превърнало просто във *флирт*.

Бащата на Зина, Оскар Григориевич Мерц, умрял от гръдна жаба в Берлин преди четири години и веднага след смъртта му Мариана Николаевна се омъжила за човек, когото Мерц не би пуснал дори на прага си, за един от онези наперени руски простаци, които при удобен случай примляскват при думата „чифут“ както при дебело зърно грозде. Когато обаче този симпатията отсъствувал, направо у дома им се появявал един от тъмните му делови познайници, кльощав балтийски барон, с когото Мариана Николаевна му изменяла — и Фьодор Константинович, който на два пъти бе виждал барона, с гадлив интерес се помъчи да си представи какво са могли да намерят един у друг и щом са намерили, каква е процедурата между тази възрастна, бухнала жена с жабешко лице и оня поочукан дърт скелет с гнили зъби.

Ако понякога бе мъчително да знае, че Зина е сама в апартамента и че поради споразумението с нея не бива да излиза, беше мъчително по съвсем друг начин, когато къщи оставаше само Шчооголев. Понеже не обичаше самотата, Борис Иванович започваше да скучае и Фьодор Константинович дочуваше от стаята си шумолящото разрастване на тази скука, сякаш жилището бавно обрастваше с репей — ето, приближаваха вече до вратата му. Молеше съдбата с нещо да отвлече Шчооголев, но (преди да се появи радиото) отникъде не идваше спасение. Неминуемо се дочуваше тихо, деликатно почукване и странешком, с ужасна усмивка, в стаята се намъкваше Борис Иванович. „Спяхте ли? Дали не ви попречих? — питаше той, щом видеше, че Фьодор Константинович се е проснал на кушетката, а сетне влизаше целият, затваряше вратата и сядаше в краката му с въздишка. — Пустош, пустош“ — мълвеше и почваше да разправя нещо. В областта на литературата поставяше високо „L’homme qui assassina“^[12] на Клод Фарер, а в областта на философията — „Протоколите на ционските мъдреци“. За тези две книги можеше да приказва с часове, човек би рекъл, че не е прочел нищо друго през живота си. Беше щедър на историйки от съдебната практика в провинцията и на

еврейски вицове. Вместо „пийнахме шампанско и потеглихме“ се изразяваше така: „Фраснахме стъклото — и айде.“ Както при повечето дърдорковци, и в неговите спомени вечно се случваше някакъв необикновен събеседник, който безкрайно му разправял интересни неща („Друг толкова умен не съм срещал през живота си“ — отбелязваше той доста неучтиво), а понеже човек не можеше да си представи Борис Иванович като мълчалив слушател, налагаше се предположението за своеобразно раздвояване на личността.

Веднъж, забелязал изписаните листове върху масата на Фьодор Константинович, той изрече с някак нов, затрогващ тон: „Ех, да си имах време, такъв роман щях да насвяткам... От истинския живот. Ето, представете си такава история^[13]: дърт пунгаш — но още сочен, гори, жадува за щастие — се запознава с вдовица, а тя има дъщеря, съвсем момиченце — нали знаете, когато още нищо не се е оформило, ама вече стъпва така, че да се побъркаш. Бледичка, лекичка, под очите синкаво — и, разбира се, не поглежда дъртия пергиш. Какво да прави? И ето че, без много да му мисли, моля ви, той се жени за вдовицата. Добре. Заживяват те тримата. Тук вече може безкрайно да се описва — изкушение, вечно изтезанийце, сърбеж, безумна надежда. И, общо взето, остава с пръст в устата. Времето тича, хвърчи, той остарява, тя разцъфва — ама на. Мине понякога край него, парне го с презрителен поглед. Е? Чувствувате ли трагедия на Достоевски? Тази история, да ви кажа, стана с един мой голям приятел, в някое си царство, в някое си самоварство, при цар Грах, обърнал всичко в прах. Как ви се струва?“ И Борис Иванович, насочил тъмни очи встрани, изду устни и издаде меланхоличен пукащ звук.

„Моята съпруга вързуга — подхвана той друг път — живяла двайсет години с юдеин и обраснала с цяла тумба юдеи. Наложил се да изхабя маса усилия, за да премахна тази воня. При Зинка (наричаше своята заварена дъщеря ту така, ту Аида в зависимост от настроението си) няма, слава Богу, нищо специфично, ама да видите братовчедка й — една такава тлъста брюнетка с мустачки. Понякога дори през тиквата ми минава — ами ако моята Мариана Николаевна, когато е била мадам Мерц... Все пак нали я е влечало при сънародниците, нека ви разправи някога как се е задушавала в онази атмосфера, какви чешити роднини — ой, Бозе мой, — врява на трапезата, а тя налива чая: лесна работа ли е, майка й придворна дама, тя самата е завършила

Смолния девически институт, ама на, омъжила се за чифутин, до днес не може да обясни как е станало — вика, богат беше, а аз глупава, запознали се в Ница, избягала с него в Рим, нали знаете, на курорт всичко изглежда другояче, ама кога се накиснала сетне в семейната му среда, разбрала как е загазила.“

Зина разказваше за тези неща другояче. В нейната интерпретация обликът на баща ѝ добиваше нещо от Прустовия Суан. Женитбата му за майка ѝ и последвалият живот се обагряха в димно романтичен цвят. Ако се съдеше по думите ѝ, а също и по неговите снимки, той е бил изящен, благороден, умен и мек човек — дори на тези корави петербургски снимки с щампован златен надпис върху дебелия картон, които тя показваше на Фьодор Константинович нощем под уличната лампа, старомодността на светлия мустак и височината на яките с нищо не разваляха тънкото лице с пряк засмян поглед. Тя разказваше за парфюмираната му кърпичка, за страстта му към коне за надбягвания и към музиката; как на младини веднъж разгромил гастролиращ grosмайстор или как рецитирал наизуст Омир: разказваше, избирайки това, което да трогне въображението на Фьодор, понеже ѝ се струваше, че откликва лениво и скучно на спомените за баща ѝ, тоест на най-скъпоценното, което можеше да покаже. Той самият забелязваше у себе си тази странна забавеност на отзивчивостта. У Зина имаше черта, която го притесняваше: нейният домашен бит беше развил у нея болезнено изострена гордост, та дори и когато разговаряше с Фьодор Константинович, споменаваше за произхода си с предизвикателна изразителност, сякаш подчертаваше как не допуска (а по този начин все пак допускаше) той да се отнася към евреите ако не неприязнено, поне с присъщата до една или друга степен на повечето руснаци посърнала усмивка на пресилено доброжелателство. В началото толкова натягаше тези струни, че макар той и пет пари да не даваше за разпределянето на хората по породи и за техните взаимоотношения, ставаше му малко неудобно заради нея, а, от друга страна, под влияние на разпалената ѝ, винаги бдителна горделивост започваше да изпитва някакъв личен срам, задето мълчаливо изслушва долните дрънканици на Шчооголев, при това с нарочното изкълчване на руската реч, което той вършеше с наслада — например, когато казваше на мокър гост, оставил следи върху килима: „Леле, какъв сте следовник!“

Известно време подир смъртта на баща ѝ у тях по навик продължили да идват предишните познати и роднини откъм неговата страна; полека-лека обаче те оредявали, изгубвали се... само едно старо семейство още дълго се вясвало — от съжаление към Мариана Николаевна, жалели за миналото и се мъчели да не забелязват как Щоголев се прибира в спалнята си с чая и с вестник. Зина обаче запазила досега връзката с този свят, който майка ѝ предала, на гости у предишните приятели на нейното семейство необикновено се променяла, смекчавала се, ставала по-добра (тя самата отбелязваше това), докато седяла край масата за чай сред кратките разговори на старците за болести, за сватби и за руската литература.

В своето семейство беше нещастна и презираше нещастията си. Презираше и своята работа, нищо, че шефът ѝ беше евреин, впрочем германски евреин, тоест преди всичко — германец, така че тя не се притесняваше да го кори пред Фьодор. Зина толкова живо, толкова горчиво, с толкова образно отращение му разказваше за адвокатската кантора, в която работеше вече две години, че той виждаше всичко и обоняваше всичко, сякаш всеки ден ходеше там. Аерът^[14] на службата ѝ по нещо му напомняше Дикенс (макар и в германски превод) — полусмахнат свят на мрачни дългучи и отблъскващи дребни дебеланковци, долни интриги, черни сенки, страшни носове, прахоляк, воня и женски сълзи. Започвало се от тъмно, стръмно, невероятно занемарено стълбище, напълно в негов дух била зловещо вехтата кантора, което не се отнасяло само за кабинета на главния адвокат, където тлъстите кресла и стъклената маса гигант рязко се различавали от мебелировката на останалите стаи. Канцеларията, голяма, недодялана, с голи, трепереци прозорци, се задъхвала от сбирщината прашни, мръсни мебели; особено страшен бил диванът, мътнопурпурен, с изскочили пружини — ужасен и неприличен предмет, изхвърлен като на бунище след постепенното преминаване през кабинетите на всичките трима директори, Траум, Баум и Кезебир. Стените чак до тавана били закрити от исполински кантонерки с камари грубосини папки във всяко гнездо, изплезили дълги фишове, по които понякога пропълзвявала гладна интригантска дървеница. До прозорците седели четирите машинописки: едната гърбуша, която си харчела заплатата за рокли, втората — тъничка, с лекомислен нрав, „на едно токче“ (баща ѝ месар бил убит от сприхавия си син с месарска

кука), третата — беззащитна девойка, която бавно трупала чеиз, четвъртата — омъжена козуначена блондинка, с отражение от собственото си жилище вместо душа, трогателно разказвала как след духовния труд изпитва толкова силна необходимост да си отпочине чрез физически, та щом се върне вечер вкъщи, разтваря всички прозорци и възторжено започва да пере. Завеждащият кантората Хамеке (дебело, грубо животно с вонящи крака и с вечно мокър цирей на врата, припомнящо си с удоволствие как като фелдфебел е карало пипкавите новобранци да чистят казармения под е четка за зъби) тормозел с особено удоволствие двете последни — едната, защото изгубването на работата за нея би означавало да се откаже от брака, втората, защото веднага започвала да риде — тези изобилни сълзи, които можел да предизвика толкова лесно, му доставяли здравословна наслада. Почти неграмотен, но надарен с желязна хватка, веднага схващаш най-непривлекателната страна на всяко нещо, бил високо ценен от собствениците, от Траум, Баум и Кезебир (цяла германска идилия с масички сред зеленината и с дивен пейзаж). Баум рядко се вясвал; канцеларските госпожици смятали, че се облича чудно, тоест сакото му стои като на мраморна статуя, всяка гънка е за вечни времена и с бяла яка към цветната риза. Кезебир угодливо благоговееел пред заможните клиенти (впрочем пред тях благоговееели и тримата), а когато се карал на Зина, ѝ казвал, че много важничи. Главният собственик, Траум, бил нисичък човек с коса на крив път, с профил като външната страна на полумесец, с малки ръчици и с безформено тяло, повече широко, отколкото дебело. Обичал себе си със страстна и напълно споделена любов, бил женен за доста богата възрастна вдовица и понеже в характера му имало нещо актьорско, напирал всичко да прави „красиво“, харчел за фасона си хиляди, а се мъчел да ореже някой пфениг от секретарката; карал служителите си да наричат жена му „ди гнедиге фрау“^[15] („уважаемата госпожа се обади“, „уважаемата госпожа помоли“); изобщо се перчел с величавата си незаинтересованост какво става в кантората, макар че от Хамеке знаел всичко до последното мастилено петно. Понеже бил един от юрисконсултите на френското посолство, често пътувал до Париж и тъй като негова отличителна черта било възможно най-гладко нахалство при преследване на изгодни цели, там енергично завързвал полезни запознанства, без изобщо да се свени да поиска препоръка,

лепял се, натрапвал се и не чувствувал убожданията — кожата му била като бронята на някои насекомоядни. За да си спечели известност във Франция, пишел германски книжлета на френски теми („Три портрета“ например — за императрица Евгения^[16], за Бриан^[17] и за Сара Бернар), при което събирането на материали се превръщало за него и в създаване на връзки. Тези претупано-компилативни трудове в страшния стил модерн от германската република (и всъщност почти неотстъпващи на трудовете на Лудвиг и двамата Цвайг^[18]) диктувал на секретарката си между делата, внезапно изобразявайки вдъхновение, което впрочем при него винаги съвпадало със свободното време. Един френски професор, комуто се пробутвал за приятел, веднъж отговорил на нежните му излияния с крайно неучтива за французина критика: „Вие пишете презимето Клемансо ту с accent aigu^[19], ту без него. Тъй като е необходима известна последователност, няма да е зле твърдо да решите към коя система ще се придържате, за да не се отклонявате сетне от нея. Ако поради някаква причина пожелаете да пишете правилно това презиме, пишете го без accent.“ Траум веднага му отговорил с възторжено благодарствено писмо, като с това продължил да нахалства. Ах, колко го бивало да заобля и да подслажда своите писма, какви тевтонски ромони и свистения имало в безкрайната модуляция от обръщения и окончания, какви учтивости:

„Vous avez bien voulu bien vouloir...“^[20]

Секретарката му Дора Витгенщайн, която работела от четиринайсет години при него, делеяла малка мухлясала стая със Зина. Тази застаряваща жена с торбички под очите, миришеца на мърша през евтиния одеколон, работеща всякакъв брой часове, съсухрила се на служба при Траум, приличала на клета, претрепана кранта, чиито мускули са се стопили и са й останали само няколко железни жили. Била слабо образована, градяла живота си върху две-три общоприети представи, но се водеа от някакви свои лични правила спрямо френския език. Когато Траум пишел поредната си „книга“, той я викал у дома си в неделя, пазарял се колко да й плати, задържал я повече от уговореното; случвало се да се похвали на Зина, че неговият шофьор я докарал (макар само до трамвайната спирка).

Налагало се Зина да се занимава не само с преводи, но и, както всички останали машинописки, да преписва дългите приложения, представяни пред съда. Често се случвало и да стенографира в

присъствието на клиента излаганите от него обстоятелства по делото, нерядко бракоразводно. Всичките тези дела били доста отвратителни, буци от всякакви слепнали се гадории и глупости. Някой си от Котбус, който се развеждал с ненормална според него жена, я обвинявал в съжителство с дог, а главна свидетелка била портиерката, която уж чула през вратата как жена му на висок глас се възхищавала от някои части на кучешкия организъм.

— На теб все ти е смешно — сърдито казваше Зина, — но, честна дума, не мога повече, не мога, отдавна да съм зарязала тези нищожества, ако не бях сигурна, че навсякъде другаде ще намеря същите нищожества, че и по-лоши. Тази умора вечер — това е нещо феноменално, не се поддава на никакво описване. Закъде съм сега? Така ме кърши гръбнакът от пишещата машина, че ми иде да завия. И най-важното, това никога няма да свърши, защото, ако свърши, не ще има какво да ядем — нали мама нищо не може, дори не може да стане готвачка, защото ще риде в чуждата кухня и ще изпуска чиниите, а онзи тип умее само да фалира — според мен вече е бил фалирал, когато се е родил. Не знаеш колко го мразя този дебелак, дебелак, дебелак...

— Поне за сланина става — отбеляза Фьодор Константинович. — И моят ден не беше особено симпатичен. Искях да ти покажа едно стихотворение за теб, но някак още не се е очистило.

— Мили мой, радост моя — възкликна тя. — Нима това всичкото е истина — този стобор и мътничката звезда? Когато бях малка, не обичах да рисувам нищо несвършващо — затова не рисувах стобори, нали не мога да го завърша на хартията, не можем да си представим свършващ се стобор, — а винаги нещо завършено: пирамида, къща на хълма.

— Аз пък обичах най-много хоризонта и ей такива щрихи — все по-ситни и по-ситни: ставаше слънце зад море. А най-голямата детска мъка: неподострен или счупен цветен молив.

— Но за сметка на това подострените... Помниш ли — белия? Винаги бе най-дългият — не като червения или синия, — защото работеше малко, нали помниш?

— Ала колко искаше да се хареса! Драмата на албиноса. *L'inutile beauté.*^[21] Например при мен той се развихри с все сила. Именно защото рисуваше невидими неща. Човек може да си представи какво

ли не. Изобщо — неограничени възможности. Само без ангелите — а ако е ангел, да е с огромен гръден кош и с крила, като мелез между райска птица и кондор, а душата си да носи млада не в прегръдка, а в нокти.

— Да, и аз мисля, че не може да свършва с това. Не си представям как така няма да ни има. Във всеки случай не ми се иска да се превръщам в каквото и да било.

— А в разсеяна светлина? Какво ще кажеш? Май не е кой знае каква възможност? Аз обаче съм сигурен, че ни очакват необикновени сюрпризи. Жалко, не можем да си представим това, което няма с какво да сравним. Геният е негър, който сънува сняг. Знаеш ли кое най-силно е смайвало първите руски пътешественици на минаване през Европа?

— Музиката ли?

— Не, градските шадравани, мокрите статуи.

— Понякога ме хваща яд, че не чувствувах музиката. Моят баща имаше такъв слух, че понякога, както си лежеше на дивана, изпяваше цяла опера от началото до края. Веднъж си лежеше така, а в съседната стая влезе някой и заговори с мама — и той ми каза: този глас е на едичкой си, преди двайсет години го срещнах в Карлсбад и ми обеща някой ден да ме навести. Ето какъв слух имаше.

— Днес срещнах Лишневски, той ми разправи за някакъв свой познат, който се оплакал, че в Карлсбад изобщо не било същото, а преди какво било! Пиеш вода, до тебе крал Едуард, прекрасен, снажен мъж... костюмът му от истинско английско сукно... Да не се обиди? От какво?

— Ах, няма значение. Никога няма да разбереш някои неща.

— Хайде стига. Защо кожата ти тук е гореща, а тук — студена? Зъзнеш ли? Я по-добре виж каква пеперуда се вие около лампата.

— Отдавна вече съм я видяла.

— Искаш ли да ти кажа защо светлината привлича пеперудите? Никой не знае.

— А ти знаеш ли го?

— Винаги ми се струва, че ей сега ще се досетя, само трябва добре да помисля. Моят баща казваше, че това прилича най-много на загуба на равновесие, както например канавката привлича неопитния велосипедист. Как само кръжи! Но има и още нещо — всеки миг ще го разбере.

— Мъчно ми е, че не си написа книгата. Ах, имам хиляди планове за теб. Толкова ясно чувствавам, че един ден ще се развихриш. Напиши нещо огромно, та всички да ахнат.

— Ще напиша — заяви на шега Фьодор Константинович — биографията на Чернишевски.

— Всичко, каквото пожелаеш. Но да бъде съвсем, съвсем истинско. Няма защо да ти казвам колко обичам твоите стихотворения, но нито едно от тях не ти е съвсем по ръста, всички думи са с един номер по-малки от твоите истински думи.

— Или пък роман. Странно е, но сякаш помня бъдещите си неща, макар дори да не зная за какво ще са. Ще си спомня напълно и ще напиша. Я кажи между другото как, общо взето, си представяш: цял живот ли ще се срещаме така на пейката?

— О, не — отвърна тя с напевно мечтателен глас. — През зимата ще отидем на бал, а още това лято, когато взема отпуск, ще замина за две седмици на море и ще ти пратя картичка с изглед от прибоа.

— И аз ще отида на море за две седмици.

— Едва ли. И освен това не забравяй, някога трябва да се срещнем в Тиргартен, в розариума, където има статуя на принцеса с каменно ветрило.

— Приятни перспективи — каза Фьодор Константинович.

А след няколко дни отново се натъкна на все същото шахматно списанийце, прелисти го, търсеше недовършени места и когато се оказа, че всичко по него е приключено, прегледа откъса от две колонки из юношеския дневник на Чернишевски; прегледа го, усмихна се и отново зачете с интерес. Забавно подробен стил, прилежно вместени наречия, страст към точка и запетая, засядане на мисълта в изречението и несръчни напъни да бъде измъкната оттам (при което тя веднага засядаше другаде и авторът отново трябваше да изчопля тръна), втълпяващ, мърморещ звук на думите, смисъл, придвижващ се с ход на коня в дребнавото тълкуване на своите най-нищожни действия, прилепчива нелепост на тези действия (сякаш ръцете му са били целите в туткал, и двете леви), сериозност, вялост, честност, бедност — всичко това толкова допадна на Фьодор Константинович, толкова го смая и развесели предположението, че автор с такъв мисловен и словесен стил е могъл някак да повлияе върху литературната съдба на Русия, та още на другата сутрин си взе от

държавната библиотека пълните събрани съчинения на Чернишевски. Колкото повече четеше, толкова повече се учудваше и в това чувство се съдържаше своеобразно блаженство.

Когато седмица по-късно прие телефонната покана на Александра Яковлевна („Защо така не се показвате никакъв? Кажете, свободен ли сте тази вечер?“), не взе със себе си „8 X 8“: списанието вече представляваше сантиментална ценност за него, спомен за среща. На гости у своите приятели завари инженер Керн и едрият като канара, с тлъсто старомодно лице, много гладкобузест и мълчалив господин с презиме Горяинов, който се бе прочул, че както чудесно пародира (разтяга уста, примлясква и говори с женски глас) един стар, нещастен журналист, доста чудат и с не особено добро име, дотолкова се е вживял във въпросния образ (отмъстил му по този начин), че вече не само по същия начин извиваше надолу крайчетата на устата си, имитирайки другите си познати, но дори и в нормален разговор заприличваше на стареца. Александър Яковлевич, посърнал и укротен след заболяването — купил си временно здраве с цената на това свое обезцветяване, — тази вечер беше като че по-оживен и дори се бе появил познатият тик; но призракът на Яша вече не седеше в ъгъла, не се облакътяваше през безредната купчина книги.

— Все така ли сте доволен от новата квартира? — попита Александра Яковлевна. — Е, много се радвам. Не ухажвате ли дъщерята? Не? Впрочем веднъж си припомних, че навремето имах общи познати с Мерц — чудесен човек беше, джентълмен във всяко отношение, но мисля, че тя едва ли си признава с желание своя произход. Признава го? Е, не зная. Мисля, че просто не се ориентирате в тези неща.

— Във всеки случай госпожицата е с характер — намеси се инженер Керн. — Веднъж я видях на заседанието на балния комитет. Все си виреше носа.

— А носа ѝ бива ли си го? — попита Александра Яковлевна.

— Знаете ли, честно казано, не съм оглеждал много, нали в крайна сметка всички госпожици минават за хубавици. Да не ставаме зловни.

Горяинов си мълчеше, сключил ръце върху корема, и само сегиз-тогиз странно повдигаше месестата си брадичка и тънко покашляше, сякаш викаше някого. „Сърдечно благодаря“ — казваше с поклон,

когато му предлагаша сладко или още една чаша чай, а ако пожелаеше да сподели нещо със съседа си, придвижваше глава към него някак странешком, без да обръща лице, и след като споделеше или попиташе, отново бавно се отместваше. В разговор с него възникваха странни пропасти, тъй като с нищо не подкрепяше фразата ви и не ви гледаше, а кафявият поглед на малките му слонски очички блуждаеше из стаята и той внезапно си прочистваше конвулсивно гърлото. Случеше ли се да говори за себе си, това бе все в мрачно хумористичен тон. Целият му облик, кой знае защо, предизвикваше асоциации като например: министерство, селска чорба, галоши, сняг от „Мир искусства“ вали навън, постамент, Столипин, началник-канцелария.

— Как е, братко — неопределено избъбри Чернишевски, като приседна до Фьодор Константинович, — какво хубаво ще кажете? Не изглеждате добре.

— Спомняте ли си — каза Фьодор Константинович, — веднъж преди три години ми дадохте добрия съвет да опиша живота на вашия прочут еднофамилец.

— Абсолютно не помня — каза Александър Яковлевич.

— Жалко, защото сега се каня да се заловя с това.

— Ами? Сериозно ли говорите?

— Напълно сериозно — каза Фьодор Константинович.

— А откъде ви хрумна такава щура мисъл? — намеси се Александра Яковлевна. — Защо не вземете да опишете, знам ли, живота на Батюшков например или на Делвиг, изобщо нещо около Пушкин, но какво общо има Чернишевски?

— Упражнение по стрелба — каза Фьодор Константинович.

— Отговор най-малкото загадъчен — отбеляза инженер Керн и като блесна с голите стъкла на пенснето си, понечи да строши орех с длани.

Горяинов му даде орехотрошачката, влачейки я за едното краче.

— Защо не — каза Александър Яковлевич, излязъл от минутната си замисленост, — това започва да ми харесва. В нашето страшно време, когато личността е потъпкана и мисълта е удушена, за писателя сигурно е голяма радост да се потопи в светлата епоха на шейсетте години. Поздравявам ви.

— Да, но това е толкова далеч от него! — каза Чернишевска. — Липсва приемственост, липсва традиция. Откровено казано, за мен

самата никак няма да е интересно да възстановявам всичко, каквото съм чувствувала по този повод, когато бях студентка.

— Моят чичо — каза Керн и щракна — беше изключен от гимназията, задето чел „Какво да се прави?“.

— А вие как гледате на това? — обърна се Александра Яковлевна към Горяинов.

Горяинов разпери ръце.

— Нямам определено мнение — каза той с тънък глас, като че подражаваше на някого. — Не съм чел Чернишевски, но иначе, ако помисли човек... Прескучна фигура, прости ми, Господи!

Александър Яковлевич леко се облегна в креслото и после, със затрепкало лице, като ту мигаше, ту се усмихваше, ту отново угасваше, заяви следното:

— А аз все пак приветствувам идеята на Фьодор Константинович. Разбира се, много неща сега ни изглеждат смешни и скучни. В онази епоха обаче има нещо свято, нещо вечно. Утилитаризмът, отрицанието на изкуството и прочие — това е само случайна обвивка, под която не можеш да пропуснеш най-важните черти: уважение към целия човешки род, култ към свободата, към идеята за равенство, за равноправие. Това беше епоха на великото освобождение на селяните от помещиците, на гражданите — от държавата, на жената — от семейното иго. И не забравяйте, тогава са родени не само най-добрите завети на руското освободително движение — жаждата за знания, непреклонността на духа, жертвеният героизъм, — но и тъкмо през онази епоха, подхранвайки се, така или иначе, от нея, се развиха такива великани като Тургенев, Некрасов, Достоевски, Толстой. Няма защо да казвам, че самият Николай Гаврилович е бил човек с грамаден, всеотраден ум, с грамадна творческа воля и че ужасните мъки, които е понасял в името на идеята, в името на човечеството, в името на Русия, с лихвата изкупват донейде сухостта и праволинейността на критичните му възгледи. Нещо повече, твърдя, че е бил прекрасен критик — задълбочен, честен, смел... Не, не, прекрасно — непременно пишете!

Инженер Керн от известно време се беше изправил и се разхождаше из стаята, клатеше глава и напираше да каже нещо.

— За какво става дума? — внезапно възкликна той, хванал се за облегалката на стола. — Кого го интересува какво е мислел

Чернишевски за Пушкин? Русо е бил слаб ботаник и за нищо на света не бих се лекувал при Чехов. Чернишевски е бил преди всичко учен икономист и трябва да го разглеждаме като такъв, а при моето уважение към поетичната дарба на Фьодор Константинович малко се съмнявам дали би могъл да оцени качествата и недостатъците на „Коментари към Мил“.

— Вашето сравнение е абсолютно неправилно — каза Александра Яковлевна. — Направо смешно! Чехов не е оставил никаква следа в медицината, музикалните композиции на Русо са само куриози, докато никоя история на руската литература не може да заобиколи Чернишевски. Не разбирам обаче друго — бързо продължи тя, — какъв интерес има Фьодор Константинович да пише за хора и за времена, безкрайно чужди на неговата същност? Разбира се, нямам представа какъв ще бъде неговият подход. Но ако, да си го кажем, му се е приискало да извади наяве истинската стойност на прогресивните критици, няма защо да си прави труда: Волински^[22] и Айхенвалд^[23] отдавна сториха това.

— Е, недей, недей така — каза Александър Яковлевич, — *das kommt nicht im Frage*^[24]. Младият писател се е, заинтересувал от една от най-важните епохи в руската история и се готви да напише художествената биография на един от най-значителните ѝ дейци. Не виждам нищо странно. Никак не е трудно да се запознае с обекта, ще намери повече от достатъчно книги, а всичко останало зависи от таланта. Казваш — подходът, подходът. Но при талантлив подход към дадената тема сарказмът се изключва априори, няма нищо общо с нея. Поне на мен така ми се струва.

— Ами как нарязаха Кончеев миналата седмица, четохте ли? — попита инженер Керн и разговорът пое в друга посока.

Вън, когато Фьодор Константинович се сбогуваше с Горяинов, той задържа ръката му в голямата си мека длан и примижал, му рече:

— Ей че шегаджия сте, драги. Наскоро се спомина социалдемократът Беленки, вечен емигрант, общо взето: натириха го и царят, и пролетариатът, та когато се отдаваше на реминисценции, започваше тъй: „У нас в Женева...“ И за него ли ще пишете?

— Не ви разбрах — полувъпросително произнесе Фьодор Константинович.

— Може, но аз разбрах прекрасно. Вие имате намерение да пишете за Чернишевски точно толкова, колкото аз — за Беленки, но за сметка на това заблудихте слушателите и забъркахте забавен спор. Всичко хубаво, лека нощ!

И отмина с тиха тежка походка, подпирайки се с бастуна и леко привдигнал едното си рамо.

За Фьодор Константинович се възобнови начинът на живот, към който се беше пристрастил, докато бе изучавал дейността на баща си. Беше едно от тези повторения, един от тези *гласове*, които по всички правила на хармонията обогатяват живота на наблюдателния човек. Сега обаче, научен от опита, при използването на източниците не допускаше предишната немарливост и снабдяваше дори най-малката бележка с точна справка за нейния произход. Пред държавната библиотека около каменния басейн гълъби се разхождаха с гугукане сред маргаритките и тревата. Изписваните книги пристигаха във вагонетка по наклонени релси в дъното на привидно малко помещение, където очакваха да бъдат получени, при което изглеждаше, че по лавиците има само няколко тома, докато всъщност бяха хиляди. Фьодор Константинович прегръщаше порцията си и като се бореше с плъзгащата се на всички страни тежест, поемаше към спирката на автобуса. Още от самото начало образът на замисляната книга му изглеждаше необичайно ясен по тон и контури, имаше чувството, че вече е пригответено мястото за всяка издирвана дреболия и че самата работа по излавянето на материалите сега носи баграта на бъдещата книга, както морето хвърля син отблясък върху рибарската лодка, а тя самата се отразява във водата заедно с отблясъка.

— Разбираш ли — обясняваше той на Зина, — искам да удържа всичко това някак на ръба на пародията. Нали знаеш тези идиотски „биографии романсе“, където на Байрон е пробутван преспокойно сън, извлечен от негова поема? А от другия край трябва да зее пропастта на сериозното, та да се промъкваш по тесния хребет между своята истина и нейната карикатура. И най-важното, всичко да бъде едно неспирно движение на мисълта. Да обеля ябълката наведнъж, без да вдигам ножа.

Колкото повече изучаваше обекта, толкова повече се убеждаваше, че за пълното му насищане е необходимо да разшири полето на дейността с двайсет години във всяка посока. По такъв

начин пред него се разкри забавна черта — всъщност нищожна, но оказала се ценно насочваща: през петдесетте години прогресивна критика, от Белински до Михайловски, нямаше нито един повелител на мислите, който да не се е погаврил с поезията на Фет. А в какви метафизични чудовища се превръщаха понякога най-трезвите разсъждения на тези материалисти по една или друга тема, сякаш словото им мъстеше заради пренебрежението към себе си! Белински, този симпатичен неук човек, който обича лилии и олеандри, който украсява прозореца си с кактуси (като Ема Бовари), който в кутията, захвърлена от Хегел, държи петак, тапа и копче и издъхва с реч към руския народ върху окървавените от охтиката устни, смайваше въображението на Фьодор Константинович с такива перли на уместната си мисъл като например: „В природата всичко е прекрасно с изключение само на тези уродливи явления, които самата природа е оставила недовършени и ги е скрила в мрака на земята и водата (мекотели, червеи, инфузории и т.н.)“, също както у Михайловски лесно се откриваше някоя плаваща нагоре с корема метафора като следните думи (за Достоевски): „Блъскаше се като риба на лед, попадайки понякога в най-унизителни положения“; заслужаваше си заради тази *унизена риба* да си проправа път през писанията на „докладчика по въпросите на днешния ден“. Оттук имаше пряк преход към съвременния боен лексикон, към стила на Стеклов^[25] („разночинец, приютил се в порите на руския живот... с тарана на мисълта си заклеява рутинните възгледи“), към стила на Ленин, употребяващ думите „този субект“ съвсем не в юридически смисъл, а „този джентълмен“ съвсем не спрямо англичанин и в полемичния си плам достигнал горната граница на смешното: „Тук няма смокиново листенце... и идеалистът направо подава ръка на агностика.“ Руска проза, какви престъпления се вършат в твоето име! „Лицата — уродливи гротески, характерите — китайски сенки, произшествията — неосъществими и нелепи“ — са писали за Гогол и с това мнение напълно са били съгласни Скабичевски, Михайловски, както и за „г-н Чехов“^[26]; едното и другото като запален тогава фитил днес разкъсваше тези критици на дребни парченца.

Четеше Помяловски (честността в ролята на трагична страст) и намираше там такъв компот от думи: „малинови устнички като вишни“. Четеше Некрасов и доловил някакъв вестникарско-градски

порок в неговата (често възхитителна) поезия, откриваше нещо като обяснение на куплетните му прозаизми („как весело е да споделяш мисълта си с любимо същество“ — „Руски жени“) и установи, че въпреки селските си разходки той нарича стършела земна пчела (над стадото „жужат пчелите земни“), а десет стиха по-долу — оси (конете „се спасяват от осите сред дима“). Четеше Херцен и отново по-добре разбра порока (измамния блясък, повърхностността) на обобщенията му, когато забеляза, че Александър Иванович, който слабо е знаел английски (за това говори биографичната му справка, започваща със смешен галицизъм „I am born“^[27]) и е объркал на слух думите „просяк“ (beggar) и „педераст“ (bugger — твърде разпространена английска ругатня), оттук е направил блестящия извод за английското уважение към богатството.

Такъв метод за оценка, доведен до крайност, щеше да е още по-глупав, отколкото подходът към писателите и към критиците като към изразители на общи мисли. Какво от това, че според Сухошчиков Пушкин не бил харесал Бодлер, и правилно ли ще е да осъдим прозата на Лермонтов, понеже той на два пъти се позовава на някакъв невъзможен „крокодил“ (веднъж при сериозно и веднъж при шеговито сравнение)? Фьодор Константинович спря навреме и приятното чувство, че е открил лесно приложим критерий, не бе развалено от прекалеността на злоупотребите.

Четеше твърде много — повече, отколкото бе чел някога. Когато изучаваше повестите и романите на шестдесетниците, обземаше го почудата колко много се говори в тях за това кой как се е поклонил. Докато размишляваше върху плена на руската мисъл, вечно плащаща данък на една или друга орда, той се увеличаше от странни съпоставки. В параграф 146 от цензурния устав от 1826 година, в който се препоръчва „чистата нравственост да бъде опазена и да не бъде подменяна само с красотите на въображението“, вместо „чиста“ можеше да се сложи „гражданска“ или нещо от този род, за да се получи негласният цензурен устав на радикалните критици, по същия начин писменото предложение на Булгарин да придаде на лицата от романа, който пише, угоден за цензора цвят, напомняше с нещо умилкването дори на автори като Тургенев пред съда на общественото мнение; и Шchedрин, който се биел с ок от талига в ръка и се гаврел с болестта на Достоевски, или Антонович, нарекъл го „премазана и

издъхваща твар“, и това, че те малко се различават от Буренин, тормозил клетника Надсон^[28]; размиваше го предвкушването на модната теория в мислите на Зайцев, писал доста преди Фройд, че „всички тези чувства за прекрасното и тям подобни възвисяващи ни лъжи представляват само видоизменение на половия нагон...“ — това бе същият Зайцев^[29], който нарича Лермонтов „разочарован идиот“, през свободното си емигрантско време отглежда копирени буби в Локарно, впрочем умиращи бързо, и понеже е късоглед, често пада по стълбища.

Мъчеше се да се ориентира в мътната мешавица на тогавашните философски идеи и му се струваше, че в самото изброяване на имената, в карикатурната им съзвучност се изразяват някакъв грях спрямо мисълта, някаква подигравка с нея, някаква грешка на онази епоха, когато бълнуват — един с Кант, друг с Конт, трети с Хегел, четвърти с Шлегел. А, от друга страна, полека-лека започваше да разбира, че хора като Чернишевски при всичките им смешни и страшни грешки, така или иначе, са истинските герои в борбата против държавния ред, още по-разлагащ и пошъл от техните литературно-критични фантасмагории, и че либералите или славянофилите, рискувайки по-малко, по този начин са стрували по-малко от тези железни побойници.

Искрено му харесваше как Чернишевски, противник на смъртното наказание, съсипва с подигравки гнусно достолепното и подло величественото предложение на поета Жуковски смъртното наказание да бъде обгърнато в мистична тайнственост^[30], та присъстващите да не виждат (понеже пред хора наказваният нахално се перчел, осквернявайки по този начин закона), а само през ограда да чуват тържествено църковно песнопение, защото екзекуцията трябвало да умилява. Тук Фьодор Константинович си припомняше как баща му е казвал, че в смъртното наказание се съдържа някаква непреодолима неестественост, дълбоко усещана от човека, странна и старинна обратност на действието, превръщаща всекиго в левак, както в огледално отражение: неслучайно за палача всичко се прави обратно — навличат хамута обратно, когато карат Разин за екзекуцията, налива се вино за палача не от, а през ръка; и ако според швабския кодекс при оскърбление на шпилман^[31] му се позволява да си отмъсти, като удари *сянката* на обидилия го, в Китай именно актьор, сянка, изпълнява

задълженията на палача, тоест сякаш се сваля отговорността от човека и всичко се пренася в преобърнат, огледален свят.

Живо долавяше някаква държавна измама в действията на „Царя Освободител“, на когото бързо му втръсва цялата тази история да дарява свободи; тъкмо царската скука е основен оттенък на реакцията. След манифеста стреляли по хората на гара Бездна — и безвкусно изкушение гъделичкаше епиграмната жилка на Фьодор Константинович: да разглежда по-нататъшната съдба на правителствена Русия като преход от гара Бездна към гара Дъно.

Постепенно от всичките набези в миналото на руската мисъл у него се развиваше нова, не толкова пейзажна, както преди, мъка по Русия, опасно желание (с което успешно се бореше) нещо да ѝ признае и в нещо да я убеди. Докато трупаше знания, докато извличаше готовото си произведение от тази планина, още си спомняше по нещо: купчината камъни на азиатския превал — на тръгване срещу врага оставят по камък, на връщане вземат по един, а останалото е броят на падналите в бой. Така в купчината камъни Тамерлан е виждал отнапред паметник.

С приближаването на зимата вече пишеше по-леко, почти незабележимо премина от натрупване към градеж. Зимата, както повечето паметни зими и както всички зими, въвеждани в речта заради фразата, се случи (те винаги „се случват“) студена. Вечер се срещаше със Зина в малко пусто кафене, където шуберът беше боядисан в индигов цвят и мъчително преструвайки се на уютни, сините джуджета на лампите светеха върху шест-седем масички, четеше ѝ написаното през деня, а тя слушаше, свела боядисани ресници, облакътена, като си играеше с ръкавицата или с табакерата. Понякога се приближаваше кучето на собственика, дебела кучка без всякаква порода, с ниско провиснали бозки, полагаше глава на коленете ѝ и под гладещата я усмихната ръка, която изместваше назад кожата върху коприненото кръгло челце, очите на кучката добиваха китайска форма, а когато ѝ дадяха бучка захар, щом я поемеше, тя полека, клатушкайки се, отиваше в ъгъла, там се свиваше на кълбо и я сгризваше със страшно хрупане.

— Много дивно, само че според мен на руски не се казва така — мълвеше Зина и след като поспореше с нея, той поправяше израза, който бе преследвала.

Тя наричаше Чернишевски съкратено Черниш и толкова свикна, че той принадлежи на Фьодор и отчасти на нея, та разглеждаше истинския му живот в миналото донейде като плагиатство. Идеята на Фьодор Константинович да изгради жизнеописанието му във вид на пръстен, затварящ се от апокрифичен сонет така, че да възникне не толкова форма на книга, която поради крайността си е противоположна на кръгообразната природа на всичко съществуващо, колкото една фраза, движеща се по объл перваз, тоест по безкрайна линия, в началото ѝ се струваше неосъществима върху плоската и права хартия — толкова повече се зарадва, когато забеляза, че кръгът все пак се очертава. Изобщо не я интересуваше дали авторът се придържа прилежно към историческата истина — приемаше това на вяра, — понеже, ако не е така, защо ще пише книга. За сметка на това другата истина, истината, за която отговаряше единствено той и която само той можеше да намери, беше толкова важна за нея, че най-малката тромавост или мъгливост на думата ѝ се струваше зародиш на лъжа, който веднага трябва да бъде премахнат. Надарена с крайно гъвкава памет, която се увиваше около чутото като бръшлян, тя чрез повтарянето на особено харесалите ѝ съчетания от думи ги облагородяваше чрез своя тайна извитост и когато се случеше по някаква причина Фьодор Константинович да промени допадналия ѝ израз, развалините на портика още дълго се мержелееха на златния хоризонт и не желяеха да изчезнат. В отзывчивостта ѝ имаше необичайна грация, която незабелязано му служеше за регулатор, ако не и за наръчник. А понякога, когато се съберяха поне трима посетители, на пианото в ъгъла седяше възрастна жена с пенсне и свиреше маршово Офенбаховата баркарола.

Вече привършваше труда (бе стигнал до раждането на героя), когато Зина му каза, че това не му пречи да се позабавлява, та затуй в събота ще идат заедно на маскенбал в дома на неин познат художник. Фьодор Константинович бе лош танцьор, не понасяше германската бохема, а освен това категорично не желяеше да *превърща фантазията в мундир*, до което всъщност се свеждат маскенбаловите. Споразумяха се, че той ще иде с домино и в смокинг, шит преди четири години и обличан не повече от четири пъти.

— А аз ще облека... — подхвана тя мечтателно, но млъкна.

— Само, моля те, не като болярска дъщеря и не като коломбина — каза Фьодор.

— Има си хас — презрително възрази тя. — Ах, уверявам те, ще бъде страшно весело — добави меко, щом забеляза, че той се е умърлушен. — Нали в края на краищата ще бъдем само двамата сред всички. Толкова ми се иска! Цяла нощ ще бъдем заедно и никой няма да знае кой си, ще си измисля костюм специално за теб.

Той добросъвестно си я представи с гол нежен гръб и със синкави ръце — веднага контрабандно проникнаха чужди възбудени мутри, просташката врява на шумната германска веселба, парнаха хранопровода му долнопробни спиртни питиенца, оригна се на дробено яйце върху сандвичите: но отново съсредоточи завъртялата се по музиката мисъл върху нейното прозрачно слепоочие.

— Разбира се, ще бъде весело, разбира се — каза убедено той.

Решиха, че тя ще тръгне за там в девет, а той ще я последва час по-късно. Притеснен от ограниченото време, не се захвана за работа след вечеря, а се излегна с новото списание, в което на два пъти мимоходом споменаваха Кончеев, и тези случайни позовавания, подразбиращи общопризнатостта на поета, бяха по-скъпоценни от най-доброжелателния отчет: само преди половин година това би пробудило у него Салиерова мъка, а сега се учуди колко му е безразлична чуждата слава. Погледна си часовника, бавно се засъблича, сетне измъкна съннения смокинг, замисли се, разсеяно извади колосаната риза, сложи шавливите копчета за ръкавели, нахлузи я, потръпвайки от бодливия ѝ хлад, замря към минута, несъзнателно навлече черния панталон с лампазите и като си спомни, че още сутринта се е канел да зачеркне последната фраза от написаните вчера, наведе се над и без това изподраскания лист. Препречете я, рече си — дали пък да не я оставя? Сложи знак, нанесе допълнителен епитет, застина над него... и бързо изхвърли цялата фраза. Но да остави пасажа в такъв вид, тоест увиснал над бездна, със заковани прозорци и рухнало стълбище, беше физически невъзможно. Прегледа бележките, подготвени за даденото място, и внезапно перото му пое и хукна. Когато отново си погледна часовника, беше три сутринта, той зъзнеше, в стаята всичко се бе размътило от цигарения дим. В същото време дочу щракването на секретната ключалка. На минаване през антрето Зина го видя през полуотворената врата блед, зяпнал, с разкопчана колосана риза, по

тиранти, провиснали до пода, в ръката му писалка, върху бялата хартия се чернееше доминото. Тя с трясък се заключи в стаята си и отново стана тихо. „Бива си ме — полугласно избъбри Фьодор Константинович. — Каква я свърших?“ Така и не узна как е била облечена Зина, но книгата беше завършена.

Месец по-късно в понеделник понесе преписания на чисто ръкопис на Василиев, който още есента, узнал за неговите издирвания, почти му бе предложил да публикува „Животът на Чернишевски“ в издателството, свързано с „Газета“. По-късно, в сряда, Фьодор Константинович се озова в редакцията, кротко си поговори със старчето Ступишин, седнало в редакцията по домашни пантофи, полюбува се на горестно и скучно кривящата се уста на секретаря, който отрязваше някого по телефона... Внезапно се разтвори вратата на кабинета, изпълнил се докрай от грамадния Георгий Иванович, който гледа неவிждащо към минута Фьодор Константинович, а сетне безстрастно каза:

— Заповядайте при мен. — И се дръпна да му стори път.

— Как е, прочетохте ли го? — попита Фьодор Константинович, като седна срещу него от другата страна на писалището.

— Прочетох го — отвърна с мрачен бас Василиев.

— Всъщност бих желал да излезе още пролетта — бодро заяви Фьодор Константинович.

— Ето ви ръкописа — внезапно изрече Василиев и свъсил вежди, му подаде папката. — Вземете го. И дума не може да става да имам нещо общо с публикуването му. Смятах, че ще е сериозен труд, а се оказа, че е безцеремонна, антиобществена, безочлива измишльотина. Чудя ви се.

— Е, това е може би нелепо — каза Фьодор Константинович.

— Не, уважаеми господине, не е нелепо — изрева Василиев, вбесен заразбутва предметите върху писалището, търкулна печата, промени взаимното положение на беззащитни, случайно и без всякаква надежда за постоянно щастие съчетали се книги „за отзив“. — Не, уважаеми господине! Руската общественост има традиции, на които честният писател не може да се подиграва. Абсолютно ми е безразлично дали сте талантлив, или не, само зная, че да се пише пасквил против човек, чиито страдания и трудове са отгледали милиони руски интелегенти, е недостойно за който и да било талант.

Убеден съм, че няма да ме послушате, но все пак (и Василиев, намръщен от болка, се хвана за сърцето) като приятел ви моля: не се опитвайте да издавате това нещо, ще погубите литературната си кариера, помнете ми думата, всички ще ви обърнат гръб.

— Предпочитам да им гледам вратовете — рече Фьодор Константинович.

Вечерта го бяха поканили у семейство Чернишевски, но Александра Яковлевна в последната минута отложи събирането: мъжът ѝ „лежал грипав“ с много висока температура. Зина отиде на кино е някого, така че се срещна с нея чак следващата вечер.

— Крах при първия опит, както остроумно би се пошегувал твоят пастрок — отвърна той на въпроса ѝ за ръкописа и (както пишеха в старо време) предаде вкратце разговора в редакцията.

Възмущение, нежност към него, желание с нещо веднага да помогне се изразиха в порива ѝ от възбудена и предприемчива енергия.

— А, така ли! — възкликна тя. — Добре тогава. Ще намеря пари за изданието, ето какво ще направя.

— Храна за детето и ковчег за бащата — каза ѝ той, друг път би се обидила от волната шега.

Тя взе отнякъде назаем сто и петдесет марки, добави седемдесет свои, с усилие спестени през зимата — но тази сума беше недостатъчна, затова Фьодор Константинович реши да пише до Америка на чичо си Олег, който постоянно помагаше на майка му, пращаше и на него по някой долар. От ден на ден отлагаше написването на писмото, както въпреки убеждаванията на Зина отлагаше опита да издаде книгата в дебелия списание, излизащо в Париж, или да заинтересува с нея тамошното издателство, публикувало стихотворенията на Кончеев. През свободното си време тя се захвана да преписва ръкописа на машина в канцеларията на свой роднина, от когото измъкна още петдесет марки. Ядосваше я апатията на Фьодор — последица от омразата му към всякаква практична суетня. Между другото той се зае да съставя шахматни задачи, разсеяно ходеше да дава уроци и всеки ден звънеше на Чернишевска: грипът на Александър Яковлевич се бе усложнил в остро възпаление на бъбреците. След няколко дни в книжарницата забеляза снажен, възпълен господин с едри черти на лицето, с черна мека шапка (изпод нея се подаваше кестеняв кичур), който го погледна приветливо и

някак дори поощрително. „Къде съм го виждал?“ — бързо си помисли Фьодор Константинович, като се помъчи да не го гледа. Снажният човек се приближи, подаде му ръка, разтвори я щедро, наивно, безоръжно, заговори... и Фьодор Константинович си спомни: беше Буш, който преди две и половина години бе чел пиесата си пред техния кръжец. Наскоро я беше издал — и сега, като блъскаше Фьодор Константинович с хълбок, с лакът, детински наивно, с трепереща усмивка върху благородното си, винаги малко потно лице, извади портфейла си, от портфейла плик, от плика изрезка: оскъдна рецензия, появила се в рижко вестниче.

— Сега — каза той със страховита многозначителност — това Нещо ще излезе и на немски. А пък в момента работя и върху Роман.

Фьодор Константинович опита да се измъкне, но той излезе от книжарницата с него и предложи да вървят заедно, а Фьодор Константинович отиваше на урок и значи бе скован от маршрут, ето защо единственият начин да се избави от Буш бе да ускори крачка, но говорът на спътника му така се учести, че от ужас той отново забави ход.

— Моят Роман — говореше Буш, загледан в далечината, и се замъчи да удържи Фьодор Константинович с леко отдалечена встрани ръка с громолящ маншет, изскочил от ръкава на черното му палто (това палто, черната шапка и кичурът го уподобяваха на хипнотизатор, на шахматен маестро или на музикант), — моят Роман е трагедията на философа, постигнал абсолют-формулата. Той се отпуска и казва — (Буш като фокусник извлече от въздуха тетрадка и започна да чете в движение): — „Трябва да си пълно магаре, за да не дедуцираш от факта на атома факта, че самата вселена е само атом, или ще е по-вярно да кажем, някаква трилионна част от атом. Още гениалният Блез Паскал е доловил интуитивно това. Но по-нататък, Луиза! — (При това име Фьодор Константинович трепна и ясно чу звуците на гренадирския марш: «Сбоогом, Луиза, ти не плачи, войнишка песен над нас звучи» — и продължи да го чува сякаш зад прозорците на по-нататъшните думи на Буш). — Напрегнете вниманието си, скъпа. Отначало ще ви поясня с въображаем пример. Допускаме, че някой си физик е успял да издири сред абсолют-немислимата сума атоми, от които е komponирано всичко, фаталния атом, към който е приложимо нашето разсъждение. Предполагаме, че той се е додробил до най-

малката есенция тъкмо на този атом, в който момент Сянката на Ръката (ръката на физика!) пада върху нашата вселена с катастрофални резултати, защото тъкмо вселената е последната частичка на един според мен централен атом, от които и тя самата се състои. Не е лесно да разберете, но ако разберете това, ще разберете всичко. Да излезем от затвора на математиката! Цялото е равно на най-дребната частичка от цялото, сумата на частите се равнява на частта от сумата. Тъкмо това е тайната на света, формулата на абсолют-безкрайността, но щом направи това откритие, човешката личност не може повече да се разхожда и да разговаря. Затворете си устата, Луиза! Той се обръща към едно момиче, своя приятелка“ — снизходително добродушно добави Буш и вдигна могъщи рамене. — Ако ви е интересно, някой път ще ви почета отначало — продължи той. — Гигантска тема. А вие какво правите, ако позволите да попитам?

— Аз ли? — смотолеви Фьодор Константинович, усмихнат криво. — Аз също написах книга, книга за критика Чернишевски, а не мога да ѝ намеря издател.

— А! За популяризатора на германския материализъм — на предателите на Хегел, на философите грубияни! Твърде почтено. Все повече се убеждавам, че моят издател на драго сърце ще вземе вашия труд. Той е комичен персонаж и за него литературата е затворена книга. Но аз съм му нещо като съветник, слуша ме. Дайте ми своя телефон-номер, утре ще му се обадя — и ако по принцип е съгласен, ще прегледам вашия ръкопис и, смея да се надявам, ще го препоръчам най-ласкаво.

„Ей че дивотии“ — помисли си Фьодор Константинович, затова остана крайно учуден, когато още на другия ден добрякът наистина му звънна. Издателят се оказа малко шишкав, с мазен нос, по нещо приличаше на Александър Яковлевич, имаше същите червени уши и черни косъмчета отстриани на излъсканата плешивина. Списъкът на книгите, които вече беше издал, бе кратък, но изключително разнообразен: преводи на някакви германски психоаналитични романи, направени от чичото на Буш, „Отровителка“ от Аделаида Светозарова, сборник вицове, анонимната поема „Аз“ — но сред тези боклуци имаше две-три истински книги като например прекрасната „Стълба в облаците“ на Херман Ланде и пак неговата „Метаморфози на мисълта“. Буш представи „Животът на Чернишевски“^[32] като

плесница по марксизма (за чието зашлевяване Фьодор Константинович при писането на книгата не бе дори помислял) и при втората среща издателят, явно крайно мил човек, обеща да отпечата книгата за Великден, тоест след месец. Не предлагаше никакъв аванс, върху първите хиляда бройки даваше пет процента, но от следващите качваше авторския хонорар до трийсет, което се стори справедливо и щедро на Фьодор Константинович. Впрочем чувстваше пълно безразличие към тази страна на нещата. Друго го изпълваше. Щом стисна влажната ръка на грейналия Буш, излезе навън, както балерина излита върху люляково осветената сцена. Ръмящият дъжд му се стори ослепителна роса, щастието бе заседнало на гърлото му, около лампите трептяха ореоли като дъга, а написаната от него книга му говореше с пълен глас, през цялото време го придружаваше като порой през стена. Запъти се към кантората, в която работеше Зина; срещу тази черна къща, приведена към него с добър израз на прозорците, намери кръчмата, която му беше посочила.

— Какво стана? — попита тя, след като влезе забързано.

— Не, не я иска — каза Фьодор Константинович и внимателно, с наслада проследи как угасва лицето ѝ, поблазнен от властта си спрямо него, предвкушвайки възхитителната светлина, която ей сега щеше да предизвика.

[1] „Жсната и пантерата“ (фр.). — Б.а. ↑

[2]

*Грък от Одеса, евреин от Варшава,
млад лейтенант, белокос генерал —
всеки бе търсил любов и забава
и на гърдите ѝ често бе спал.*

(А. Н. Апухтин, „Чифт врани коне“) — Б.а. ↑

[3] ... *най-слабото от най-добрия* — Владимир Набоков смята за най-добър свой съвременен поет Иван Бунин и се разглежда като негов ученик. ↑

[4] „Гръмокипящ бокал“ („Громокипящий кубок“) — стихосбирка (1913) на Игор Северянин (1887–1941). ↑

[5] ... фундаменталното изследване на Андрей Бели за ритмите... — Става дума за книгата на Андрей Бели „Ритъмът като диалектика и «Медният конник»“ (1929). ↑

[6] Авторът на „Да бъда дързък“ — става дума за Константин Балмонт (1867–1942). Стихотворението е от стихосбирката „Да бъдем като слънце“ („Будем как солнце“, 1902). ↑

[7] Окоето гледаше Каин (фр.). — Б.а. ↑

[8] Мария Башкирцева (1860–1884) — руска художничка, авторка на прочут „Дневник“ (през 1887 г. излиза на френски, през 1893 г. — на руски език). ↑

[9] Поуки (фр.). — Б.а. ↑

[10] Един от страничните коне във впряга. — Б.р. ↑

[11] Георгий Чулков (1879–1939) — поет, прозаик, журналист, литературовед. ↑

[12] „Човекът, който уби“ (фр.). — Б.а. ↑

[13] *Ето, представете си такава история...* — по-късно Набоков интерпретира трагедийно този сюжет в романа си „Лолита“ (1955). ↑

[14] Въздух, атмосфера (лат.). — Б.а. ↑

[15] Уважаемата госпожа (на немски: die gnädige Frau). — Б.р. ↑

[16] Евгения-Мария де Монтихо (1826–1920) — съпруга на Наполеон III, френска императрица. ↑

[17] Бриан Аристид (1862–1932) — френски държавен деец. ↑

[18] ... трудовете на Лудвиг и двамата Цвайг... — Емил Лудвиг (1881–1948) — германски писател, автор на популярни биографични романи; Стефан Цвайг (1881–1942) — австрийски писател, автор на биографични романи и есета; Арнолд Цвайг (1887–1968) — германски писател, автор на исторически романи. ↑

[19] Вид ударение във френския език. — Б.а. ↑

[20] Имахте доброто желание да пожелаете (фр.). — Б.а. ↑

[21] Безполезната красота (фр.). — Б.а. ↑

[22] Флексер Аким Волински (1863–1926) — литературен критик, изкуствовед, издал сборник със статии „Руските критици“ (1896). ↑

[23] Юлий Айхенвалд (1872–1928) — литературовед, известен с критиката си на Белински („Спор за Белински“, 1914). ↑

[24] Въпросът не стои така (нем.). — Б.а. ↑

[25] *Юрий Стеклов* (Нахамкис) (1873–1941) — историк на руската и западноевропейската социалистическа мисъл, автор на монографии за Чернишевски и за Бакунин. ↑

[26] „... с това мнение напълно са били съгласни Скабичевски, Михайловски, както и за «г-н Чехов...»“ — Става дума за статиите на Ал. Скабичевски (1838-1910/11) — „Има ли Чехов идеали?“ („Съчинения“, т. II) и Н. Михайловски (1842–1904) — „За бащите и децата и за г-н Чехов“ („Русские ведомости“, 1890, № 104) и „Нещо за г-н Чехов“ („Русские ведомости“, 1904, № 4). ↑

[27] *Аз се родил* (разг. анг.). — Б.а. ↑

[28] ... *Буренин, тормозил клетника Надсон...*- През 1886 г. С. Надсон (1862–1887) и В. Буренин (1841–1926) си разменят остри нападки. Надсон пише в киевския вестник „Заря“, Буренин — в петербургското „Новое время“. Буренин се занимава с личния живот на поета, намеква, че той се преструвал на болен, за да получава помощи; клеветата още по-силно разклаща здравето на Надсон, който дори иска да замине за Петербург и да извика клеветника на дуел. ↑

[29] *Варфоломей Зайцев* (1842–1882) — един от изтъкнатите критици на сп. „Русское слово“, представител на утилитарния подход към литературата, съратник на Писарев в „борбата“ му против поезията на Пушкин и Лермонтов; през 1869 г. емигрира. Сп. „Минувшие годы“, 1908, № 11, пише за усилията му да си осигури прехраната в чужбина („Зайцев зад граница. По негови писма и спомени на жена му“). ↑

[30] ... *смъртното наказание да бъде обгърнато в мистична тайнственост...* — Предложение на Василий Жуковски (1783–1852), който в статията си „За смъртното наказание“ (1849) пише: „Не премахвайте смъртното наказание, но му придайте величествен образ, дълбоко затрогващ и ужасяващ душата; премахнете от осъществяването му всичко чувствено, придайте характер на тайнство на това осъществяване... То трябва да буди всички възвишени чувства на човешката душа: вяра, благоговение пред истината, състрадание, християнска любов...“ (Съчинения на Жуковски, т. XI, 1857 г.). Рецензия на Чернишевски за X–XIII т.е публикувана в „Современник“, 1857, № 5. ↑

[31] *Пътуващ актьор* (нем.). — Б.а. ↑

[32] „Животът на Чернишевски“ — Набоков точно се придържа към фактите от живота и дейността на Чернишевски, но се отнася с толкова иронично състрадание към утилитарните му и грубо материалистични възгледи върху изкуството, както и към личността му, че според нашите съвременни руски писатели след удара на Набоков Чернишевски завинаги изгубва мястото си на уважаван прогресивен деец в историята на руската мисъл. Основните източници, използвани от Набоков, са: „Н. Г. Чернышевский. Его жизнь и деятельность“ от Юл. Стеклов, т. I–II 1928 (оттук Набоков черпи отзивите на съвременници за Чернишевски); „Н. Г. Чернышевский в Сибири. Переписка с родными“, „Н. Г. Чернышевский. Литературное наследие“, 1920–1930, т. I–III. ↑

4

*Уви! Каквото и да кажат потомци просветени,
все тъй сред вятъра, с одежди разлюлени,
към пръстите си Истината свела е чело:
с усмивка женска и с грижовност нежно веща,
тя в шепата си сякаш все оглежда нещо,
което досега незнайно е било.*

Сонетът като че ни прегражда пътя, а може би напротив, служи за тайна връзка, която би обяснила всичко — стига само умът човешки да издържи това обяснение. Душата се потапя в мигновен сън — и ето, особено театрално ярко станали от мъртвите, насреща ни излизат: о. Гавриил с дълъг бастун, в копринено расо с цвят на нар, с извезан пояс върху големия корем, а с него^[1], вече озарено от слънцето, твърде привлекателно момче — розово, недодялано, нежно. Стигнаха до нас. Свали шапка, Никола. Косата проблясва червеникаво, лунички по челцето, в очите онази ангелска яснота, която е присъща на късогледите деца. Кипарисови, Парадизови, Златорунни донейде учудено си спомнят по-късно (сред тишината на своите далечни и бедни енории) свенливата му хубост: херувимът, уви, се оказва залепен върху корава курабия, далеч не за всички зъби.

Щом се здрависва с нас, Никола отново налага шапка — сивкав мек цилиндър — и тихо отминава, много миличък в домашно ушитото си рединготче и памучните панталонки, докато баща му, безкрайно добър протопоп с отношение към градинарството, ни занимава с обсъждане на саратовските вишни, сливи, круши. Летящ зноен прахоляк застила картината.

Както се отбелязва в началото на абсолютно всички писателски биографии, момчето направо гълта книгите. Но се учи отлично. „Бъди послушен към царя твой, почитай го и следвай законите“ — старателно изписва то първото упражнение по краснопис, раздвоената

възглавничка на показалеца му така си и остава тъмна от мастило за цял живот. Ето че трийсетте години приключват, започват четирийсетте.

На шестнайсет години знае езици достатъчно, за да чете Байрон, Сю и Гьоте (до края на дните си се притеснява от своето варварско произношение); владее вече семинарския латински покрай образования си баща. Освен това някой си Соколовски му преподава полски, а местният търговец с портокали го учи на персийски език^[2] — и го изкушава да пуши тютюн.

Когато постъпва в саратовската гимназия, се показва скромен и нито веднъж не го бият за назидание. Викат му Дворянчето, макар да не страни от общите забавления. Лете играе на челик, наслаждава се на къпането; така и не се научава обаче нито да плува, нито да прави врабчета от глина, нито да плете мрежи за улов на дребни рибки: отворчетата им излизат неравномерни, конците се заплитат — рибата се лови по-мъчно от човешките души (но и душите се измъкват по-късно през пролуките). През зимата пък, сред снежния здрач, като гръмовно пее хекзаметри, тумба луди глави лети по стръмнината на грамадна селска шейна — и полицмайстерът се усмихва поощрително с нощна шапка на главата, дръпнал перденцето и доволен, че развлеченията на семинаристите стряскат нощните разбойници.

Щеше като баща си да стане свещеник и за едното чудо щеше да достигне висок сан — ако не беше прискърбният случай с майор Протопопов. Той е местен помещик, човек на живота, женкар, кучкар; тъкмо неговия син о. Гавриил побързва да впише в черковните книги като незаконороден^[3]; не щеш ли, оказало се, че все пак са вдигнали сватба, наистина тихомълком, но честно, четирийсет дни преди раждането на детето. Уволнен от длъжността си член в консисторията, о. Гавриил посърва и дори побелява. „Ето как се възнаграждават усилията на бедните свещеници“ — повтаря ядосана попадията — и решават Никола да получи светско образование. Какво е станало по-нататък с младия Протопопов — дали някога е узнал, че заради него?... Изтръпнал ли е?... Или, рано охладнял към насладите на бурната младост... Оттегляйки се?...

Впрочем: пейзажът, малко преди това дивно и морно разгърнал се пред безсмъртната бричка; всичко руско, крайпътно, волно до сълзи; всичко кротко, което гледа от полето, от хълмчето, между

продълговатите облаци; умолителната, изчаквателна красота, готова да се хвърли към теб при най-малък знак и да зариде — пейзажът, казано накратко, възпят от Гогол, отминава незабелязан покрай очите на осемнайсетгодишния Николай Гаврилович, който полека, с бавния превоз, пътува с майка си за Петербург. Из целия път чете. Така излиза — пред сведените в прахоляка класове предпочита словесната война.

Тук авторът забеляза, че вече без него в някои готови редове продължават ферментацията, растежът, набъбването на граховото зърно — или по-точно: в една или в друга точка се очертава по-нататъшният път на дадената тема — например на темата за упражненията по краснопис. Ето вече студент, Николай Гаврилович скришом преписва: „Човек е това, което е“ — на немски излиза по-гладко, а още по-добре — с помощта на правописа, приет днес у нас. Развива се, да отбележим, и темата за „късогледството“, започнала оттам, че като отрок познава само лицата, които е целувал, и вижда само четири от седемте звезди на Голямата мечка. Първите, медните очила, сложени на двайсет години. Сребърните учителски очила, купени за шест рубли, за да вижда по-добре учениците кадети. Златните очила на повелител на мислите — през дните, когато „Современник“ прониква в най-приказните дебри на Русия. Очила, отново медни, купени в отвъдбайкалско дюкянче, в което се продават валенки и водка. Мечта за очила в писмо до синовете от Якутска област — с молба да изпратят стъкла за еди-какво си зрение (с черта отбелязва разстоянието, на което вижда буквите). За известно време темата за очилата се размътва... Да проследим и другата, темата за „ангелската яснота“. По-нататък тя се развива така: Христос е умрял за човечеството, защото е обичал човечеството, което аз също обичам, за което също ще умра. „Бъди втори Спасител“ — съветва го най-добрият му приятел^[4]; и как пламва той, плахият! Слабият! (почти Гоголева удивителна се мярка в „студентския“ му дневник). Но „Светият Дух“ трябва да се замени със „Здрав разум“. Нали бедността ражда порока; нали Христос е трябвало първо да обуе всекиго и да го увенчае с цветя, а чак след това да проповядва нравственост. Вторият Христос преди всичко ще премахне веществената нужда (ще помогне изобретената от нас машина). Не е за вярване, но... нещо се сбъдна — да, май нещо сякаш се сбъдна. Биографите са набелязали с евангелски жалони трънливия му път (нали, колкото е по-ляв коментаторът, толкова по-

голяма слабост изпитва към изрази от рода на „Голготата на революцията“). Страстите на Чернишевски започват, когато достига Христова възраст. Ето го в ролята на Юда — Всеволод Костомаров^[5]; ето го в ролята на Петър прославения поет^[6], отказал да се срещне със затворника. Дебелият Херцен, който си седи в Лондон и нарича позорния стълб „другар на Кръста“. И в стихотворението на Некрасов отново се говори за Разпятие, че Чернишевски е бил пратен „на робите (царете) по земята, за да напомни за Христа“. Накрая, когато напълно умира и мият тялото му, на едни от близките тази изтощеност, тези изпъкнали ребра, *тъмната бледност* на кожата и дългите пръсти на краката смътно напомнят „Сваляне от кръста“ май на Рембранд. Но темата не приключва и с това: има и посмъртно поругаване, без което никой свят живот не е свършен. Например сребърният венец с надпис на лентата „На апостола на правдата от висшите учебни заведения в град Харков“ пет години по-късно е откраднат от железния параклис, при което безгрижният светотатец, който счупва тъмночервеното стъкло, надрасква с късче от него върху прозоречната рамка името си и датата. И трета тема е готова да се развие — да се развие доста чудновато, ако не я наглеждаме: темата за „пътешествието“, която може да стигне Бог знае докъде — до тежката пътна кола с небесен цвят жандарм, а сетне чак до якутската шейна, запрегната с шест кучета. Господи, но нали вилюйският полицейски началник се е казал *Протопопов!* Но засега всичко е кротко и мирно. Громоли удобната пътна кола: майката на Никола, Евгения Егоровна, дреме, затулила лицето си с кърпа, а до нея лежешком синът ѝ чете книга — и трапищата из пътя губят значението си на трапища, стават само печатарска грапавина, скок на реда — ето че думите отново преминават равно, дърветата преминават, сенките им преминават по страниците. Ето го най-сетне Петербург.

Нева му допада със синевата и прозрачността си — каква многоводна столица, колко е чиста водата (тя веднага му разваля стомаха); но особено му харесват стройното разпределение на водата, разумността на каналите: колко чудесно е, когато можеш да свържеш това с онова, онова с това; от връзката да извлечеш благо. Заран, отворил прозореца, с набожност, изострена допълнително от общата културност на зрелището, се кръсти към блещукащия блясък на кубетата: съгражданият Исакий е в скели — тъкмо ще напишем на

татко за позлатените чрез огън куполи, а на баба — за локомотива... Да, с очите си вижда влак — за който тъй доскоро мечтае клетникът Белински (предшественик), когато, съсипан от охтика, треперещ, страшен за гледане, часове наред наблюдава през сълзи на гражданско щастие как се въздига гарата — онази гара, на чийто перон след сравнително малко години полупобърканият Писарев (последовател) с черно домино, със зелени ръкавици шибва с камшик^[7] през лицето съперника си хубавец.

У мен продължават да растат (каза авторът) без мое разрешение и знание идеи, теми — някои доста накриво, — но зная какво им пречи: пречи „машината“; тази тровава дрънкулка трябва да се измъкне от една вече съградена фраза. Много ми олекна. Става дума за перпетуум-мобиле.

Суетнята с перпетуум-мобилето^[8] се точи общо към пет години, до 1853-та, когато, вече гимназиален учител и годеник, най-сетне изгаря писмото с чертежите, подготвено веднъж от страх да не умре (от модния аневризъм), преди да е дарил света с тази благодат на вечното и съвсем евтино движение. В описанията на нелепите му опити, в коментарите към тях, в тази смесица от невежество и разсъдливост вече проличава почти неуловимият, но фатален порок, придаващ по-късно на речите му нещо като привкус на шарлатания; оттенъкът е мним, да не забравяме: човекът е прям и твърд като дъбов дънер, „най-честният измежду честните“ (израз на жена му); ала съдбата на Чернишевски е такава, че всичко се обръща против него: който и предмет да докосне — ето, полека-лека, язвително неизбежно той разкрива нещо съвсем обратно на представата му за него. Например е за синтеза, за силата на притеглянето, за живата връзка (когато чете роман, целува просълзен страницата, на която авторът зове читателя), а ето че му се готви отговор: разпадане, самота, отчуждение. Той проповядва сигурност, разумност във всичко — но сякаш по нечий подигравателен призив съдбата му е затлачена с простаци, с шантавели, с безумци. За всичко му се отплаща „с отрицателен стократ“ по сполучливите думи на Страннолюбски, заради всичко му удря къч собствената му диалектика, за всичко му мъстят боговете: заради трезвия възглед върху абстрактните рози, за доброто в белетристиката, за вярата в познанието — а колко изненадващи, колко хитри форми приема това възмездие! Какво ще

стане — рее се мечтата му през 48 година, — ако се прикачи молив към живачен термометър, така че моливът да се движи заедно с промените в температурата? Изхождайки от положението, че температурата е нещо вечно... Но чакайте, кой, кой записва прилежно с шифър прилежни съображения? Млад изобретател, нали така, с безпогрешен окомер, с вродена способност да слепва, да свързва, да споява неподвижните части, от които се ражда чудото движение — а сетне ето го, бръмнал е вече тъкачният стан или локомотив с дълъг комин и с машинист с цилиндър изпреварва породист кон бегач! Ето ти я пукнатината с гнездото на възмездието — защото този разсъдлив младеж, който, да не забравяме, се трепе само за благо на цялото човечество, е с очи на къртица, а белите му слепи ръце се движат в друга плоскост, различна от тази на вечно сбърканата, но упорита и мускулеста мисъл. Всичко, до каквото се докосне, се разпада. Тъжно е да четем в дневника му за сечивата, които се мъчи да използва — за кобилиците, лешите, тапите, легените, — и нищо не се завъртва, дори и да се завърти, поради неканени закони взема посока, различна от желаната: обратен ход на вечен двигател — нали това е същински *кошмар*, абстракция на абстракцията, безкрайност със знак минус и на всичкото отгоре строшена стомна.

Съзнателно отлетяхме напред: връщаме се към ситния тръс, към ритъма на живота на Никола, с който слухът ни вече е свикнал.

Той избира филологическия факултет. Майка му отива на поклонение при професорите, за да ги умилостиви: гласът ѝ добива умилкващи се интонации, постепенно тя започва да се секне. От петербургските стоки най-силно я смайва кристалът. Най-сетне *те* (Никола винаги говори почтително за майка си, употребявайки това наше удивително множествено число, което, както по-късно неговата естетика, „се мъчи да изрази качество чрез количество“) се стягат отново за Саратов. За из път си купуват огромна ряпа^[9].

Николай Гаврилович отначало се настанява заедно със свой приятел, а по-късно дели жилище с братовчедка си и нейния съпруг. Плановете на тези квартири, както и на всички останали негови жизнени спирки, са начертани от него в писмата му. Винаги изпитвал влечение точно да определя отношенията между предметите, той обича плановете, стълбчетата от цифри, нагледното изобразяване на нещата, още повече, че мъчително подробният му стил няма как да

замени недостижимата за него литературна изобразителност. Писмата му до близките са писма на примерен младеж: услужливата доброта вместо въображението му подсказва кое именно ще е приятно на другия. На протопопа допадат разни произшествия, забавни или ужасни случки. Синът грижовно го храни с тях в течение на няколко години. Урежданите от Излер^[10] веселия, неговите изкуствени Карлсбади; „минералните води“, където храбри петербургски дами се издигат на въздушни балони; трагичен случай с лодка, попаднала под невски параход, при което един от загиналите е полковник с голямо семейство; мишеморка, предназначена за мишките, но попаднала в брашно, така че се отравят над сто души; и, разбира се, разбира се — спиритизмът: лековерие и измама според двамината кореспонденти.

Както през навъсените сибирски години, една от основните му епистоларни струни е обрънатото към жена му и към синовете уверение все на висока, не съвсем вярна нота, че има достатъчно пари, пари не ми пращайте, така и на младини все настоява родителите му да не берат грижа за него и успява кой знае как да живее с двацет рубли на месец: от тях към две и половина отиват за кифли, за бисквити (не понася гол чай, както не понася голо четене, тоест с книга в ръка непременно дъвче — с курабии чете „Записките на Пикуик“, със сухари — „Журнал дьо деба“), а свещите и перата, ваксата и сапунът му гълтат рубли на месец: впрочем е нечистоплътен, немарлив, при това доста грубо възмъжава, на всичкото отгоре тежка храна, постоянни колики, че и неравна борба с плътта, приключваща с таен компромис — така че изглежда хилав, очите му угасват и не остава нищо от момчешката красота освен може би изразът на някаква дивна безпомощност, навремени озаряваща чертите му, когато почитан от него човек се отнася добре с младежа („той беше мил с мене, младеж плах, безропотен“ — пише по-късно за Иринарх Введенски^[11] с трогателна латинска интонация: анимула, вагула, бландула...); ала самият той не се съмнява в своята непривлекателност, примирява се с мисълта за нея, но избягва огледалата: все пак понякога, докато се стяга за гости, особено у най-добрите си приятели Лободовски или когато иска да узнае причината за неучтив поглед, мрачно се вглежда в отражението си, съзира ръждивия пух, сякаш полепнал по бузите му, брой набъбналите гнойни пъпки — и веднага започва да ги цеди, и то тъй жестоко, че сетне не смее да се покаже.

Лободовски^[12]! Сватбата на приятеля му оказва върху нашия двайсетгодишен герой едно от онези изключителни впечатления, които посред нощ вдигат младежа и го слагат по бельо пред дневника. Тази чужда сватба, която толкова силно го вълнува, е вдигната на 19 май 1848 година; на същия ден шестнайсет години по-късно е извършена гражданската екзекуция на Чернишевски. Съвпадение на часовете, картотека на датите. Така съдбата ги сортира, предвиждайки нуждите на изследователя; похвално пестене на силите.

Радостно му е на тази сватба. Нещо повече: собствената му радост го радва вторично („значи съм способен да изпитвам чиста привързаност към жена“) — да, той винаги се стреми да извърне сърцето си така, че с едната си страна да се отрази в стъклото на разума или, както се изразява най-добрият му биограф Страннолюбски, „прекарва чувствата си през алембиците на логиката“. Но кой би могъл да каже, че мисъл за любов го е обзела в тази минута? Много години по-късно в къдравите си „Битови очерци“ същият този Василий Лободовски греши небрежно с твърдението, че тогавашният му шафер, студентът „Крушедолин“, бил толкова сериозен, та „сигурно е анализирал всестранно наум току-що прочетените съчинения, излезли в Англия“.

Френският романтизъм ни даде поезията на любовта, германският — поезията на дружбата. Чувствителността на младия Чернишевски е отстъпка пред епохата, когато дружбата е великодушна и влажна. Чернишевски плаче на воля и често. „Търкулнаха се три сълзи“ — с характерна точност вписва в дневника: и мимоходом читателят е загризан от мисълта дали броят на сълзите може да бъде нечетен, или четността на източниците им ни кара да търсим кратност на две. „Онези глупави сълзи, които често леех аз в спокойния си късен час“ — говори Николай Гаврилович за сиромашките си младини и сред звука на Некрасовата различинна римичка наистина проронва сълза. „На това място в оригинала има следа от капнала сълза“^[13] — обяснява бележката под линия на сина му Михаил. Следа от друга сълза, къде-къде по-гореща, горчива и скъпоценна, се е запазила върху прочутото му писмо от крепостта, при което описанието на тази втора сълза при Стеклов бърка от неточности според Страннолюбски — за това ще стане дума по-нататък. По-късно през дните на заточението и особено във Вилюйския затвор... Но стоп: темата за сълзите се разширява

неразрешено... да се върнем към изходната ѝ точка. Ето например опяват студент. В синия ковчег лежи восъчен младеж, а студентът Татаринов, който се е грижил за болния, но почти не го е познавал преди, се сбогува с него, дълго го гледа, целува го, отново го гледа безкрай... Студентът Чернишевски, докато записва това, също изнемогва от нежност; а Страннолюбски, коментирайки тези редове, прокарва успоредица между тях и горестния Гоголев откъс от „Нощ на вилата“.

Но да си кажем откровено... бляновете на младия Чернишевски за любовта и дружбата не са твърде изящни — и колкото повече им се отдава, толкова по-ясно се открива порока им: тяхната разсъдъчност; дори най-глупавия блян той умее да извие в логична дъга. Докато подробно мечтае как у Лободовски, пред когото искрено се прекланя, ще се развие охтика и как Надежда Егоровна ще остане млада вдовица, безпомощна, беззащитна, той преследва особена цел. Подставеният образ му е нужен, за да оправдае влюбеността си, заменяйки я с жал към жертвата, тоест подлагайки утилитарна основа под влюбеността си. Нали в противен случай няма как да обясни сърдечните си вълнения чрез ограничените средства на грубия материализъм, който вече безнадеждно го е прелъстил. Нищо, че едва предния ден, когато Надежда Егоровна „седеше без шал и роклята ѝ, естествено, бе малко разрязана отпред, и се виждаше малка част под шията“ (стил, необикновено сходен с бърбенето на днешния литературен тип на простака еснаф), той се пита с честна тревога дали би гледал „тази част“ през първите дни след сватбата на приятеля си. И ето че след като бавно е уморил приятеля в мечтите си, той с въздишка, сякаш пряко воля, сякаш подчинил се на дълга, решава да се ожени за младата вдовица — тъжен брак, целомъдрен брак (и всичките тези подставени образи се повтарят още по-пълно, когато по-късно той се домогва до ръката на Олга Сократовна). Самата красота на злочестата жена още е под съмнение; методът, който Чернишевски избира, за да провери хубостта ѝ, предопределя цялото му по-нататъшно отношение към понятието „прекрасно“.

Отначало установява най-хубавия образец за грацията на Надежда Егоровна: случайността му предоставя жива картина в идиличен дух, макар и малко тромава. „Василий Петрович застава на колене върху стола с лице към облегалката; тя се приближи и започна

да накланя стола, наведе го малко и притисна лице до гърдите му... Свещта бе поставена на масичката за чай... и светлината падаше върху нея достатъчно добре, тоест полусветлината, защото тя беше в сянката от мъжа си, но ясна.“ Николай Гаврилович наблюдава внимателно, мъчи се да открие нещо, което да не е наред; груби черти не намира, но още се колебае от съмнение.

Ами оттук нататък? Постоянно сравнява чертите ѝ с чертите на другите жени, но несъвършеното зрение му пречи да се сдобие с живи екземпляри, с които да сравнява. Ще не ще, трябва да се обърне към хубост, уловена и съхранена върху платното от други, към препарираната красота, тоест към женските портрети. Ето как понятието „изкуство“ още от самото начало за него, късогледия материалист (всъщност абсурдно съчетание), се превръща в нещо приложно и спомагателно и ето че по опитен път вече може да провери всичко, каквото влюбеността му подсказва: превъзходството на красотата на Надежда Егоровна (която мъжът ѝ нарича „мила“ и „кукличка“), тоест на живота, спрямо красотата на всички останали „женски главички“, тоест спрямо изкуството (изкуството!).

На проспект Невски по витрините на Юнкер и Дациаро^[14] са изложени поетични картинки. След като ги изучава хубавичко, той се връща у дома си и записва своите наблюдения. О, чудо! Сравнителният метод винаги дава необходимия резултат. Калабрийската хубавица на гравюрата е с калпав нос: „Особено несполучливи са основата на носа и частите, намиращи се около носа, отстрани, където той се издига.“ Седмица по-късно, все още несигурен дали достатъчно е изпитал истината, а може би — от желание отново да се наслади на вече познатата податливост на опита, пак тръгва за Невски да види дали няма нова хубавица на витрината. На колене в пещерата пред череп и кръст се моли Мария Магдалина, лицето ѝ в лъчите на кандилцето е мило, разбира се, но колко по-хубаво е полуосветеното лице на Надежда Егоровна! На бяла тераса над морето — две девойки: грандиозна блондинка седи на каменна пейка, целува се с младеж, а грациозна брюнетка гледа дали не идва някой, дръпнала малиновата завеска, „отделяща терасата от другите части на къщата“, както отбелязваме в дневника, защото обичаме вечно да установяваме в каква връзка се намира дадената подробност с нейната умозрителна среда. Разбира се, шийката на Надежда Егоровна е още по-мила. Оттук

важният извод: животът е по-мил (а значи по-хубав) от живописиста, защото какво е живописиста, поезията, изобщо изкуството в най-чистия си вид? Това е — пурпурно слънце, залязващо в лазурно море; това са — „красиви“ гънки на рокля; това са — розови сенки, каквито празният писател хаби да илюминира гланцираните си раздели; това са — гирлянди от цветя, феи, фрини, фавни... Колкото по-нататък, толкова по-облачно: буренливата идея расне. Разкошът на женските форми върху картината вече намеква за разкоша в икономически смисъл. Понятието „фантазия“ се привижда на Николай Гаврилович във вид на прозрачна едрогърда Силфида, която без всякакъв корсет и почти гола, като си играе с прозрачното покривало, долита при поетично поетизиращия поет. Две-три колони, две-три дървета — дали кипариси или тополи, — някаква не особено симпатична за нас урна — и поклонникът на чистото изкуство ръкопляска. О, презрян! Кух! Ама наистина, как пред целия този боклук да не предпочетем честното описание на съвременния бит, гражданската горчилка, задушевните стихове?

Смело можем да кажем, че през минутите, докато той занича във витрината, напълно се е създала неговата простичка магистърска дисертация „Естетическите отношения на изкуството към действителността“ (не е чудно, че по-късно я написва направо на белова, с един замах, за три нощи; по-чудното е, че с нея, макар и с шестгодишно закъснение, все пак става магистър^[15]).

Случват се морни, смътни вечери, когато лежи по гръб на страшния си кожен диван — целия на буци, на дупки, с неизчерпаем (колкото и да черпиш) запас от конски косми — и „сърцето някак дивно биеше от първата страница на Мишле^[16], от възгледите на Гизо^[17], от теорията и езика на социалистите, от мисълта за Надежда Егоровна, и всичкото това заедно“, и ето го че подхваща песен с виещ фалшив глас — пее „песента на Маргарита“, при това мисли за отношенията на двамата Лободовски един към друг — и „сълзи се търкаляха по малко от очите“. Внезапно става, решава веднага да я види; нека си представим: октомврийска вечер, летят облаци, кисела воня избликва от сарашките и от каретните дюкянчета в партера на мрачножълтите къщи, търговците с дълги набрани палта и с кожуси, стиснали ключове в ръце, вече затварят. Един го блъсва, но той бързо преминава край него. Громолейки по паважа с ръчната си количка,

опърпан фенерджия докарва лампено масло до мътния фенер на дървен стълб, забърсва стъклото с омазнен парцал и скрибуцането се отдалечава нататък — към следващия. Започва да ръми. Николай Гаврилович лети с пъргавия алюр на бедните Гоголеви герои.

Нощем дълго не може да заспи, измъчван от въпросите дали Василий Петрович ще успее достатъчно да образова жена си, за да му стане помощничка, и дали за съживяване на чувствата му да не изпрати например анонимно писмо, което да разпали ревността на съпруга. Така вече са предсказани мерките, които вземат героите от романите на Чернишевски. Същите много точно пресметнати, но детински нелепи планове измъдря заточеникът Чернишевски, старецът Чернишевски, за постигане на най-трогателни цели. Ето как тя, тази тема, използва минутата невнимание и разцъфва. Стой, стегни се. И няма защо да се отплесваме толкова надалеч. В студентския му дневник ще се намери такъв пример за пресметливост: да се отпечата фалшив манифест (за отмяна на набирането на войници), та лъжата да разпали селяците; самият той обаче веднага се опомня — нали знае като диалектик и като християнин, че вътрешната гнила трошица разяжда създадения градеж и че благата цел, оправдавайки долните средства, само издава роднинството си с тях. Така политиката, литературата, живописата, дори вокалното изкуство приятно се преплитат с любовните изживявания на Николай Гаврилович (върнахме се в изходната точка).

Колко е беден, колко е мръсен и безреден, колко е далеч от изкушенията на разкоша... Внимание! Това е не толкова пролетарско целомъдрие, колкото естествено пренебрежение, с което отшелникът се отнася към боцкането на несменяемата власеница и на уседналите бълхи. Обаче и власеницата понякога трябва да се кърпи. Присъствувахме на това как изобретателният Николай Гаврилович замисля кърпене на старите си панталони: не намира чер конец, затова се захваща да топи в мастило каквито намира; до него е сборникът с германски стихотворения, отворен в началото на „Вилхелм Тел“. Понеже размахва конца (да съхне по-бързо), върху тази страница падат няколко мастилени капки; книгата обаче е чужда. Той намира в амбалажния пакет зад прозореца лимон и се мъчи да извади петната, но само изпоцапва лимона, че и перваза на прозореца, където оставя злополучния конец. Тогава дири помощ от ножа и почва да стърже

(тази книга с продънени стихотворения е в Лайпцигската университетска библиотека; по какви пътища е попаднала там — за съжаление не успяхме да установим). Пак с мастило (всъщност мастилото е естествената стихия на Чернишевски, който буквално се къпе в него) замазва пукнатините по обувките, когато няма вакса; или, за да маскира дупка в ботуша, увива ходилото си с черна вратовръзка. Събаря чаши, всичко цапа, всичко разваля: любов към вещественото без взаимност. По-късно, на каторга, се оказва не само неспособен за каквото и да било специален каторжен труд, но и изобщо се прочува с двете си леви ръце (при това постоянно се тика да помага на ближния: „Хайде, не се бъркайте, дете не ви е работа, стожер на добродетелта“ — възгрубо го спират заточениците). Вече мярнахме как блъскат по улиците безсмислено разхвърчалия се младеж. Рядко се ядосва; все пак веднъж с известна гордост записва как отмъстил на млад колар, който го закачил със стръкката: изскубнал му кичур коса, като безмълвно се стоварил върху шейната между нозете на двамина изненадани търговци. Изобщо е кротък, открит за обиди — но тайно се чувства способен за „най-отчаяни, най-безумни“ постъпки. По малко се занимава и с пропаганда, разговаря ту със селяк, ту с невски лодкар превозвач, ту с наперен сладкар.

Явява се темата за сладкарниците. Доста са видели те. Там Пушкин пие на един дъх лимонада преди дуела; пак там Перовска и другарите ѝ си вземат по порция (Какво? Историята не е успяла...), преди да излязат на канала. А младостта на нашия герой е омагьосана от сладкарниците, така че по-късно, когато се мори от глад в крепостта, той — в „Какво да се прави?“ — изпълва някоя реплика с неволния плач на стомашна лирика: „До вас има наблизко и сладкарница? Не зная дали ще се намери готов орехов сладкиш — според моя вкус това е най-хубавият сладкиш, Мария Алексеевна.“ Ала напук на бъдещия спомен в сладкарниците го привлича не хапването — не банички с нагарчащо масло, дори не и поничка с вишнево сладко; списанията, господа, списанията, ето какво! Опитва различни — където има повечко вестници, където е по-простичко, но по-волно! Така у Волф „последните два пъти вместо с кифли негови (чети: от Волф) пих кафе е петкопеечно кравайче (чети: свое), последния път, без да се притеснявам“ — тоест при първия от тези два последни пъти (дребнавата обстоятелственост на неговия дневник

предизвиква гъдел в малкия мозък) е отхапвал крадешком, нали не е знаел как ще се отнесат към външното тестено изделие. В сладкарницата е топло, тихо, само понякога югозападният ветрец на вестникарските листове разлюлява пламъка на свещите („вълненията вече достигнаха доверената нам Русия“, както се изразява царят). „Ако може «Ендепанданс Белж». Благодаря.“ Пламъкът на свещите се изправя, тишина (но пукат изстрели на Булвар де Капюсин, революцията приближава Тюйлери — и ето че Луи Филип бяга: по авеню дьо Ньойи, с файтон).

А сетне го мъчат киселини. Изобщо се храни с всевъзможни боклуци — беден е и е схванат. Тук е уместно стихчето на Некрасов: „Нагъвам съща тенекия и ме наляга проклетия, та чак ми иде да умра. А трябва пеш да бия път... До късно зубря на свещта, в стайчето тъмен е денят и пуша, пуша, без да спра...“ Николай Гаврилович впрочем пуши не току-така — именно с „треволяка“ си лекува стомаха (а също и зъбите). Дневникът му особено за лятото и есента на 49 година съдържа многобройни най-точни сведения как и къде е повръщал^[18]. Освен е пушене се лекува с разреден ром, с горещо масло, с английска сол, с червен кантарион с портокалов лист и постоянно, добросъвестно, с някаква странна наслада използва римския похват — и като нищо да е умрял от изтощаване, ако (завършил като кандидат и оставен към университета за занимания) не заминава за Саратов.

И тъкмо тогава, в Саратов... Но колкото и да ни се иска час по-скоро да се измъкнем от черния ъгъл, в който ни отведе разговорът за сладкарниците, и да преминем към слънчевата страна от живота на Николай Гаврилович, все пак (в името на известна скрита връзка) ще се повъртя още там. Веднъж нашият човек се втурва по голяма нужда в една къща на Горохова (следва многословно със сепване тук-там описание на разположението на къщата) и вече си върши работата, когато „някаква девойка в червено“ отваря вратата. Щом вижда ръка, той понечва да удържи вратата, тя извиква „все така се случва“. Тежко изскърцване на врата, ръждивият райбер е изтръгнат, воня, студ — ужасно... ала нашият чудак е напълно готов да поразсъждава със себе си за истинската чистота, отбелязвайки удовлетворено, че „дори не проявих любопитство дали е хубава“. В сънищата си обаче гледа позорко и случайността в съня е по-милостива към него от явната съдба — но и тогава колко се радва, когато, три пъти целувайки насън

стегнатата в ръкавица ръка на „твърде светлоруса“ дама (майка на подразбиращ се ученик, която насън го е приютила, тоест нещо в духа на Жан-Жак), той не може да се упрекне в никаква плътска мисъл. Зорък се оказва и споменът за младата полусляпа тъга по красотата. На петдесет години в писмо от Сибир си спомня девойката ангел, забелязана веднъж на младини на Изложбата на промишлеността и земеделието: „Движи се някакво аристократично семейство — повестува той в по-късния си вехтозаветно бавен стил. — Хареса ми тази девойка, хареса ми... Тръгнах на три крачки отстрани и се любувах... Те очевидно бяха много знатни хора. Всички виждаха това от изключително милото им държане (сред петмеза на тази патетика има мушичка от Дикенс, би отбелязал Страннолюбски, но все пак да не забравяме, че пише полупремазан от каторгата старец, както с право би се изразил Стеклов). Тълпата се отдръпна... Съвсем свободно ми беше да вървя на три крачки от тях, без да свалям очи от онази девойка (горкичкият сателит!). И това продължи час или повече“ (изобщо изложенията, например Лондонското от 62 година и Парижкото от 89 година, със странна сила се отразяват върху съдбата му; така Бувар и Пекюше^[19], когато се захващат да описват живота на Ангулемския херцог, се чудят колко значителна, роля играят в него... мостовете).

От всичко това следва, че след пристигането си в Саратов няма как да не се влюби в деветнайсетгодишната дъщеря на доктор Василиев, циганолика госпожица с висящи обици от издължените меки части на ушите, полузакрити с тъмни кичури. Закачливка, капризна, „мишена и хубост на провинциалния бал“ според думите на безименен съвременник, тя с шума на своите светлосини шу^[20] и с напевния си говор омайва и оглупява недодялания девственик. „Погледнете каква чаровна ръчица“ — мълви тя, протягайки ръка към запотените му очила — мургава, гола, с лъскав мъх. Той се маже с розово масло, кръвопролитно се бръсне. А какви сериозни комплименти измисля! „Би трябвало да живеете в Париж“ — изрича той възторжено, узнал отнякъде, че тя е „демократка“; Париж обаче в очите ѝ не е средище на науки, а кралство на кокотки, така че тя се обижда.

Пред нас е „Дневник на моите отношения с тази, която сега представлява моето щастие“^[21]. Увеличащият се Стеклов нарича „ликуващ химн на любовта“ това единствено по рода си произведение

— напомнящо по-скоро крайно добросъвестен доклад. Докладчикът изготвя проект за любовно обяснение (изпълнен най-точно през февруари 53 година и незабавно приет) с точки за женитба и против женитба (опасява се например дали вироглавата съпруга не ще почне да носи мъжки дрехи — по подобие на Жорж Санд) и с бюджета на брачния бит, в който е взето предвид абсолютно всичко, и двете стеаринови свещи за зимните вечери, и млякото за десет копейки, и театърът; при това известява годеницата си, че поради своя начин на мислене („не ще ме уплашат нито кал, нито пияни селяци с колове, нито клане“) той рано или късно „непременно ще бъде заловен“, а за по-голяма честност ѝ разправя за жената на Искандер, която, бидейки бременна („извинете, че ви говоря такива подробности“), като получава известие за залавянето на мъжа си във владенията на Сардиния и за изпращането му в Русия, „пада мъртва“. Олга Сократовна, както би допълнил Алданов, не би паднала мъртва.

„Ако някога — пише той по-нататък — мълвата опетни Вашето име, така че да не се надявате да имате друг мъж... винаги една Ваша дума ще е достатъчна за мен да стана Ваш мъж.“ Рицарска постановка, но базираща се върху далеч не рицарски предпоставки, този присъщ нему обрат ни пренася изведнъж на познатия път от предишните му любовни квазифантазии с подробната им жажда за жертва и състрадание в защитен цвят; което не му пречи да изпита себична досада, щом годеницата му го предупреждава, че не е влюбена в него. Все пак е някак пъстро щастлив. Неговото годеничество носи лека германска отсянка, с Шилерови песни, със счетоводство на милувките: „Разкопчавах отначало две, после три копчета на нейната наметка...“ Непременно иска да постави крачето ѝ (с тъпоноса сива обувчица, избродирана с цветна коприна) върху главата си; сладострастието се храни със символи. Понякога ѝ чете Лермонтов, Колцов; чете стиховете като псалтир.

Но онова, което заема най-почетно място в дневника и е особено важно за разбиране на много неща в съдбата на Николай Гаврилович, е подробното описание на шеговитите церемонии, с каквито нагъсто са украсени саратовските вечеринки. Не го бива в полката и лошо танцува grosфатер, ала пък душа дава за лудории, защото дори на пингвина не е чужда известна игривост, когато, ухажвайки самката, реди около нея пръстен от камъчета. Както се казва, събира се

младежта и пушна в ход модерния в онова време и в онези среди похват за кокетство, Олга Сократовна храни на трапезата с лъжичка един или друг гост, а Николай Гаврилович притиска салфетка до сърцето си и заплашва да се прободете с вилица. На свой ред тя се преструва на сърдита. Той ѝ иска прошка (цялата работа е разтърсващо несметна), целува „оголените части“ на ръцете ѝ, които тя крие. „Как смеете!“ Пингвинът взема „сериозен, унил вид, защото нали наистина може да се случи да съм казал нещо, от което друга на нейно място би се оскърбила“. На празник палува в Божия храм, размива годеницата си — но напусто марксисткият коментатор съзира в това „здравословна кошунственост“. Ама че глупости. Син на свещеник, в църквата Николай се чувства както у дома си (царският син, увенчаващ котарака с короната на баща си, ни най-малко не изразява така съчувствие към народовластията). Въпреки това може да бъде упрекнат в неуважение към кръстоносците, понеже незабелязано с тебешир поставя кръст по гърбовете на всички: знак за поклонниците на Олга Сократовна, страдащи по нея. И след още известна суетня се провежда — нека запомним това — палячовски дуел с тояги.

А няколко години по-късно, при ареста, е иззет този дневник, написан с равномерен, леко опашат почерк и шифрован по домашен начин чрез съкращения от рода на „слаб, глуп!“ (слабост, глупост), „сбд-во“ (свобода, равенство) или „чк“ (човек, а не друго). Анализират го хора явно неопитни, защото допускат известни грешки, например думата „подозрения“, написана „дзря“, четат като „друзья“^[22]; излиза „имам твърде силни приятели“ вместо „подозренията против мен са много силни“. Чернишевски се хваща за това и започва да твърди, че целият дневник е белетристична измислица, тъй като нали „нямах тогава влиятелни приятели, а в случая явно действа човек, който има силни приятели в правителството“. Няма значение (макар че сам по себе си въпросът е интересен) дали помни дословно истинските си фрази; важното е, че дава на тях, на тези фрази, своеобразно алиби в „Какво да се прави?“, където е напълно разгърнат вътрешният им, чернови ритъм (например в песничката на една от участничките в пикника: „О, дево, аз съм лош другар, живея в дебри, знай. Животът ми е лют пожар, печален — моят край.“). Докато лежи в крепостта със съзнанието, че дневникът му е разчитан, бърза да изпрати до Сената „образци от своята чернова работа“, тоест неща, които пише

изключително за да оправдае дневника, превръщайки го със задна дата също в чернова на роман (Страннолюбски направо смята, че тъкмо това го подтиква да пише в крепостта „Какво да се прави?“, впрочем посветено на жена му и започнато в деня на света Олга). Поради това изразява възмущение, че се придава юридическо значение на измислени сцени: „Поставям себе си и другите в различни положения и фантастично развивам... Някакво «аз» говори за възможност от арест, едно от тези «аз» яде бой с тояга пред годеницата си.“ Надява се, припомняйки си това място, че подробното повествование за разни домашни игри може да бъде възприето като „фантазия“ изобщо: нали сериозен човек не би се захванал... (лошото е, че в официалните среди изобщо не го смятат за сериозен човек, а за буфон, и тъкмо в *палячовщината* на журналните му похвати съзират бесовско проникване на вредоносни идеи). И за да изчерпим темата за саратовските пти-жьо^[23], хайде да се придвижим още по-далеч, вече в каторгата, където отзвукът им е жив в пиеските, които той пише за другарите си, и особено в романа „Пролог“ (написан в Александровския завод през 66 година); в него има и студент, който несмешно се прави на глупак, и красавица, която храни с лъжичка поклонниците си. Ако към това прибавим, че героят (Волгин), когато говори на жена си за надвисналата над него опасност, се позовава на предбрачното си предупреждение, как да не заключим: ето я късната истина, подложена най-сетне под предишното твърдение на Чернишевски, че дневникът е само чернова на съчинител... защото самата плът на „Пролог“ през целия боклук на безпомощната измислица днес наистина изглежда белетристично продължение на саратовските записки.

Преподавайки словесност в тамошната гимназия, той се показва крайно симпатичен учител: в неписаната класификация, бързо и точно прилагана към преподавателите от страна на учениците, е причислен към типа нервен разсеян добряк, лесно палещ се, лесно разсейван — и веднага попадащ в меките лапи на виртуоза в класа (в случая Фиолетов младши), който в критичен момент, когато гибелта на незнаещите урока изглежда неизбежна, а до звънеца на пазача остава малко, задава спасителния отвличащ въпрос: „Николай Гаврилович, а ние тук по въпроса за Конвента...“ — и Николай Гаврилович веднага се запалва, отива до дъската и като чупи тебешира, чертае плана на залата за

заседания на Конвента (както вече знаем, много го бива по плановете), сетне, все по-въодушевен, сочи и местата, заемани от членовете на всяка партия.

През онези години в провинцията явно се е държал доста, непредпазливо, стряскайки уравнивесените хора, богобоязливите младежи с резките си възгледи и с разпуснато държане. Запазил се е поразкрасеният разказ как на погребението на майка си, след като ковчегът е спуснат, запалва цигара и се отдалечава под ръка с Олга Сократовна, с която се венчава след десет дни. Но саратовските гимназисти от горните класове се увличат по него; някои по-късно дори се привързват към него с възторжената страст, с каквата през онази дидактическа епоха хората обграждат своя наставник, всеки миг готов да стане вожд; а що се отнася до „словесността“, честно казано, той успява да научи питомците си да се преборват със запетайките. Много ли от тях отиват на погребението му четирийсет години по-късно? Според едни сведения двамина, според други — нито един. Когато пък погребалното шествие спира пред зданието на саратовската гимназия, за да бъде отслужена лития, директорът праща да кажат на свещеника, че това, общо взето, е нежелателно, ето защо, подкарвана от заплитащ полите октомврийски вятър, процесията отминава.

Доста по-неуспешно, отколкото в Саратов, е учителствването му след преселването в Петербург, където няколко месеца през 54 година преподава във Втори кадетски корпус. Кадетите се държат разпуснато на лекциите му. Той пискливо крещи на нехранимайковците, с което само задълбочава бъркотията. Къде ти ще приказваш за монтажари! Веднъж през междучасието някакъв клас вдига врява, дежурният офицер влиза, крясва и оставя относителен ред, но ето че в друг клас се вдига шум, в който (междучасието е свършило) с чанта под мишница влиза Чернишевски. Обръща се към офицера, спира го с допир до китката и с едва овладяно раздражение му казва, поглеждайки го над очилата: „А сега вече не ви е мястото тук.“ Офицерът се обижда, учителят не пожелава да се извини и напуска. Така започва темата за „офицерите“.

Просветителската му работа обаче продължава цял живот. Дейността му в списанието от 53-та до 62 година е изцяло просмукана от стремежа да храни хилавия руски читател със здравословна домашна кухня от най-разнообразни сведеният порциите са огромни,

хлябът е на корем, в неделя се дават орехи; защото, подчертавайки значението на месните ястия на политиката и философията, Николай Гаврилович никога не забравя и за десерта. От рецензията му за „Стайна магия“ от Амарантов става ясно, че вкъщи е проверил тази увеселителна физика и един от най-хубавите фокуси, а именно „пренасянето на вода с решето“, е допълнил със своя поправка: както всички популяризатори, изпитва слабост към такива кунстщюки; да не забравяме при това, че е изминала само година от деня, когато по настояване на баща си окончателно зарязва мисълта за вечния двигател.

Обича да чете календари, отбелязвайки за общо сведение на абонатите на „Современник“ (1855): една гвинея — 6 р. 47 и пол. коп.; северноамерикански долар — 1 р. 31 сребърни коп.; или съобщава, че „между Одеса и Очаков за сметка на волни пожертвования са построени телеграфни кули“. Истински енциклопедист, своеобразен Волтер, макар и с ударение на първата сричка, той щедро изписва безброй страници (винаги готов да обхване като навит килим и да разгърне пред читателя *цялата* история на засегнатия въпрос), превежда цяла библиотека, използва всички жанрове, включително и стихотворенията, до края на живота си мечтае да изготви „критичен речник на идеи и факти“ (което напомня за Флоберовата карикатура, онзи „dictionnaire des idées reçues“^[24], ироничния епиграф към който — „мнозинството винаги е право“ — Чернишевски би поставил най-сериозно). Тъкмо за това пише на жена си от крепостта, страстно, горестно, ожесточено разказвайки за титаничните трудове, които тепърва ще извърши^[25]. По-нататък през всичките двайсет години на сибирска самота се лекува с тази мечта; но когато година преди смъртта си се запознава с речника на Брокхаус, я съзира въплътена в него. Тогава се запалва да преведе Брокхаус (иначе „ще натикат в него всякаква измет, например второразредните германски художници“), смятайки този труд за венец на целия си живот; оказва се, че и това вече се извършва.

Още в началото на журналистическото си поприще пише за Лесинг, който се е родил точно сто години преди него и приликата с когото осъзнава: „За такива натури съществува служене, по-мило от служенето на любимата наука — службата в името на развитието на своя народ.“ Също като Лесинг по навик започва от отделния случай

развитието на общите мисли. Понеже помни, че съпругата на Лесинг е умряла при раждане, страхува се за Олга Сократовна, за чиято първа бременност пише на латински до баща си, също както Лесинг сто години по-рано пише на латински на своя баща.

Да насочим светлината насам: на 1 декември 53 година Николай Гаврилович съобщава, че според знаещите жени съпругата му е заченала. Раждането. Тежко. Момче. „Милушинко мой“ — гугука над първородния си син Олга Сократовна, обаче твърде бързо разлюбва малкия Саша. Лекарите предупреждават, че второ раждане ще я убие. Все пак тя забременява отново — „някак от нашите грехове, пряко волята ми“, пише той на Некрасов, оплаквайки се и тъгувайки...

Не, има нещо друго, по-силно от, страха за жена му, което го мъчи. Според някои сведения през петдесетте години Чернишевски мисли за самоубийство; уж дори пие — какво потресаващо видение: пиян Чернишевски! Защо да крием — бракът се оказва нещастен, трикратно нещастен, и дори по-късно, когато успява с помощта на спомена „да замрази миналото си до състоянието на статично щастие“ (Страннолюбски), въпреки всичко още му влияе онази фатална, смъртна мъка, състояща се от жал, ревност и наранено самолюбие, която познава съпруг от съвсем друг род, разчистил си сметките с нея по съвсем друг начин: Пушкин.

И жена му, и невръстният Виктор оживяват; а през декември 58 година тя отново за малко не умира, раждайки третия син, Миша. Удивително време — героично, заешко, в кринолин — символът на многодетството.

„Те, виждам, са умни, образовани, добри — а аз съм глупачка, необразована, проклета“ — малко истерично говори Олга Сократовна за жените роднини на мъжа си, Пипини, които въпреки цялата си доброта не пощадяват „тази истеричка, тази шантава женичка с непоносим характер“. Как само хвърля чинии!^[26] Кой биограф ще може да слепи късчетата? Ами тази страст да разменя местата... Тези чудати болезки... На стари години тя обича да си спомня^[27] как в Павловск през прашна слънчева вечер с лек файтон, запретнат с бегач, изпреварва вел. кн. Константин, като отмята внезапно синята си воалетка и парва княза с огнен поглед, или как изменя на мъжа си с полския емигрант Савицки, човек, прославил се с дължината на мустаците си: „А пиленцето ми знаеше... Ние е Иван Фьодорович сме

в алкова, пък той си пише до прозореца.“ Тъкмо за пиленцето ни е много жал — и сигурно твърде мъчителни за него са били младите мъже, заобикалящи жена му и намиращи се в различни стадии, от „а“ до „я“, на любовна близост с нея. Вечерите у Чернишевски са особено оживени от присъствието на тумба студенти кавказци. Николай Гаврилович почти никога не излиза при тях. Веднъж в навечерието на Нова година грузинците начело с гръмовно смеещия се Гогоберидзе нахлуват в кабинета му, измъкват го, Олга Сократовна го намята с мантиля и го кара да танцува.

Да, жалко за него, но все пак... Добре де, защо не я шибне веднъж с колана, защо не я прати по дяволите; или поне да я изтипоса с всичките грехове: врява, търчане, с безбройните измени в някой от тези романи, с чието писане запълва затворническото си време. Но не би! В „Пролог“ (и отчасти в „Какво да се прави?“) ни умилява напънът на автора да реабилитира жена си. Няма любовници, има само благоговейни поклонници; няма я и онази евтина закачливост, която кара „мъжленцата“ (както тя, уви, се изразява) да я вземат за още подстъпна, отколкото е в действителност, а има само жизнерадостно остроумна красавица. Лекомислието е превърнато в свободомислие, а уважението към боеца съпруг (което тя наистина изпитва към него, ала мърцина) притежава власт над всички нейни останали чувства. В „Пролог“ студентът Миронов, за да се пошегува с приятеля си, казва, че Волгина е вдовица. Това тъй силно я разстройва, че злочестата жена заплаква — също както в „Какво да се прави?“ тя, все същата „тя“, страда сред примитивните вятърничави мъже по арестувания съпруг. От печатницата Волгин се отбива в операта и внимателно започва да оглежда с бинокъла първо едната страна на залата, после другата: ето че спира — и сълзи на нежност потичат изпод стъклата. Дошъл е да провери дали наистина жена му, която седи в ложата, е най-милата и най-пременената от всички — също както авторът на младини сравнява Лободовска с „женските главици“.

И тук отново се оказваме сред гласовете на неговата естетика — защото мотивите от живота на Чернишевски вече са ми послушни, опитомих темите, те свикнаха с перото ми; с усмивка ги оставям да се отдалечат: развивайки се, те само описват кръг като бумеранг или сокол и ето ги отново в моята ръка; дори и някоя да отлети надалеч,

отвъд хоризонта на моята страница, не се безпокоя: ще долети обратно, както се върна ей тази.

И така: на 10 май 55 година Чернишевски защитава в университета вече познатата ни дисертация, „Отношения на изкуството към действителността“, написана за три августовски нощи, през 53 година, тоест тъкмо по времето, когато „неясни лирични чувства, подсказали му на младини възгледа за изкуството като за отпечатък от хубавица, напълно узряват, дават пухкав плод в естествен унисон с апотеоза на съпружеската страст“ (Страннолюбски). На този публичен диспут за пръв път е провъзгласена „умствената насока на 60-те години“, както сетне си спомня старият Шелгунов, отбелязал с обезкуражаваща простота, че Плетнъов не е развълнуван от речта на младия учен, но е доловил таланта... За сметка на това слушателите са във възторг. Стичат се толкова много хора, че застават и по прозорците. „Струпаха се като мухи на мърша“ — проронва Тургенев, който сигурно се чувствава засегнат като „поклонник на прекрасното“, макар че и той си позволява да угажда на мухите.

Както често се случва с порочните идеи, неотърсили се от плътта или обраснали с нея, в естетическите възгледи на „младия учен“ могат да се доловят неговият физически стил, самият звук на тънкия му поучителен глас. „Прекрасното — това е животът. Милото за нас е прекрасно; животът ни е мил в своите добри проявления... Затуй говорете за живота и само за живота (така продължава този звук, толкова драговошно възприет от акустиката на века), а ако човеците не живеят човешки — е, тогава ги учете да живеят, живописвайте им портрети от живота на примерните хора и на уредените общества.“ Така изкуството представлява замяна или присъда, но по никакъв начин не е равно на живота, също както „гравюрата в художествено отношение е доста по-слаба от картината“, от която е направена (особено чаровна мисъл). „Впрочем — ясно изрича дисертантът — поезията може да застане по-високо от действителността единствено ако украсява събитията с добавянето на ефектни аксесоари и чрез съгласуването в характера на описваните лица със събитията, в които те участват.“

По този начин, като се борят против чистото изкуство, шестдесетниците, а подир тях и свестните руснаци чак до деветдесетте години се борят от незнание против собствената си измамна представа

за него, защото също както двайсет години по-късно Гаршин вижда у Семирадски^[28] (!) „чист художник“ — или както аскетът сънува пир, от който на някой чревоугодник би му приляло, — така и Чернишевски, понеже е лишен дори от най-малкото разбиране за истинската същност на изкуството, вижда неговия връх в условното, зализано изкуство (тоест в антиизкуството) и тъкмо против него се бори — пронизвайки пустотата. При това не бива да забравяме, че и другият лагер, лагерът на „художниците“ — Дружинин с неговия педантизъм и с лошия тон на своята небесност, Тургенев с неговите прекалено стройни видения и злоупотреба с Италия, често предоставя на врага именно тази заговезненска халва, която лесно може да бъде охулена.

Николай Гаврилович ексекутира „чистата поезия“, където и да я изнамери — в най-неочаквани затънтени места. Когато на страниците на „Отечественные записки“ (54 година) критикува някакъв справочен речник, посочва списък от статии, които според него са прекалено раздути: Лабиринт, Лавър, Ланкло, и списък от статии, прекалено кратки: Лаборатория, Лафайет, Лен, Лесинг. Красноречива претенция! Епиграф към целия му мисловен живот! От олеографските вълни на „поезията“ се ражда (както вече видяхме) едрогърдеста „хубост“; „фантастичното“ взема страховит икономически вид. „Илюминации... Бонбони, сипещи се върху улиците от аеростати — изброява той (става дума за празненствата и подаръците по случай кръщенето на сина на Луи — Наполеон), — гигантски бонбониерки, спускащи се с парашути...“ А какви неща имат богатите: „кревати от розово дърво... шкафове с пружини и с подвижни огледала... копринени тапети!... А там е бедният труженик...“ Връзката е намерена, антитезата е извлечена; с голяма разобличителна сила и с изобилни предмети от мебелировката Николай Гаврилович разкрива цялата им безнравственост. „Чудно ли е, че при хубавка външност шивачката, отслабила полека-лека нравствените си правила... Чудно ли е, че заменила душевния си, сто пъти пран търбух срещу алансонски дантели и безсънните ноци пред мъждукаща угарка от свещ и труда срещу безсънните ноци в оперен маскарад или срещу извънградска оргия, тя... политайки“ и т.н. (и като поразмисля, разгромява поета Никитин, но всъщност не защото пише слаби стихотворения, а задето

той, жител на Воронеж, няма абсолютно никакво право да пише за мрамори и корабни платна).

Германският педагог Кампе, поставил ръчици върху корема, обяснява: „Да се изпреде пфунт вълна е по-полезно, отколкото да се напише том стихотворения.“ Ето че и ние със същата улегнала сериозност корим поета, здравия човек, който е било по-добре нищо да не върши, вместо да се занимава с изрязване на празни неща „от много мила цветна хартия“. Разбери, изкуснико, разбери, арабеснико, че „силата на изкуството е сила на общите места“ и нищо повече. За критиката „е най-интересно какъв възглед се е изразил в произведението на писателя“. Волински и Страннолюбски, и двамата отбелязват известно странно несъответствие (едно от онези смъртоносни вътрешни противоречия, които се разкриват из целия път на нашия герой): дуализмът в естетиката на *мониста* Чернишевски — форма и съдържание с примат на съдържанието, при което тъкмо формата играе ролята на душата, а съдържанието — ролята на тялото; бъркотията се задълбочава от факта, че тази „душа“ се състои от механични частици, понеже Чернишевски смята: ценността на произведението не е качествено, а количествено понятие и „ако някой би пожелал в жалък, забравен роман внимателно да улови всичките проблясъци на наблюдателност, би събрал доста редове — по достойнствата си те никак няма да се отличават от редовете, от които се състоят страниците на произведения, извикващи възхищение у нас“. Нещо повече: „Достатъчно е да погледнем дребните произведения на парижката промишленост, изящния бронз, порцелана, дървените изделия, за да разберем колко е невъзможно сега да прокараме граница между художественото и нехудожественото произведение“ (тъкмо този изящен бронз обяснява много неща).

Както думите, и вещите имат своите падежи. Чернишевски вижда всичко в именителен падеж. Всъщност всеки истински нов повей е ход с коня, промяна на сенки, отместване, при което огледалото има ново положение. Сериозният, улегнал, уважаващ просветата, изкуствата, занаятите човек, натрупал много ценности в областта на мисленето — може би проявил съвсем напредничава избирателност по време на натрупването им, но сега изобщо нежелаете те изведнъж да бъдат преразглеждани, — такъв човек се ядосва от ирационалната новост повече, отколкото от мрака на вехтото

невежество. Така розовият плащ на тореадорката от картината на Моне повече дразни буржоазния бик, отколкото ако е бил червен. Така Чернишевски, който също като повечето революционери е свършен еснаф в творческите и в научните си вкусове, изпада в бяс от „повдигането на ботушите на квадрат“, от „извличането на кубични корени от кончовите“. „Цял Казан познаваше Лобачевски — пише той от Сибир на синовете си, — цял Казан единодушно казваше, че е абсолютен глупак... Какво е това «кривота на лъча» или «криво пространство»? Какво значи «геометрия без аксиомата за успоредните линии»? Може ли да се пише на руски без глаголи? Може — на шега. Шумол, говор плах, славееви трели. Авторът им е някой си Фет^[29], навремето известен поет. Идиот, каквито рядко се срещат. Най-сериозно пише тези неща, смеят му се до прималяване“ (не понася Фет, както и Толстой; през 56 година, когато се умилква на Тургенев — заради „Современник“, — му пише, че „никакви «Младости», нито дори стихотворения на Фет... не са в състояние до такава степен да опошлят читателите, че те да не могат...“ — следва груб комплимент).

Когато веднъж през 55 година, развихрил се да пише за Пушкин, иска да даде пример за „безсмислено съчетание от думи“, мимоходом посочва веднага измислен от него „син звук“ — за свое злощастие пророкувайки настъпилия след половин век „звънко син час“ на Блок. „Научният анализ показва празнотата на такива съчетания“ — пише той, без да подозира за физиологическия факт на „оцветения слух“. „Не е ли все едно — пита той (радостно съгласяващия се с него бахмучански или новомиргородски читател) — дали е синьопера щука или щука със синя перка (разбира се, второто, бихме извикали ние — така изпъква по-добре, в профил!), защото истинският мислител няма кога да се занимава с това особено когато прекарва на народния площад повече време, отколкото в своята работна стая.“ Друго нещо е „общият план“. Любовта към общото (към енциклопедията), презрителната омраза към особеното (към монографията) го карат да упреква Дарвин в липса на разумност, Уолъс в нелепост („всички тези научни специалности от изучаването на крилцата на пеперудите до изучаването на наречията на кафърския език“). Самият Чернишевски в този смисъл притежава някакъв опасен размах, някакво юначко и самоуверено „всичко ще хване дикиш“, хвърлящо съмнителна сянка върху качествата тъкмо на специализираните му трудове. Той обаче

разбира „общия интерес“ по свой начин: тръгва от мисълта, че читателят се интересува най-вече от „производителността“. Когато анализира през 55 година някакво списание, хвали в него статиите „Термометричното състояние на земята“ и „Руските каменовъглени басейни“, решително бракувайки като прекалено специална единствената, която ти се иска да прочетеш: „Географското разпространение на камилата“.

Изключително показателен за всичко това е опитът на Чернишевски да докаже („Современник“, 56 година), че тристъпният размер на стиха е по-присъщ на нашия език от двустъпния. Първият (освен в случая, когато от него се създава благородният, „свещеният“ и затова омразен хекзаметър) изглежда за Чернишевски по-естествен, „по-здрав“ от двустъпния, както за лошия ездач галопът изглежда „по-лесен“ от препускането в тръс. Същината впрочем е другаде, тъкмо в общото правило, под което той подвежда всичко и всички. Объркан от ритмичната еманципация на широко ромонещия стих на Некрасов и от елементарния анапест на Колцов („селяндур“), Чернишевски надушва в тристъпния размер нещо демократично, мило за сърцето му, „свободно“, но и дидактично, за разлика от аристократизма и антологичността на ямба: той смята, че трябва да убеждаваме именно в анапест. Ала и това не е достатъчно: в Некрасовия тристъпник особено често думите, попаднали в празния ход на стъпката, губят индивидуалност, за сметка на това се засилва сборният им ритъм: отделното се принася в жертва на цялото. В едно кратко стихотворение например („Ще се пръсне сърцето от мъка...“) ето колко много са неударените думи: „лошо“, „слуша“, „чувство“, „в стадо“, „птици“, „грохот“ — при това все важни думи, а не простолюдие от предлози или съюзи, безмълвно понякога дори в двустъпника. Всичко казано, естествено, никъде не е изразено от самия Чернишевски, но забавното е, че в своите стихове, произвеждани от него в сибирските нощи, при онзи страшен тристъпник, който в самата си заплесканост излъхва безумие, Чернишевски, сякаш пародирайки и довеждайки до абсурд похвата на Некрасов, бие рекорда по неударяемост: „В хълмистата страна, страна на рози, на равнините полунощна дъщеря“ (стихове до жена му, 75 година). Повтаряме: цялото влечение към стиха, създаден по образ и подобие на определени социално-икономически богове, у Чернишевски е несъзнателно, но само когато си изясним това

влечение, можем да разберем истинската движеща причина на странната му теория. И още нещо — той не разбира същинската цигулкова същност на анапеста; не разбира и ямба, най-гъвкавия от всички размери тъкмо поради превръщането на ударенията в отдалечения, в тези ритмични отдалечавания от мерността, които по семинарски спомен изглеждат беззаконни; не разбира накрая и ритъма на руската проза; естествено защото самият метод, който прилага, веднага му откъщава; в посочените от него откъси от проза той разделя броя на сричките на броя на ударенията и получава тройка, а не двойка, която уж щял да получи, ако двустъпният размер повече подходдал на руския език; не взема предвид обаче най-важното: пеоните! Защото именно в посочените откъси цели късове от фрази звучат като бял стих, като бяла птица сред размерите, тоест точно като ямб!

Опасявам се, че общарят, надникнал в ателието на Апелес, е бил калпав общар.

Толкова ли всичко е наред от математическа гледна точка в онези негови специализирани икономически трудове, чийто анализ изисква от изследователя почти свръхестествена любознателност? Толкова ли са дълбоки коментарите му към Мил (в които се стреми да преработи някои теории „в съответствие с нуждите на новия простонароден елемент в мисленето и в живота“)? Всички ли ботуши са ушити по мярка? Или единствено старческото кокетство го кара да си припомня грешките в логаритмичните изчисления за въздействието на земеделските усъвършенствания върху зърнената реколта? Тъжно, тъжно е всичко това. Изобщо ни се струва, че материалистите от негов тип изпадат във фатална грешка: пренебрегвайки качествата на самия предмет, те все прилагат своя тясно веществен метод само спрямо отношенията между предметите, а не към самия предмет, тоест всъщност са най-наивни метафизици тъкмо когато най-силно искат да са стъпили на земята.

Някога на младини има една зловеща сутрин: при него се отбива познат амбулантен антиквар с книги, старият едронос Василий Трофимович, прегърбен като Баба Яга под товара на огромния си платнен чувал, пълен със забранени и с полузабранени книги. Без да знае чужди езици, с мъка свързва латинските букви и дивашки, селяшки тлъсто произнася заглавията, но по нюх усеща степента на

бунтовност на един или друг германец. През онази сутрин продава на Николай Гаврилович (двамата прилякат край камарите книги) още неразрязан Фойербах.

През онези години предпочитат Андрей Иванович Фойербах пред Егор Фьодорович Хегел. Номо feuerbachі представлява мислещ мускул. Андрей Иванович смята, че човекът се различава от маймуната само по гледната си точка; той обаче едва ли е изучавал маймуните. Половин век по-късно Ленин подир него опровергава теорията, че „земята представлява съчетание от човешки усещания“ чрез това, че „земята е съществувала преди човека“, а към търговската обява: „Ние сега превръщаме Кантовата непознаваема вещ в себе си във вещ за себе си чрез органичната химия“ — сериозно допълва, че „щом в каменните въглища ализаринът е съществувал без наше знание, съществуват вещи независимо от нашето познание“. Точно по същия начин Чернишевски обяснява: „Ние виждаме дърво; друг човек гледа същия предмет. В очите му виждаме, че дървото се изобразява съвсем същото. Следователно всички виждаме предметите, както те действително съществуват.“ Във всичките тези безумни глупости има и своя отделна смешна лимба: постоянното при „материалистите“ апелиране към дървото е особено забавно с това, че те всички слабо познават природата, по-точно дърветата. Този осезаем предмет, който „въздействува много по-силно от отвлеченото понятие за него“ („Антропологичен принцип във философията“), е просто непознат за тях. Ето каква страшна отвлеченост излиза в крайна сметка от „материализма“! Чернишевски не различава плуг от рало; бърка бира с мадейра; не може да назове нито едно горско цвете освен дивата роза; характерно е обаче, че веднага компенсира с „обща мисъл“ това непознаване на ботаниката, добавяйки с убедеността на невежа^[30], че „те (цветята в сибирската тайга) са същите, каквито цъфтят из цяла Русия“. Има някакво скрито възмездие в това, че той, който гради философията си върху познанието за света, непознат за самия него, сега се е озовал гол и самотен сред дебрите на недокоснатата, своеобразно разкошна, докрай още неописана природа на Североизточен Сибир: стихийно, митологично наказание, невлизащо в сметките на човешките му съдии.

Съвсем доскоро обясняваха миризмата на Гоголевия Петрушка с това, че всичко съществуващо е разумно. Отмина обаче времето на

задушевното руско хегелианство. Властителите на мислите не можаха да разберат животворната истина на Хегел: истината, която не е застояла като плитка вода, а струи като кръв в самия процес на познанието. Наивникът Фойербах повече е по вкуса на Чернишевски. Винаги обаче съществува опасността, че ще изпадне една буква от космическото или умозрителното; Чернишевски не избягва тази опасност, когато в статията си „Общинно владение“ започва да оперира със съблазнителната Хегелова триада, давайки примери като: газообразността на света е теза, а мекотата на мозъка — синтез, или още по-глупаво: сопа, превръщаща се в пръчка. „В триадата — казва Страннолюбски — се крие неясният образ на окръжността, управляваща цялото мислимо битие, което е затворено безизходно в нея. Това е виенското колело на истината, защото истината винаги е кръгла; следователно в развитието на формите на живот е възможна известна извинителна кривост; гърбица на истината; но толкоз.“

От Фойербах „философията“ на Чернишевски се издига до енциклопедистите. От друга страна, приложното хегелианство, олевявайки постепенно, минава през същия Фойербах към Маркс, който в своето „Светото семейство“ се изразява така:

*... много ум
не трябва, за да видиш връзка
между учението на материализма
за естествената склонност към добро,
за равенство на човешките способности,
способности, обикновено наричани умствени,
за влиянието върху човека
на условията външни, за опита
всемогъщ, за властта на навика,
на възпитанието, за значението
възвишено на цялата промишленост,
за нравственото право на наслада —
и комунизма.*

Превеждам в стихове, за да не бъде толкова скучно. Стеклов смята, че при цялата си гениалност Чернишевски не е могъл да бъде

равен на Маркс, спрямо когото бил в положението на барнаулския занаятчия Ползунов спрямо Уот. Самият Маркс („този дребен еснаф до мозъка на костите“ според мнението на Бакунин, който не понася немците) на два пъти се позовава на „бележитите трудове на Чернишевски“, но оставя не една презрителна бележка по полетата на основния икономически труд на „дес grosen русишен гелертен“^[31]. (Той поначало не симпатизира особено на руснаците.) Чернишевски му се отплаща със същото. Още през седемдесетте години се отнася небрежно, недоброжелателно към всичко „ново“. По-точно икономиката му е дошла до гуша, престанала е да бъде оръжие за борба и по този начин в съзнанието му е добила вид на празно забавление, на „чиста наука“. Съвсем погрешно Ляцки — с присъщата на мнозина страст към навигационни аналогии — сравнява заточеника Чернишевски с човек, „който гледа от пустинен бряг“^[32] минаващия покрай него гигантски кораб (кораба на Маркс), запътил се да открива нови земи“; особено несполучлив израз, като се има предвид, че самият Чернишевски, сякаш предусетил аналогията и опровергавайки я предварително, казва за „Капитал“ (изпратен му през 1872 година): „Прегледах го, но не го четох, а откъсвах листче след листче, правех от тях к о р а б ч е т а (разредката е моя) и ги пусках по Вилюй.“

Ленин смята, че Чернишевски е „единственият действително руски писател, който от петдесетте години чак до 1888-а (спестява му една) успява да остане на равнището на цялостния философски материализъм“. Веднъж Крупска, обръщайки се при силен вятър към Луначарски, му заявява с мека тъга: „Едва ли Владимир Илич е обичал толкова някого... Според мен между него и Чернишевски имаше много общо.“ „Да, безспорно имаше общо — допълва Луначарски, в началото май отнесъл се скептично към тази забележка. — Има общо и в ясността на стила, и в подвижността на словото... в широтата и дълбочината на съжденията, в революционния плам... В това съединяване на огромно съдържание с висша скромност, и най-сетне, в моралния облик на тези двама души.“ Стеклов нарича статията на Чернишевски „Антропологичен принцип във философията“ „първи философски манифест на руския комунизъм“; показателно е, че този пръв манифест представлява школки преразказ, детинско съждение за най-мъчните морални въпроси. „Европейската теория за утилитаризма — казва Страннолюбски, като леко перифразира Волински — у

Чернишевски се появява в опростен, сбъркан, карикатурен вид. Съдейки пренебрежително и разпуснато за Шопенхауер, под чийто критичен нокът философията му не би устискала дори секунда, той от всички предишни мислители по странна асоциация на идеите и по погрешни спомени признава само Спиноза и Аристотел, когото смята, че продължава.“

Чернишевски скалъпва несигурни силогизми; щом се отдръпне, силогизмът вече е рухнал, стърчат гвоздеи. Отстранил метафизичния дуализъм, той попада в клопката на гносеологичния дуализъм, а като взема безгрижно материята за първопричина, се заплита в понятия, предполагащи нещо, създало представата ни за външния свят като цяло. За професионалния философ Юркевич е лесно да го разгроми. Юркевич все пита как така пространственото движение на нерва се превръща в непространствено усещане. Вместо отговор на обширната статия на клетия философ Чернишевски препечатва в „Современник“ само една трета от нея (тоест колкото позволява законът), прекъсвайки я насред думата без всякакви коментари. Пет пари не дава за мнението на специалистите, не вижда нищо лошо в непознаването на подробностите от анализирания обект: за него подробностите са всичко на всичко аристократичен елемент в държавата на нашите общи понятия.

„Главата му мисли върху общочовешки въпроси... докато ръката върши черна работа“ — пише той за своя „съзнателен работник“ (и, кой знае защо, тук си припомним гравюрите в старинните анатомични атласи, където младеж с приятно лице, подпрял се леко в непринудена поза на колона, показва всичките си вътрешности на образования свят). Но държавният строй, който трябва да се яви като синтез в силогизма с главна теза комуната, прилича не толкова на Съветска Русия, колкото на страната на утопистите. Светът на Фурие, хармонията на дванайсетте страсти, блаженството на общото съществуване, работниците с венци от рози — всичко това няма как да не допадне на вкуса на Чернишевски, който винаги дири „връзка“. Да помечтаем за фалангата, живееща в дворец: 1800 души — и всичките весели! Музика, знамена, бухнали баници. Светът се управлява от математиката, и то разумно; съответствието, установено от Фурие между нашите влечения и Нютоновото притегляне, е особено пленително и за цял живот определя отношението на Чернишевски

към Нютон — с чиято ябълка ни е приятно да сравним ябълката на Фурие, струваща на търговския пътник цели четиринайсет су в парижкия ресторант, което кара Фурие да размишлява върху основното безредие на индустриалния механизъм, също както Маркс стига до мисълта за необходимостта от запознаване с икономическите проблеми покрай въпроса за джуджетата винопроизводители („дребните селяни“) в долината на Мозел: грациозно зараждане на грандиозни идеи.

За да защити общинното земевладение от гледна точка за полесно създаване на асоциации в Русия, Чернишевски е готов да се съгласи с освобождаването на селяните без земя, чието притежаване в края на краищата би довело до нови тегоби. Искри летят изпод нашето перо на този ред. Освобождаване на селяните! Епоха на велики реформи! В порив на ярко предчувствие неслучайно младият Чернишевски записва в дневника си през 48 година (годината, наречена от някого „отдушник на века“): „Ами какво ще стане, ако наистина живеем във времената на Цицерон и Цезар, когато *seculorum novus nascitur ordo*^[33], и се появяват Нов Месия и нова религия, и нов свят?...“

Позволено е да се пуши на улицата. Брадите може да не се бръснат. При всеки музикален случай праскат увертюрата от „Вилхелм Тел“. Ширят се слухове, че столицата се пренася в Москва; че старият стил на календара се заменя с новия. Сред това шумолене Русия дейно готви материал за протичката, но сочна сатира на Салтиков. „Какъв е този нов дух, който бил полъхнал, бих искал да зная — казва генерал Зубатов, — само дете лакеите взеха да нагрубяват, инак всичко си е както преди.“ Помешчиците и особено помешчичките сънуват страшни сънища, липсващи в съновниците. Появява се и нова ерес: нихилизмът. „Безобразно и безнравствено учение, отхвърлящо всичко, което не може да се опипа“ — потръпващ, обяснява Дал тази странна дума (в която „нищо“ сякаш съответствува на „материя“). Лица с духовно звание имат видение: по проспект Невски крачи грамаден Чернишевски с широкопола шапка и сопа в ръката.

А първият рескрипт до виленския губернатор Назимов! А подписът на царя, красив, як, с две пълнокръвно мощни драсвания горе и долу, по-късно откъснати от бомбата! А възторгът на самия Николай Гаврилович: „Благословията, обещана на миротворците и на

кротките, увенчава Александър Втори с щастие, с каквото не е бил увенчаван още никой от владетелите на Европа...”

Но скоро след образуването на губернските комитети неговият плам вече загасва: възмущава го дворянският егоизъм на повечето от тях. Окончателното разочарование настъпва през втората половина на 58 година. Цената е твърде висока! Земята за парцелиране не достига! Тонът на „Современник“ става остър, откровен: думичките „гнусно“, „гнусотия“ започват приятно да разнообразяват страниците на това доста скучно списание.

Животът на ръководителя му е беден откъм събития. Публиката дълго не познава лицето му. Той не се мярка никъде. Вече знаменит, сякаш остава зад кулисите на дейната си бърлива мисъл.

Винаги по халат според тогавашния обичай (накапан дори отзад със стеарин), седи по цял ден в малкия си кабинет със сини тапети, здравословни за очите, с прозорец към двора (изглед към камарите дърва, покрити със сняг), пред голямо писалище, отрупано с книги, с коректури, с изрезки. Работи толкова трескаво, толкова много пуши, толкова малко спи, че прави доста страшно впечатление: кльоцав, нервен, погледът му едновременно не вижда и пронизва, отривист, разсеян говор, ръцете му треперят (за сметка на това никога не страда от главоболие и наивно се гордее като с белег за здрав разум). Способността му да работи е чудовищна, както впрочем у повечето руски критици от миналия век. На секретаря си Студентски^[34], някогашен саратовски семинарист, диктува превод на историята от Шлосер, а през паузите, докато младежът записва фразата, самият той пише статия за „Современник“ или чете нещо, като прави бележки в полето. Посетителите му пречат. Понеже не умее да се отървава от досадния гост, за свой яд все повече затыва в разговор. Подпрял се на камината и чоплейки нещо с пръсти, говори със звънък, писклив глас, а ако мисли за друго, разтяга нещо еднообразно с преживяне, с изобилни: е, да. Има особено тих смях (който хвърля в пот Лев Толстой), но когато се смее с пълно гърло, той се превива и оглушително реве (щом дочуе отдалеч тези рулади, Тургенев бяга презглава).

Такива средства за познание като диалектическия материализъм необичайно напомнят недобросъвестните реклами за патентовани церове, лекуващи отведнъж всички болести. И все пак се случва някое

такова средство да помогне срещу хрема. Има, има класова миризмица в отношението на руските писатели от неговото време към Чернишевски. Тургенев, Григорович, Толстой го наричат „дървеницовонящ господин“^[35] и в своя среда му се подиграват как ли не. Веднъж в Спаское първите двама заедно с Боткин и Дружинин написват и разиграват домашен фарс. В сцената, където пламват завивките, се втурва Тургенев с вик... с общи задружни усилия го убеждават да произнесе приписвани на него думи, които на младини уж се бил изпуснал да изрече по време на корабен пожар: „Спасете ме, спасете ме, едничък съм на мама.“ От този фарс доста бездарният Григорович по-късно създава своето (доста плоско) „Училище по гостоприемство“, като награждава едно от лицата, жлъчния литератор Чернушин, с черти на Николай Гаврилович: къртичи очи, гледащи някак настрана, тесни устни, сплескано, смачкано лице, рижава коса, бухнала отляво, и евфемичен запас от грят ром. Интересното е, че прословутото изписване („Спасете ме“ и т.н.) е предоставено тъкмо на Чернушин, чрез което се поощрява мисълта на Страннолюбски за някаква мистична връзка между Чернишевски и Тургенев. „Прочетох отвратителната му книга (дисертацията) — пише последният в писмо до другарите си по присмех. — Рака! Рака! Рака! Знаете, че няма нищо по-ужасно на света от това еврейско проклятие.“ „От това «рака» — суеверно отбелязва биографът — седем години по-късно възниква Ракеев (полковникът от жандармерията, арестувал прокълнатия), а самото писмо на Тургенев е написано тъкмо на 12 юли, на *рождения ден* на Чернишевски“...

(струва ни се, че Страннолюбски прекалява).

През същата година се появява „Рудин“, ала Чернишевски го напада (заради карикатурното изобразяване на Бакунин) чак през 60 година, когато Тургенев вече не е нужен^[36] на „Современник“, който той напуска заради Добролюбов, змийски клъцнал „В навечерието“. Толстой не понася нашия герой. „Сякаш все го чуваш — пише той за него, — тъничко неприятно гласче, говорещо тъпи неприятности... и се възмуцава в ъгълчето си, докато някой не му изшътка и не го погледне в очите.“ „Аристократите се превръщаха в груби простаци — отбелязва Стеклов по този повод, — когато заговаряха с нисши или за нисши по обществено положение.“ „Нисшият“ впрочем не остава длъжен и понеже знае колко Тургенев скъпи всяка думица против

Толстой, щедро говори за „пошлостта и самохвалството“ на последния, „самохвалство на празноглав паун с опашка, неприкриваща пошлия му задник“, и т.н. „Вие не сте някой си Островски или Толстой — допълва Николай Гаврилович, — вие сте нашата чест“ (а „Рудин“ вече е излязъл — преди две години е излязъл).

Списанията според силите си го ръфат. Дудишкин^[37] („Отечественные записки“) обидено насочва тръстиквата си свирчица против него: „Поезията за вас е глави от политическата икономия, изразени в стихове.“ Недоброжелателите от мистическото течение говорят за „съблазънта“ Чернишевски, за физическата му прилика с бяс (например професор Костомаров^[38]). Другите, по-простичките като Благосветлов^[39] (смятащ се за конте и въпреки радикализма си държащ истински, небоядисан, арап за прислужник), говорят за калните му галоши и за клисарско германския му стил. Некрасов с вяла усмивка се застъпва за „разумния младеж“^[40] (привлечен от него в списанието), но признавайки, че той е успял да наложи на „Современник“ паяжината на еднообразието, тъпчейки го с бездарни повести за рушвети и с доноси против кварталните полицаи; ала хвали помощника си заради плодотворния труд: благодарение на него през 58 година списанието има 4700 абонати, а три години по-късно — 7000. С Некрасов Николай Гаврилович се държи дружески, но толкоз; има намек за някакви парични отношения, от които остава недоволен. През 83 година, за да поразсее стареца, Пипин му предлага да напише „портрети от миналото“. Първата си среща с Некрасов Чернишевски изобразява с познатата ни многословност и педантичност (като дава сложна схема на всичките взаимни придвижвания по стаята едва ли не с броя на крачките), звучаща донякъде като оскърбление, нанасяно на честно поработилото време, щом си представим, че от деня на тези маневри са изминали трийсет години. Като поет той поставя Некрасов най-високо от всички (и от Пушкин, и от Лермонтов, и от Колцов). „Травиата“ изтръгва ридания от Ленин, по същия начин и Чернишевски признава, че поезията на сърцето все пак му е по-мила от поезията на мисълта, и се облива в сълзи над някои стихотворения на Некрасов (дори в ямб!), изказващи всичко, каквото той самият е изпитал, всичките терзания на младините му, всичките фази на любовта към жена му. И как не: петстъпният ямб на Некрасов особено ни очарова с увещаващата си, умолителна, пророкуваща сила и със

своеобразната цезура на втората стъпка — цезурата, която у Пушкин например се появява в смисъл на пеене на стиха от рудиментарен орган, но която при Некрасов наистина се превръща в орган на дишането, сякаш от преградка се е обърнала в пропаст или двете части на реда са се разтеглили, така че след втората стъпка се е образувал промеждутък, изпълнен с музика. Заслушан в тези хлътнали стихове, в този гърлен, ридаещ бърбреж: „Не казвай, че тъгуваш в късна доба; пазач тъмничен болният не е: пред мен е мракът тягостен на гроба, а теб отново любовта зове! Аз знам, за друг сърцето ти копнее, да ме щадиш и чакаш (чувате ли грака!) ти не щеш... Пстой! Виж, гробът вече зее...“, заслушан в това, Чернишевски няма как да не мисли, че жена му бърза да му изменя, а близък гроб е сянката на крепостта, плъзнала вече към него. Нещо повече: явно чувствава това — не в разумния, а в орфеичния смисъл — и поетът, написал тези стихове, защото тъкмо техният ритъм („Не казвай...“) странно натрапчиво отеква в ритъма на стиховете, по-късно посветени на Чернишевски: „Не казвай, че той вече не се пази, самин съдбата си бе призовал“ и т.н.

По такъв начин звуците на Некрасов са мили за Чернишевски, тоест задоволяват простичката му естетика, за каквата той цял живот взема собствената си подробна сантименталност. След като описахме голяма окръжност и захванахме много неща, засягащи отношението на Чернишевски към различните отрасли на познанието, но все пак без нито за минута да разваляме плавно крива, сега с нови сили се върнахме към неговата естетика. Време е да ѝ теглим чертата.

Също като всички други наши критици радикали, които си падат по лесната плячка, той не си поплюва с пищеците дами, енергично се справя с Евдокия Растопчина или с Авдотия Глинка. Неправилното, небрежно бърбене не го вълнува. Двамата, и Чернишевски, и Добролюбов, с апетит разкъсват литературните кокетки — ала в живота... направо казано, виж какво правят с тях дъщерите на доктор Василиев, как ги оплитат и ги мъчат, заливайки се в смях (така се кискат русалки в реките, течащи край манастири и други места за спасение).

Вкусовете му са съвсем стабилни. Шокира го Юго. Импонира му Суинбърн^[41] (което никак не е чудно, като се замислим). В списъка на книгите, които е прочел в крепостта, презимето на Флобер е написано на френски с „о“ — и наистина той го поставя по-ниско от Захер-

Мазох и Шпилхаген^[42]. Обича Беранже, както го обичат средните французи. „Но, моля ви — възкликва Стеклов, — вие казвате, че този човек не бил поетичен? А знаете ли, че с възторжени сълзи декламира Беранже и Рилеев!“ Вкусовите му само се вкаменяват в Сибир — и по странна деликатност на историческата съдба през двайсетте години на изгнанието му Русия не произвежда (до Чехов) нито един истински писател, чието начало той да не е видял с очите си през дейния период от своя живот. От разговорите с него в Астрахан се изяснява, че: „Ами да, тъкмо графската титла направи от Толстой велик писател на руската земя“; когато настояват да назове най-добрия според него съвременен белетрист, той посочва Максим Белински.

Като младеж записва в дневника си: „Политическата литература е най-висшата литература.“ По-късно, когато пространно разсъждава за Белински (за Висарион, разбира се), за когото всъщност не било прието да се пише, той му подражава с думите, че „литературата не може да не бъде служителка на една или друга идейна насока“ и че писателите, „неспособни искрено да се въодушевяват от съучастие в това, което се извършва чрез силата на историческото движение около нас... в никакъв случай не ще създадат нещо велико“, защото „историята не познава произведения на изкуството, които да са създадени изключително от идеята за прекрасното“. На същия този Белински, който смята, че „Жорж Санд безусловно може да влезе в регистъра от имена на европейски поети, докато включването до нея на имената на Гогол, Омир и Шекспир оскърбява приличието и здравия разум“ и че „не само Сервантес, Уолтър Скот, Купър като предимно художествени творци, но и Суифт, Стърн, Волтер, Русо имат несравнимо, неизмеримо по-високо значение в цялата историческа литература от Гогол“, Чернишевски припява трийсет години по-късно (когато, вярно, Жорж Санд вече е качена на тавана, а Купър е свален в детската стая) с думите, че „Гогол е твърде дребна фигура в сравнение например с Дикенс или с Фийлд^[43], или Стърн“.

Горкият Гогол! Неговият възглас (както и Пушкиновият) „Рус!“ на драго сърце е повтарян от шестдесетниците, но вече за тройката са необходими шосета, защото дори руската тъга е станала утилитарна. Горкият Гогол! Почитайки семинариста у Надеждин (който пише литература с три „т“), Чернишевски намира, че влиянието му върху Гогол е щяло да бъде по-благоотворно от влиянието на Пушкин, и

съжалява, че Гогол не познава такива неща като принципа. Горкият Гогол! Ето и отец Матвей, този мрачен шегобиец, също го заклева да се откаже от Пушкин...

По-щастлив се оказва Лермонтов. Прозата му изтръгва от Белински (който има слабост към завоеванията на техниката) неочакваното и премило сравняване на Печорин с локомотив^[44], който премазва попадналите от непредпазливост под колелата му. В неговите стихотворения различните долавят това, което по-късно започва да се нарича „надсоновщина“. В този смисъл Лермонтов е първият надсон в руската литература. Ритъмът, тонът, бледият, разреден със сълзи стих на гражданските мотиви до „Вий жертва паднахте“ включително, всичко това тръгва от стихове на Лермонтов като: „Прости, наш другарю, ти кратко живя, певецо с очи светлосини, смъртта те едничка от нас призова и памет навеки озари ни.“ Обаянието на Лермонтов, далнината на неговата поезия, райската ѝ живописност и прозрачният привкус на небе във влажния стих — разбира се, са напълно неразбираеми за хора от типа на Чернишевски.

Сега вече приближаваме най-уязвимото му място: защото вече за мярка на усета, ума и дарбата на руския критик се смята отношението му към Пушкин. Така ще е, докато литературната критика не се откаже напълно от всичките си социологични, религиозни, философски и прочие пособия, само спомагащи бездарността да се самоуважава. Тогава, моля, свободни сте: можете да разкритикувате Пушкин заради всяка измяна на възискателната му муза и при това да запазите и своя талант, и своята чест. Хайде, корете го заради шестстъпния стих, промъкнал се в петстъпието на „Борис Годунов“, заради метричната погрешност в началото на „Пир по време на чума“, заради петкратното повтаряне на думата „поминутно“ в няколко стиха на „Виелица“, но, за Бога, оставете страничните разговори.

Страннолюбски проникателно сравнява критичните изказвания от шейсетте години за Пушкин с отношението на Бенкендорф, шеф на жандармите, към него или на директора на Трети отдел Фон Фок. Наистина Чернишевски, както Николай I или Белински, има най-висока похвала за литератора: смислено. Когато Чернишевски или Писарев наричат стихотворенията на Пушкин „дивотия и разкош“, те само повтарят Толмачов^[45], автора на „Военно красноречие“, казал през трийсетте години за същия обект: „Празни работи и дрънкулки.“

Когато твърди, че Пушкин е „само слаб подражател на Байрон“, Чернишевски чудовищно точно възпроизвежда фразата на граф Воронцов! „Слаб подражател на лорд Байрон.“ Любимата мисъл на Добролюбов, че „у Пушкин личи недостигът на солидно, дълбоко образование“, е приятелски отклик от забележката на същия този Воронцов: „Не можеш да бъдеш истински поет, без постоянно да работиш за разширяването на своите знания, а те при него са недостатъчни.“ „За гения не е достатъчно да измайстори «Евгений Онегин»“ — пише Надеждин, сравнявайки Пушкин с шивач, с изобретател на кройка за жилетка, и сключвайки мисловен съюз с Уваров, министъра на народното просвещение, казал по случай смъртта на Пушкин: „Да пописваш стиховца все още не означава да преминаваш велико поприще.“

За Чернишевски геният е здравият разум. Ако Пушкин е гений, разсъждава той в почуда, как да си обясним количеството задрасквания в неговите чернови?^[46] Нали това вече не е „шлифовка“, а черна работа. Нали здравият разум се изказва отведнъж, защото *знае* какво иска да каже. При това като човек, направо смешно чужд на творчеството, той смята, че „шлифоването“ става „върху хартия“, а „истинската работа“, тоест изготвянето на общия план — „наум“, белег на онзи опасен дуализъм, на онази пукнатина в неговия „материализъм“, от която използва не една змия, ужилила го в живота. Своеобразието на Пушкин изобщо му вдъхва сериозни опасения. „Поетичните произведения са хубави тогава, когато, след като ги прочете, в с е к и (разредката е моя) казва: да, това не само е правдоподобно, но другояче не може да бъде, защото винаги става тъкмо така.“

Пушкин липсва в списъка от книги, изпратени на Чернишевски в крепостта, и това не е чудно: въпреки заслугите на Пушкин („изобрети руската поезия и свикна обществото да я чете“) той е все пак преди всичко съчинител на пикантни стиховца за крачета (при което „крачета“ в интонацията на шейсетте години — когато цялата природа е оеснафена, превърнала се е в „тревица“ и „птиченца“, вече означават не това, което има предвид Пушкин, а по-скоро германското „фюсхен“^[47]). Особено възмутително му се струва (както и на Белински), че Пушкин е станал толкова „безстрастен“ към края на живота си. „Прекратени са онези приятелски отношения, паметник на

които остана стихотворението «Арион»“, мимоходом обяснява Чернишевски, но с какво свещено значение е изпълнено това *мимоходом* за читателя на „Современник“ (ако внезапно си представим как разсеяно и настървено отхапва от ябълка — прехвърля върху ябълката настървеността си за четене и отново разкъсва редовете с очи). Затова Николай Гаврилович сигурно доста се е дразнил като от лукав намек, като от посегателство върху гражданските лаври, за които не е достоен производителът на „пошло бърбене“ (негов отзив за „Стамбул гяурите прославят“), от авторската ремарка в предпоследната сцена на „Борис Годунов“: „Задава се Пушкин, заобиколен от народа.“

„Когато препрочитам най-кавгаджийските критики — пише веднъж Пушкин през есента в Болдино, — аз ги намирам толкова забавни, че не разбирам как съм могъл да им се ядосвам; струва ми се, че ако съм искал да им се присмея, е нямало да измисля нищо по-добро от това само да ги препечатам без никаква забележка.“ Нали тъкмо това прави Чернишевски със статията на Юркевич: карикатурно повторение! И ето, „кръжащата прашинка попада в Пушкиновия лъч, проникнал между щорите на руската критическа мисъл“ според образния и злобен израз на биографа. Имаме предвид следната магична гама на съдбата: в саратовския дневник Чернишевски употребява спрямо своето годеничество цитат от „Египетски нощи“ с характерно за него, лишения от слух, изопачаване и невъзможна заключителна сричка! „Я принял вызов наслаждения, как вызов битвы принял бы“^[48]. Заради това „бих“ съдбата, съюзничка на музите (самата тя боравеща чудесно с този глагол), си му връща — и то с каква изтънчена незабелязаност в нарастването на наказанието! Наглед какво отношение към този злополучен цитат има забележката на Чернишевски (от 62-ра година), че: „Ако човек можеше всичките си мисли, отнасящи се до обществените работи, да заявява на... събрания, щеше да е излишно да ги превръща в статии за списанията.“ Но Немезида тук вече се пробужда. „Вместо да пише, щеше да говори — продължава Чернишевски, — а ако тези мисли е трябвало да станат известни за всички, които не са взели участие в събранието, щеше да ги запише стенограф.“ И възмездието се развива: в Сибир, където го слушат само листвениците и якутите, не му дава мира образът на „естрадата“, на „залата“, в която публиката е толкова удобно събрана, толкова отзивчиво се вълнува, защото в края на краищата като

Пушкинов импровизатор (с поправка на „би“) Чернишевски е избрал за своя професия — а сетне и за неосъществим идеал — разсъжденията на дадена тема; в самия залез на живота си написва произведение, в което въплъщава мечтата си: малко преди смъртта си от Астрахан изпраща на Лавров^[49] своята повест „Вечери у княгиня Старобелска“ за „Русская миел“ (която не намира възможност да ги публикува), а след това изпраща „Допълнение“ — направо в печатницата! „Към това място, където става дума, че обществото е преминало от трапезния салон в салона, подготвен за изслушване на сказката на Вязовски, и се описва уредбата на тази аудитория... разпределението на стенографите и на стенографките в два отдела на две маси там или не е означено, или е означено неудовлетворително. В моя чернови ръкопис това място се чете така: «От двете страни на подиума бяха поставени две маси за стенографите... Вязовски се приближи до стенографите, стисна им ръка и поговори с тях, докато присъстващите си избираха места.»“ Тези редове от беловия ръкопис, които по смисъл отговарят на цитираното от мен място от черновата, трябва да бъдат заменени със следните редове: „Мъжете застанаха в тясна рамка около подиума, покрай стените зад последните столове; музикантите със своите пюпитри се настаниха от двете страни на подиума... Импровизаторът, посрещнат с оглушително пляскане, надигнало се от всички страни...“ Сбърках, сбърках, объркахме всичко — това се оказа извадка от „Египетски нощи“. Да възстановим! „Между естрадата и предния полукръг на аудиторията (пише Чернишевски до *несъществуващата* печатница), малко по-вдясно и по-вляво от естрадата, бяха поставени две маси; на онази, която беше отляво пред естрадата, гледано откъм средата на полукръговете пред естрадата...“, и т.н., и т.н. — още много думи от този род, все едно неизразяващи нищо.

„Ето ви темата — му каза Чарски. — Поетът сам избира обектите за своите песни; тълпата няма право да управлява вдъхновението му.“

Авторът е отнесен надалеч от тътена и от обращението на Пушкиновата тема в живота на Чернишевски; междуременно нов герой, чието име на два-три пъти нетърпеливо изблизна в нашето слово, очаква да се появи. Именно сега е моментът — ето го че се задава в закопчан догоре униформен редингот със синя яка, излъчващ честност, недодялан, с малки късогледни очи и с редички бакенбарди

(*barbe en colier*, която се струва толкова симпатична на Флобер): подава ръка като карета, тоест странно тикайки я напред с вирнат палец, и се представя свойски с простудено басче: Добролюбов.

Първата им среща (през лятото на 56 година) Чернишевски след почти трийсет години (когато пише и за Некрасов) си припомня^[50] с познатата ни вече любов към подробностите — всъщност болезнена и безсилна, но предназначена да подчертае безупречността на мисълта в сделката с времето. Дружба свързва тези двама души със сложна плетеница, която сто века не са в състояние да разплетат (напротив: тя само укрепва в съзнанието на потомците). Не е тук мястото да се разпростираме за литературната дейност на по-младия. Само ще кажем, че той е тромаво груб и тромаво наивен; че в „Свисток“ се шегува с Пирогов, пародирайки Лермонтов (изобщо използването на канавата на Лермонтови стихотворения за шеги е толкова често, че в крайна сметка се превръща в карикатура на самото пародийно изкуство); ще кажем още, че според израза на Страннолюбски „от тласъка, даден от Добролюбов, литературата се търкулва по наклонената плоскост с този неизбежен завършек, когато, дотъркаляла се до нулата, тя се взема в кавички: студентът е докарал «литература»“. Какво друго да кажем? За хумора на Добролюбов ли? О, благословени времена, когато „комарът“ е смешен сам по себе си, комарът, кацнал върху нос, е двойно по-смешен, а комарът, влетял в служебна стая и ухапал началник-канцеларията, кара слушателите да пъшкат и да се превиват от смях!

Доста по-забавна от тъпата и тежкоподвижна критика на Добролюбов (цялата плеяда от радикални литератори всъщност пише с *краката* си) е онази лекомислена страна от живота му, трескавата романтична закачливост, която по-късно послужва за материал на Чернишевски да изобрази „любовните интриги“ на Левицки (в „Пролог“). Добролюбов е изключително влюбчив (нека тук се мерне: шляпа детска игра на карти с генерала, не с обикновен, а със звезда! Влюбен е в дъщеря му). Той си има германка в Старая Руса, здрава, тягостна връзка.^[51] Чернишевски го възпира да замине при нея в пълния смисъл на думата: дълго се боричкат, и двамата отпуснати, кльоцави, потни — тръшват се на пода, блъскат се в мебелите, все мълчешком, чува се само сумтене^[52]; сетне, както се блъскат, двамата си търсят очилата под преобърнатите столове. В началото на 59 година

до Николай Гаврилович достига клюката, че Добролюбов (съвсем като Дантес), за да прикрие своята „интрига“ с Олга Сократовна, иска да се ожени за сестра ѝ (която впрочем има годеник). Двете безбожно разиграват Добролюбов^[53], водят го на маскенбал, преоблечен като капуцин или като сладоледаджия, поверяват му своите тайни. Разходките с Олга Сократовна „съвсем го шашват“. „Зная, че тук нищо не може да се постигне — пише той на свой приятел, — защото нито един разговор не минава, без да ми се намекне, че макар и да съм добър човек, аз съм прекалено недодялан и почти отблъскващ. Разбирам, че и не бива да се стремя към нищо, защото Николай Гаврилович все пак ми е по-скъп от нея. Но в същото време нямах сили да се отделя от нея.“^[54] Когато клюката стига до него, Николай Гаврилович, без да се заблуждава за скромността на жена си, все пак чувства обида: измяната е двойна; между него и Добролюбов става откровено обяснение, а наскоро след това той заминава за Лондон „да прекършва Херцен“ (както се изразява по-късно), тоест да го нахока заради нападките в „Колокол“ против същия този Добролюбов.

Впрочем цел на тази среща може би не е само защитата на приятеля: с името на Добролюбов особено по-късно, във връзка със смъртта му, Чернишевски си служи твърде сръчно „за целите на революционната тактика“. Според други донесения от миналото посещава Херцен най-вече за да преговаря за издаването на „Современник“ в чужбина: всички предчувствуват, че скоро ще бъде забранен. Но изобщо този воаяж е обгърнат от такава мъгла и е оставил толкова слаба следа в писанията на Чернишевски^[55], че ни се иска въпреки факта да го сметнем за апокриф. Той се е занимавал цял живот с Англия, хранил е душата си с Дикенс и разума си с „Таймс“ и би трябвало да се задави от възторг, да натрупа много впечатления, упорито да свръща в спомените си все натам! Чернишевски обаче никога по-късно не говори за пътуването си, а когато вече му досаждат много, отвърща кратко: „Какво има за разправяне — беше мъгливо, клатеше, какво друго?“ По такъв начин самият живот (за кой ли път) опровергава пак неговата аксиома: „Осезаемият предмет действа много по-силно от отвлеченото понятие за него.“

Както и да е, на 26 юни 1859 година Чернишевски пристига в Лондон (всички си мислят, че е в Саратов) и остава там до 30-и. Сред мъглата на тези дни прониква страничен лъч: Тучкова-Огарьова

минава през салона за слънчевата градина, понесла на ръце едногодишната си дъщеричка в дантелена пелеринка. Из салона (действието става в Пътни, у Херцен) назад-напред се движи заедно с Александър Иванович (тогава тези стайни разходки са много на мода) среден на ръст господин^[56] с некрасиво лице, „но озарено от удивителен израз на самоотверженост и примирение със съдбата“ (което по-вероятно е всичко на всичко прищявка на паметта на мемоаристката, припомнила си това лице през призмата на съдбата, вече осъществила се). Херцен я запознава със събеседника, Чернишевски погалва детето по косата и изрича с тихия си глас: „И аз имам такива, но почти не ги виждам“ (той бърка имената на децата си: в Саратов е неговият малък Виктор, който скоро умира там, защото съдбата на децата не прощава такива писмовни грешки — а той изпраща целувка на „Сашурка“, който вече се е върнал при него). „Кажете «здравейте», дай ръчичка“ — избъбря набързо Херцен и веднага започва да отговаря на нещо, казано преди това от Чернишевски: „Е... да — затова ги пращаха в рудниците“, а Тучкова отплава към градината и страничният лъч загасва навеки.

Диабетът и нефритът в комплект с туберкулозата скоро доубиват Добролюбов. Той умира в късната есен на 61 година: Чернишевски го навестява всеки ден, а от дома му се запътва по своите учудващо недостъпни за следенето съзаклятнически работи. Прието е да се смята, че прокламацията „Към господарските селяни“ е написана от нашия герой. „Почти не се заговори за нея“ — си спомня Шелгунов (написал „Към войниците“); явно дори Владислав Костомаров, отпечатаал тези възвания, не знае съвсем сигурно дали Чернишевски е техният автор. По стил те много приличат на лигавите афишчета на Растопчин: „Гледай я ти каква била тая истинска свобода («селски развълнуван глас»!)... Ама да е съдът справедлив и равен, да е за всинца съд... Каква файда саде в едно село да се дигне булга.“ Дори и това да е писано от Чернишевски — впрочем „булга“ е тъкмо волжка дума, — във всеки случай някой друг го е подсладил.

По сведения от народоволците през юли 61 година Чернишевски предлага на Слепцов и на другарите му да организират основната петорка — ядрото на „подземното“ общество. Системата на тези петорки, по-късно влезли в „Земя и воля“, се състои в това, че членът на всяка вербува освен това и своя петорка, като по такъв начин

познава само осем лица. Единствен центърът познава всички лица. Чернишевски пък познава всички членове. Струва ни се, че тук има известна стилизация.

Но повтаряме: той е безупречно предпазлив. След студентските вълнения през октомври 61 година е под постоянно наблюдение, но работата на агентите не е особено изтънчена: готвачката на Николай Гаврилович е жена на портиера, снажна румена бабичка^[57] с малко изненадващо име: Муза. Лесно я подкупват — с пет рубли за кафе, а тя много си пада по кафето. В отплата Муза предава съдържанието на кошчето за боклук. Напразно.

Междувременно на 17 ноември 1861 година Добролюбов умира на двайсет и пет години. Погребват го на Волковото гробище, „в обикновен дъбов ковчег“ (в такива случаи ковчегът винаги е обикновен), до Белински. „Изведнъж излезе енергичен избръснат господин“ — спомня си очевидец (външността на Чернишевски все още е слабо позната) и тъй като са се събрали малко хора и това го ядосва, той го обсъжда с подробна ирония. Докато говори, Олга Сократовна е разтърсвана от плач, опряна на ръката на един от грижовните студенти, които винаги я съпровождат; друг държи освен своята фуражка и енотовия калпак, неговия, а той с разкопчано кожено палто — въпреки студа — изважда тетрадка и със сърдит нравоучителен глас чете от нея глинестите стихотворения на Добролюбов за честността и за смъртта; скрежът по брезите блещука; малко встрани, до грохналата майка на един от гробарите, е застанал смирено в новите си валенки агент на Трети отдел^[58]. „Да — завършва Чернишевски, — не е там работата, господа, че цензурата, която кълцаше неговите статии, докара Добролюбов до болни бъбреци. За своята слава той направи достатъчно. За себе си нямаше защо повече да живее. На хора с такава закалка и с такива стремежи животът не дава нищо освен парлива скръб. Честността — това бе смъртоносната му болест.“ И с навита на руло тетрадка посочва трето, свободно място и възкликва: „Няма за него човек в Русия!“ (имало е, това място скоро е заето от Писарев).

Трудно е да се отърсим от впечатлението, че Чернишевски, на младини мечтал да предвожда народно въстание, сега се наслаждава на разредения въздух на опасността, който го заобикаля. Това значение за тайния живот на страната той придобива неизбежно, със съгласието на

своя век, семейно сходство с който чувства в себе си. Сега, за да излитне, сякаш му е необходим само ден, само час исторически късмет, моментален страстен съюз между случайност и съдба. Революцията се очаква през 63 година и в списъка на бъдещия конституционен министерски съвет той е определен за министър-председател. Как пази в себе си този скъпоценен плам! Тайнственото „нещо“, за което въпреки марксизма си говори Стеклов и което угасва в Сибир (макар че и „учеността“, и „логиката“, и дори непримиримостта остават), безспорно съществува у Чернишевски и се проявява с необикновена сила преди самата каторга. Привлекателно и опасно, тъкмо то плаши властта повече от всички прокламации. „Тази бясна шайка жадува за кръв, за ужаси — развълнувано говорят доносите, — избавете ни от Чернишевски...“

„Безлюдие... Грамадите на планините... Безброй езера и блата... Липсват най-необходимите неща... Нередовност на пощосъдържателите... (Всичко това) изморява дори гениалното търпение“ (така в „Современник“ той изважда от книгата на географа Селски сведения за Якутска област — мислейки за някои неща, предполагайки някои неща, може би предчувствайки).

В Русия цензурната служба възниква преди литературата: винаги се чувства фаталното ѝ предимство: все ти иде отвътре да я чукнеш с пръст. Дейността на Чернишевски в „Современник“ се превръща в сладострастно издевателство над цензурата, представляваща наистина едно от най-забележителните ни родни учреждения. И ето, по времето, когато властите се опасяват например, че „чрез музикалните знаци могат да се скрият злонамерени съчинения“, и поради това възлагат на специални лица срещу добра заплата да разшифроват ноти, Чернишевски в своето списание под прикритието на педантична палячовщина прави бясна реклама на Фойербах. Когато в статиите си за Гарибалди или за Кавур^[59] (тръпки ни побиват, щом си представим колко сажена най-дребен шрифт от „Таймс“ е превел този неуморен човек), в коментарите за италианските събития с дълбаещо упорство слага в скоби едва ли не всяка втора фраза: Италия, в Италия, говоря за Италия — развратеният вече читател знае, че става дума за Русия и за селския въпрос. Или друго: преструва се, че дрънка каквото му падне само в името на мъглявите празни приказки — но в ивиците и в петната от думи, в словесния камуфлаж внезапно се мярва нужната

мисъл. По-късно за сведение на Трети отдел Владислав Костомаров грижливо събира цялата гама от това „буфонство“; подла работа, но всъщност вярно предаваща „специалните похвати на Чернишевски“.

Другият Костомаров, професорът, казва някъде, че Чернишевски играел майсторски шах. Всъщност нито Костомаров, нито Чернишевски разбират нещо от шах. На младини Николай Гаврилович наистина си купува веднъж шах, мъчи се дори да се пребори с ръководството, криво-ляво научава ходовете, доста време се пипка с шаха (подробно записвайки това пипкане) и накрая, като му идва до гуша от това празно развлечение, дава шаха на приятел. Петнайсет години по-късно (понеже помни, че Лесинг се сближава с Менделсон^[60] зад шахматната дъска) основава шах клуб, открит през януари 62 година, просъществувал през пролетта — постепенно крее и сигурно е щял да угасне от само себе си, ако не се оказва закрит във връзка с „петербургските пожари“. Това е просто литературно-политически кръжец, намиращ се в къщата на Руадзе. Чернишевски ходи там, сядва на масичка и почуквайки с топа, който нарича „оръдие“, разправя невинни вицове. Идва и Серно-Соловьович — (тургеневско тире) и усамотил се в ъгъла, подхваща разговор с някого. Доста е празно. Пиещата компания — Помяловски, Курочкин, Крол^[61] — си дера гърлата в бюфетната. Първият впрочем проповядва и някои свои неща: идеята за общинен литературен труд — да се организира значи дружество от писатели труженици за изследване на различните страни от нашия обществен бит, а именно: просяците, дюкянчетата, фенерджиите, пожарникарите — и всички получени сведения да се публикуват в специално списание. Чернишевски го осмива и се пръска глупавият слух, че Помяловски „му размазал мутрата“. „Каква лъжа, прекалено ви уважавам за такова нещо“ — му пише Помяловски.

В салона на същия този Руадзе на 2 март 62 година е изслушано първото (ако не смятаме защитата на дисертацията и надгробното слово в студа) публично изказване на Чернишевски. Официално парите от вечерта отиват за бедни студенти; всъщност тя е организирана за събиране на средства за политическите затворници Михайлов^[62] и Обручев^[63], наскоро арестувани. Рубинщайн бляскаво изпълнява твърде възбудителен марш, професор Павлов говори за хилядолетието на Русия — при което двусмислено отбелязва, че ако правителството се спре на първата крачка (освобождаването на

селячеството), „то ще се спре на ръба на пропаст — който има уши, да слуша“ (чуват го и веднага е изселен). Некрасов прочита калпаво, но „силно“ стихотворение, посветено на паметта на Добролюбов, а Курочкин — превод на „Птичка“ от Беранже (тъгата на затворничката и възторгът от внезапната свобода); за Добролюбов говори и Чернишевски.

Посрещнат с гръмки ръкопляскания (младежта по онова време държи дланите си извити при пляскането, така че възниква бумтене като от оръдейни изстрели), той известно време остава прав, като премигва и се усмихва. Уви, външността му не допада на дамите, жадно очакващи този трибун — чиито портрети не могат да се намерят. Безинтересно лице, мълвят, прическа а ла мужик и, кой знае защо, не е с фрак, а по сако с ширит и с ужасна вратовръзка^[64] — „катастрофа от багри“ (Рижкова, „Записки на шестдесетничката“). Освен това не се е подготвил, ново е за него да ораторствува и като се мъчи да прикрие притеснението, взема разговорен тон, който се струва прекалено скромна на приятелите му, а на недоброжелателите — твърде разпуснат. Отначало приказва за чантата си, от която изважда тетрадката, обяснявайки, че най-интересната ѝ част е ключалката със зъбно колелце: „Ето на, благоволете да погледнете, то се завърта и чантата е заключена, а ако поискате да я заключите още по-безусловно, то се завърта по друг начин, тогава се сваля и се слага в джоба, а на мястото, където е било, на пластинката, са изрязани арабески: много, много мило.“ Сетне с тънък назидателен глас се захваща да чете позната на всички статия на Добролюбов, ала внезапно прекъсва и (както в авторските отклонения в „Какво да се прави?“) обръщайки се свойски към публиката, започва крайно подробно да обяснява, че уж не бил напътствувал Добролюбов; не спира да подмята ланеца на часовника си — това се връзва в паметта на всички мемоаристи и пак тогава служи за тема на шегобийците от списанията; но като си помисли човек, може да си е играл с часовника тъкмо защото наистина му остава малко свободно време (само четири месеца!). Тонът му, „неглиже с юначност“, както казват в семинарията, и пълната липса на революционни намеци правят неприятно впечатление на публиката; той няма никакъв успех, за разлика от Павлов, когото едва не вдигат на ръце. Николадзе^[65] отбелязва, че веднага след изселването на Павлов^[66] приятелите разбират и оценяват предпазливостта на

Чернишевски; самият той — по-късно, в сибирското си отшелничество, където само в бълнуване понякога му се мярва жива и жадна аудитория — пронизващо съжالياва за вялостта, за фиаското, кори се, че не е използвал единствения случай (тъй и тъй го чака гибел!) и от катедрата в залата на Руадзе не е дръпнал желязна пламенна реч, онази реч, която героят на романа му очевидно се кани да държи, когато след завръщането от заточение се мята във файтона и извиква: „Към Пасажа!“

А през онази ветровита пролет събитията се нижат бързо. Пожари! И внезапно — върху този оранжево-черен фон — видение: бегом, като стиска шапка, Достоевски тича нанякъде. Накъде?

Духов ден (28 май 1862 година), излязъл е силен вятър; пожарът е започнал над Лиговка, сетне пройдохи подпалват Апраксин Двор. Достоевски тича, пожарникарите сноват насам-натам „и в прозорците на аптеките сред разноцветни балони за миг те се отразиха“. Сетне гъстият дим нахлува през Фонтанка към улица Чернишева, където малко след това се вдига нов черен стълб... Междувременно Достоевски дотичва. Дотичва в сърцето на *чернилката*, при Чернишевски, и истерично започва да го моли да спре всичко това. Интересни са два момента: вярата в адската мощ на Николай Гаврилович и слуховете, че опожаряването е подчинено на същия план, изготвен от петрашевци през 1849 година.

Агентите, и те донейде с мистичен ужас, донасят, че през нощта в разгара на бедствието „от прозореца на Чернишевски ехтеше смях“. Полицията го надарява с дяволска хитрост и усеща коварство във всяко негово действие. Семейството на Николай Гаврилович заминава да прекара лятото в Павловск и ето че няколко дни след пожарите, а именно на 10 юни (зрач, комари, музика) някой си Любецки^[67], адютант от Образцовия улански полк на лейбгвардията, отракан младеж „с презиме като целувка“, на излизане от „гарата“ забелязва две дами, които лудуват като смахнати, и взел ги от наивност за младички камелии^[68], „извършва опит да ги хване и двете през талиите“. Четиримата студенти с тях го наобикалят и му се заканват, заявяват му, че едната от дамите е жена на литератора Чернишевски, а другата — нейна сестра. Какво прави съпругът според отчетите на полицията? Той настоява делото да се предаде в офицерския колегиален съд — не от съображения за чест, а само за да постигне

покрай другото сближаване между офицерите и студентите. На 5 юли му се налага по повод на своята жалба да посети Трети отдел. Потапов, негов началник, отхвърля претенциите му, като казва, че по негови сведения уланът е готов да се извини. Тогава Чернишевски сухо се отказва от всякакви претенции и като променя разговора, пита: „Кажете — преди два дни изпратих семейството си в Саратов, и аз се каня да отида там на почивка («Современник» вече е забранен); но ако ми се наложи да заведа жена си в чужбина, на бани, ще мога ли да замина безпрепятствено?“ — „Разбира се, ще можете“ — добродушно отвръща Потапов; а два дни по-късно Чернишевски е арестуван.

Всичко това е предхождано от ето какво събитие: в Лондон се открива световното изложение (XIX век необикновено обича да излага богатствата си, пищния си и безвкусен чеиз, прахосан от сегашния век); там се събират туристи и търговци, кореспонденти и съгледвачи; веднъж на огромен банкет Херцен в пристъп на безгрижие пред очите на всички подава на Ветошников писмо за Русия, в което между другото (писмото всъщност е от Огарьов) моли Серно-Соловьович да обърне внимание на Чернишевски върху пуснатата в „Колокол“ обява за готовността му да отпечатва „Современник“ зад граница. Още щом лекостъпият куриер докосва руските пясъци, и е заловен.

Тогава Чернишевски живее близо до Владимирската църква (по-късните му астрахански адреси също се определят от близостта до един или друг храм) в къщата на Есаулова, където преди него, преди да стане министър, живее Муравьов — изобразен от нашия литератор с такова безпомощно отвращение в „Пролог“^[69]. На 7 юли го навествяват двамина приятели: доктор Боков^[70] (по-късно пращал лекарски съвети на изгнаника) и Антонович (член на „Земля и воля“, който не подозира въпреки близкото си приятелство с Чернишевски, че и той си има вземане-даване с организацията). Седят в гостната, пак там присяда уж като гост niskият, набит, неприятен, в черен мундир, с вълче ъгловато лице полковник Ракеев, пристигнал да арестува Чернишевски. Отново се извършва забавно, „вълнуващо играча в истерика“ (Страннолюбски) преплитане на исторически орнаменти: това е същият Ракеев, който, олицетворявайки подлото стъписване на правителството, откарва от столицата на посмъртно заточение ковчега на Пушкин. След като бърби от приличие десетина минути, той с любезна усмивка, от която доктор Боков „вътрешно се смръзва“, заявява на Чернишевски, че иска

да поговори насаме с него. „Ами да идем в кабинета“ — отвърща домакинът и пръв се втурва натам, и то с такава бързина, че Ракеев — не че се е смутил: прекалено е опитен — в ролята си на гост не смята за възможно да го последва със същата скорост. Чернишевски от своя страна веднага се връща, като трескаво дъвче и си помага да преглътне със студен чай (да преглътне листовите хартия, както ужасен се досеща Антонович), и загледан над очилата, пуска госта си да влезе пръв. Приятелите му, понеже нямат какво да правят (прекалено притеснително е да чакат в гостната, в която почти всички мебели са в савани), излизат да се разходят („... не може да бъде... не ми се вярва...“ — повтаря Боков), а когато се връщат отново към къщата, четвърта по Голяма Московска, с тревога съзират, че сега пред входа — в кротко и поради това още по-гнусно очакване — е спряла полицейска карета. Пръв влиза да се сбогува с Чернишевски Боков, след него — Антонович. Николай Гаврилович седи пред писалището, праметнал крак върху крак; разговарят — все от приличие — за предимствата на Павловск пред останалите вилни местности. „Средата най-вече е чудесна“ — мълви полковникът и се окашля.

„А вие нима също си отивате и няма да ме изчакате?“ — обръща се Чернишевски към апостола. „За съжаление трябва да си тръгвам...“ — душевно смутен отвърща той. „Е, тогава довиждане“ — казва Николай Гаврилович шеговито и като вдига високо ръка, я пуска в дланта на Антонович: вид дружеско сбогуване, добил по-късно голямо разпространение сред руските революционери.

„И ето — възкликва Страннолюбски в началото на най-хубавата глава от несравнимата си монография, — Чернишевски е арестуван!“ Новината за ареста обикаля града още през нощта. Не едни гърди се изпълват с гръмливо негодувание, не един юмрук се свива... Но не са малко и злорадните усмивки, аха, прибраха скандалния тип, прибраха „дръзкия въпиещ невежа“, както се изразява — впрочем чалнатата — писателка Кохановска. По-нататък Страннолюбски релефно описва сложната работа, която властите се налага да извършат, за да създадат уликите, „които трябваше да съществуват, но ги нямаше“, защото възниква твърде куриозно положение: „Юридически нямаше за какво да се хванат и се налагаше да вдигат скеле, за да може законът да се възкачи и да работи.“ Поради това действуват с „подставени величини“ така пресметнато, че подставките в един момент предпазливо да бъдат

изтеглени, щом оградената от закона празнота се изпълни с *истинското*. Делото, образувано против Чернишевски, е призрак; но това е призракът на действителната вина; и ето — отвън, изкуствено, по околни пътища, — успяват да намерят известно решение на задачата, почти съвпадащо с истинско решение.

Ние имаме три точки: Ч, К, П. Прекарваме единия катет, ЧК. Властите веднага прикачват към Чернишевски уланския корнет от запаса Владислав Дмитриевич Костомаров още през август предишната година, в Москва, разжалван в редник заради тайното отпечатване на бунтовни издания — човек с разхлопана дъска, маниак, при това стихотворец: оставил е сколопендрова следа в литературата като преводач на чуждестранни поети. Прокарва се другият катет, КП. В „Русское слово“ Писарев обсъжда тези преводи, хока автора заради „скъпоценната тиара пламнала е като *фара*“ („из Юго“), хвали го заради „простото и сърдечно“ предаване на куплетите от Бърнс („Преди всичко, преди всичко нека бъдем честни... Молете се... за човека, брат да е човекът“), а по повод на това, че Костомаров *доносници* на читателя — Хайне бил умрял като неразкаян грешник^[71], критикът ехидно съветва „страшния разобличител“ „да се полюбува на собствената си обществена дейност“. Ненормалността на Костомаров izbива в засуканата му графомания, в безсмисленото, лунатично (макар и по поръчка) изготвяне на фалшиви писма с нанизани френски фрази; накрая в палаческата му закачливост: подписва доносите до Путилин^[72] (агента) с имената: „Геофан Отченашенко“ или „Венцеслав Люти“. И наистина е лют, безмълвно мрачен, фатален и лъжлив, самохвален и потиснат. Надарен с куриозни способности, умее да пише с женски почерк — самият той обяснява това така: „В пълнолуние у мен гостува душата на царица Тамара.“ Множествеността на почерците плюс обстоятелството (още една шега на съдбата!), че обичайният му почерк прилича на почерка на Чернишевски, значително качва цената на този заваян предател. Като косвено потвърждение, че възванието „Към господарските селяни“ е написано от Чернишевски, възлагат на Костомаров отначало да изготви бележчица уж от Чернишевски, в която да излага молба да бъде променена една дума в това възвание; а, второ — писмо (до „Алексей Николаевич“)^[73], в което да се съдържа доказателство за дейното участие на Чернишевски в революционното движение.

Костомаров стъкмява и едното, и другото. Фалшифицирането на почерка е съвсем очевидно: в началото то е много старателно, ала към края фалшификаторът като че се отегчава и бърза да приключи: дори да вземем буквата „я“, която в оригиналните ръкописи на Чернишевски завършва с права и твърда черта — даже леко извита надясно, — а във фалшивото писмо тази черта някак със странен замах се завива наляво, към главата, сякаш буквата козирува.

Докато се извършват тези подготвителни работи, Николай Гаврилович лежи в Алексеевския равелин, близо до двайсет и две годишния Писарев, затворен четири дни преди него: прокарва се хипотенузата, ЧП, и фаталният триъгълник е налице. В началото Чернишевски не се дразни от затварянето си: отървал се е от натрапчиви посетители и сякаш си почива... но тихата неизвестност скоро започва да го тревожи. „Дълбоката“ пътека в коридора поглъща без остатък стъпките на часовете. Дочуват се само класически удари на часовник и дълго трептят в ушите... Това е живот, който за изобразяването си изисква многоточия от писателя... Това е руското недобро усамотяване, от което се поражда руската мечта за добрата тълпа. Привдигнал крайчето на зелената вълнена завеска, часовоят през шпионката може да наблюдава затворника, седнал на зеления дървен креват или на също зеления стол по бархетен халат, с фуражка — разрешава се лична шапка, стига да не е *цилиндър*, — което прави чест на правителственото чувство за хармония, но следвайки закона за негатива, създава доста натрапчив образ (Писарев например лежи в затвора с фес). Разрешава се гъше перо, може да се пише на зелената маса с чекмедже, чието дъно като петата на Ахил единствено е останало небоядисано.

Есента отминава. В двора на затвора расте храстче офика. Арестант номер девет не обича да се разхожда; в началото обаче излиза всеки ден, досетил се (крайно характерна за него лъкатушна мисъл), че през това време му обискират килията — следователно отказът от разходка би накарал администрацията да се съмнява, че крие нещо; когато се убеждава, че не е така (оставя конци тук и там), с облекчение засяда да пише: към началото на зимата привършва превода на Шлосер, захваща се за Гервинус^[74], за Маколи^[75]. Пише и някои свои неща. Да си спомним „Дневникът“ — и от отдавна отминал абзац да хванем крайчетата на редовете, отнасящи се за писанията му в

крепостта... или не — я по-добре да се върнем още по-назад, към „темата за сълзите“, започнала оборотите си още от първите страници на нашия тайнствено въртящ се разказ.

Пред нас е знаменитото писмо на Чернишевски до жена му от 5 декември 62 година^[76]: жълт елмаз сред прахоляка на многобройните му трудове. Гледаме този корав, грозен, но удивително четлив почерк с решително размахани словесни опашки, с примкоподобни „р“-та и „п“-та, с широките искрени кръстове на ер-големите — и ни обхваща отдавна неизпитвано чисто чувство, от което внезапно ни е по-леко да дишаме. Това писмо Страннолюбски определя с право като начало на краткия разцвет на Чернишевски. Целият плам, цялото могъщество на волята и мисълта, с която е дарен, всичко, каквото трябва да се стовари в часа на народното въстание, да удари и поне за кратко да стисне върховната власт... да дръпне юздата и може би да окървави устната на Русия — всичко това сега намира болезнен израз в неговата кореспонденция. Направо може да се каже, че тъкмо то е венец и цел на цялата му сподавена, отдавна разрастваща се жизнена диалектика — тези пронизани от железен бяс послания до комисията, разглеждаща неговото дело, които той вмъква в писмата до жена си, тази тържествуваща ярост на аргументите, тази дрънчаща с вериги мегаломания. „Хората с благодарност ще си спомнят за нас“ — пише той на Олга Сократовна и излиза прав: именно този звук отеква и се разлива по целия останал простор на века, кара сърцата на милиони интелигентни провинциалисти да забият в искрено и благородно умиление. Вече споменахме за частта от писмото, в която се говори за плановете по изготвянето на речници. След думите „както беше Аристотел“ идват следните: „Но впрочем споменах за мислите си: те са тайна; на никого не казвай това, което съобщавам на теб едничка.“ „Тук — коментира Стеклов, — върху тези редове е капнала сълза и се налага Чернишевски да повтори разлеелите се букви.“ Това обаче не е така. Капката пада преди написването на двата реда, до сгъвката; налага се Чернишевски да повтори двете думи (в началото на първия ред и в началото на втория), попаднали на мокрото място, затова останали недописани (те... тайна, т... което).

Два дни по-късно все повече се ядосва и все повече вярва в своята неуязвимост и започва „да прекършва“ съдиите си. Това второ писмо до жена му може да се раздели на точки. 1. Бях ти казвал във

връзка със слуховете за възможното ми арестуване, че не съм забъркан в нищо и че ако ме арестуват, ще се наложи на властите да се извиняват. 2. Смятах така, понеже знаех, че ме следят — хвалеха се, че ме следели много зорко, осланях се на тази хвалба, разчитах, че понеже знаят как живея и какво върша, ще се уверят, че съмненията им са безпочвени. 3. Надеждите ми се оказаха напразни. Защото освен това знаех, че у нас нищо не умеят да вършат като хората. 4. По такъв начин с моя арест компрометират властта. 5. Какво да правим „ние“? Дали да се извиним? Ами ако той не приеме извиненията, а каже: вие компрометирахте властите, мой дълг е да им обясня това. 6. Ето защо ще отлагаме тази неприятност. 7. Но от време на време властите питат дали Чернишевски е виновен — и в края на краищата ще изискват отговор. 8. Очаквам тъкмо този отговор.

„Копие от доста интересното писмо на Чернишевски — пише отгоре Потапов с молив. — Той обаче греша: никой не трябва да се извинява.“

След още няколко дни започва да пише „Какво да се прави?“ — и още на 15 януари изпраща първата порция на Пипин; седмица покъсно изпраща втората и Пипин предава двете на Некрасов за „Современник“, който от февруари отново е разрешен. Пак тогава е разрешено и „Русское слово“ след също такава осеммесечна забрана; докато нетърпеливо очаква плячка от списанията, опасният съсед вече е топнал перото.

Драго ни е да отбележим, че тогава някаква тайна сила все пак понечва да спаси Чернишевски поне от тази бяля. Вече съвсем го налягат нещастия — как да не се умилостави човек? На 28-и, понеже ядосаното от нападките му началство не разрешава свиждания с жена му, той започва гладна стачка: тогава гладните стачки са още непознати в Русия, а експонентът се случва смотан. Пазачите забелязват, че слабее, но като че ли си изяжда храната... Когато след четири дни, учудени от миризмата на развалено в килията, пазачите го обискират, се изяснява, че твърдата храна е скрита между книгите, а чорбата — изливана в пролуките. В неделя, на 3 февруари, към два през деня лекарят на крепостта преглежда арестанта и заключава, че той е блед, езикът му е доста чист, пулсът е малко слаб — и същия ден, по същото време Некрасов, на минаване с файтон от хотела на Демут за дома си, изгубва на ъгъла на Литейна с Басейна пакета, в който са двата

прошнуровани в ъглите ръкописа със заглавие „Какво да се прави?“. Припомнил си с точността на отчаянието своя маршрут, не се сеща обаче, че вече близо до дома е сложил пакета до себе си, за да извади портфейла — тъкмо тогава шейната завива... плазовете изскърцват при наклона... и „Какво да се прави?“ незабелязано се хързулва: тъкмо тогава тайната сила прави опит — в дадения случай центробежен — да конфискува книгата, чиято щастлива съдба трябва толкова пагубно да се отрази върху съдбата на нейния автор. Ала опитът не сполучва: край Мариинската болница някакъв беден чиновник взема розовия пакет от снега; чиновникът е обременен с голямо семейство. Щом се прибира, слага очилата, оглежда находката... вижда, че е началото на някакво произведение, и без да трепне, без да си опърли пръстите, го оставя. „Унищожни го!“ — напразно моли безнадежден глас. Във „Ведомости Санкт Петербургской городской полиции“ е поместена обява за изгубения пакет. Чиновникът занася пакета на посочения адрес и получава обещаната награда: петдесет сребърни рубли.

През това време започват да дават капки за апетит на Николай Гаврилович: два пъти ги взема, а сетне, страдайки силно, заявява, че няма да ги използва, понеже не се храни не поради липса на апетит, а по свое желание. На 6-и сутринта „от неопитност да различи симптомите на страданието си“ прекратява гладуването и закусва. На 12-и Потапов съобщава на коменданта, че комисията не може да разреши на Чернишевски свиждане с жена му, докато не се е възстановил напълно. Още на другия ден комендантът донася, че Чернишевски е съвсем здрав и пише с пълна пара. Олга Сократовна се явява с бурни оплаквания — от своето здраве, от Пипини, от липса на пари и после през сълзи започва да се смее на брадичката, която мъжът ѝ си е пуснал, и вече съвсем разстроена се хвърля да го прегръща.

„Стига, гълъбице, стига — мълви той съвсем спокойно, с домашния тон, към който неизменно се придържа в контактите с нея; но я обича страстно, безнадеждно. — Нито аз, нито който и да било друг може да има причини, за да смята, че няма да ме пуснат на свобода“ — ѝ казва с особен тон на раздяла.

Изминава още един месец. На 23 март е направена очна ставка с Владислав Дмитриевич Костомаров. Той гледа изпод вежди и явно се заплита. Чернишевски, гнусливо усмихнат, отговаря отривисто и презрително. Надмощието му е очевидно. „Само като си помисли

човек — възкликва Стеклов, — че през това време той пише жизнерадостното «Какво да се прави?».

Уви! Писането на „Какво да се прави?“ в крепостта е не толкова смайващо, колкото безразсъдно — макар и само защото то е прикачено към делото. Изобщо историята с появата на този роман е изключително занимателна. Цензурата разрешава публикуването му в „Современник“, понеже смята, че произведение, представляващо „нещо във висша степен антихудожествено“, със сигурност ще подрони авторитета на Чернишевски, че просто ще му се подиграват. И наистина колко струват например „леките“ сцени в романа: „Верочка бе задължена да изпие половин чаша за своята сватба, половин чаша за своята работилница, половин чаша за самата Жули (някогашна парижка проститутка, а сега другарка в живота на един от героите!). Двете с Жули вдигнаха шум, вик, врява... Почнаха да се боричкат, и двете се стовариха на дивана... и вече не пожелаха да станат, а само продължиха да викат, да се смеят, и двете заспаха.“ Понякога стилът прилича сякаш на войнишка приказка, сякаш на... Зошченко: „След чая... се прибра тя в своята стая и полегна. Ето че зачете в креватчето си, само че книгата се отпусна от очите ѝ, взе да си мисли Вера Павловна: какво значи това, че напоследък май понякога ми е малко скучно?“ Многобройни са и чаровните неграмотности — ето един пример: когато медикът, разболял се от пневмония, вика свой колега, сетне: „Дълго опипвах хълбоците на единия от себе си.“

Никой обаче не се смее. Не се смеят дори руските писатели. Дори Херцен, който смята, че е „написано гнусно“, веднага прави уговорка: „От друга страна, има нещо много хубаво, здраво.“ И все пак по-нататък не се сдържа и отбелязва, че романът завършва не просто с фаланстер^[77], но с „фаланстер в бардак“. Защото, разбира се, е настъпило неизбежното: крайно чистият Чернишевски — никога непосещава таква места, — в простодушния си стремеж да нагизди особено красиво общинната любов, неволно и несъзнателно, поради наивното си въображение достига тъкмо до баналните идеали, изработени от традицията на развратните домове; веселият му вечерен бал, основаващ се върху свободата и равенството на отношенията (ту една, ту друга двойка изчезва и отново се връща), много прилича между другото на заключителните танци от „Домът Телие“ от Мопасан.

И все пак не можем да докоснем без трепет този веят брой (от март 63 година) на списанието с началото на романа; тук са и „Зелен шум“ („Търпи, докато можеш...“), и подигравателният разбор на „Княз Серебряни“... Вместо очакваните присмехулни отзиви около „Какво да се прави?“ веднага възниква атмосфера на всеобщо благочестиво поклонение. Четат го, както се четат богослужебни книги — и никоя творба на Тургенев или на Толстой не прави толкова мощно впечатление. Гениалният руски читател схваща доброто, което бездарният белетрист напразно се напъва да изрази. На пръв поглед правителството, разбрало грешката си, би трябвало да спре отпечатването на романа; то обаче постъпва по-умно.

Съседът на Чернишевски сега също се захваща да пише. На 8 октомври изпраца от крепостта за „Русское слово“ статията „Мисли за руските романи“, при което сенатът уведомява генерал-губернатора, че всъщност се анализира романът на Чернишевски с похвали на това съчинение и с подробно развиване на материалистичните идеи, заложиени в него. За характеризирането на Писарев се посочва, че той е преживял умопобъркване, от което е бил лекуван: деменция меланхолика — през 59 година е бил четири месеца в лудница.

Както през детството си подвързва всяка своя тетрадка в шарена хартия, така като зрял мъж Писарев зарязва спешната си работа, за да оцветява най-грижливо илюстрациите в книгите, или когато заминава за село, поръчва на шивача червено-син летен костюм от басма за сукмани. Душевната му болест се отличава с някакъв извратен естетизъм. Веднъж на студентска сбирка внезапно става, вдига ръка, изящно приведен, сякаш иска думата, и в тази скулптурна поза припада. Друг път сред общото объркване, докато е на гости, започва да се разсъблича, весело и бързо хвърля кадифеното сако, шарената жилетка, карирания панталон... но тъкмо тогава го спират. Забавното е, че има коментатори, които наричат Писарев „епикуреец“, аргументирайки се например с писмата до майка му — непоносими, жлъчни, изсъскани през зъби фрази, че животът е прекрасен; или друго: за обрисуването на неговия „трезв реализъм“ се посочва наглед деловото, ясно, а всъщност напълно безумно негово писмо от крепостта до непознатата девица^[78] с предложение на ръката си: „Жената, която се съгласи да освети и сгрее моя живот, ще получи от

мен цялата любов, която Раиса отблъсна, хвърляйки се на врата на своя красив орел.“

Сега, затворен за четири години заради дребното си участие в тогавашните всеобщии размирици, които всъщност се базират върху сляпата вяра в печатното слово и най-вече в тайно печатното, Писарев пише от крепостта за „Какво да се прави?“, докато книгата излиза в „Современник“, който той получава. Макар сенатът в началото да се опасява, че похвалите му може да повлияят вредно на младото поколение, в дадения случай за властите е най-важно по този път да се сдобият с пълната картина за разлагащата сила на Чернишевски, която Костомаров само щрихира в списъка на „специалните му похвати“. „Правителството — казва Страннолюбски, — от една страна, позволява на Чернишевски да произвежда роман в крепостта, а, от друга, позволява на Писарев, неговия съзатворник, да произвежда статии за същия роман и действа напълно съзнателно, изчаква любопитно Чернишевски напълно да се изприказва и наблюдава какво ще излезе като резултат — във връзка с обилните екскреции на съседа му по инкубатор.“

В това отношение работата върви гладко и многообещаващо, но с Костомаров се налага да пришпорят нещата, тъй като са необходими определени доказателства за вина, а Чернишевски продължава най-подробно да кипи и да се гаври, наричайки комисията „пакостници“ и „безсмислен въртоп, който е съвсем глупав“. Затова закарват Костомаров в Москва и там еснафът Яковлев, негов предишен преписвач, пияница и скандалджия, дава важно, показание (в отплата го награждават с палто, което той пропира в Твер толкова шумно, че го затварят в усмирително заведение): докато поради лятното време преписва в градинска беседка, уж чува как Николай Гаврилович и Владислав Дмитриевич, както се разхождат под ръка (вярна подробност!), разговарят за подарък от страна на техни доброжелатели за господарските селяни (мъчно можем да се ориентираме в тази смесица от истина и внушени му показания). На втория разпит в присъствието на отново заредения Костомаров Чернишевски казва не съвсем уместно, че само веднъж е ходил в дома му, но не го е заварил; сетне натъртва: „Ще побелея, ще умра, но няма да си променя показаниято.“ Показанието, че не е автор на възванието, е написал с разтреперан почерк — най-вероятно не от уплаха, а от бяс.

Както и да е, делото отива към своя край. Следва решение на сената: твърде благородно той признава за недоказан противозаконния контакт с Херцен (как сенатът е *определил* Херцен, виж по-долу в кавичките). Що се отнася до възванието „Към господарските селяни“... тук вече е узрял плодът от подкупи и фалшификации: пълното нравствено убеждение на сенаторите, че Чернишевски е написал възванието, се превръща в юридическо доказателство чрез писмото до „Алексей Николаевич“ (уж се има предвид Плешчеев, кротък поет, „блондин във всичко“ — но кой знае защо, никой особено не подчертава това положение). Така в лицето на Чернишевски бива осъден неговият — много приличащ на него — призрак; измислената вина дивно е гримирана като истинска. Присъдата е сравнително мека — в сравнение с това, което изобщо може да се измисли в тази насока: четиринайсет години каторжен труд в рудниците и след това вечно изселване в Сибир. „Дивите невежи“ от сената изпращат решението на „белокосите злодеи“ от Държавния съвет, които напълно се присъединяват, сетне то отива при императора, който го потвърждава, като намалява наполовина срока на каторгата. На 4 май 64 година присъдата е оповестена на Чернишевски, а на 19-и в 8 часа сутринта е наказан на площад Митнински.

Ръми, чадърите се вълнуват, площадът тъне в киша, всичко е мокро: жандармските мундири, потъмнелият подиум, лъщящият от дъжда гладък чер стълб с веригите. Внезапно се задава полицейската карета. Твърде припряно, сякаш се изтърколват, слизат Чернишевски с дълго палто и двамина палачи със селяшки вид; и тримата минават покрай редиците войници към подиума. Публиката се люшва, жандармите изтикват назад застаналите най-отпред; тук-там се чуват сдържани викове: „Свалете чадърите!“ Докато чиновникът чете вече известната му присъда, Чернишевски настръхнал се оглежда, чопли си брадичката, намества си очилата и няколко пъти плюе. Когато четецът се запъва и едва произнася „сацалически идеи“, Чернишевски се усмихва начаса, познал някого в тълпата, кимва му, окашля се, пристъпва от крак на крак: под палтото се вижда как черният му панталон пада на хармоника върху галошите. Застаналите наблизко виждат на гърдите му продълговата дъсчица с надпис от бяла боя: „държавен престъп“ (последната сричка не личи). След приключване на четенето палачите го поставят на колене; старшият събаря

фуражката от дългата му светлоруса коса, заресана назад. Стесненото му надолу лице с едро лъщящо чело е наведено, с пукот пречупват над него слабо подрязана шпага. Сетне го хващат за ръцете, изглеждат неочаквано бели и слаби, окоават ги в черните вериги, закрепени за стълба, и така той трябва да остане петнайсет минути. Дъждът се усилва; палачът вдига фуражката и я нахлупва на главата му — и полека, мъчително, веригите пречат, — Чернишевски я намества. Отляво зад оградата се виждат скелите на новострояща се къща: работниците се изкатерват на оградата, чува се как ботушите им стържат по дъските, насядват и отдалеч почват да хулят престъпника. Вали; старшият палач поглежда сребърния си часовник. Чернишевски само леко раздвижва ръце, без да вдига очи. Внезапно откъм прилично облечената публика литват букети. Жандармите скачат, мъчат се да ги хванат във въздуха. Избухват рози: за миг може да се зърне рядка комбинация: стражар с венче. Късо подстригани дами с черни наметала хвърлят люляк. Междувременно набързо освобождават Чернишевски и откарват мъртвото тяло. Не — грешка: уви, той е жив, дори е весел! Студентите тичат редом с каретата, викат: „Сбогом, Чернишевски! *Довиждане!*“ Той се подава през прозореца, смее се, заканва се с пръст^[79] на най-усърдните бегачи.

„Уви, той е жив“ — възкликнахме ние, защото как да не предпочетем смъртното наказание, конвулсиите на обесения в ужасната си какавида пред погребението, което след двацет и пет безсмислени години е отредено на Чернишевски. Лапата на забравата полека започва да отнема живия му образ още щом е откаран в Сибир. О, да, разбира се: „Да прием за този, който написа «Какво да се прави?»“... Но нали ние прием за миналото, за миналия блясък и изкушение, за великата сянка — а кой ще вземе да пие за треперещото старче с тик, което нейде в легендарна далнина и тишина прави калпави хартиени корабчета за якутските деца? Ние твърдим, че книгата му е изсмукала и събрала в себе си целия плам на личността му — плам, който липсва в безпомощно разсъдъчните ѝ градежи, но който е стаен сякаш между думите (както бива горещ само хлябът) и неизбежно е обречен да се стопи с времето (както само хлябът може да се вкоравява). Май днес единствени марксистите все още са в състояние да се интересуват от призрачната етика, затворена в тази малка мъртва книга. Лесно и свободно да бъде следван категоричният

императив за общата полза, такъв е „разумният егоизъм“, откриван от изследователите в „Какво да се прави?“. Да напомним за развлечение измислицата на Кауцки, че идеята на егоизма е свързана с развитието на стоковото производство, и заключението на Плеханов, че Чернишевски все пак е „идеалист“, тъй като според него излиза, че масите трябва да настигнат интелигенцията по сметка, а сметката от своя страна е *мнение*. Но работата е по-проста: мисълта, че сметката е основа на всяка постъпка (или подвиг), ни води до абсурд: сама по себе си сметката бива героична. Всеки предмет, попаднал във фокуса на човешкото мислене, се одухотворява. Така се е облагородила „сметката“ на материалистите; така материята при най-добрите ѝ познавачи се е превърнала в безплътна игра на тайнствени сили. Етичните постулати на Чернишевски представляват своеобразен опит да бъде съградено все същото перпетуум-мобиле, където двигателят материя да движи другата материя. Много ни се иска да се върти във вид на егоизъм-алтруизъм-егоизъм-алтруизъм... но триенето спира колелото. Какво да се прави? Да живеем, да четем, да мислим. Какво да се прави? Да работим за своето развитие, да постигнем целта на живота: щастието. Какво да се прави? (Но съдбата на самия автор вместо смисления въпросителен знак поставя присмехулния удивителен знак.)

Чернишевски е щял да бъде изпратен доста по-бързо в Сибир, ако не е делото на каракозовци: на техния процес става ясно, че са искали да му осигурят възможност да избяга и да оглави революционното движение — или поне да издава списание в Женева, — при което, пресмятайки датите, съдиите намират в „Какво да се прави?“ предсказана датата за покушението против царя. И наистина: на заминаване за чужбина Рахметов „се изпуска между другото, че след три години ще се върне в Русия, защото май в Русия, не сега, а тогава, след три години (многозначително и типично повторение за автора) трябва да е тук“. А нали последната част на романа носи датата 4 април 63-та, точно три години по-късно е извършено покушението. Така дори цифрите, златните рибки на Чернишевски, му подлагат динена кора.

Рахметов днес е забравен; през онези години обаче създава цяла житейска школа. С какъв пиетет поглъщат читателите този спортно революционен елемент от романа: Рахметов се подлага на *боксьорска*

диета — и диалектическа! „Затова, ако се сервираха плодове, той абсолютно ядеше ябълки, абсолютно не ядеше кайсии; портокали ядеше в Петербург, не ги ядеше в провинцията — нали виждате, обикновените хора в Петербург ги ядат, а в провинцията — не.“

Откъде изведнъж се мярва това младо закръглено лице с голямо, детински изпъкнало чело и с бузки като две гърненца? Коя е тази приличаща на болнична санитарка млада девойка в черна рокля с бяла широка якичка и с часовниче на шнур? Когато през 72 година пристига в Севастопол, пеш обикаля околните села, за да се запознае с бита на селяните: тогава е в своя период на *рахметовщина* — спи на слама, яде мляко и каша... и, завърнали се в първоначалното си положение, отново ще повторим: стократно е по-завидна мигновената съдба на Перовска, отколкото угасващата слава на боеца! Защото, докато се опърпват броевете на „Современник“ с романа, преминаващи от ръка на ръка, магията на Чернишевски отслабва; и уважението към него, отдавна превърнало се в задушевна условност (която, извадена иззад душата, се оказва мъртва), вече не може да се възземе след кончината му през 89 година. Погребението минава тихо. Отзивите във вестниците са малко. На панихидата в Петербург доведените за попарадно неколцина работници с обичайните си дрехи са взети от студентите за тайни агенти — на едного дори подвикват „копой“, което донейде възстановява равновесието: дали пък бащите на тези работници не са хулили през оградата коленичилиия Чернишевски?

На другия ден след палячовското наказание, по здрач, „с вериги на нозете и с мисъл в главата“, Чернишевски завинаги напуска Петербург. Пътува с тежка пътна кола и тъй като „да чете книжки из пътя“ му разрешават едва след Иркутск, първия месец и половина скучае ужасно. На 23 юли най-сетне го докарват в рудниците на Нерчинския минен окръг, в Кадая: на петнайсет версти от Китай, на седем хиляди — от Петербург. Почти не му се налага да работи, живее в къща, в която духа отвред, мъчи го ревматизъм. Изминават две години. Внезапно става чудо: Олга Сократовна се стяга да иде при него в Сибир.

Докато той лежи в крепостта, тя, както казват, кръстосва из провинцията, толкова безгрижна към съдбата на мъжа си, че на роднините дори им минава през ум дали не се е побъркала. В навечерието на позорното наказание дотърчава в Петербург... на 20-и

заранта пак хуква нанякъде. Никога не бихме повярвали, че е способна да иде в Кадая, ако не познавахме тази нейна способност да се придвижва леко и трескаво. Как я очаква той! Поема в началото на лятото със седемгодишния Миша и с доктор Павлинов^[80] (отново навлизаме в сферата на красивите имена) и стига в Иркутск, където я бавят два месеца; там е настанена в хотел със скъпоценно глупашко име — може би изопачено от биографите, но най-вероятно особено внимателно избрано от лукавата съдба: Hôtel d'amour et Co. Не пускат по-нататък доктор Павлинов: вместо него потегля жандармският ротмистър Хмелевски^[81] (усъвършенствувано издание на павловския палавник), пламенен, пиан и нахален. Пристигат на 23 август. За да бъде отпразнувана срещата на съпрузите, един от заточените поляци, някогашен готвач на Кавур, за когото Чернишевски навремето пише толкова много и толкова злобно, приготвя сладкишите, с които предишният му господар се е тъпчел до пръсване. Ала срещата не сполучва: учудващо е как всичко горчиво и героично, подготвено от живота за Чернишевски, е съпътствувано от привкуса на долнопробен фарс. Хмелевски се умилква на Олга Сократовна и не се отделя на крачка от нея, в циганските ѝ очи се мярка нещо потиснато, но и примамливо — дори може би въпреки волята ѝ. Той уж в замяна на благосклонността ѝ предлага да организира бягството на мъжа ѝ, но съпругът решително отказва. Накратко, от постоянното присъствие на безсрамника им е толкова тежко (а какви планове градяхме!), че Чернишевски сам убеждава жена си да потегли обратно, и ето, на 27 август тя постъпва тъкмо така, по такъв начин след тримесечно лутане остава само четири дни — *четири дни*, читателю! — при мъжа си, когото този път напуска за повече от седемнайсет години. Некрасов ѝ е посветил „Селски деца“. Жалко, че не ѝ е посветил своите „Руски жени“.

През последните дни на септември местят Чернишевски в Александровския завод на трийсет версти от Кадая. Там той прекарва зимата в затвора заедно с каракозовци и с бунтовни поляци. Тъмницата притежава монголска особеност — „пали“: греди, забити прави плътно една до друга около затвора; „ограда без градина“ — шегува се един от заточениците, бившият офицер Красовски^[82]. През юни следващата година, след изпитателния срок Чернишевски е пуснат на по-свободен режим и наема стая у псалта, който необикновено прилича на него:

полуслепи сиви очи, редичка брадица, дълга сплъстена коса... Винаги малко пиян, винаги въздишащ, той покрусено отговаря на въпросите на любопитните: „Все пише, пише клетникът!“ Но Чернишевски остава там само два месеца. Името му всуе се споменава на политическите процеси. Смахнатият еснаф Розанов^[83] дава показания, че революционерите искали да хванат и да затворят в клетка „птица от царско коляно, за да я разменят срещу Чернишевски“. Граф Шувалов^[84] изпраща до Иркутския генерал-губернатор депеша: „Целта на емиграцията е да освободи Чернишевски, моля вземете всячески мерки спрямо него.“ Междувременно Красовски, пуснат от затвора заедно с него, бяга (и загива ограбен в тайгата), затова имат всички причини да върнат опасния заточеник отново зад решетките и един месец да го лишат от право на кореспонденция.

Понеже непоносимо страда от пронизващите течения, никога не сваля нито халата, подплатен с кожа, нито овчия калпак. Придвижва се като листец, подгонен от вятъра, с нервна олюляваща се походка, ту тук, ту там се дочува пискливото му гласче. Задълбочава се навикът му за логични разсъждения — „в духа на бабината му трънкина“, както образно се изразява Страннолюбски. Живее в „кантората“: обширна стая, разделена с дъсчена преграда; в по-голямата част покрай стените се нижат нарове; в другата има нещо като подиум; там като на сцена (или също както в зоологическите градини излагат тъжния хищник сред скалите на родината му) е поставен креват и до него маса, което всъщност е покъщнината на целия му живот. Става след обеду, по цял ден пие чай и се излежава, непрекъснато чете, а истински сяда да пише след полунощ, тъй като денем непосредствените му съседи, поляци националисти, напълно безразлични към него, се залисват със свирене на цигулка, тероризират го със скрибуцаща музика; по професия са колари. На другите заточеници чете през зимните вечери. Веднъж забелязват, че макар и спокойно и плавно да им ниже заплетена повест с многобройни „научни“ отстъпления, всъщност гледа в празна тетрадка. Ужасен символ!

Тъкмо тогава написва новия си роман. Още изпълнен с успеха на „Какво да се прави?“, очаква много от него — очаква най-вече пари; нали при публикуването си в чужбина романът, така или иначе, трябва да донесе средства на семейството му. „Пролог“ е твърде автобиографичен. Когато вече споменахме за него, казахме за

своеобразния опит да бъде реабилитирана Олга Сократовна; според Страннолюбски в него е заложен същият опит да бъде реабилитирана и самата личност на автора, защото, от една страна, подчертавайки влиянието на Волгин, толкова силно, че „високопоставени лица му се умилкват чрез жена му“ (предполагайки, че поддържа „връзки с Лондон“, тоест с Херцен, от когото новоизлюпените либерали се страхуват като от огън), от друга страна, авторът непрекъснато набляга на плахостта, мнителността, бездействието на Волгин: „Да чакам, да чакам колкото може по-дълго, колкото може по-тихо да чакам.“ Възниква впечатлението, че упоритият Чернишевски сякаш иска да има последната дума в спора, като яко укрепи повтаряното пред своите съдии: трябва да ме разглеждате въз основа на моите постъпки, а постъпки няма и не може да има.

За „леките“ сцени в „Пролог“ по-добре да премълчим. През болезнено подробния им еротизъм треперливо звънка такава нежност към жена му, че най-малкият цитат от тях би изглеждал прекалена гавра. За сметка на това да послушаме ей този чист звук в писмата му до нея през онези години: „Мила радост моя, благодаря ти, че с теб е озарен животът ми...“ „Тук щях да съм дори един от най-щастливите хора в целия свят, стига да не знаех, че тази много изгодна лично за мен съдба твърде тежко се отразява на твоя живот, моя мила приятелко...“ „Прощаваш ли ми ти мъката, на която те изложих?“ ...

Надеждите на Чернишевски за литературни доходи не се сбъдват: емигрантите не само злоупотребяват с името му, но и публикуват произведенията му като крадци. Съвсем пагубни за него са опитите да го освободят, сами по себе си смели, но изглеждащи безсмислени за нас, понеже от височината на времето виждаме разликата между образа на „окования великан“ и онзи истински Чернишевски, когото напъните на спасителите му само вбесяват; „Тези господа — казва той по-късно — дори не знаеха, че не умея да яздя.“ Поради това вътрешно противоречие резултатът е дивотия (чийто особен отънък ни е отдавна познат). Ако се вярва на мълвата, Иполит Мишкин^[85] се явява във Вилюйск при полицейския началник, преоблечен като жандарм, и иска да му бъде предаден затворникът, но проваля работата с грешката, че си окачва акселбанта на лявото рамо вместо на дясното. Преди това, по-точно през 71 година, прави опит Лопатин, при този опит всичко е шантаво: в Лондон внезапно зарязва

превеждането на „Капитал“, за да достави на Маркс, който вече се е научил да чете на руски, „ден grosen русишен гелертен“, отива в Иркутск уж като член на Географското дружество (сибирските жители го вземат за ревизор инкогнито), арестуван е след донос от Швейцария, бяга, заловен е, пише писмото до генерал-губернатора на Източен Сибир, в което с необяснима откровеност разказва за плановете си. Цялата тази суматоха само влошава съдбата на Чернишевски. Според присъдата изселването в Сибир трябва да започне на 10 август 70 година. Едва на 2 декември го прехвърлят на друго място, а това място се оказва много по-лошо от каторгата — във Вилнойск.

„Натикан от Бога в най-далечното чекмедже на Азия — казва Страннолюбски, — в дълбините на Якутска област, далеч на североизток, Вилнойск представляваше селище върху огромна купчина пясък, надовлечен от реката и заобиколен от безкрайно жабунясало блато, почти цялото обраснало с храсти от тайгата.“ Жителите (500 души) са: казаци, полудиви якути и малък брой еснафи (за които Стеклов се изразява твърде живописно: „Местното общество се състоеше от чифт чиновници, чифт черковници и чифт търговци“ — сякаш става дума за ковчег). Там Чернишевски е настанен в най-хубавата сграда, а най-хубава сграда във Вилнойск се оказва затворът. Вратата на влажната му килия е тапицирана с черна мушам; двата прозореца, и без това почти опираци в оградата от греди, са препречени с решетки. Тъй като няма други заточеници, се озовава в пълна самота. Отчаяние, безсилие, усещане за измама, чувство за извършена несправедливост спрямо него, зейнало като пропаст, уродливи недостатъци на полярния бит — всичко това за малко да го побърка. Призори на 10 юли 72 година внезапно започва да троши с железния дилаф катинара на вратата, целият разтреперан, мърмори и крещи: „Императорът ли е пристигнал, министърът ли е пристигнал, че надзирателят си позволява да ме заключва през нощта?“ С настъпването на зимата се поуспокоява, но от време на време донасят... и ето че ни попада едно от онези редки съчетания, представляващи гордост за изследователя.

Навремето, а именно през 53 година, баща му пише (по повод на неговия „Опит за речник на Ипатиевата хроника“): „По-добре да беше написал някоя приказчица... приказката и до днес е на мода във висшето общество.“ Много години по-късно Чернишевски съобщава

на жена си, че иска да напише „научна приказка“, намислил я е в затвора; в нея ще я изобрази като две девойки: „Ще стане хубава научна приказчица (повторение на бащиния ритъм!). Само да знаеш колко се смях самичък, докато изобретях различните шумни лудории на по-малката... колко плаках от умиление, докато изобразявах патетичните размисли... на по-голямата.“ „Чернишевски — донасят неговите надзиратели — нощем ту пее, ту скача, ту плаче, та се къса.“

Пощата от Якутск се изпраща веднъж месечно. Януарска книжка на петербургското списание стига дотам чак през май. Развилата се болест (гуша) той се мъчи да лекува сам по учебника. Изтощителният катар на стомаха, дето го навестява като студент, се повтаря тук с нови особености. „Гади ми се от «селяни»^[86] и от «селско земевладение»“ — пише на сина си, смятал да го заинтересува, като му праща икономически книги. Храната е отвратителна. Храни се почти само с каша: гребе направо от гърнето — със сребърна супена лъжица, почти четвърт от нея се изхабява от стърженето в пръстените стени през онези двайсет години, през които се изхабява и той. Лете в топлите дни с часове стърчи с навити крачоли в плитката речица, което едва ли му е полезно, или, увил глава с пешкир да се брани от комарите, приличащ на руска селянка, обикаля по горските пътеки с кошница за гъби в ръка, без да навлиза в гъсталака. Забравя си табакерата под лиственица, която мъчно се научава да различава от бора. Набраните цветя (чиито имена не знае) увива в цигарена хартия и ги изпраща на сина си Миша, който се сдобива с „малък хербарий от вилнойската флора“: по същия начин Волконска завежда на внуците си „колекция от пеперуди, флора на Чита“. Веднъж в двора му се появява орел... „долетял да кълве черния му дроб — отбелязва Страннолюбски, — но не го признал за Прометей“.

Удоволствието, което изпитва на младини от стройно разпределената в Петербург вода, сега се сдобива с късно ехо: колкото да убива времето, прокопава канали — и за малко да залее един обикнат от вилнойци път. Жаждата си за просветителство утолява, като учи якутите на добро държане, но както и дотогава, туземецът сваля калпак от двайсет крачки и кротко замира в това положение. Смыслеността, разумността му се свеждат дотам, че съветва водоносеца вместо връвчицата от конски косми, която му разранява ръката, да вземе кобилица; якутът обаче не изменя на навика. В

градчето, където само играят простички хазартни игри и разпалено обсъждат цената на дървения материал, страстта му по обществената дейност изнамира староверци и Чернишевски изпраща преспокойно записка за тяхното дело, изключително подробна и дълга (с включени в нея дори вилюйски дрязги), до императора, като приятелски му предлага да ги помилва, защото те го „имат за светец“.

Той пише много, но изгаря почти всичко. Съобщава на близките си, че резултатите от „научните му занимания“ ще бъдат приети благоприятно; тези трудове са пепел, мираж. От цялата камара белетристика, която произвежда в Сибир, освен „Пролог“ са се запазили две-три повести, някакъв „цикъл“ недописани новели^[87]... Пише и стихотворения. По тъканта си никак не се различават от някогашните, изготвяни в семинарията за домашно, когато ето как превежда псалм на Давид: „Едничък дълг на мен възлагат: овцете бащини паса, и още млад, аз химни пея, Всевишния да възхваля.“ През 75 година (на Пипин) и отново през 88 година (на Лавров) изпраща „староперсийска поема“^[88]: Страшно нещо! В една от строфите местоимението „им“ се повтаря седем пъти („Поради бедната страна телата им и скелетите им, и през дрипите им ребрата им се виждат, широки са лицата им и плоски са чертите им, а от чертите им безстрастни личи бездушие и страх“), а от чудовищните вериги родителни падежи („От вопля томленья их жажды до крови...“) на раздяла при твърде ниското слънце проличава познатото влечение на автора към свързаността, към брънките. Пише мъчителни писма до Пипин и упорито изразява желание напук на администрацията да се занимава с литература: „Това произведение («Академията на Лазурните планини», което съм подписал с «Дензил Елиот» — уж че е превод от английски) е от високо литературно качество^[89]... Търпелив съм, но — надявам се, никой не помисля да ми пречи, когато работя за моето семейство... Прочут съм в руската литература с небрежния си стил... Когато поискам, мога да пиша с всякакви добри сортове стил.“

*Плачете, о! за Лилебея.
С вас плачем и ние.
Плачете, о! за Акраганта:
подкрепата наша очакват!*

„Какво е (този) химн на Небесната Дева? Епизод от прозаичния разказ на внука на Емпедокъл? Един от многобройните разкази в «Академията на Лазурните планини». Херцогиня Кентърширска заминава с компания свои приятели от висшето общество на яхта през Суецкия канал (разредката е моя) за Малайския, за да посети малкото си царство в подножието на Лазурните планини близо до Голконда.“ Там се занимават с това, с каквото се занимават умните и добри благородници (с разказване на разкази), които ще пристигнат със следващите пакети на Дензил Елиот до редактора на „Вестник Европы“ (Стасюлевич — който не публикува нищо).

Свят ни се вие, буквите пред очите ни се размазват и гаснат и ето че отново стигаме до „темата за очилата“ на Чернишевски. Моли близките си да му пратят нови, но въпреки усилията си особено нагледно да обясни все пак обърква работата и половин година покъсно получава диоптър „четири и половина вместо пет или пет и четвърт“.

Задоволява страстта си да напътствува, като на Саша пише за Фермат, на Миша — за борбата на папите против императорите, на жена си — за медицина, за Карлсбад, за Италия... Свършва се, както би трябвало да свърши: обясняват му да се спре с тези „научни писма“. Това толкова го оскърбява и потрися, че към половин година изобщо не пише писма (властите така и не дочакват от него смирено умолителните послания, които например унтерофицер Достоевски праща от Семипалатинск до силните на деня). „От татко ти няма никаква вест — пише през 79 година Олга Сократовна на сина си, — дали ми е жив, милият мой“ — и заради тази интонация могат да й бъдат простени много неща.

Още един палячо с презиме на „ски“ внезапно изскача сред статистите: на 15. март 81 година „твоят неизвестен ученик Витевски“, както сам се представя, а по данни на полицията — пиян лекар от Ставрополската земска болница, протестира със съвсем излишна разпаленост против анонимното мнение, че Чернишевски е отговорен за убийството на царя, и му праща във Вилюйск такава телеграма: „Твоите произведения са изпълнени с мир и любов. Ти това (тоест убийството) изобщо не си го желал.“ Дали от наивните му думи или поради някаква друга причина правителството омеква и в средата на юни оказва грижовна любезност на квартиранта в затвора: стените на

помещението му са освежени с тапети в цвят на сивкава перла с бордюр, а таванът е тапициран с американ, което струва на хазната общо 40 рубли и 88 копейки, тоест малко по-скъпо от палтото на Яковлев и от кафето на Муза. А още през следващата година търговията с призрака на Чернишевски приключва с това, че след преговори между „доброволната охрана“ и изпълнителния комитет на „Народна воля“ относно спокойствието по време на коронацията е взето решение, че ако коронацията премине благополучно, Чернишевски ще бъде освободен: така го заменят срещу царете — и обратното (което по-късно получава вещественото си увенчаване: нали съветската власт в Саратов сложи негов паметник на мястото на паметника на Александър Втори). След още година през май от името на синовете му (той, разбира се, не знае) е подадено прошение във възможно най-пищния, сърцераздирателен стил; министърът на правосъдието Набоков прави съответния доклад и „Негово величество благоволи Чернишевски да бъде прехвърлен в Астрахан“.

Към края на февруари 83 година (натежалото време вече тътри съдбата му пряко сили) жандармите, без да обелят и дума за резолюцията, внезапно го откарват в Иркутск. Все му е едно — само по себе си напускането на Вилюйск е щастие и неведнъж при пътуването по дългата Лена (тъй сродно повтаряща извивките на Волга) старецът с разскачва, като си пее хекзаметри. Но през септември пътуването приключва, а с него и усещането за свобода. Още първата нощ Иркутск му изглежда все същият затвор в дълбока околийска провинция. Заранта при него отива началникът на жандармското управление Келер. Николай Гаврилович седи облегат на масата и не отвърща веднага на поздрава. „Негово величество ви помилва“ — казва Келер и повтаря тези думи още по-високо, понеже е забелязал, че подопечният му е сякаш сънен или неразумяващ. „Мен ли?“ — внезапно пита старецът, става от стола, отпуска ръце върху раменете на вестносеца и зарива с трепереца глава. Вечерта, усетил се като оздравяващ след продължително боледуване, но още немощен, със сладка отмала в тялото, пие чай с Келер, приказва неспирно, разправя на децата му „долу-горе персийски приказки — за магарета, рози, разбойници...“ — както е запомнил един от слушателите. Пет дни по-късно го откарват за Красноярск, оттам за Оренбург — и вече в късна есен, в седем вечерта, с пътническа кола

минава през Саратов; там в хана до жандармското управление сред подвижния мрак уличният фенер се клатушка така, че той все не може добре да огледа променящото се, младо, старо, младо, обгърнато от дебел шал лице на Олга Сократовна, презглава дотърчала на неочаквана среща; и още същата нощ мислещият кой знае за какво Чернишевски е изпратен по-нататък.

Твърде майсторски, необичайно живо (почти състрадателно) Страннолюбски описва въдворяването му на местоживеене в Астрахан. Никой не го посреща с разтворени обятия, никой дори не го кани на гости и той твърде бързо разбира, че всичките грамадни намерения, единствена негова опора през заточението, сега ще се стопят в някак глуповато язната и съвсем непоклатима тишина.

Към сибирските му болести Астрахан добавя жълта треска. Често настива. Сърцето му трепка мъчително. Пуши много и немарливо. А най-вече е изключително нервен. Странно скача наред разговор — сякаш му е останало от порива в деня на ареста, когато се втурва в кабинета, за да изпревари фаталния Ракеев. При среща човек може да го взема за стар занаятчия: прегърбен, с вехт летен костюм, с омачкана фуражка. „А ще ми кажете ли...“, „А не ви ли се струва...“, „А...“: случайни любопитни му досаждат със случайни приказки. Актьорът Сиробоярски все настоява да му кажел дали да се ожени, или не. Има две-три последни доносчета, изсъскали като мокър фойерверк. Поддържа познанство с местните арменци — търговци на дребно. Образованите хора се чудят, че кой знае защо, не се интересува от обществения живот. „Какво искате — отвърща той оклюмал, — нима разбирам от тези работи: нито веднъж не съм присъствувал на заседание на публичен съд, нито веднъж — на земско събрание...“

Гладко сресана, с открити уши, прекалено големи за нея, и с „птиче гнездо“ малко над темето — ето тя отново е с нас (докарала е от Саратов бонбони, котета); същата лека присмехулна усмивка на дългите устни, още по-остра е страдалческата линия на веждите, а сега ръкавите ги шият така, че да стърчат над раменете. Вече е прехвърлила петдесетте (1833–1918), но характерът ѝ е все същият, болезнено палав; истеричността ѝ в някои случаи стига до конвулсии.

През тези последни шест години от живота си бедният, стар, никому ненужен Николай Гаврилович с постоянството на машина превежда за издателя Сол-датенков^[90] том след том „Обща история на

Георг Вебер^[91] — при което, терзан от старата неудържима необходимост да се изказва, постепенно се мъчи покрай Вебер да промуши и свои мисли. Подписва превода си „Андреев“ и в рецензията за първия том („Наблюдател“, февруари 1884 г.)^[92] критикът отбелязва, че това е „своеобразен псевдоним, защото в Русия Андреевите са също толкова, колкото Иванови и Петрови“; следват хапливи упреци заради тромавия стил и леко мъмрене: „Нямало е защо в своя предговор господин Андреев да се разлива за качествата и недостатъците на Вебер, който е отдавна познат на руския читател. Още през петдесетте години бе издаден неговият учебник и заедно с него трите тома от «Курс по обща история» в превод на Е. и В. Корш^[93]... Не би трябвало да пренебрегва трудовете на предшествениците си.“

Този Е. Корш, любител на архируски термини вместо общоприетите от германските философи („затреба“, „срочно затапване“, „ман“ — последната дума впрочем и той самият пуска на бял свят под усиления конвой на кавички), е вече осемдесетгодишен старец, сътрудник на Солдатенков, и в това си положение коригира „астраханския преводач“ и внася поправки, вбесили Чернишевски, който се захваща в писмата си до издателя „да прекършва“ Евгений Фьодорович^[94] по старата си система: отначало яростно настоява коректурите да чете друг, „който по-добре да разбира, че в Русия няма друг тъй добре да познава руския литературен език като мен“, а сетне, когато постига желаното, прилага прочутия си похват за „двойно затапване“: „Нима наистина бих се интересувал от подобни дреболии? Впрочем, ако Корш иска да чете коректурите и по-нататък, помолете го да не прави поправки, те наистина са нелепи.“ С не по-малко мъчителна наслада прекършва и Захарин^[95], който от добро сърце говори със Солдатенков с предложението да плаща на Чернишевски на месец (по 200 рубли), понеже Ольга Сократовна е редкопръста. „Вие сте били заблудени от нахалството на човек, чийто ум е разстроен от пиянство“ — пише Чернишевски и пуснал в движение целия апарат на ръждясалата си, скрибуцаща, но все така лъкатушна логика, отначало мотивира избухването си с това, че го смятат за крадец, който иска да трупа капитал, а сетне обяснява, че се бил гневял само за пред очи, за пред Ольга Сократовна: „Благодарение на това, че тя узна за пражосничеството си от моето писмо до Вас и аз не й отстъпих, когато

ме помоли да смекча изразите си, припадъци нямаше.“ Тъкмо тогава (в края на 88 година) цъфва още една рецензия — този път за десетия том^[96] на Вебер. Страшното състояние на душата му, накърненото самолюбие, старческите шантавии и последните безнадеждни опити да надвика тишината (което е доста по-мъчно дори от опита на Лир да надвика бурята), всичко това трябва да се помни, когато четем през неговите очила рецензията от вътрешната страна на бледоягодовата корица на „Вестник Европы“: „За съжаление от предговора излиза, че руският преводач само в първите шест тома е останал верен на простиците си задължения на преводач, а от седми том нататък сам си е възложил ново задължение... «да очиства» Вебер. Едва ли можем да му бъдем признателни за подобен превод с «преобличането» на автора, при това толкова авторитетен като Вебер.“

„Човек би си казал — отбелязва тук Страннолюбски (като малко обърква метафорите), — че с този небрежен ритник съдбата достойно приключва върволицата от възмездия, които му изковава.“ Ала не е така. Остава ни да разгледаме още една най-страшна, най-съвършена, най-последна екзекуция.

От всички безумци, разкъсвали на парцали живота на Чернишевски, най-жесток е синът му; не малкият, Миша, разбира се, който живее кротко и с любов се занимава с тарифни въпроси (на служба е в железниците): той се е пръкнал от положителната бащина цифра и е добър син — защото по времето, когато блудният му брат (възниква поучителна картинка) публикува (през 1896–1898 година) своите „Разкази фантазии“ и ненужна стихосбирка^[97], той набожно подхваща своето монументално издаване на произведенията на Николай Гаврилович и почти го изкарва докрай, когато през 1924 година сред всеобщо уважение умира — десет години след като Александър издъхва скоропостижно в грешния Рим, в стаичка с каменен под, обяснявайки се в нечовешка любов към италианското изкуство и крещейки в пристъп на диво вдъхновение, че ако хората го били послушали, животът щял да потръгне другояче, другояче! Сътворен сякаш от всичко, каквото баща му не понася, Саша веднага след детството се пристрастява към чудноватото, приказното, неразбираемостта за съвременниците — поглъща Хофман и Едгар По, увлича се по чистата математика, а малко по-късно — един от първите в Русия оценява френските „прокълнати поети“. Баща му, нали гине

мърцина в Сибир, не може да наблюдава развитието на сина (който расте у Пипини), а това, което узнава, си обяснява по свой начин, още повече, че от него крият душевното заболяване на Саша. Полека-лека обаче чистотата на тази математика започва да дразни Чернишевски — и лесно можем да си представим с какви чувства младежът чете дългите бащини писма, започващи с подчертано добродушна шега, а сетне (също като приказките на онзи герой на Чехов, който подхваща толкова хубаво — „стар студент съм, какво да се прави, непоправим идеалист...“) завършващи с бесни хули; вбесява го тази математическа страст не само като проява на безполезното: гаврейки се с всичко ново, изостаналият от живота Чернишевски си го изкарва на всички новатори, чудаци и неудачници на света.

През януари 75 година добрият Пипин му изпраща във Вилюйск разкрасения образ на сина студент, съобщавайки му също и нещо, което трябва да се хареса на създателя на Рахметов (Саша уж бил си поръчал метална топка, тежка осем килограма, за да прави гимнастика), и нещо, което би поласкало всеки баща: съдържано нежно Пипин, като си спомня младежкото приятелство с Николай Гаврилович (на когото е много задължен), разказва, че Саша е също като него несръчен, недодялан е като баща си, по същия начин се смее гръмогласно с фалцет... Не щеш ли, през есента на 77 година Саша постъпва в Невския пехотен полк, но преди да пристигне в действащата армия, се разболява от тифус (в постоянните му нещастия проличава наследственост от баща му, който троши всичко, всичко му пада от ръцете). След завръщането си в Петербург наема квартира, дава уроци, публикува статии по теория на вероятността. От 82 година душевното му заболяване се изостря и се налага неведнъж да го настаняват в болница. Страхува се от пространството или по-точно се бои да не се плъзне в друго измерение — и за да се спаси, все се държи за сигурната, стабилна, цялата в евклидови дипли пола на Пелагея Николаевна Фан дер Флит (по баща Пипина).

Продължават да крият това от живеещия в Астрахан Чернишевски. Упорито като палач, претенциозно коравосърдечно, също като някой преуспял буржоа Дикенсово и Балзаково производство, той нарича в писмата сина си „нелеп чудак“, „опросял чудак“ и го кори заради желанието му „да си остане просяк“. Най-сетне Пипин не се стърпява и малко разпалено обяснява на братовчед

си, че дори и Саша да не се е превърнал в „пресметлив и студен далавераджия“, за сметка на това си е изградил „чиста, честна душа“.

И ето че Саша пристига в Астрахан. Николай Гаврилович вижда тези лъчисти изпъкнали очи, чува този странен уклончив говор... След като постъпва на работа при търговеца на газ Нобел и получава пълномощно да придружи по Волга стока на шлеп, из пътя Саша в зноен, нефтен, сатанински ден събаря фуражката от главата на счетоводителя, хвърля във водата с нефтени петна ключовете и си отива вкъщи в Астрахан. Още същото лято във „Вестник Европы“ се появяват четири негови стихотворения; има в тях проблясък на талант: „Животът ти, ако горчив изглежда (впрочем нека обърнем внимание на тази мнимо добавяща се сричка — «жизень». «Если жизнь покажется горькой» — нещо твърде характерно за неуравновесените руски поети от средите на клетниците: белег, че в живота им не достига нещо, което да го превърне в песен), кори го ти, ала не го съди — нали виновен си, че си роден с надежда и с топло, любещо сърце в гърди. Ако ли ти не искаш да признаеш дори тъй очевидната вина...“ (ето само този стих звучи истински).

Съвместният живот на баща и син е съвместен ад. Чернишевски докарва Саша до мъчителни безсъния с безкрайните си наставления (като „материалист“ има жестокия фанатизъм да смята, че основната причина за разстройството на Саша е — „жалкото материално положение“) и самият той страда толкова силно, както не е страдал дори в Сибир. И двамата си отдъхват, когато през зимата Саша заминава — отначало май за Хайделберг със семейството на свой ученик, после за Петербург „поради необходимостта да се посъветва с медиците“. Дребни, привидно смешни злощастия продължават да се стоварват върху него. Така от писмо на майка му (през 88 година) узнаваме, че докато „Саша излязъл да се разходи, къщата, в която беше неговата квартира, бе опожарена“, при което изгаря всичко, каквото той притежава; и вече пълен голтак се настанява във вилата на Страннолюбски^[98] (дали е баща на критика?).

През 89 година Чернишевски получава разрешение да се премести в Саратов. Каквито и чувства да изпитва, те са отровени от непоносимата семейна грижа: Саша, който винаги храни болезнена страст към изложенията, внезапно предприема съвсем шантаво и щастливо пътуване до прословутото парижко Световно изложение,

Exposition universelle — отначало засяда в Берлин, където се налага да му пратят пари чрез консула с молба да го върне обратно; къде ти! Щом получава парите, Саша стига до Париж, насища се на гледката на „дивното колело, на гигантската ажурна кула“ — и отново остава без пукната пара.

Трескавата работа на Чернишевски върху тухлите на Вебер (превръщаща мозъка му в каторжен рудник и всъщност представляваща най-голямата подигравка с човешката мисъл) не покрива извънредните разноси — и както по цял ден диктува, диктува, диктува, той чувства, че повече не може, че не може повече да превръща световната история в рубли, а на всичкото отгоре го мъчи и паническият страх, че от Париж Саша ще се изтърси в Саратов. На 11 октомври пише на сина си, че майка му праща пари да се върне в Петербург и — за кой ли път — го съветва да се хване на каквато и да е работа и да изпълнява всичко, каквото му заръча началството: „Твоите невежи, нелепи поучения към началството няма да ги търпят никакви началници“ (така приключва „темата за азбучните истини“). Като продължава да гърчи лице в тик и да мърмори, залепва плика и лично тръгва да пусне писмото на гарата. Из града препуска жесток вятър, който още на първия ъгъл пронизва леко облеченото, припряно, ядосано старче. На другия ден въпреки високата температура превежда осемнайсет страници дребен шрифт; на 13-и иска да продължи, но го убеждават да се откаже; на 14-и започва да бълнува: „Инга, инк... (въздишка), съвсем съм разстроен... Нов ред... Ако за Шлезвиг-Холщайн бъдат изпратени трийсет хиляди шведски войски, те лесно ще разгромят всичките сили на датчаните и ще завладеят... всички острови с изключение може би на Копенхаген, който ще се брани упорито, но през ноември, поставете в скоби на девети, се предава и Копенхаген — точка и запетая; шведите превръщат цялото население на датската столица в светло сребро, изпращат в Египет енергичните хора от патриотичните партии... Чакай, чакай, къде беше това... Нов ред...“ Дълго бълнува така, прескача от въображаемия Вебер на някакви свои въображаеми мемоари, пипкаво разсъждава, че „най-малката съдба на този човек е решена, за него няма спасение... В кръвта му е намерена дори микроскопична частичка гной, съдбата му е решена...“. Дали говори за себе си, дали в себе си е почувствувал тази частичка, невидимо разрушила всичко, каквото е направил и изстрадал

през живота си? Мислител, труженик, светъл ум, населил утопиите си с армия от стенографисти — сега вече е дочакал бълнуването му да бъде записано от секретаря. През нощта срещу 17-и получава удар — чувствува, че езикът в устата му е някак дебел; след което бързо умира. Последни негови думи (в 3 часа сутринта на 17-и) са: „Чудно нещо: в тази книга нито веднъж не се споменава за Бога.“ Жалко, не знаем каква именно книга е четял наум.

Сега вече лежи сред мъртвите томове на Вебер; всички все се натъкват на калъфа с очилата му.

Изминават шейсет и една години от онази 1828-а, когато в Париж се появяват първите омнибуси и саратовският свещеник записва в молитвеника си: „На 12-ия ден от юли заранта в два и нещо се роди синът ми Николай... Кръстен е заранта на 13-и преди обедната служба. Кръстници: протойерей Фьод. Стеф. Вязовски...“ Това презиме Чернишевски дава по-късно на главния герой четец в сибирските си новели — и по странно съвпадение така или почти така (Ф. В.....ски) се подписва неизвестен поет, който публикува в списание „Век“ (1909 година, ноември) стихотворение, посветено по наши сведения в памет на Н. Г. Чернишевски — слаб, но интересен сонет, който ние цитираме изцяло:

*Как правнукът след време ще те оцени,
когато миналото слави и ругае?
Че участ имал си ужасна, но нехайна
за щастие и рай, за по-честити дни?
Че подвигът е жив — труда ти осени
с поезия добра и в песен го обърна,
и бялото чело страдалческо обгърна
с кръг от затворени незнайни светлини?*

[1] ... о. Гавриил... а с него... твърде привлекателно момче... — Мемоаристите описват малкия Николай Чернишевски като „въплътен ангел“, „херувимче“. „Момче като най-скромна... и неволно предразполагаща към себе си девойка“, изключително „свенлив... кротък“, „другарите му го наричаха... Дворянчето“ — спомнят си

негови познати. „По онова време беше извънредно интересен. По-късно нехаеше за външността си“ — заключава един мемоарист. (Спомените са от цитираната в бележка по-горе книга на Стеклов.) ↑

[2] ... *местният търговец с портокали го учи на персийски език...* — Стеклов, т. I, с. 6. Сведението е разказано от местния краевед Н. Ховански, който се позовава на съвременник на Чернишевски: „Намерил един търговец с портокали, по рождение персиец... След приключване на търговията си персиецът отивал в дома на Чернишевски, изувал си обувките на прага, кръстосвал крака на дивана — и започвали уроците, на които Чернишевски отдавал цялото си внимание, а домашните му се чудели.“ Ал. Пипин си спомня, че Чернишевски учи персийски език от персийските търговци, пристигащи на панаира в Нижни Новгород. Пак там той говори за увлечението на Чернишевски по езиците. В семинарията учи арабски и татарски, владее латински, гръцки, еврейски, френски, немски, английски, полски. ↑

[3] ... *о. Гавриил побързва да впише... като незаконороден...* — Гавриил Чернишевски е уволнен от Саратовската духовна консистория по точно обратната причина: проявява отстъпчивост и записва като законороден родилия се месец след брака син на майор Яков Протопопов (Стеклов, т. I). ↑

[4] ... *съветва го най-добрият му приятел...* — Става дума за Василий Лободовски (1823–1900), приятел на Чернишевски от Петербургския университет, а през 1854 г. и двамата преподават във 2-ри кадетски корпус. Лободовски оказва определящо влияние върху младия Чернишевски. ↑

[5] *Всеволод Костомаров (1837–1868)* — поет и преводач, провокатор, агент на Трети отдел. Фалшифицирана от Костомаров бележка, написана с молив, става решаващо „доказателство“ за участието на Чернишевски в революционното движение. Бележката представлява уж допълнителен текст към прокламацията „До господарските селяни“. Съвременниците смятат Костомаров за луд. ↑

[6] Има се предвид Н. Некрасов. ↑

[7] ... *Писарев... с черно домино, със зелени ръкавици, шибва с камшик...* — Това се случва между Писарев и Е. Гарднер; Гарднер заминава с младата си съпруга Раиса Коренева, приятелка от дете и любима на Писарев, за Москва веднага след венчавката. Малко преди

това Гарднер, оскърбен от грубо писмо на Писарев, отива в жилището му и го шибва с камшик (А. Волынский, „Русские критики“, СПб, 1896). ↑

[8] *Суетнята с перпетуум-мобилето...* — Чернишевски иска чрез създаването на вечен двигател „да се постави като най-великия сред благодетелите на човечеството“. През лятото на 1849 г. се мъчи да направи „практически опит“. На 9 януари 1853 г. записва в дневника си: „Напълно се убедих, че при такъв механизъм машината няма да тръгне... реших да се откажа (засега; може отново да се захвана, когато намеря средства)... и се реших да унищожа всички следи от глупостите си... скъсах писмото до Академията на науките... всички чертежи и изчисления...“ (Чернишевски, т. I). ↑

[9] *За из път си купуват огромна ряпа* — „За да подкрепим твърдостта им, показвахме най-весело лице, смеехме се на ряпата, която те си купиха за из път“ (из писмото на Н. Чернишевски до баща му от 23 август 1846; Чернишевски, т. XIV). Определението „огромна“ е добавено от Набоков. ↑

[10] *Йохан Излер* — арендатор на заведение с изкуствена минерална вода и увеселителна градина край Петербург. ↑

[11] *Иринарх Введенски* (1813–1855) — педагог, журналист, преводач. М. Погодин го смята за „родоначалник на nihilism“. Оказва голямо влияние върху Чернишевски. Пише следното за него: „Той е не само извънредно мил, извънредно симпатичен, извънредно трудолюбив младеж, но и... представлява неразрешима загадка... въпреки толкова малкото си години, само 23–24, вече е успял да овладее такова количество разностранни знания... Забележително организирана глава!“ (Стеклов, т. II). ↑

[12] *Лободовски!* — В дневника си от 1848 г. Чернишевски подробно разказва за своята платонична любов към Надежда Лободовска, която според него е обгърната „от ореол от душевна и телесна красота“; срещите с нея очаква така, сякаш „ще се види с Лермонтов или с Гогол“. Специално място в дневника заема изживяването на семейната драма на Лободовски. Чернишевски продължава да смята Василий Лободовски за „гений“, не може никого да постави „наравно с него“, но същевременно започва да забелязва в него „своеобразна пошлост“, чийто „най-пълен израз е начинът, по който произнася думата «рубла»“. Чернишевски реагира остро в

дневника си срещу пошлостта. Това понятие е от сериозно значение и за Набоков. ↑

[13] +На това място в оригинала има следа от капнала сълза+ — Набоков пародира сантименталните коментари на М. Чернишевски: „Писмото е написано с много неравен почерк, показващ... че баща ми е бил развълнуван от нещо“; „Трябва много сериозно и внимателно да се отнесем към всяка фраза на това дълбоко развълнувано писмо“ и др. („Н. Г. Чернышевский в Сибири. Переписка с родными“, вып. 2). ↑

[14] *Юнкер* — собственик на магазин за картини; *Дацаро* — собственик на магазин за художествени произведения. ↑

[15] ... *макар и с шестгодишно закъснение, все пак става магистър* — Чернишевски написва дисертацията си през 1853 г., тя е одобрена през 1855 г. и е публикувана. Посрещнатата е с мълчание, ако не се броят двете отрицателни рецензии в „Отечественные записки“ и в „Библиотека для чтения“. Званието „магистър“ Чернишевски получава чак през 1858 г. ↑

[16] *Карл Лудвиг Мишле* (1801–1893) — берлински професор, историк на философията, ляв хегелианец. ↑

[17] *Франсоа-Пиер Гизо* (1787–1874) — френски държавен деец, историк. ↑

[18] ... *дневникът му... съдържа многобройни най-точни сведения как и къде е повръщал* — дневниците на Н. Чернишевски смайват с големите подробности за физиологическото състояние на автора; редом с литературните изяви и философските разсъждения той се занимава педантично с проблемите на храносмилането си и със сексуалните си терзания. Възможно е да се е водил по „Изповеди“ на Русо и от основното схващане в тях, че всичко у човека заслужава еднакво внимание. ↑

[19] *Бувар и Пекюше* — герои от едноименен роман на Г. Флобер. ↑

[20] Тук: голяма панделка (от фр. chou — зеле). — Б.а. ↑

[21] „*Дневник на моите отношения...*“ — този дневник е започнат от Н. Чернишевски на 19 февруари 1853 г., посветен е на Олга Сократовна Василюва (станала по-късно негова съпруга). „Саратовският дневник на Чернишевски е истински любовен химн, увлекателна поема в проза“, смята Стеклов. ↑

[22] *Приятели* (рус). — Б.пр. ↑

[23] Игри на дребно (на фр. *petit-jeu*). — Б.а. ↑

[24] Лексикон от азбучни истини (фр.). — Б.р. ↑

[25] ... *разказвайки за титаничните трудове, които тепърва ще извърши* — в писмото си от 5 октомври 1862 г. Чернишевски изброява бъдещите си трудове, които „са обмислени окончателно“: „... многотомна «История на материалния и на умствения живот на човечеството», след това ще дойде «Критически речник на идеи и факти», базиращ се върху тази история... Това също ще представлява многотомен труд. Накрая въз основа на тези две работи ще изготвя «Енциклопедия на познанието и на живота»“. (Чернышевский, т. XIV) ↑

[26] *Как само хвърля чинии!* — Ал. Пипин се оплаква от раздражителността на Олга Сократовна в писмо до Чернишевски от декември 1874 г.: „В период на подобно раздражение най-слабото противоречие, дори само предполагаемо, а понякога и съвсем неуловима причина довежда до неудоволствие, че и до свада“ („Н. Чернышевский в Сибири. Переписка с родными“, вып.1). ↑

[27] *На стари години тя обича да си спомня... как изменя на мъжа си...* — Дъщерята на Александър Пипин, В. Пипина, разказва за флиртовете на Олга Сократовна в книгата си „Любовь в жизни Н. Г. Чернышевского“, 1923 (сведения има и у Стеклов, т. II). ↑

[28] *Хенрих Семирадски (1843–1902)* — руски художник от академичната школа. ↑

[29] ... *изпада в бяс от „повдигането на ботушите на квадрат“... Цял Казан познаваше Лобачевски... някой си Фет* — цитати от писмото на Чернишевски от 8 март 1878 г., в което той анализира и критикува статията на германския математик Херман Хелмхолц „За произхода и значението на геометричните аксиоми“, базираща се върху теорията на Лобачевски. Чернишевски от позициите на евклидовата геометрия критикува съвременната. Характеристиката му на Фет в пълния си обем е следната: „Идиот, каквито са малко на света. Но с поетически талант“ (Чернишевски, т. XV) ↑

[30] ... *добавяйки с убедеността на невежа, че „те (цветята в сибирската тайга) са същите, каквито цъфтят из цяла Русия“* — в писмата на Чернишевски няма такава фраза, но той от Сибир постоянно се оплаква, че местната флора била бедна, и с носталгична радост отбелязва „този вид цветя, които навсякъде (значи и в Русия) —

и тук — първи се явяват да поздравят завръщането на пролетта“ (Чернышевский, т. XV). ↑

[31] „На големия руски учен“ (нем.). — Б.а. ↑

[32] ... *Ляцки... сравнява заточеника Чернишевски с човек, „който гледа от пустинен бряг...“* — Евгений Ляцки (1886–1942) — руски критик, историк на литературата, емигрант след революцията. Цитатът е от предговора му към „Н. Г. Чернышевский в Сибири. Переписка с родными“. ↑

[33] С вековете се ражда нов ред (лат.). — Б.а. ↑

[34] *На секретаря си Студентски... диктува превод на историята от Шлосер* — Чернишевски пише скептично за Алексей Студентски, негов далечен роднина, в писмо до баща си от 4 октомври 1860 г.: „Той започна да ми помага в работата... Смятам да се занимавам с диктуване само няколко месеца, а сетне да го уволня“ (Чернишевски, т. XIV). Чернишевски сменя неколцина такива „секретари“. Споменатият Фридрих Кристоф Шлосер (1776–1861) е известен навремето германски историк; неговите „История на света“ и „История на XVIII век“ са преведени по инициатива и с участието на Чернишевски. ↑

[35] *Тургенев, Григорович, Толстой го наричат „дървеницовоняц господин“* — има се предвид писмото на Лев Толстой до Некрасов от 2 юли 1856 г. (Л. Толстой, Собр. соч., т. XVII–XVIII) и писмата на Тургенев: до В. Боткин от 9 юли, до А. Дружинин, от и до Д. Григорович от 10 юли 1855 г. (И. Тургенев, Полное собр. соч. и писем, т. III, М., 1987). Прякорът на Чернишевски е измислен от Григорович; в повестта му „Училище по гостоприемство“ героят му Чернушин мирише на грян ром, тоест на дървеници. ↑

[36] *Чернишевски го напада... когато Тургенев вече не е нужен* — Набоков се присъединява към мнението на „Русский вестник“, че „така се промени тонът на «Современник» за някои писатели, в чест на които тъй доскоро пламтяха жертвеници в това списание“. (Чернишевски, т. VII) ↑

[37] *Степан Дудишкин (1821–1866) — журналист, литературен критик, редактор на сп. „Отечественные записки“.* ↑

[38] *Николай Костомаров — историк, професор, поставя основите на украинската историческа наука. През 1850–1853 г. е близък с Чернишевски, по-късно скъсва приятелството си с него. В*

„Автобиография“ (1869–1870) Костомаров твърди, че Чернишевски е бяс, който увлича жертвите си, а после им се подиграва (Стеклов, т. II).

↑

[39] Григорий Благосветлов (1824–1880) — състудент на Чернишевски от семинарията и от Петербургския университет, публицист, редактор на списанията „Русское слово“ и „Дело“. ↑

[40] ... Некрасов... се застъпва за „разумния младеж“ — има се предвид писмото на Некрасов до Тургенев от 27 юли 1857 г. (Стеклов, т. I). По-късно в писмо от 15 януари 1861 г. пак до него Некрасов пише: „С такива хора като Чернишевски и Добролюбов (хора честни и самостоятелни, каквото и да мислиш и както и да грешат те понякога) самият ти би действувал по същия начин, тоест би им предоставял свободата да се изказват на своя отговорност“ (Н. А. Некрасов, Полное собр. соч. и писем, т. X). ↑

[41] Шокира го Юго. Импонира му Суинбърн — „Драмите на Виктор Юго са нелепи дивотии, както и романите му, и лиричните му произведения. Непоносим е за мен. И дори смятам, че той няма талант, а има само диво високомерно въображение. Горчиво и смешно ми стана, когато прочетох, че английският поет Суинбърн пишел стихотворни панегирици в чест на уж своя учител. Суинбърн е десет пъти по-талантлив от него.“ (Из писмото на Н. Чернишевски до сина му Михаил от 25 април 1877 г., Чернишевски, т. XV). ↑

[42] ... Флобер... поставя по-ниско от Захер-Мазох и Шпилхаген — Леополд Захер-Мазох (1836–1895) — австрийски писател, автор на битови еврейски разкази и на еротични романи; Фридрих Шпилхаген (1829–1911) — германски писател, автор на политически романи. В писмо до сина си Михаил от 14 май 1878 г. Чернишевски пише: „Шпилхаген не е бездарен. Може би и Цахер-Мазох...“ (Името е дадено така в оригинала. — Б.р.) „Във всеки случай Цахер-Мазох стои много по-високо от Флобер, от Зола и от другите модни французи (измежду които Доде е съвсем вече простак). А Шпилхаген... не е бездарен. И все пак французите не могат да стъпят на малкия му пръст.“ (Чернышевский, т. XV). ↑

[43] ... в сравнение например с Дикенс или с Фийлд — такава декларация на Чернишевски няма. Вероятно става дума за Фийлдинг. ↑

[44] ... премило сравняване на Печорин с локомотив — явно съзнателно изопачаване от страна на Набоков. Всъщност Белински

сравнява Печорин с параход в статията си „Герой на нашето време“ от 1840 г. Набоков иронично свързва това сравнение на Белински с разказа на Достоевски как срещнал Белински до строежа на гарата на Николаевската железница и как Белински се възторгвал от това строителство (Достоевский, Полное собр. соч., т. XXI, 1980). ↑

[45] *Яков Толмачов (1780–1873) — професор в Петербургския университет, автор на учебници по словесност и красноречие.* ↑

[46] *Ако Пушкин е гений... как да си обясним количеството задрасквания в неговите чернови?* — Набоков има предвид практиката на самия Чернишевски, при когото „фраза след фраза, страница след страница без всякакви поправки, с равномерен и четлив почерк, текат непрекъснато като река в равно корито“ (спомен на П. Николаев, Стеклов, т. II). ↑

[47] *Краче (нем. Füsschen).* — Б.а. ↑

[48] *Приех предизвикателството на насладата, както предизвикателството на битката приел бих (рус).* — Б.пр. ↑

[49] *Вукол Лавров (1852–1912) — литератор, от 1882 г. издател на сп. „Русская мысль“.* ↑

[50] *Първата им среща... Чернишевски... си припомня...* — Набоков има предвид приложението към писмото, изпратено на Пипин на 1 ноември 1888 г. По предложение на Пипин заточеникът започва да подготвя литературни спомени и на части му ги изпраща заедно с писмата си (Чернишевски, т. I). ↑

[51] *Той си има германка... здрава тягостна връзка* — в коментарите си към писмата на Добролюбов до него Чернишевски разказва за отношенията на Добролюбов с Тереза Гринвалд, за намерението му да се ожени за нея и за мъчителната раздяла. (Н. Добролюбов, Собр. соч., т. IX). След смъртта на Добролюбов грижите за Тереза Гринвалд са поети от Чернишевски. ↑

[52] *... дълго се боричкат... тръшват се на пода... чува се само сумтене* — в основата на описаната от Набоков гротескна ситуация е разказът на Чернишевски как се е мъчел да прекрати „безразсъдната“ връзка на Добролюбов с Гринвалд: „Свърши се с това, че аз след връщането му от Старая Руса насила... го хванах... поведох го от гарата... до каретата, насила го потътрих по стълбището у нас, много пъти отново го грабвах и го стоварвах на дивана. «Моля ви, легнете и спете. Ще ноцувате при мен»... Да се бие с мен ли? — Не би посмял

да вдигне ръка...“ (Из писмото до Пипин от 25 февруари 1878; Чернишевски, т. XV.) ↑

[53] ... *клюката... за да прикрие своята „интрига“... иска да се ожени за сестра ѝ... Двете безбожно разиграват Добролюбов...* — В коментарите си към писмата на Добролюбов Чернишевски си спомня за неговите „възобновяващи се предложения“ (Н. Добролюбов, Собр. соч., т. IX). Добролюбов разказва за тази ситуация другояче: „Чернишевски иска да ме ожени за сестра си, а тя не иска да се омъжи за мен; най-сетне каза, че искала... Всичко това... се върши и говори на шега... Дявол ме знае защо раздвижих у себе си... това чувство на нежност и любов!...“ „Клюките... ме спасиха — признава той в друго писмо. — За нас изплетоха такава гнусна история, че сметнах за необходимо да се обясня с Николай Гаврилович... Никога нито една нечиста мисъл не ми е минавала през ума във връзка с това семейство...“ (Из писмата на Добролюбов от 18 януари и от 24 май 1859 г., пак там.) ↑

[54] *Зная, че тук нищо не може да се постигне... нямах сили да се отделя от нея* — из писмо на Добролюбов до И. Бордюгов от 20 март 1859 г. В същото писмо отбелязва: „На гибелен път съм, миличък мой... Няколко разходки с нея по Невски... няколко разговора с нея в дома ѝ, два-три пъти на театър и най-сетне два-три пъти с тройка извън града... напълно ме размътиха... тя веднъж ми довери тайните на сърцето си и при това ми призна, че... не ме смятала за мъж и затова изобщо не се срамувала да ми говори неща, каквито дори не би споменала пред другите...“ ↑

[55] ... *този воаяж... е оставил толкова слаба следа в писанията на Чернишевски* — Н. Рейнгарт пише: „Чернишевски дори думица не пророни за срещите си с Херцен и смятам, че съобщението на г-жа Тучкова-Огарьова... е легенда, че не само не се е виждал с Херцен, но и... никъде не е заминавал от Петербург“ (Н. Чернышевский в воспоминаниях современников, т. II). ↑

[56] ... *назад-напред се движи... среден на ръст господин* — из спомените на Н. Тучкова-Огарьова (Стеклов, т. II; Н. Чернышевский в воспоминаниях современников, т. II). ↑

[57] ... *жена на портиера, снажна румена бабичка* — споменаването ѝ като агентка се среща сред материалите „Чернышевский в донесениях агентов Третьего отделения“, 1926, т.

XIV (но без описание на външността ѝ и без гротескно-символичното име). ↑

[58] *Малко встрани... е застанал... агент на Трети отдел* — в същата подборка от „Красный архив“ има донесения на двамина агенти за погребението на Добролюбов. ↑

[59] *Камило Кавур* (1810–1861) — италиански политически деец. ↑

[60] *Мозес Менделсон* (1729–1786) — германски философ, теолог, деец на еврейската просвета. ↑

[61] *Николай Крол* (1821–1871) — поет, „личност във висша степен енергична, надарена и безгрижна. Дай му вино, карти и понякога жени... Не е враг на администрацията, но е заклет, непримирим враг на придворната аристокрация и за да ѝ напакости, е готов на всичко“ (от донос на полицейски агент, 1866 г., в сб. „Звенья“, т. I). ↑

[62] *Михаил Михайлов* (1829–1867) — поет, белетрист, публицист, състудент на Чернишевски от университета. ↑

[63] *Владимир Обручев* (1836–1912) — публицист, сътрудник на „Современник“. ↑

[64] *Безинтересно лице... прическа а ла мужик... с ужасна вратовръзка* (Рыжкова, „Записки шестидесятницы“) — такива „Записки“ не са известни. Набоков използва спомените на П. Боборикин: „Когато Чернишевски се появи на подиума, външността му не ми хареса... Тогава си бръснеште лицето, косата си носеше à la pougik... беше облечен не с фрак, а със сако с цветна вратовръзка. А как се държеше пред катедрата, като постоянно си играеше с ланеца, и с какъв тон заговори с публиката... всичко това никак не ми хареса...“ (Стеклов, т. II.) ↑

[65] Николадзе отбеляза, че... приятелите... оценяват предпазливостта на Чернишевски — Николай Николадзе (1843–1928) е литератор; през юли 1882 г. е посредник между „Народна воля“ и правителството, едно от исканията на народovolците е да бъде освободен Чернишевски. Спомените на Николадзе са публикувани в сп. „Каторга и ссылка“, № 5 (34; Стеклов, т. II). ↑

[66] *Платон Павлов* (1823–1895) — историк, професор от Петербургския университет, сътрудник на „Современник“. ↑

[67] ... *Любецки, адютант от Образцовия улански полк...* — за инцидента между него и жената на Чернишевски става дума в материала „Чернышевский и Третье отделение“ — „Красный архив“, 1923, т. III (Н. Чернышевский в воспоминаниях современников, т. II). Кoresпонденцията на Чернишевски по повод на оскърбяването на жена му с военния министър Дм. Милютин и командира на Образцовия ескадрон, където служи Любецки, е публикувана в сб. „Звенья“, 1934, т. III–IV. ↑

[68] *Т.е. жени с леко поведение.* — Б.р. ↑

[69] ... *Муравьов... изобразен... в „Пролог“* — за прототип на Савелов Чернишевски използва Николай Милютин (1818–1872), привърженик на селската реформа, който по едно време се мъчи да привлече Чернишевски за свой съюзник. ↑

[70] *Пьотр Боков (1835–1915)* — лекар, член на организацията „Земля и Воля“, прототип на Лопухов в романа „Какво да се прави?“. ↑

[71] ... *Писарев... хвали го... Хайне бил умрял като неразкаян грешник* — Набоков има предвид рецензиите на Писарев за книгите „Сборник от стихотворения на чуждестранни поети“ (1860) и „Поети от всички времена и народи“ (1862), съставени от В. Костомаров и Н. Берг. Рецензиите излизат в „Русское слово“, 1860 г., кн. 12; 1862, кн. 5. Похвалата му за превода на стихотворението, прославящо честността, е иронична, изпълнена с намеци. Костомаров пише за Хайне в предговора си към втория сборник (Писарев цитира думите му). ↑

[72] ... *подписва доносите си до Путилин* — Иван Путилин (1830–1898) — известен таен полицаи, взел активно участие в процеса срещу Чернишевски. Писмата на В. Костомаров до Путилин са публикувани в кн.: М. Лемке, „Политические процессы в России“. И Стеклов пише за Костомаров в т. II. ↑

[73] ... *Писмо (до „Алексей Николаевич“)* — писмото е до Алексей Плещчеев, поет, сътрудник на „Современник“. ↑

[74] *Георг Готфрид Гервинус (1805–1871)* — германски историк. ↑

[75] *Томас Маколи (1800–1859)* — английски историк, политически деец. ↑

[76] Набоков не е точен — писмото датира от 5 октомври. ↑

[77] *Комуна в духа на утопичния социализъм.* — Б.р. ↑

[78] ... *Писмо от крепостта до непозната девица* — запазили са се две писма на Писарев до някоя си Лидия Осиповна, за която е чувал добри думи от сестра си и от майка си. Писарев я убеждава да се омъжила за него и „логично“ ѝ доказва, че бракът им щял да бъде щастлив (Е. Соловьев, „Д. И. Писарев, его жизнь и литературная деятельность“, 1922; Волынский, „Русские критики“). ↑

[79] „*Свалете чадърите!*“... *палачът вдига фуражката и я нахлупва на главата му... Той се подава през прозореца... заканва се с пръст* — тези подробности от гражданската екзекуция на Чернишевски са взети от спомена на Н. Райнгарт („Русская старина“, 1905, № 2). В. Г. Короленко си спомня за враждебното отношение на работниците към осъдения Чернишевски (Н. Чернышевский в воспоминаниях современников). ↑

[80] *Николай Павлинов* — близък приятел на Чернишевски. ↑

[81] *Хмелевски* — такава име Набоков дава на безименния груб офицер от жандармерията, в чието присъствие „срещите със съпругата... са толкова тежки... че при цялата си любов към нея той я убеждава само след четири дни да поеме обратно“ (Стеклов, т. II). ↑

[82] *Андрей Красовски* (1822–1868) — подполковник, осъден заради пропаганда сред войниците, застрелва се по време на бягство. Другарите му обаче смятат, че го е убил неговият водач. ↑

[83] *Иван Розанов* — неясна личност; в чужбина се навърта около емигрантите, след завръщането си в Русия е арестуван на 2 юни 1868 г.; кой знае защо, заявява, че емиграцията смятала „да хване птица от царско коляно“, а сетне да поиска освобождаването на Чернишевски, после — дълбоки реформи (Стеклов, т. II). ↑

[84] *Пьотр Шувалов* (1827–1889) — началник на Трети отдел. ↑

[85] *Иполит Мишкин* (1848–1885) — революционер народник. ↑

[86] *Гади ми се от „селяни“... пише на сина си* — в писмото му от 24 април 1878 г. (Чернишевски, т. XV) става дума за книгата на И. Кайслер „История земевладения русских крестьян“, предизвикала раздразнение у Чернишевски. ↑

[87] ... Някакъв „цикъл“ *недописани новели* — вероятно Набоков има предвид незавършения цикъл „Разкази от Бялата зала“. Чернишевски непрекъснато изпитва влечение към цикличност в художественото си творчество. „Писах ти подробно за формата на своя нов роман... той ще е сборник от множество повести, всяка от които се

чете и е разбираема отделно, като всички са свързани от обща идея“; „Изобщо това, което пиша, е свързано — единият роман с втория, вторият с третия...“ (Из писмата на Чернишевски; вж. Чернышевский, т. XIV) ↑

[88] ... (На Лавров) изпраща „староперсийска поема“ — има се предвид „Ель-Шаме Ель-Лейла Наме“, тоест „Книга на слънцето и нощта“ „според вкуса на персийските поети от средните векове“, „една от най-важните съставки“ в цикъла поеми „Академията на Лазурните планини“. (Из писмата му до Пипин и до синовете му, Чернишевски, т. XIV, т. XV) ↑

[89] „Това произведение... което съм подписал с «Дензил Елиот»... е от високо литературно качество“ — из писмо до Ал. Пипин от 3 май 1875 г. (Чернишевски, т. XIV). „Да си има работа с Чернишевски не може да бъде приятно за никого на света... Вие си имате работа с Дензил Елиот... — Кой е той? — Поет. И догадките по необходимост тръгват в насока, в която не може да се срещне името на Чернишевски...“ — пише Чернишевски на Стасюлевич, комуто изпраща „Химн на Небесната Дева“. Често пъти Чернишевски иронично хвали стила си. Другаде пише: „Аз съм много слаб стилист... Заради съдържанието те (читателите) забравяха каква е формата на изложението. Излишните подробности бяха вземани за дълбочина на анализа, излишните примери и сравнения — като необходими за яснотата. Но самият аз съдех другояче и винаги съм знаел, че пиша лошо... самият ми език винаги е бил тромав...“ (Из писмото до жена му от 10 април 1883 г., Чернишевски, т. XV) ↑

[90] Козма Солдатенков (1818–1901) — търговец, меценат, издател. ↑

[91] Георг Вебер (1808–1888) — неговата „Обща история“ в 15 тома излиза от 1857 до 1880 г. Преводът на Чернишевски е по второто издание. ↑

[92] ... В рецензията за първия том („Наблюдател“, февруари 1884 г.) — Набоков греша. За първия том на превода на Вебер се появяват две рецензии в „Наблюдатель“ — през 1886 г. в № 2 и № 7. „В слабите списания се появяваха насмешка и порицание, че преводачът бил невеж. Не съм чел тези списания, а когато прочелите ги мои познати ми съобщаваха за лошите отзиви, не проявих интерес какво

именно е написано...“ (Чернишевски до Солдатенков, 26 декември 1888 г., Чернишевски, т. XV) ↑

[93] *Евгений Корил* (1810–1897) — журналист, преводач, най-близък сътрудник на Солдатенков. Валентин Корш (1828–1893) — журналист, историк. Заедно с брат си е превел „Курс по обща история“ на Вебер (М., 1859–1861). ↑

[94] ... *се захваща... „да прекършва“* Евгений Фьодорович — Набоков не е точен. Той има предвид писмото на Чернишевски до Ив. Баришев от 9 декември 1888 г.; Баришев се занимава с деловите въпроси в издателството на Солдатенков. Писмата до Баришев във връзка с намесата на Корш са публикувани в: Чернишевски, т. X. ↑

[95] ... *Прекършва и Захарин...* — Набоков използва думата, която използва и Чернишевски в писмото си до Солдатенков от 26 декември 1888 г.: „Аз съм мек, деликатен, отстъпчив, докато ми харесва да се забавлявам с това... Аз прекършвам всекиго, комуто пожелае да строша ребрата; аз съм мечок. Аз съм прекършвал хора, прекършвали всичко и всички... Херцен (той се суетеше пред мен като учениче)... Некрасов, който беше много по-корав от Херцен...“ (Чернишевски, т. XV). Александър Захарин (1834–1892) е близък познат на Пипини и на Чернишевски и е свързан със сп. „Русская мысль“ на Лавров. ↑

[96] ... *Цъфва още една рецензия — този път за десетия том* — рецензията излиза във „Вестник Европы“, 1888, №11. Във връзка с нея Пипин пише на Чернишевски: „Тези дни прочетох... отзив за Вебер, именно за съкращаването на германския текст, несъчувствен отзив и с шегички. Попитах Стасюлевич при среща дали знае кой превежда Вебер; «Ами някой си Андреев» — и беше смутен, когато му обясних каква е работата. Помоли да ти пиша за това недоразумение, заради което му е много мъчно“ (Н. Чернышевский, Литературное наследие, т. III, 1930). Чернишевски „поправя“ Вебер целенасочено: „Нямам право да поставям името си на своите книги. Името на Вебер трябва да ми послужи само като параван за трактат по всеобща история... под маската за поправяне на Вебер създавам изцяло свой труд...“ (Писмо до Солдатенков от 8 декември 1888 г., Чернишевски, т. XV) ↑

[97] ... *публикува... ненужна стихосбирка* — има се предвид сборникът на Александър Чернишевски „Fiat lux! Из дней былых и этих дней“ (СПб, 1900). Някои негови стихотворения са публикувани

преди това във „Вестник Европы“, 1884. По-голямата част обаче, както и фантастичните му разкази, остават в ръкопис. Издава също трудове по теория на вероятността. ↑

[98] ... и вече пълен голтак се настанява във вилата на Страннолюбски из писмо на Олга Сократовна до мъжа ѝ от 4 август 1888 г. (Н. Чернышевский, Литературное наследие, т. 111) Ал. Чернишевски се среща именно с Вера Пипина, само с нея от роднините си разменя писма, виждат се и Париж. От епизода с настаняването във вилата на Страннолюбски Набоков взема името на несъществуващия критик, изразяващ всъщност авторски виждания. ↑

5

Около две седмици след излизането на „Животът на Чернишевски“ дойде първият безхитростен отзив. Валентин Линьов (Варшава) писа следното:

„Новата книга на Борис Чердинцев започва с *шест* стиха, които авторът, кой знае защо, нарича сонет (?), а подир тях следва натруфено капризно описание на живота на известния Чернишевски.

Чернишевски, разказва авторът, бил син на «безкрайно добър протопоп» (но кога и къде се е родил, не се казва), завършил семинария, а когато баща му, живял свят живот, вдъхновил дори Некрасов, умира, майката изпраща младежа да учи в Петербург, където веднага, едва ли не още от гарата, той се сближава с тогавашните, както ги наричат, «повелители на мисълта» Писарев и Белински. Младежът влиза в университета, занимава се с технически изобретения, работи много и преживява първо романтично приключение с Любов Егоровна Лобачевска, която заразява с любов към изкуството. След един сблъсък на романтична почва с някакъв офицер в Павловск се вижда принуден да се завърне в Саратов, където прави предложение на бъдещата си годеница, за която скоро се оженва.

Връща се в Москва, занимава се с философия, участва в списанията, много пише (романа «Какво трябва да правим»), сприятелява се с бележитите писатели на своето време. Постепенно революционната работа го поглъща и след едно бурно събрание, на което държи реч заедно с Добролюбов и с известния професор Павлов, тогава още съвсем млад, Чернишевски е принуден да замине за чужбина. Живее известно време в Лондон, като сътрудничи на Херцен, но сетне се връща в Русия и веднага е арестуван. Понеже го обвиняват в покушението против Александър Втори, Чернишевски е осъден на смърт и публично екзекутиран.

Ето накратко живота на Чернишевски; всичко щеше да е наред, ако авторът не беше сметнал за необходимо да прикачи към разказа си многобройни съвсем ненужни подробности, затъмняващи смисъла, и

всякакви дълги отстъпления на най-разнообразни теми. Най-лошото обаче е, че след като описва сцената на обесването и приключва с героя си, не спира дотук и на още много мъчни за четене страници разсъждава какво би се случило, ако — например ако Чернишевски не беше екзекутиран, а бе заточен в Сибир като Достоевски.

Авторът пише на език, почти нямащ нищо общо с руския. Обича да измисля думи. Обича дългите заплетени фрази като например: «Сортира ги (?) съдбата, предвиждайки нуждите (!) на биографа», или слага в устата на действащите лица тържествени, но не съвсем грамотни сентенции от рода на: «Поетът сам избира обектите за своите песни, тълпата няма право да управлява вдъхновението му.»

Почти едновременно с тази увеселителна рецензия се появи отзивът на Христофор Мортус (Париж) — толкова възмутил Зина, че оттогава очите ѝ се ококорваха и ноздрите ѝ се напрягаха всеки път, щом се споменеше това име.

«Когато говориш за нов млад автор (пишеше кротко Мортус), обикновено изпитваш чувство на известно неудобство: дали няма да го отклониш от пътя му, дали няма да му навредиш с твърде повърхностна бележка? Струва ми се, че в дадения случай няма защо да се боим от подобно нещо. Годунов-Чердинцев е новак, но крайно самоуверен новак, и вероятно не ще е лесно да го отместим от пътя му. Не зная дали току-що излязлата книга вещае някакви предстоящи „постижения“, но ако това е начало, не можем да го отбележим като особено радостно.

Ще направя уговорка. Всъщност никак не е важно дали произведението на Годунов-Чердинцев е сполучливо, или не. Един пише по-добре, друг по-слабо и всекиго в края на пътя го очаква Темата, която „никой не ще избегне“. Според мен въпросът е друг. Безвъзвратно отмина златното време, когато критиката и читателят можеха преди всичко да се интересуват от „художественото“ качество или от точната степен на талантливост в книгата. Нашата литература — говоря за истинската, „несъмнена“ литература, хората с безпогрешен вкус ще ме разберат — стана по-проста, по-сериозна, по-суха, за сметка на изкуството може би, но затова пък (в някои стихотворения на Ципович, на Борис Барски, в прозата на Коридонов...) зазвуча така печално, с такава музика, с такъв

„безнадежден“ небесен чар, че наистина няма защо да съжаляваме за „скучните земни песни“.

Всъщност хрумването да се напише книга за бележития деец от шейсетте години не съдържа нищо достойно за укор. Добре, написал я е, добре, публикувал я е — излизали са какви ли не книги. Но общото настроение на автора, „атмосферата“ на мисълта му вдъхват странни и неприятни опасения. Няма да говоря доколко е навременна появата на такава книга. Що да правим — никой не може да забрани на автора да пише за каквото пожелае! Струва ми се обаче — и не само аз чувствавам така, — че в основата на произведението на Годунов-Чердинцев е залегнало нещо дълбоко неделикатно, нещо режешко и оскърбително... Разбира се, негово право е (макар че и с това може да се спори) да се отнася по един или друг начин към „шестдесетниците“, но както ги „разобличава“, не може да не породя учудване и отвращение у всеки чувствителен читател. Колко неуместно! Колко ненавременно! Нека уточня. Понеже именно сега, именно днес се провежда тази лишена от вкус операция, се засяга това значително, горчиво, трепетно, което зрее в катакомбите на нашата епоха. О, да — шестдесетниците и сред тях Чернишевски изказват доста погрешни неща, може би дори и смешни, в литературните си съждения. Кой не е грешен в това отношение, пък чак такъв грях ли е... Но в общия „тон“ на критиката им прозира някаква истина — истина, която, колкото и парадоксално да изглежда, ни стана близка и разбираема именно днес, именно сега. Говоря не за нападките против рушветчиите и не за женската еманципация... Разбира се, не е там работата! Струва ми се, ще бъде правилно разбран (доколкото изобщо друг човек може да бъде разбран), ако кажа, че в някакъв последен и непогрешим смисъл нашите и техните искания съвпадат. О, зная — ние сме по-изтънчени, по-духовни, „по-музикални“ и нашата крайна цел — под това грейнало черно небе, под което животът струи — не е просто „общината“ или „повалянето на деспота“. Но и за нас, както и за тях, Некрасов и Лермонтов са по-близки, особено последният, от Пушкин. Вземам именно този най-простичък пример, защото той веднага определя нашето сходство с тях, ако не и сродство. Хладното, контешкото, „безотговорното“, което те са долавяли в известна част от поезията на Пушкин, се долавя и от нас. Могат да ми възразят, че ние сме по-умни, по-възприемчиви... не споря: но нали всъщност работата не е в

„рационализма“ на Чернишевски (или на Белински, или на Добролюбов, имената и датите не играят роля), а в това, че и тогава, както и сега духовно напредничавите хора осъзнават: само с „изкуство“, само с „лира“ не се живее. Ние, уморените правници с нашия финес, също преди всичко държим на човешкото; ние търсим ценности, необходими за душата. Тази „полза“ може да е повъзвишена, но в известно отношение дори е по-насъщна от онази, която те проповядваха.

Отклоних се от пряката тема на своята статия. Нали понякога човек може доста по-точно и по-истински да се изкаже, като кръжи „около темата“, сред плодотворните ѝ околности... Всъщност анализирането на всяка книга е нелепо ѝ безцелно, освен това ни интересуват не изпълнението на „авторовата задача“ и дори не самата „задача“, а само отношението на автора към нея.

И друго: толкова ли са необходими тези екскурзии в областта на миналото с техните стилизирани дрязги и изкуствено съживен бит? За кого е важно да знае как се е държал Чернишевски с жените? В нашето горчиво, нежно, аскетично време няма място за такъв род пакостливи издирвания, за празна литература, при това нелишена от надменен патос, който само може да отблъсне и най-благосклонния читател.»

А сетне като се почна! Професорът от Пражкия университет Анучин (известен обществен деец, човек със сияйна нравствена чистота и с голяма лична смелост, същият професор Анучин, който през 1922 година — малко преди да бъде изселен, когато наганнокожените личности отишли да го арестуват, но се заплеснали по колекцията му от стари монети и се забавили с отвеждането му — спокойно изрекъл, сочейки часовника: господата, историята не чака) публикува в дебело литературно списание, излизащо в Париж, подробен анализ на «Животът на Чернишевски».

«Миналата година (пишеше той) излезе от печат забележителната книга на професора от Бонския университет Ото Ледерер (Otto Lederer) „Тримата деспоти (Александър Мъгяви, Николай Хладни, Николай Скучни)“. Воден от страстна любов към свободата на човешкия дух и от гореща омраза към потисниците му, авторът е несправедлив в някои свои оценки — например изобщо не взема предвид патоса на руската държавност, облякъл с могъща плът символа на трона; но излишната разпаленост и дори заслепението в

процеса на порицание на злото винаги са и по-разбираеми, и по-извинителни и от най-лекия присмех, колкото и да е остроумен той, спрямо нещо, което обществото усеща като обективно благо. Но тъкмо този втори път, пътят на еkleктичната язвителност, е избран от господин Годунов-Чердинцев, когато тълкува живота и творчеството на Н. Г Чернишевски.

Авторът безспорно из основи и по свой начин добросъвестно се е запознал с предмета; безспорно е също, че има талантиливо перо; някои от изразяваните от него мисли и съпоставки на мисли безспорно са находчиви; но все пак книгата му е отблъскваща. Нека спокойно да анализираме това впечатление.

Взета е известна епоха, избран е един от нейните представители. Но дали авторът е усвоил самото понятие „епоха“? Не. Преди всичко при него ни най-малко не се долавя съзнание за *класификацията на времето*, без която историята се превръща в произволно движение на шарени петна, в някаква импресионистична картина с фигура на пешеходец нагоре с краката върху несъществуващо в природата зелено небе. Но не в този похват (впрочем унищожил всяка научна ценност на дадения труд въпреки наперената ерудиция) все пак е най-сериозната грешка на автора. Най-сериозната му грешка е как изобразява Чернишевски.

Никак не е важно, че Чернишевски се е ориентирал по-зле във въпросите на поезията от съвременния млад естет. Никак не е важно, че във философската си концепция е загърбил трансценденталните тънкости, свидни за Годунов-Чердинцев. Важното е, че какъвто и да е възгледът на Чернишевски върху изкуството и науката, това е възгледът на напредничавите хора от неговата епоха, и то неразривно свързан с развитието на обществената мисъл, с нейния плам и благотворна дейна сила. Ето в този аспект, при това единствено вярно осветление течението на мислите у Чернишевски придобива важност, значително надхвърляща смисъла на безпочвените, изобщо несвързани с епохата на шейсетте години аргументи, изложени от господин Годунов-Чердинцев, когато той се подиграва на своя герой.

Но впрочем се подиграва не само на героя — подиграва се и на читателя. Как в противен случай да определим това, че сред известните авторитети посочва и несъществуващ авторитет, на когото авторът уж се позовавал? В известен смисъл би било възможно ако не

да простим, то поне научно да разберем гаврата с Чернишевски, стига господин Годунов-Чердинцев да беше горещ привърженик именно на тези, които преследваха Чернишевски. Поне това щеше да е някаква гледна точка и докато четете разглеждания труд, човек постоянно щеше да отчита партийната гледна точка на автора, като по този начин стига до истината. Лошото е обаче, че при господин Годунов-Чердинцев няма гледна точка за отчитане и всъщност тя е — „навсякъде и никъде“; нещо повече — тъкмо на читателя му се стори, че както се е спускал по течението на фразата, най-сетне е достигнал до тих залив, до област на идеи, противоположни на идеите на Чернишевски, но изглеждащи положителни за автора и затова можещи да представляват известна опора за читателските преценки и за ръководство, но ето че авторът неочаквано го блъсва, избива мнимата опора изпод краката му и отново не се знае на чия страна е господин Годунов-Чердинцев в похода си против Чернишевски — дали подкрепя поклонниците на изкуството заради самото изкуство или правителството, или някакви други врагове на Чернишевски, незайни за читателя. Що се отнася до гаврата със самия герой, в това отношение авторът губи всякаква мярка. Няма отблъскваща подробност, от която да се е погнушил. Вероятно ще отговори, че всичките тези подробности се намират в „Дневникът“ на младия Чернишевски; там обаче те са на мястото си, в своя среда, в необходимия ред и перспектива, сред много други мисли и чувства, доста по-ценни от тях. Авторът обаче е измъкнал и е подредил тъкмо тях, все едно, че някой е пожелал да възстанови образа на човек само чрез педантичното събиране на изрезки от косата, от ноктите и от телесните екскременти.

С други думи, в цялата си книга авторът с наслада издевателствува над личността на един от най-чистите, най-доблестни синове на либерална Русия — да не говорим за ритниците мимоходом, с които удостоява другите руски прогресивни мислители, уважението към които в съзнанието ни представлява иманентна част от тяхната историческа същност. В книгата му, излизаща абсолютно извън хуманитарната традиция на руската литература, а оттам и извън литературата изобщо, няма фактическа неистина (ако не вземем предвид горепосочения „Страннолюбски“, две-три съмнителни дреболии и няколко грешки), но „истината“, залегнала в нея, е по-лоша от най-пристрастната лъжа, защото *такава* истина се намира в разрез с

онази благородна и целомъдрена истина (чиято липса лишава историята от това, което великият грък е наричал „тропотос“), която е едно от неотделимите съкровища на руската обществена мисъл. В наши дни, слава Богу, не горят книгите, но се налага да признаем, че ако съществуваше все още такъв обичай, книгата на господин Годунов-Чердинцев с право би била първата кандидатка за отопляване на площадите.»

Сетне в алманах «Башня» излезе материал на Кончеев. Той започваше с това, че рисуваше картина на бягство от нашествие или при земетресение, когато спасяващите се отнасят всичко, каквото са успели да грабнат, и непременно някой тътри огромен портрет в рамка на отдавна забравен роднина. «Ето такъв портрет (пишеше Кончеев) е за руската интелигенция образът на Чернишевски, който стихийно, но случайно бе отнесен в емиграция заедно с другите, по-необходимите неща» — и с това Кончеев обясняваше stupéfaction^[1], предизвикана от появата на книгата, написана от Фьодор Константинович («някой изведнъж посегна и отне портрета»). По-нататък, като приключваше веднъж завинаги с преценките от идейно естество и се захващаше да разглежда книгата като произведение на изкуството, Кончеев я разхвалваше толкова, че докато четеше, Фьодор Константинович почувствува как около лицето му се насъбира някакъв горещ блясък, а по ръцете му плъзва живак. Статията приключваше със следните думи: «Уви! В чужбина едва ли ще се намерят дори десетина души, които ще са в състояние да оценят огъня и чара на това приказно остроумно произведение; и мога да твърдя, че сега в Русия не ще се намери дори един ценител, ако не знаех за съществуването на двамина, единият живеещ на Петербургска Страна, а другият — някъде в далечно заточение.»

Монархисткият орган «Восшествие» посвети на «Животът на Чернишевски» бележка, в която се посочваше, че целият смисъл и ценност на разобличаването на «един от идеологическите бавачи на болшевиизма» напълно се подкопават «от евтино либералничене на автора, изцяло вземащ страната на плачевния си, но вреден герой, още щом дълготърпеливият Руски Цар най-сетне го изпраца в не особено отдалечени места». «И изобщо — допълваше авторът на бележката, Пьотр Левченко — отдавна, отдавна е време вече да спрем с тези писания за някакви си жестокости на „царския режим“ към

безинтересните за всички „светли личности“. Трудът на господин Годунов-Чердинцев само ще зарадва червеното масонство. Тъжно е, че носителят на такова презиме се занимава с възпяване на „обществени идеали“, отдавна превърнали се в евтини идоли.»

В «большевизантстващия» вестник «Пора» (същият, който неизменно бе наричан «рептилия» от берлинския «Газета»), в статия по случай стогодишнината от раждането на Чернишевски накрая се казваше: «Богоспасяемата ни емиграция също се размърда: някой си Годунов-Чердинцев със солдафонска разпасаност побърза да стъкми книжле, като наблъска вътре всичкия материал, до който се е докопал, и представи гнусната си клевета за „Животът на Чернишевски“. Някакъв си пражки професор побърза да похвали това произведение като „талантливо и добросъвестно“ и всички подхванаха тези оценки в хор. То е написано със замах и по вътрешния си стил по нищо не се различава от уводните статии на Василиев за „Близкия край на болшеvizма“.»

Последното бе особено мило поради това, че в своя вестник Василиев решително спираше всякакво споменаване за книгата на Фьодор Константинович, при което честно му заяви (макар авторът да не го бе питал), че ако не са добрите им отношения, е щял да публикува статия, след която от автора на «Животът на Чернишевски» «не би останало и мокро петно». Накратко, около книгата възникна благоприятната бурна скандална атмосфера, която повиши търсенето, а същевременно въпреки нападките името на Годунов-Чердинцев, както се казва, веднага излезе напред и издигайки се над пъстрата буря от критични мнения, се утвърди ярко и сигурно пред очите на всички. Но имаше един човек, чието мнение Фьодор Константинович не можа да узнае. Александър Яковлевич Чернишевски умря малко преди излизането на книгата.

Когато попитали веднъж френския мислител Delalande^[2] на нечие погребение защо не си сваля шапката (*ne se découvre pas*), той отговорил: чакам смъртта да започне първа (*qu'elle se découvre la première*). В това има метафизична липса на галантност, но смъртта не заслужава повече. Страхът поражда благоговение, благоговението поставя жертвеник, димът му се издига към небето, там взема образа на криле и преклоненият страх насочва молитва към него. Религията има същото отношение към задгробното състояние на човека, каквото

математиката — към земното му състояние: и едното, и другото са само условия на играта. Вярa в Бога и вярa в Цифрата: местна истина, истина на мястото. Зная, че смъртта сама по себе си никак не е свързана с извънжизнената сфера, защото вратата е само изход от дома, а не част от околността му, каквито са дървото или хълмът. Трябва някак да се излезе навън, «но отказвам да виждам във вратата нещо повече от дупка и онова, което са направили зидарят и дърводелецът» (Delalande. Discours sur les ombres, p. 45 et ante). И друго: злощастната маршрутна мисъл, с която човешкият разум отдавна е свикнал (животът като някакъв път), представлява глупава илюзия: никъде не отиваме, седим си вкъщи. Задгробното ни заобикаля постоянно, изобщо не се намира в края на някакво пътешествие. В земния дом вместо прозорец има огледало; вратата за известно време е затворена; въздух отвън обаче прониква през пролуките. «За нашите домошарски чувства най-достъпен образ за бъдещото постигане на околността, която трябва да се разкрие пред нас след разпада на тялото, е — освобождаването на духа от очните кухини на плътта и нашето превръщане в едно цялостно свободно око, отведнъж виждащо всичките посоки на света, или другояче казано: свръхчувствено прозрение на света при наше вътрешно участие» (ibid., p. 64). Но всичко това са само символи, символи, които се превръщат в бреме на мисълта още щом тя се вгледа в тях...

Не може ли някак да разберем по-просто, духовно по-удовлетворително, без помощта на този изящен афей, както и без помощта на популярни вярвания? Защото в религията се таи някаква съмнителна общодостъпност, премахваща ценността на откровенията ѝ. Щом в небесното царство влизат нищите духом, представям си колко е весело там. Достатъчно съм им се нагледал на земята. Кой още са сред небесното население? Безброй истерички, мръсни калугери, много розови късогледни души май протестантско производство — да си умреш от скука! Четвърти ден съм с висока температура и вече не мога да чета. Странно, преди имах чувството, че Яша винаги е близо до мен, че съм се научил да общувам с призраците, а сега, когато умирам, тази вярa в призраци ми се струва нещо земно, свързано с най-долнопробните усещания, и в никакъв случай не открива небесната Америка.

Някак по-просто. Някак по-просто. Някак отведнъж! Едно усилие — и ще разбере всичко. Търсенето на Бога: копнежът на всеки пес по господар; дайте ми началник и ще се поклоня пред огромните му крака. Всичко това е земно. Бащата, директорът на училището, ректорът, собственикът на предприятието, царят, Бог. Цифри, цифри — и ужасно ти се иска да намериш най, най-голямото число, та и другите да значат нещо, да се стремят към нещо. Не, по този път достигаш до ватена безизходица — и всичко става безинтересно.

Разбира се, умирам. Тези клеци изотзад, тази стоманена болка са напълно разбираеми. Смъртта те хваща изкъсо, приближавайки се изотзад. А нали цял живот мислех за смъртта и дори да съм живял, е било винаги живот върху полетата на тази книга, която не умея да прочета. Кой беше? Преди много години в Киев... Как се казваше, Боже мой? Вземаше от библиотеката книга на непознат за него език, правеше бележки в полето и я оставяше на масата, за да си мисли гостът: знае португалски, арамейски. *Ich habe dasselbe getan*^[3]. Щастиято, мъката са само удивителни *en marge*^[4], а контекстът е напълно незнаен. Хубава работа.

Страшно боли да напускаш лоното на живота. Смъртният ужас при раждането. *L'enfant qui naît ressent les affres de sa mère*^[5]. Горкият ми Яшенка!

Много странно, че докато умирам, се отдалечавам от него, а уж трябва да е обратното — да съм все по-близо, по-близо... Първата му дума беше: муха. И веднага след това от полицията се обаждат: елате да опознаете трупа. Как да го оставя сега? В тези стаи... Няма на кого да се явява — и в двата смисъла. Нали тя все едно няма да го види... Горката Сашенка. Колко? Пет хиляди и осемстотин... А също и онези... значи общо... А после? Боря ще помогне — а може и да не помогне.

Общо взето, нямаше нищо в живота освен подготовка за изпита, за който все едно не можеш да се подготвиш. «На улулицата, на ума — еднакво им е ужасно да умират.» Нима всички мои познати ще сторят това? Невероятно! *Eine alte Geschichte*^[6]: име на филм, който гледахме със Саша тъкмо преди смъртта му.

О, не. За нищо на света. Тя може да ме убеждава колкото си иска. Дали ме убеждава вчера? Или много отдавна? Не отивам в никакви болници. Стига с тези болници. Отново да се побъркам точно преди

края — не, за нищо на света. Оставам тук. Мъчно си търкалям мислите: дънери. Много зле се чувствавам, за да умирам.

«За какво пишеше той книга, Саша? Хайде, кажи, ти помниш! Говорихме за книгата. За някакъв свещеник — не било за свещеник? Е, ти никога нищо... Зле ми е, трудно ми е...»

След това вече почти не говореше, бе изпаднал в здрачно състояние; Фьодор Константинович бе пуснат при него и завинаги запомни бялата четина върху хлътналите страни, помътнялото плешиво теме и ръката със сива екзема, шаваща като рак върху чаршафа. На другия ден той се спомина, но преди това се свестил, оплаквал се от болки и после казал (в стаята било полутъмно от спуснатите щори): «Ама че глупости. Разбира се, после няма нищо.» Въздъхнал, вслушал се в плисъка и ромона вълн и повторил необичайно ясно: «Няма нищо. Толкова е сигурно, колкото че навън вали дъжд.»

А всъщност пролетното слънце огряваше керемидените покриви, небето беше замислено и безоблачно, квартирантката от горния етаж си поливала цветята по края на балкона и водата с ромон се стичала надолу.

Във витрината на погребалното бюро до ъгъла на Кайзералее за примамка (също както пулмановия умален модел при Кук) беше изложен макет на крематориум: няколко столчета пред миниатюрна катедра, на тях насядали куклички колкото кутре и отпред малко усамотена се забелязваше вдовицата с квадратно сантиметърче носна кърпичка, вдигната до лицето. Германската съблазнителност на това макетче винаги размиваше Фьодор Константинович, затова му беше малко отблъскващо да влезе в истински крематориум, където зад лаврите в качета при звуците на многопудова органна музика ковчегът с тялото наистина се спускаше в образцова преизподня, направо в пещта. Чернишевска не държеше кърпичка, а седеше с необичайно изправен гръб и с блещукащи изпод черната воалетка очи. Приятелите и познатите бяха с обичайния в такива случаи напрегнат израз върху лицата: неподвижни зеници при малко стегнати шийни мускули. Адвокатът Чарски искрено се секнеше; Василиев, с по-голям траурен опит като обществен деец, внимателно следеше паузите на пастора (в последната минута Александър Яковлевич се оказа лютеранин). Стъклата на пенснето на инженер Керн проблясваха безстрастно; Горяинов все се мъчеше да освободи пълната си шия от яката, но все

не стигаше до покашляне; дамите, които се мяркаха у Чернишевски, бяха седнали заедно; заедно бяха насядали и писателите — Лишневски, Шахматов, Ширин; имаше много хора, непознати за Фьодор Константинович — например надут господин с руса брадичка и с необичайно червени устни (май братовчед на покойника) и някакви германци с цилиндри на коленете, деликатно насядали на последния ред.

След приключване на церемонията присъстващите според замисъла на уредника в крематориума трябваше един по един да се приближат до вдовицата със съболезнователни думи, но Фьодор Константинович реши да си спести това и излезе. Всичко беше мокро, слънчево и някак оголено ярко; върху черното футболно игрище с покълнала тук-там млада трева момиченца по шорти се занимаваха с гимнастика. Зад сивия купол на крематориума с гумения му отблясък се забелязваха тюркоазните остриета на джамията, а от другата страна на площада блестяха зелените кубенца на бяла черква с псковски вид, наскоро поникнала от ъгловата къща и изглеждаща почти обособена благодарение на архитектурния камуфлаж. На терасата пред входа за парка двамина недодялани бронзови боксьори, и те поставени наскоро, бяха застинали в пози, напълно неподходящи за взаимната хармония на юмручния бой: вместо неговата стегнато изгърбена, заоблено мускулна грация резултатът бе двама голи войници, сдърпали се в банята. От откритото място зад дърветата пуснато хвърчило бе застинало като румено ромбче в лазура. Учуден, с досада Фьодор Константинович забеляза колко е невъзможно да спре мисълта си върху току-що изпепеления, изпарил се човек; искаше да се съсредоточи, да си представи доскорошната топлота на техните живи отношения, но душата не желаше да помръдне, беше се изтегнала, сънена и примижала, доволна от своята клетка. Бавен стих от «Крал Лир», състоящ се целият от пет «never»^[7] — само това му идваше наум. «Нали вече никога няма да го видя» — някак вторично мислеше той, но тази пръчка се пречупваше, без да отмести душата му. Мъчеше се да мисли за смъртта, но вместо това мислеше, че мекото небе с бледата и нежна ивица на полегналия отляво облак би приличало на шунка, ако синевата беше розовост. Мъчеше се да си представи някакво продължение на Александър Яковлевич зад ъгъла на живота — и в същото време забеляза как зад стъклото на чистилно-гладилнята

под православната черква дяволски енергично, с излишък от пара като че в ада изтезават плосък мъжки панталон. Мъчеше се да се разкае за нещо пред Александър Яковлевич, поне за пакостливата хлапашка мисъл, мяркала му се преди (за неприятната изненада, която му готвеше със своята книга), и внезапно си припомняше пошла дреболия — как Шчооголев е казал по някакъв повод: «Когато умират добри познати, неволно си мисля, че там ще ходатайствуват за тукашната ми съдба — ха-ха-ха!» Беше в неясно, сляпо състояние на душата, неразбираемо за него, както изобщо всичко беше неразбираемо, от небето до жълтия трамвай, громолящ по склона на Хохенцолерндам (по който някога Яша Чернишевски е заминавал към смъртта), но постепенно ядът към себе си отминаваше и някак с облекчение — сякаш отговорността за душата му не беше негова, а на някого, който знаеше каква е работата — чувствуваше, че цялата плетеница от случайни мисли, както и всичко останало, шевовете и пролуките на пролетния ден, въздушните грапавини, грубите, кръстосващи се небрежно нишки от неясни звуци са просто opakото на великолепната тъкан с постепенно нарастване и съживяване на невидими за него образи откъм *лицевата* страна.

Беше се озовал до бронзовите боксьори, около които в лехата се люшкаха бледи с черно градински теменуги, в личицата приличащи малко на Чарли Чаплин, и седна на пейката, на която през нощите на два пъти бе седял със Зина — защото напоследък някакво безпокойство ги извади далеч извън пределите на тихата тъмна улица, където се криеха в началото. Наблизо седеше жена и плетеше; до нея малко дете, цялото в синя вълна, от шапчицата с помпон до чорапките, тътреше железен танк играчка по пейката, а в храстите крякаха врабци, нарядко всичките заедно връхлитаха тревата, бронза; миришеше лепкаво на тополови пъпки, а далеч оттатък площада крематориумът сега изглеждаше сит, зализан. Отдалеч Фьодор Константинович виждаше дребните фигури на разотиващите се... Дори различи как някой отвежда Александра Яковлевна до макетен автомобил (утре трябва да я навести) и как на трамвайната спирка се насъбира групичка познати, как спрелият за миг трамвай ги скрива и как с лекотата на фокус те са се изгубили след отдръпването на преградата.

Фьодор Константинович се бе накарал да си върви, когато отзад фъфлещо го повика някой: гласът беше на Ширин, автор на романа

«Бели коси» (с епиграф от книгата на Йов), посрещнат много съчувствено от емигрантската критика. («Господи, отче?... По Бродуей, сред трескавия шумол на долари, хетери и бизнесмени с гети, сред битки, падения задъхани търчат подир златния телец, който, промъквайки се с шумолящи хълбоци между небостъргачите, обръщаше своя изтерзан лик към електрическото небе и виеше. В Париж, в долнопробен бардак, старецът Лашез, някогашен пионер в авиацията, а сега грохнал скитник, риташе с ботушите си старицата проститутка Бул дьо Суиф. Господи, защо?... От московско подземие излезе палач и приклепнал до кучешката колибка, се заигра с рунтаво кутре: пуфенце, мълвеше той, пуфенце... В Лондон лордове и лейди танцуваха шими и пиеха коктейл, нарядко поглеждайки към сцената, където в края на осемнайсетия ринг огромен негър стовари в нокаут своя русокос противник. Сред арктичните снегове седеше на празен сандък от сапун пътешественикът Ериксен и мрачно мислеше: полюсът ли е, не е ли?... Иван Червяков грижливо подстригваше орфаното по крачолите на единствения си панталон. Господи, защо вие позволявате всичко това?») Самият Ширин беше набит, нисък мъж с червеникава къса коса, винаги зле избръснат, с големи очила, зад които сякаш в два аквариума плаваха две малки прозрачни очета, напълно безразлични към зрителните впечатления. Той беше сляп като Милтън, глух като Бетховен и глупав като бетон. Светата му ненаблюдателност (а оттук пълната неосведоменост за околния свят — и пълната неспособност да назове нещо) бе качество, кой знае защо твърде често срещано у руския литератор средняк, сякаш в това отношение действа някакъв благотворен фатум, отказващ на лишения от талант благодатта на чувственото познание, за да не съсипе материала. Понякога, разбира се, у такъв тъмен човек блещука някакво вътрешно фенерче — да не говорим, че има случаи, когато по каприз на остроумната природа, обичаща изненадващи приспособявания и подмени, подобна вътрешна светлина да бъде смайващо ярка — напук на всеки червенобузест талант. Но дори Достоевски винаги прилича малко на стая, в която денем е светната лампа.

Сега, както вървеше с Ширин през парка, Фьодор Константинович безкористно се наслаждаваше на смешната мисъл, че спътникът му — глух слепец със затъкнати ноздри, е безразличен към

това свое състояние, макар че понякога му се случва да въздъхне заради разединението между интелгент и природа: Лишневски наскоро бе разправял, че Ширин му определил среща в зоологическата градина и когато след едночасов разговор Лишневски случайно насочил вниманието му към клетката с хиена, се оказало, че събеседникът му почти не си е давал сметка — в зоологическата градина има животни; набързо погледнал клетката и машинално отбелязал: «Слабо, слабо познаваме ние света на животните» — и веднага продължил да обсъжда това, което особено го вълнувало във всекидневието му: дейността и състава на управителния съвет на Дружеството на руските литератори в Германия. И сега се намираше в крайната степен на такова вълнение, тъй като «назряваше събитие».

Председател на управителния съвет беше Георгий Иванович Василиев, пък и всичко предопределяше това: предисъветската му известност, дългогодишната му работа като главен редактор и най-вече — онази непреклонна и почти страховита-честност, свързвана с името му; лошият характер обаче, полемичната рязкост и въпреки огромния обществен опит — пълното непознаване на хората, не само не вредяха на тази честност, а напротив — придаваха ѝ някаква приятна тръпчивост. Недоволството на Ширин не беше насочено против него, а против останалите петима членове на ръководството — първо, защото нито един (както впрочем и две трети от състава на Дружеството) професионално нямаше нищо общо с перото, а, второ, защото трима от тях (включително и касиерът, и заместник-председателят) бяха ако не откровени мошеници, както пристрастно твърдеше Ширин, във всеки случай най-малкото *филомели* в свенливите си, но изобретателни далавери. От известно време насам бе започнала доста забавната (според Фьодор Константинович) и абсолютно неприлична (по терминологията на Ширин) история с касата на Дружеството. Всеки път, когато постъпеше някаква молба за заем или за помощ (разликата между тях беше както между пожизнено владение и аренда за деветдесет и девет години), се започваше гонитба на тази каса, която при опита да бъде настигната ставаше някак странно изтичаща и безпредметна, сякаш винаги се намираше насред път между трите точки, представяни от касиера и от двамата членове на управителния съвет. Преследването се затрудняваше от това, че Василиев отдавна не си говореше с тези трима членове, отказваше дори писмено да

контактува с тях и напоследък изплащаше заеми и помощи от личните си средства, предоставяйки на другите да измъкват пари от Дружеството, за да му ги връщат. В края на краищата наистина изчопляха тези пари на парченца, но тогава пък се оказваше, че касиерът бил взел назаем от някого, така че призрачното състояние на касата не се променяше. Членовете на Дружеството, които особено често диреха помощ, явно започваха да нервничат. След месец се свикваше общо събрание и сега Ширин подготвяше за него план за решително действие.

— Навремето — каза той, както крачеше с Фьодор Константинович по алеята и машинално следваше лукаво ненатрапчивата ѝ плетеница — в ръководството на нашето Дружество влизаха все високонравствени хора като Подтягин, Лужин, Зиланов, но едни умряха, други са в Париж. По някакъв начин проникна Гурман, подир себе си намъкна и своите приятели. За тази троица пълната апатия на прекалено добрите — нямам нищо против тях, — но съвсем инертни Керн и Горяинов (не ти трябва купчини глина!) е само прикритие, блиндаж. За всичко сме виновни ние, членовете на Дружеството. Ако не бяха нашият мързел, безгрижие, неорганизираност, безразлично отношение към Дружеството, крещящата неприспособеност към обществена работа, никога не би се случило както сега: година след година Гурман и компания да избират сами себе си или удобни им хора. Време е да сложим край на тази история. На сегашните избори както винаги ще бъде пуснат техен списък... А ние ще подготвим наш, стопроцентово професионален: председател Василиев, заместник-председател Гец, членове: Лишневски, Шахматов, Владимиров, вие и аз — и ревизионната комисия ще бъде от нови хора, още повече, че Беленки и Чернишевски отпаднаха от нея.

— А, не, извинявайте — каза Фьодор Константинович (като пътъом се полюбува на определението на Ширин за смъртта), — не разчитайте на мен. Никога, докато съм жив, не влизам в никакви управителни съвети.

— Хубава работа! — възкликна Ширин, сбърчил чело. — Това е недобросъвестно.

— Напротив, много е добросъвестно. И изобщо — ако съм станал член на Дружеството, постъпил съм така от разсеяност. Честно

казано, Кончеев е прав, като стои настрана.

— Кончеев — тросна се Ширин, — Кончеев е ненужен на никого дребен занаятчия, абсолютно лишен от всякакви общи интереси. А вие би трябвало да се интересувате от съдбата на Дружеството, извинете за прямотата, защото вземате пари оттам.

— Именно, именно! Сам разбирате, че ако вляза в управителния съвет, няма да мога да си давам сам пари.

— Какви ги измисляте? Защо да не можете? Това е напълно законна процедура. Просто ще ставате и ще се оттегляте в тоалетната, превръщайки се за малко, така да се каже, в редови член, докато колегите обсъждат молбата ви. Това са все оправдания, които сега си измисляте.

— Как е новият ви роман? — попита Фьодор Константинович. — Отива ли към края?

— Сега не става дума за моя роман. Много ви моля да си дадете съгласието. Трябват ни млади сили. Двамата с Лишневски дълго обмисляхме този списък.

— В никакъв случай — каза Фьодор Константинович. — Не искам да се правя на глупак.

— Е, щом според вас общественото задължение е нещо глупаво...

— Дори и да вляза в управителния съвет, наистина непременно ще се правя на глупак, затова отказвам тъкмо от уважение към дълга.

— Безкрайно съжалявам — каза Ширин. — Нима вместо вас ще се наложи да вземем Ростислав Странни?

— Разбира се! Прекрасно! Обожавам Ростислав.

— Всъщност го бях оставил за ревизионната комисия. Разполагаме освен това и с Буш... Но все пак помислете още веднъж. Не е за пренебрегване. Ще пламне истинска битка с тези разбойници. Такова изказване готвя, че... Помислете, помислете, имате цял месец.

През този месец излезе книгата на Фьодор Константинович и успяха да се появят два-три отзива за нея, така че за общото събрание той се запъти с приятното чувство: там ще види не един враг читател. То бе свикано в горния салон на голямо кафене и когато влезе, вече всички се бяха събрали. Феноменално пъргав келнер със стрелящи очи разнасяше бира и кафе. На масичките се бяха разположили членовете на Дружеството. Чистите литератори се бяха струпали в единия край и

вече ехтеше енергичното «хей, хей» на Шахматов, на когото му бяха сбъркали поръчката. В дъното на широка маса бе насядал управителният съвет: тежкият, съвсем мрачен Василиев, от дясната му страна бяха Керн и Горяинов, от лявата — тримата останали. Керн, който се занимаваше най-вече с турбини, но навремето бе познавал добре Александър Блок, и някогашният чиновник в някогашното министерство Горяинов, който прекрасно рецитираше «От ума си тегли», а също и диалога на Йоан с литовския пратеник (при което великолепно имитираше полски акцент), се държаха с тихо достойнство, впрочем отдавна предали своите трима неправедни колеги. От другите трима Гурман (ударението на първата сричка) беше дебел плешив мъж с кафеено петно по рождение върху половината череп, с грамадни смъкнати рамене и презрително обиден поглед върху дебелите възлилави устни. Допирът му до литературата се изчерпваше с кратко и изцяло бизнесменско отношение към някакво германско издателство за технически справочници; основна тема на личността му, фабула на съществуването му бе спекулацията — особено се увличаше по съветските полици. До него седеше niskият, но як и набит адвокат с издадена челюст, с вълче пламъче в дясното око (другото му по природа бе присвито) и с цял метален склад в устата — наперен пламенен човек, своеобразен скандалджия, постоянно извикващ хората на приятелски съд, като приказваше навред за това (аз го повиках, той отказа) с отсечената суровост на изпечен дуелист. Вторият приятел на Гурман, дебел, сивкав, отпуснат морно, с рогови очила, който по облик приличаше на“ кротка жаба, искаща само едно — да я оставят на мира в някое влажно място, — някога бе публикувал бележки по икономически въпроси — макар че заядливиият Лишнеvски му отричаше и това, кълнеше се, че единственото му публикувано приvзведение било негово писмо до редакцията на одески вестник, с което възмутен се разграничавал от долнопробен свой адаш, оказал се по-късно негов роднина, сетне — негов двойник, накрая — той самият, сякаш действувал неумолимият закон за капковото притегляне и сливане.

Фьодор Константинович седна между Шахматов и Владимиров до широкия прозорец, зад който мокро се чернееше лъскавата нощ със светлинните реклами в два цвята (за повече германското въображение не бе достигнало), озоноволазурен и портвайновочервен, с гърмящо

многопрозоречен, отчетливо бързо озарен отвътре електрически влак, плъзгащ се по въздуха над площада, в чиито пролуки долу се мушеше и все не можеше да намери път скърцащ бавен трамвай.

Междувременно председателят на управителния съвет стана и предложи да бъде избран председател на събранието, тогава от различните места се чу: „Краевич, моля, да заповяда Краевич“ — и професор Краевич (нямащ нищо общо с автора на учебника по физика — този бе професор по международно право), подвижен кокалест старец с плетена жилетка и развято сако, профуча необичайно бързо, с лява ръка в джоба на панталона, а с дясната подхвърлящ пенснето си с шнурче, към масата на президиума, отпусна се между Василиев и Гурман (който бавно и навъсено натикваше папироса в кехлибарено цигаре), веднага скочи и обяви събранието за открито.

„Как ми се иска да разбера — помисли Фьодор Константинович, като погледна косо Владимир^[8], — дали вече е прочел?...“ Владимир си остави чашата и погледна Фьодор Константинович, но не каза нищо. Под сакото бе облякъл спортен пуловер с оранжево-черна ивица по бието, косата, окапала от двете страни на челото, преувеличаваше размерите му, големият нос беше, както се казва, с едра кост, неприятно лъсваха сивкавожълтите зъби под леко повдигнатата устна, очите му гледаха умно и равнодушно — май бе учил в Оксфорд и се гордееше с псевдобританския си стил. Вече бе станал автор на два романа, отлични по сила и скорост на огледалния изказ, който дразнеше Фьодор Константинович може би защото той изпитваше някакво сродство с него. Като събеседник Владимир бе учудващо непривлекателен. Говореха за него, че бил заядлив, високомерен, студен, неспособен за размразяващи приятелски прения — но приказваха същото и за Кончеев, и за самия Фьодор Константинович, и за всеки, чиято мисъл живее в собствена къща, а не в барака или в кръчма.

Когато бе избран и протоколчик, професор Краевич предложи да бъде почетена със ставане паметта на двамината споминали се членове на Дружеството; по време на петсекундното вцепенение шантавият келнер въртеше очи по масите, понеже беше забравил кой му е поръчал донесения на табла сандвич с шунка. Всеки стоеше както можеше. Гурман например, оборил пъстра глава, бе сложил ръка с

дланта нагоре върху масата, сякаш е хвърлил зарове и умърлушено е замрял при загубата.

— Ало! Хир! — извика Шахматов, едва дочакал мига, когато с шумно облекчение животът отново седна — и тогава келнерът, бързо вдигнал показалец (спомни си), се плъзна към него и дръпна чинията върху фалшивия мрамор.

Шахматов веднага се захвана да реже сандвича, кръстом хванал вилицата и ножа; в края на чинията жълтата купчинка горчица, както обикновено се случва, бе вдигнала жълтия си рог. Сговорчиво наполеоновското лице на Шахматов със синкавостоманен кичур, плъзнал се косо към слепоочието, особено се харесваше на Фьодор Константинович през тези гастронимични минути. До него пиеше чай с лимон, самият той много лимонен, с печално повдигнати вежди, сатирикът от „Газета“, чийто псевдоним, Тома Мур, съдържаше според собственото му твърдение „цял френски роман, страничка от английската литература и малко европейски скептицизъм“. Ширин си остреше молива над пепелника — дълбоко обиден на Фьодор Константинович заради отказа му „да фигурира“ в избирателния списък. От литераторите тук беше и Ростислав Странни — малко страшен господин с гривна върху косматата китка, — и пергаментовата поетеса Ана Аптекаря с гарванова коса, и един театрален критик — кльоцав, своеобразно тих младеж с някакъв неуловимо фотографски отгънък от руските четирийсети години в целия си външен вид, — и, разбира се, предобрият Буш, бащински попоглеждащ Фьодор Константинович, който слушаше с половин ухо председателя на Дружеството и премина с поглед от Буш, Лишневски, Ширин и другите автори към общата навалица от присъстващи, сред които имаше неколцина журналисти като стария Ступишин, издълбаващ с лъжичка клина на кафеена торта, и много репортери, и самотно седналата, кой знае по какъв признак намираща се тук Любов Марковна с плашливо проблясащо пенсне, и изобщо към голямото количество такива, които Ширин пристрастно наричаше „външни лепки“: представителният адвокат Чарски, хванал с бялата си, винаги потрепваща ръка четвърта за това време папираса; някакъв дебел брадат мъченик, пуснал някога некролог в бундистко списание; нежен блед старец, на вкус напомнящ ябълков пестил, с увлечение изпълняващ длъжността регент на черковен хор; грамаден загадъчен

дебелак, който живееше отшелнически в гората край Берлин, едва ли не в пещера, и там бе подготвил сборник със съветски вицове; отделна група скандалджии, себични неудачници; приятен младеж с неизвестна осигуреност и предназначение („чекист“, просто и мрачно казваше Ширин); още една дама — нечия някогашна секретарка; нейният мъж — брат на известен издател; и всичките тези хора, като се почне от полуграмотния дрипльо с тежък пиян поглед, пишец разобличително мистични стихотворения, които досега нито един вестник не се бе съгласил да отпечата, и се свърши с отвратително дребния, почти портативен адвокат Пишкин, който в разговор произнасяше: „Не тбирам“ и „Пибъркация“ — сякаш нагласяваше някакво алиби за презимето си. Те всички според Ширин накърняваха достойнството на Дружеството и веднага трябваше да бъдат пропъдени.

— След което — каза Василиев, приключил отчета си — довеждам до сведение на събранието, че свалям от себе си задълженията на председател на Дружеството и няма да се балотирам за новия управителен съвет.

Той седна. Польхна студ. Гурман, изнемощял, отпусна тежки клепачи. Електрическият влак премина като лък по басова струна.

— По-нататък следва... — каза професор Краевич, като вдигна пенснето до очите си и погледна дневния ред — отчетът на касиера. Моля.

Гъвкавият съсед на Гурман, започнал веднага с предизвикателен тон, зачете, като бляскаше със здравето си око и мощно кривеше натъпканата си със скъпоценен метал уста... Като искри се посипаха цифри, заскачаха метални думи... „влязохме в отчетната година“... „заприходени“... „ревизирани“ — а Ширин междувремежно започна бързо да си отбелязва нещо върху гърба на цигарената кутия, накрая тегли черта и победоносно се спогледа с Лишневски.

Щом дочете, касиерът тракна с уста, а малко встрани вече бе щръкнал членът на ревизионната комисия, грузински социалист с надупчено от сипаница лице, с черна коса като четка за обувки, който накратко изложи благоприятните си впечатления. Сетне Ширин поиска думата и веднага лъхна на нещо приятно, тревожно и неприлично.

Отначало се заяде, че разходите по новогодишния бал били необяснимо големи; Гурман понечи да отговори... председателят,

прицелил се с молива в Ширин, го попита дали е свършил...

— Оставете човека да се изкаже, не го прекъсвайте! — извика Шахматов от мястото си и председателският молив, треперейки като жило, се насочи към него, сетне отново се върна към Ширин, който впрочем се поклони и седна.

Гурман се надигна тежко, презрително и покорно превит под горестното бреме, заговори... но Ширин бързо го прекъсна и Краевич грабна звънеца. Гурман приключи, след което веднага думата поиска касиерът, но Ширин вече бе станал и продължи:

— Обяснението на многоуважаемия джентълмен от Фридрихщрасе...

Председателят удари звънеца и настоя за по-умерени изрази, като заплаши да отнеме думата на оратора. Ширин отново се поклони и каза, че имал само един въпрос: по думите на касиера в касата имало три хиляди седемдесет и шест марки и петнайсет пфенига — могат ли да бъдат показани сега?

— Браво — извика Шахматов и най-слабо привлекателният член на Дружеството, мистичният поет, се изсмя с цяло гърло, изръкопляска, за малко да падне от стола.

Касиерът, пребледнял до снежен блясък, забъбри припряно и задъхано... Докато приказваше, прекъсван от невероятни възклицания от място, някой си Муф, слаб избръснат господин, приличащ малко на индианец, незабелязано се измъкна от ъгъла си, нечуто се приближи на гумените си подметки до президиума и внезапно стовари върху масата червения си юмрук така, че чак подскочи звънецът.

— Лъжете! — изрева той и отново си седна.

Скандалът вече се надигаше отвред и за яд на Ширин се оказа, че още една партия иска да вземе властта, а именно групата на вечно пренебрегваните, в която влизаха и мистикът, и господинът с индианска външност, и дребният брадатко, и още неколцина мижави и неуравновесени господа; един от тях внезапно зачете от листче списъка на лицата — напълно неприемливи, — от който предлагаше да се състои новият управителен съвет. Боят взе нова насока, доста заплетена, тъй като враждуващите страни вече се оказаха три. Ехтяха изрази като „спекулант“, „вие нямате право на дуел“, „вече ви шамаросвах“... Изказа се дори Буш, надвиквайки обидните възгласи — поради вродената неяснота на стила му никой не разбираше какво

иска да каже, докато той самият не обясни, че изцяло подкрепя предишния оратор. Гурман, усмихнат само с ноздри, се занимаваше с цигарето си. Василиев се махна от президиума и седна в ъгъла, като се престори, че чете вестник. Лишневски държа гръмовна реч, насочена предимно против члена на управителния съвет, който приличаше на миролюбива жаба, а той пък само разперваше ръце и обръщаше безпомощен поглед към Гурман и касиера, който се мъчеше да не го гледа. Най-сетне, когато поетът мистик се изправи несигурно и като се олюляваше, започна да приказва в мерена реч, председателят бавно залашка звънеца и обяви почивка, след която трябваше да се състоят изборите. Ширин се завтече при Василиев и започна да го убеждава нещо в ъгъла, а Фьодор Константинович, усетил внезапна досада, си намери мушамата и се измъкна навън.

Беше го яд на себе си: заради този див дивертимент да пожертвува постоянната си като звезда среща със Зина! Желанието да я види веднага го измъчваше с парадоксалната си неосъществимост: ако тя не спеше на две и половина крачки от възглавницата му, щеше полесно да я види. По виадукта се проточи влак: прозявката на дамата, започнала в осветения прозорец на водещия вагон, приключи с друга — в последния. Фьодор Константинович тихо пое към трамвая покрай масленочерната бучаща улица. Светлинната реклама на мюзикхола изтичваше по стъпалата на вертикално подредени букви, те угасваха всички отведнъж и светлината отново се закатерваше нагоре: коя ли вавилонска дума би стигнала до небесата... събирателно название на трилион от тонове: брилянтенолуннолюляковосивкавоаленобурносапфиреносиньолилаво и тъй нататък — колко ли още? Дали пък да не звънне? В джоба си има само десетаче и трябва да реши: ако звънне — лишава се от трамвай, но да звънне безрезултатно, тоест ако не улучи самата Зина (кодексът не допускаше да я вика чрез майка ѝ), при това да се върне пеш — би било твърде обидно. Ще рискувам. Влезе в бирария, обади се и цялата работа приключи много бързо: попадна на грешен номер, тъкмо там, където се мъчеше да се озове анонимният руснак, когото постоянно свързваха с Шчоголеви. Няма накъде — сега пешачката, както би казал Борис Иванович.

На следващия ъгъл при приближаването му автоматично се включи кукленският механизъм на проститутките, винаги там на пост.

Едната дори изобрази дама, заляпала се във витрината, и му стана тъжно от мисълта, че знае тези розови корсети върху златните торсове наизуст, наизуст... „Душко“ — каза другата с въпросително изхихикване. Нощта беше топла с прашец от звезди. Вървеше бързо и на главата му бе някак замайващо леко от нощния въздух — и когато по-нататък минаваше през градини, проплаваха привидения от люляци, тъмна зеленина, чудни голи аромати, стелещи се по тревата.

Беше му горещо, челото му пламтеше, когато най-сетне, тихо щракнал вратата зад себе си, се озова в тъмното антре. Горната матовостъклена част от вратата на Зина приличаше на озарено море: младата жена сигурно четеше в леглото — докато Фьодор Константинович стоеше и гледаше това тайнствено стъкло, тя се окашля, прошумоля с нещо и — светлината угасна. Какво нелепо изтезание. Да влезе, да влезе... Кой ще разбере? Хора като Шчооголеви спят безчувствен, простонароден, стопроцентов сън. Зинината принципност: за нищо на света не ще отключи при лекото почукване. Но знае, че стоя в тъмното антре и се задъхвам. Тази забранена стая през последните месеци се бе превърнала в болест, в бремене, в част от него самия, но раздута и запечатана: пневмоторакс на нощта.

Постоя — и мина на пръсти в стаята си. Общо взето — френски чувства. Тома Мур. Да спи, да спи — тежестта на пролетта е съвсем бездарна. Да се вземе в ръце: калугерска шега. Какво по-нататък? Какво чакаме всъщност? Все едно няма да намеря по-добра съпруга. Но трябва ли ми изобщо съпруга? „Махни лирата, няма къде да се обърна“... Не, никога няма да каже такава нещо — там е работата.

А няколко дни по-късно просто и дори малко глупаво се набеляза решението на задачата, изглеждаща толкова сложна, че неволно изникваше въпросът: дали няма някаква грешка в постановката ѝ. Борис Иванович, чиито работи през последните години отиваха все по на зле, съвсем неочаквано получи от берлинска фирма твърде солидното ѝ представителство в Копенхаген. След два месеца, за 1 юли, вече трябваше да са там и да останат поне година, а може би и завинаги, ако работата потръгне. На Мариана Николаевна, която, кой знае защо, обичаше Берлин (бе свикнала, прекрасни санитарни условия — макар тя самата да бе голяма мърла), ѝ беше мъчно да се преселва, но щом помислеше за усъвършенствуванията на бита, които я очакваха там, тъгата ѝ се изпаряваше. Затова решиха, че от юли Зина

остава сама в Берлин, продължава да работи при Траум, докато Шчооголев „не ѝ намери място“ в Копенхаген, където тя ще пристигне „при първи знак“ (тоест Шчооголеви си мислеха така — Зина бе решила съвсем, съвсем друго). Оставаше да решат въпроса с апартамента. Шчооголеви не искаха да го продават, затова почнаха да търсят наемател. Намериха. Някакъв млад германец с голямо търговско бъдеще, придружен от годеницата си — простовата, без грим, домошарски набита мома със зелено палто, — огледа апартамента — трапезарията, спалнята, кухнята, Фьодор Константинович в леглото — и остана доволен. Но наемаше жилището чак от 1 август, така че цял месец след заминаването на Шчооголеви Зина и квартирантът можеха да си останат тук. Те брояха дните: петдесет, четирийсет и девет, трийсет, двайсет и пет — и всяка от тези цифри имаше свое лице: кошер, сврака на дърво, силует на рицар, младеж. Вечерните им срещи излязоха от бреговете на първоначалната улица (фенер, липа, ограда) още през пролетта, а сега неспокойното им скитане на разширяващи се кръгове ги отвеждаше в далечни и никога неповтарящи се краища на града. Виждаха ту мост над канал, ту трикрилен жив плет в парка, зад който проблясваха светлини, ту непавирана улица покрай смътни пущинаци, където се мержелееха тъмни фургони, ту някакви странни аркади, които денем никой не би намерил. Промяна на навиците преди миграция, вълнение, морна болка в раменете.

Вестниците определиха още младото лято като изключително горещо и наистина — това бе дълго многоточие от прекрасни дни, прекъсвано нарядко от междуметие на буря. Докато Зина едва изтрайваше в зловонната жега на канцеларията (само като си помисли човек за изпотеното под мишниците сако на Хамеке... ами за топящите се шии на машинописките... ами за лепкавата чернота на индигата!), Фьодор Константинович отрано сутринта отиваше за целия ден в Грюнвалд, бе занемарил уроците и се мъчеше да не мисли за отдавна просрочения наем. Никога дотогава не беше ставал в седем сутринта, това му бе изглеждало чудовищно — ала сега, при новото осветление на живота му (в което някак се бяха смесили възмъжаването на дарбата му, предчувствието за нови трудове и близостта на пълното щастие със Зина), изпитваше пряка наслада от бързината и лекотата на тези ранни ставания, от припламналото движение, от идеалната простота на трисекундното обличане: риза, панталон и гуменки на бос крак — след

което грабваше под мишница одеяло, сгънал в него плувките, мушваше в движение в джоба си портокал, сандвич и ето вече тичаше надолу по стълбището.

Прегънатото килимче удържаше вратата широко отворена, докато портиерът енергично изтупваше пращната бърсалка за крака в дънера на невинната липа: защо ме бият? Асфалтът още бе в сини сенки от къщите. Върху тротоара лъщеше първата прясна купчинка кучешки изпражнения. Ето от съседните порти полека се измъкна и свърна по празната улица черен погребален автомобил, който вчера бе спрял до автосервиза, и в него вътре зад стъклото сред белите изкуствени рози вместо ковчег се мъдреше велосипед: чий? Защо? Млекарницата вече беше отворена, обаче мързеливият тютюнджия още спеше. Слънцето блещукаше върху разнообразни предмети от дясната страна на улицата, избирайки като сврака дребните лъскави неща; в края, където напреки минаваше широката падина на железопътната линия, внезапно отдясно на моста се появи разкъсал се в железните му ребра облак локомотивен пушек, веднага се бялна от другата страна и на пресекулки се затича в пролуките между дърветата. Докато минаваше по този мост, Фьодор Константинович както винаги се зарадва на удивителната поезия на железопътните насипи, на волната им разнообразна природа: гъсталаци от акации и ракитак, дива трева, пчели, пеперуди — всичко това живееше усамотено и безгрижно в рязко съседство с въглищна сгур, лъснала долу, между петте потока релси, и в блажено отчуждение от градските кулиси горе, от олющените стени на старите къщи, които приличаха татуирани гърбове на утринното слънце. Оттатък моста до градинката двама възрастни пощенски чиновници приключиха с проверката на автомата за марки и внезапно обзети от палавост, се промъкнаха иззад жасмина на пръсти един след друг, като вторият подражаваше на първия, до трети пощаджия, който със затворени очи кротко и кратко бе придрямал на пейката, за да му погъделичкат носа с цветче. Къде да дяна всички тези подаръци, с които летният ден ме награждава — само мен? Да ги сложа настрана за бъдещите книги? Да ги употребя веднага за изготвянето на практическо ръководство: „Как да бъда щастлив“? Или по-дълбоко, по-настойчиво: да разбере какво се крие зад всичко това, зад играта, зад блясъка, зад тлъстия зелен грим на листака? А нали има нещо, има нещо! И ти се иска да благодариш, а няма на кого.

Списък на вече получените дарения: 10 000 дни от Неизвестен дарител.

Продължи нататък покрай чугунените огради, покрай дълбоките градини около bankerските вили със сенки от изкуствени пещери, с жив плет, с бръшлян, с моравите в бисер от поливането — и още там сред планинските брястове и липите се мяркаха първите борове, изпратени далеч напред от грюнвалдската гора (или напротив, изостанали от полка?). Като звънко си свирукаше и натискаше педалите на триколния си велосипед (нагоре по хълма), профуча фурнаджийският разносвач; полека, с влажен шумол мина поливалната цистерна — кит на колела, която нашироко мокреше асфалта. Неизвестен с чанта затръшна зад себе си боядисана в цинобър градинска врата и се запъти за незнайна служба. По петите му Фьодор Константинович излезе на булеварда (на все същия Хохенцолерндам, в чието начало бяха изгорили клетия Александър Яковлевич) и там, блеснала със закопчалката си, чантата запрепуска към трамвая. Сега гората вече беше близо и той ускори крачка, почувствувал горещата слънчева маска върху лицето си. Пред очите му трепкаха слънчеви зайчета от дъските на оградата, покрай която вървеше. На вчерашното празно място между къщите се строеше малка вила и тъй като небето прозираше през отворите на бъдещите прозорци, а поради бавността на строежа репеите и слънцето се бяха настанили вътре край белите незавършени стени, те изглеждаха умислени развалини също като израза „някога“, който служи и на бъдеще, и на минало. Покрай Фьодор Константинович мина с бутилка мляко в ръка млада девойка, приличаща по нещо на Зина или по-точно притежаваща частичка от онзи чар — очевиден и в същото време неизразим, — който той намираще у много жени, но особено пълно у Зина, така че те всички имаха някаква тайнствена роднинска връзка със Зина, известна единствено нему, макар че изобщо не можеше да изрази белезите на това роднинство (намиращите се извън него жени болезнено го отвращаваха) — и сега, щом се озърна и долови някаква отдавна позната, златна летлива линия, веднага изпарила се завинаги, мимоходом го обзе безнадеждно желание, чиято прелест и богатство се състоеше в неговата неутолимост. Банални дяволе на булевардните наслади, не ме изкушавай със страшната думичка „мой тип“. Не е това, не е, а нещо зад него. Определението винаги е граница, а аз се

домогвам до далнини, диря зад преградите (на думите, чувствата, света) безкрайността, в която се слива всичко, всичко.

В дъното на булеварда се зазеленя краят на гората с шарения портик на наскоро съградения павилион (където в атриума имаше асортимент от тоалетни — мъжки, женски, детски), през който — по замисъла на местните льонотри^[9] — трябваше да минеш, за да попаднеш първо в наскоро засадената градина с алпийска флора покрай геометричните алейки, служеща — пак според същия замисъл — за приятно преддверие към гората. Но Фьодор Константинович хвана наляво, като избегна преддверието: така бе по-близо. Боровият, още див край на гората се точеше безкрайно покрай автомобилната алея, но от страна на бащите на града бе неизбежна следващата стъпка: да оградят този свободен достъп с безкрайна желязна решетка, така че портият да стане вход от *необходимост* (в най-буквалния, най-първоначалния смисъл). Толкова хубаво ти подредих, но ти не се изкуши; затова ето ти сега: редовно, подред, нареждам ти. Но (по обратния скок на мисълта: фЗ-г1) едва ли е било по-хубаво, когато тази гора — сега отдръпнала се, сгущена около езерото, както у нас, дете сме се отдалечили от мъхестите си предци, растителността постепенно остава само по бреговете — е стигнала чак до самото сърце на днешния град и из дебрите ѝ са препускали кресливите князе простаци с рогове, кучета, хайкаджии.

Гората, каквато я заварих, беше още жива, богата, изпълнена с птици. Мяркаха се авлиги, гълъби, сойки; прелиташе врана, пъхтеше с крила: пуф, пуф, пуф; червеноглав кълвач удряше по боровия дънер — а понякога май само подражаваше на своето почукване, тогава излизаше особено звънко и убедително (за самката); защото няма нищо по-омайно божествено в природата от припламващата в най-неочаквани места остроумна измама: например горското щурче (което пали малкия си мотор и все не може да го запали: цък, цък — прекъсне), щом скокне и падне, веднага променя положението на тялото си, така го извърща, че посоката на тъмните ивички по него да съвпадне с посоката на нападалите иглици (и на сенките от иглици!). Но да внимаваме: обичам да си припомням какво е писал моят баща: „При наблюдаването на произшествия в природата трябва да се предпазваме в процеса на наблюдаването, дори най-внимателното, разсъдъкът ни, този бързив, избързващ напред драгоман, да не ни

подказва обяснение, незабелязано започващо да влияе върху самия ход на наблюдаването и да го изопачава: така сянката на инструмента пада върху истината.“

Дай ръка, скъпи читателю, и да влезем заедно в гората. Гледай: в началото са прозирните места с островчета магарешки тръни, коприва или епилобий, сред тях се мяркат боклуци: понякога дори раздран матрак с потрошени ръждиви пружини — не се гнуси от тях! Ето — тъмния гъст елак, там веднъж се натъкнах на трапче (грижовно изровено преди смъртта), в което лежеше, удивително изящно свит, с прибрани лапи, трупът на младо тънкомуцунесто куче вълча порода. А ето — голи без подлес, само застлани с кафяви иглици бабуни под възпростите борове с провиснал хамак, изпълнен от нечие непретенциозно тяло — и телен скелет на абажур се търкаля пак тук на земята. По-нататък — пясъчна плешивина, заобиколена от акации, и там на горещия, сив прилепчив пясък седи с протегнати страшни боси крака жена само по бельо и кърпи чорап, а до нея шава бебе с почернели от прахоляка гънки. От всичките тези места все още се виждат алеята за коли, пробягващият блясък на автомобилните радиатори — но още щом проникнем малко по-навътре, гората се отърсва и боровете се облагородяват, мъх пука под краката и някой безработен скитник непременно спи тук, сложил вестник върху лицето си: философът предпочита мъха пред розите. Ето го точното място, където тези дни падна малък аероплан: някой си, както возел своята дама по утринния лазур, се разлудувал прекомерно, изгубил властта си над руля и с фучене, с трясък се гмурнал право в боровете. Дойдох за съжаление късно: бяха успели да откарат парчетиите, двамина полицаи яздеха ходом по алеята — но още личеше белегът от юначната смърт под боровете, единият от които от горе до долу бе обръснат от крилото, а архитектът Щокшмайзер с кучето си обясняваше на бавачка с дете какво се е случило — след още няколко дни се изгубиха всички следи (само се жълтееше раната върху боровия дънер) и вече в пълно незнание на същото това място двамина, старец и неговата старица, тя — по сутиен, той — по наполеонки, правеха простишка гимнастика един срещу друг.

По-нататък ставаше съвсем хубаво: боровете влизаха в пълната си сила и между възрозовите люспести стволоче перестият листак на офиките и коравата зеленина на дъбовете оживено раздробяваха

ивиците на боровото слънце. Из дъбовия гъсталак, ако се гледа отдолу, взаимното припокриване на сенчести и осветени, тъмнозелени и яркоизумрудени листа изглеждаше като особено зацепване на назъбените им крайчета и върху тях кацваше резбована ванеса, като ту припичаше рижавата си коприна, ту плътно прибираше крила с бяла скобка върху дивата си подплата, и след като литваше внезапно, кацваше върху голите ми гърди, привлечена от човешката пот. А още по-нагоре, над лицето ми, върхарите и дънерите на боровете сложно разменяха сенки и иглиците им приличаха на водорасли, шаващи в прозрачна вода. Ако още по-силно отметнех глава така, че тревата отзад (неописуемо, първично свежо позеленяла наново — от тази точка на отметнатото зрение) сякаш расте някъде надолу, в празната прозрачна светлина, и е връх на света, улавях чувството, което сигурно би поразило прелетелия на друга планета (с друго притегляне, с друга плътност, с друг образ на чувствата) — особено когато минаваше разхождащо се семейство нагоре с краката, при което крачката им добиваше стегнат и странен тласък, а подхвърлената топка все едно падаше — все по-бавно — в главозамайваща бездна.

Продължих ли навътре — не наляво, където боровете се точеха безкрай, и не надясно, където отстъпваха място на млад брезак, ухаещ свежо и по детски на Русия, — гората отново се прореждаше, губеше подрасъла и изчезваше по пясъчните хълми, а долу стълбовете светлина запалваха широко езеро. Слънцето озаряваше разнообразно отсрещните стръмнини и когато въздухът се притваряше от наплива на облаци като голям син клепач и бавно проглеждаше отново, единият бряг винаги изоставаше от другия по реда на постепенното угасване и просветване. Отсреща почти нямаше пясъчна рамка, дърветата всички заедно се спускаха към гъстите тръстики, а малко по-горе човек можеше да намери горещи сухи склонове, обрасли с детелина, киселец и млечка, обрамчени от живия мрак на дъбове и буки, юрнали се на тумба по склона към влажните падинки, в една от които се бе застрелял Яша Чернишевски.

Дойдох ли заран в този горски свят, чийто образ със свои средства сякаш бях извисил над равнището на оскъдните неделни впечатления (хартиени боклуци, тълпа екскурзианти), до които за берлинчани се свеждаше понятието „Грюнвалд“; запътех ли се през тези горещи летни делници към южната му страна, към затъntenите

дебри, към дивите скришни места, изпитвах не по-малка наслада, отколкото ако на тези три версти от моята Агамемнонщрасе се намираще първобитен рай. Щом стигнех до едно обикнато кътче, приказно съчетаващо свободния поток от слънце със защитата на храсталака, се събличах гол и лягах по гръб на одеялото, като слагах ненужните плувки под главата си. Благодарение на цялостния загар, облял с бронз тялото ми, така че само петите, дланите и приличните на лъчи черти около очите оставаха с естествен цвят, се чувствувах атлет, тарзан, адам, кой ли не, но никога гол гражданин. Неудобството, обикновено свързано с голотата, зависи от съзнанието за беззащитната ни белота, отдавна изгубила връзка с окраската на околния свят, затова намираща се в изкуствена дисхармония с него. Но влиянието на слънцето запълва пропуска, изравнява ни в нашите голи права с природата и загорялото тяло вече не изпитва срам. Всичко това звучи като брошура за нудисти — но нашата правда няма вина, ако съвпада с правдата, взета под наем от бедняка.

Слънцето натежа. Слънцето ме ближеше целия с голям гладък език. Чувствувах как постепенно ставам нажежено прозрачен, как се изпълвам с пламък и съществувам само доколкото съществува то. Както едно произведение бива превеждано на екзотично наречие, и аз бях преведен на слънце. Мършавият, зънец зимен Фьодор Годунов-Чердинцев сега бе толкова далеч от мен, сякаш го бях заточил в Якутска област. Онзи беше блед мой отпечатък, а този, летният, беше негово бронзово преувеличено подобие. А истинското ми „Аз“, което пишеше книги, обичаше думите, багрите, играта на мисълта, Русия, шоколад, Зина — някак се бе разотишло и разтворило, отначало станало прозрачно от силата на светлината, сетне приобщено към цялата морност на лятната гора с атлазените ѝ иглици и райски зелени листа, с мравките, пълзящи по преобразеното, ярко разноцветно сукно на одеялото, с нейните птици, миризми, с горещия дъх на коприва, с плътския полъх на напечена трева, с небесната ѝ синева, където високо, високо тътнеше самолет, сякаш обсипан със синкав пращец, със синята същина на твърдта: беше синкав, както рибата във водата е влажна.

Така можеше да се разтвори напълно. Фьодор Константинович се надигна и седна. По гладко избръснатите му гърди се стичаше ручейче пот, което се вливаше в трапчето на пъпа. Хлътналият корем

проблясваше кафяво и седефено. По лъскавите черни пръстенчета на косата нервно пълзеше заблудена мравка. Пищялите му лъщяха. Между пръстите на краката стърчаха борови иглици. Обърса с плувките късо подстриганата си глава, лепкавия тил, шията. Катеричка със заоблено гръбче притича по тревата от дърво до дърво вълнисто и някак спънато. Дъбовите храсти, бъзът, боровите дънери — всичко бе ослепително петнисто, а малкото облаче, изобщо неразвалящо лицето на летния ден, пипнешком се промъкваше покрай слънцето.

Стана, прекрачи — и веднага леката лапа на сянката от листата легна върху лявото му рамо, но се изхлузи при следващата крачка. Фьодор Константинович погледна какво е положението на слънцето и дръпна одеялото на аршин, така че сянката от листака да не посяга към него. Дивно блаженство бе да се движи гол — особено го веселеше свободата на бедрата му. Тръгна сред храстите, заслушан в звънтежа на насекомите, в шумола на птиците. Едно орехче се шмугна като мишле в листата на младия дъб; ниско прелетя земна оса, стиснала в крачета труп на гъсеница; одевешната катеричка с прекъслечен, стържещ звук се изкатери по кората. Някъде наблизко прозвучаха момински гласове и той се спря сред петната сянка, неподвижно застинали покрай ръката му, но равномерно трепкащи по левия хълбок между ребрата. Златиста къса пеперудка, снабдена с две запетайки, кацна на дъбов лист, разтвори крила на лодчица и внезапно се стрелна напред като златна муха. И както често пъти през тези горски дни, особено когато се мяркаха познати пеперуди, Фьодор Константинович си представи усамотението на баща си в други гори, исполински, безкрайно далечни, в сравнение с които *тази* бе клечорляк, пън, дреболия. Но все пак изпитваше нещо сродно с тази зейнала върху картите азиатска свобода, с духа на бащините скиталчества — и най-мъчното тук бе да повярва, че въпреки свободата, зеленината, въпреки щастливия слънчев мрак баща му все пак е умрял.

Гласовете прозвучаха по-близо и отминаха встрани. Щръклицата, незабелязано кацнала на бедрото му, успя да го парне с тъпото си хоботче. Мъхът, моравата, пясъкът — всеки по свой начин общуваше с босото ходило, слънцето и сянката различно полягаха върху горещата коприна на тялото. Чувствата, изострени от волната жега, се блазнаха от възможността за силвийски срещи, за митични отвлечения. *Le sanglot dont j'étais encore ivre.*^[10] Би дал година от живота си, дори

високосна, за да се окаже тук Зина — или всяка друга от кордебалетата й.

Отново се просваше, отново скачаше; с разтуптяно сърце се вслушваше в някакви лукави, смътни, обещаващи нещо звуци; сетне навлече само плувките, скри одеялото с дрехите под хроста и тръгна да броди из гората, около езерото.

Тук и там, в делник рядко, се натъкваше на повече или по-малко оранжеви тела. Избягваше да се вглежда, страхуваше се да премине от Пан към Симплицисимус. Но понякога до ученическа чанта и лъскав велосипед, подпрян на дънер, лежеше самотна нимфа, проснала разголени до слабините велурено нежни нозе, отметнала ръце, показала лъскави подмишници на слънцето; стрелата на съблазънта едва успяваше да изсвисти и да се забие, когато той вече забелязваше, че на известно разстояние от три еднакво отдалечени точки, образуващи магичен триъгълник около (чия?) пляквата, между дънерите се мяркат трима неподвижни ловци, които не се познават помежду си: двамина млади (единият по корем, другият на хълбок) и стар господин по жилетка, с гумени пръстени върху ръкавите на ризата, тежко отпуснал се на тревата, неподвижен, вечен, с тъжни, но търпеливи очи; сякаш тези три биещи в една точка погледа в края на краищата с помощта на слънцето ще прогорят дупка в черния бански на клетото германско девойче, което не повдигаше намазани с масло клепачи.

Спускаше се по пясъчния бряг на езерото и тук сред тътена на гласовете напълно се разкъсваше тъканта на омаята, толкова грижовно сгъната от него, и той с отвращение съзираше омачкани, разкривени, съсипани от норд-оста същества, голи и полусъблечени — вторите бяха по-страшни — тела на къпещи се (дребни занаятчии, безделни работници), шаващи сетне из мръсносивия пясък. Там, където крайбрежният път минаваше покрай тази тясна, тъмна издатина на езерото, тя бе отделена от пътя с окачена на колове изподърпана, провиснала тел; постоянните посетители на брега особено ценяха мястото край тези колове — дали защото на тях удобно окачваха панталоните си за тирантите (а бельото биваше оставяно върху прашната коприва), дали поради неясно охраняващото усещане за ограда зад гърба. Пак там, където пътят се отдръпваше нагоре, към езерото се спускаха груби пясъчни урви с крпки стъпкана трева и с

различни според положението на слънцето напливи шарена сянка от буки и борове, невъздържано слезли надолу.

Сиви старчески крака с подутини и набъбнали вени, някакво плоско стъпало и кехлибарен туземен мазол, шкембе, розово като свиня, мокри, посинели от водата дрезгавогласи хлапетии, глобуси от гърди и тежки задници, бухнали кълки на сини петна, гъша кожа, пъпчиви плешки на кривокраки моми, яки вратове и издути тазове на мускулести хулигани, безнадеждна, безбожна тъпотия от доволни лица, суетня, кикот, плисьък — всичко се сливаше в апотеоз на чудесното германско добродушие, което тъй естествено и леко всеки миг можеше да се обърне в бясно дюдюкане. И над всичко това, особено в неделя, когато теснотията бе най-гадна, тегнеше незабравима миризма, миризма на прахоляк, на пот, на тиня, на мръсно бельо, на проветрявана и съхнеща бедност, миризмата на сушени, пушени души, дете не струват и пукнат грош. Ала самото езеро с яркозелените китки дървета отсреща и със слънчевите браздулици по средата се държеше достойно.

Щом избра скришно заливче сред камъша, Фьодор Константинович се впусна да плува. Топла водна мътилка, в очите искри от слънцето. Плува дълго, половин час, пет часа, денонощие, седмица, втора. Най-сетне на 28 юни към три следобед излезе на отсрещния бряг.

Измъкна се от крайбрежния спанак и веднага попадна в дъбрава, оттам се закатери по горещия склон, където слънцето бързо го изсуши. Отдясно имаше дърво, обрасло с дъбов гъсталак и къпини. И днес, като всеки път, щом попаднеш тук, Фьодор Константинович се спусна в тези дълбини, които винаги го привличаха, сякаш по някакъв начин беше виновен за смъртта на непознатия младеж, застрелял се тук — ето тук. Помисли си, че и Александра Яковлевна е идвала тук, с малките си ръце в черни ръкавици е тършувала делово из храстите... Тогава не я бе познавал, не е могъл да види това — но от разказа за многобройните ѝ поклонничества тук усещаше, че е било тъкмо така: търсене на нещо, шумол, боцкащ чадър, блеснали очи, треперещи от ридания устни. Спомни си как се е видял с нея тази пролет — за последен път — след смъртта на мъжа ѝ, странното чувство, което е изпитал, докато е гледал смъкнатото ѝ, някак нежитейски навъсено лице, сякаш никога дотогава не я е виждал истински, а сега е различил

върху това лице прилика с покойния ѝ мъж, чиято смърт се е изразила в нея чрез някакво скрито дотогава траурно кръвно родство с него. След един ден бе заминала при свои роднини в Рига — и вече образът ѝ, разказите ѝ за сина, литературните вечери в дома ѝ, душевното заболяване на Александър Яковлевич, всичко отслужило вече се сгъна от само себе си, приключи също като завързан на кръст житейски пакет, който ще бъде пазен дълго, но никога няма да бъде развързан отново от мързеливите, отлагащи все за утре неблагодарни ръце. Обхвана го паническото желание да не позволи всичко това да се затвори в себе си току-така и да се изгуби в дъното на душевния килер, желание да го приложи към себе си, към своята вечност, към своята истина, да му помогне да порасне отново. Има начин — единствен начин.

Изкачи се по другия склон и там, горе, при пътеката, която пак се спускаше, на пейка под дъба бе седнал приведен млад мъж в чер костюм, стиснал бавно чертаещ бастун в замислените си ръце. Колко ли му е горещо, помисли си голият Фьодор Константинович. Седящият погледна... Слънцето като деликатен фотограф извърна и леко вдигна лицето му, безкръвно лице с широко поставени късогледо сиви очи. Между крайчетата на колосаната яка тип „кучешка радост“ блесна копчето над кривналия се възел на вратовръзката.

— Само колко сте почернели — каза Кончеев, — едва ли е безвредно. А всъщност къде са ви дрехите?

— Там — отвърна Фьодор Константинович, — отсреща в гората.

— Могат да ги задигнат — отбеляза Кончеев. — Неслучайно има поговорка: руснакът дава, германецът крадва.

Фьодор Константинович седна и рече:

— А знаете ли къде се намираме? Ей там под къпинака долу навремето се застреля синът на Чернишевски, беше поет.

— А, тук ли било — без особено любопитство избъбри Кончеев. — Неговата Олга наскоро се омъжи за един кожар и замина за Съединените щати. Не е съвсем орел, но все е птица...

— Нима не ви е горещо? — попита Фьодор Константинович.

— Никак. Гърдите ми са слаби, вечно зъзна. Но, разбира се, когато седиш до гол човек, физически усещаш съществуването на магазините за конфекция. И на тялото му е тъмно. Но пък ми се струва,

че за вас в това голо състояние е напълно невъзможна каквато и да било работа на мисълта.

— Може би — позасмя се Фьодор Константинович. — Все повече живееш върху повърхността на кожата си...

— Тъкмо там е работата. Занимаваш се само с обиколки на самия себе си и със следене на слънцето. А мисълта обича завеса, камера обскура. Слънцето е нещо добро, тъй като с него се повишава ценността на сянката. Затвор без надзирател и градина без градинар — такъв е идеалът според мен. Кажете, прочетохте ли какво написах за вашата книга?

— Прочетох — отвърна Фьодор Константинович, както следеше малката гъсеничка земемерка, проверяваща колко дюйма има между него и съседа му по пейка. — Дори много добре го прочетох. Отначало чак ми идеше да ви напиша благодарствено писмо — нали знаете, с трогателни обосновки, че не съм заслужил, и тъй нататък, — но сетне си рекох, че това би привнесло непоносима човешка миризма в сферата на свободното мнение. Освен това, ако съм написал нещо добро, трябва да съм благодарен не на вас, а на себе си, също както вие трябва да сте благодарен не на мен, а на себе си, за разбирането на това добро — нали? Вземем ли взаимно да се кланяме, щом единият престане, другият ще се засегне и ще си иде наежен.

— Не съм очаквал баналности от вас — рече усмихнат Кончеев. — Да, наистина е така. Веднъж през живота си, само веднъж, благодарих на критик, а той ми отвърна: „Какво да ви кажа, *наистина* ми хареса“ — ето това „наистина“ ме отрезви завинаги. Впрочем не казах там всичко за вас, каквото бих могъл... Толкова много ви хулиха заради несъществуващи недостатъци, че вече не ми се искаше да се заяждам с действително съществуващите според мен. При това още в следващото си произведение или ще се отърсите от тях, или те ще се развият като своеобразни качества, както петънцето върху зародиша се превръща в око. Май бяхте зоолог?

— Да, просто любител. Но какви недостатъци имате предвид? Бих искал да проверя дали съвпадат с тези, които аз си зная.

— Първо, излишно доверие към думата. Случва се думите контрабандно да прокарват необходимата мисъл. Фразата ви може да е чудесна, но все пак това си е контрабанда — и най-вече без нужда, тъй като законният път е отворен. А вашите контрабандисти, прикрити в

мрака на неясния израз, с разни сложни хитрувания прекарват стока, която и без това не се обмитява. Второ — известно неумение в преработването на източниците: сякаш все не можете да решите дали да натрапите на миналите събития и изявления вашия стил, или още да изострите техния. Не ме домързя да сравня някои места от вашата книга с контекста в пълното издание на Чернишевски по екземпляра, който явно и вие сте ползвали: намерих ваша пепел между страниците. Трето — понякога докарвате пародията до такава естественост, че тя всъщност става истински сериозна мисъл, и в *тази* плоскост внезапно се получава засечка, която вече си е нейна гримаса, а не пародия на гримаса, макар че дебнете именно в чертици от този род, тоест става също както ако някой пародира небрежно рецитиране на Шекспир, увлича се, гласът му еква истински, но после неволно бърка стиха. Четвърто — тук-там при вас се забелязва механичност, да не кажа машиналност при преходите, при което си личи, че гоните своя изгода, облекчавате си пътя. На едно място например за такъв преход служи обикновен каламбур. И накрая, пето — понякога говорите неща, предназначени най-вече да боднат съвременниците ви, а нали всяка жена ще ви каже, че нищо не се губи толкова лесно като фуркетите — да не говорим и че модата при най-лекия си завой може да ги извади от употреба: помислете си само колко остри предметчета са изкопани, чието точно предназначение не знае нито един археолог! Истинският писател пет пари не дава за всички читатели освен за един: за бъдещия — който на свой ред е само отражение на автора във времето. Ето според мен това са всичките ми претенции към вас и те, общо взето, са дребни. Напълно помръкват в блясъка на вашите качества — за които също още бих могъл да говоря.

— Е, това не е толкова интересно — каза Фьодор Константинович, *който по време на тази тирада* (както пишеха Тургенев, Гончаров, граф Салиас^[11], Григорович, Боборикин) — кимаше с одобрителен израз. — Много добре сте определили недостатъците ми — продължи той — и те отговарят на моите претенции към самия мен, макар че, разбира се, ги подреждам другояче — някои точки се сливат, а други са още по-раздробени. Ала освен дефектите, които сте забелязали, зная поне още три — а може тъкмо те да са най-важните. Но никога няма да ви ги кажа — и в

следващата ми книга не ще ги има. Искате ли сега да поговорим за вашите стихотворения?

— Не, моля ви, недейте — уплашено каза Кончеев. — Имам причини да смятам, че ви допадат, но органично не понасям обсъждането им. Когато бях малък, преди заспиване произнасях дълга и слабо разбираема молитва, на която ме бе научила покойната ми майка — набожна и много нещастна жена, — тя, разбира се, би казала, че тези две неща са несъвместими, но нали е истина и че щастието не е богомолно. Дълго помних и повтарях тази молитва, почти до младините си, но веднъж вникнах в нейния смисъл, разбрах всичките й думи — и щом ги разбрах, веднага я забравих, сякаш развалих някаква невъзстановима магия. Струва ми се, че същото ще се случи с моите стихотворения — ако започна осмислено да разсъждавам за тях, веднага ще изгубя способността да ги пиша. А вие, зная, отдавна сте развъртели своята поезия с думи и разсъдък — и едва ли ще продължите да се занимавате с нея. Прекалено сте богат, прекалено сте алчен. Музата е чаровна с бедността си.

— Знаете ли колко е странно — каза Фьодор Константинович, — веднъж, отдавна, страшно живо си представих разговор с вас на такива теми — и беше почти като сега! Макар че вие, естествено, безсрамно ми помагате и така нататък. Това, че ви познавам толкова добре, всъщност без изобщо да ви познавам, ме радва невероятно, значи има връзки, които не зависят от никакви дървени приятелства, магарешки симпатии, от „насоките на века“, нито от каквито и да било духовни организации и поетични сдружения, където десетина здраво сплотени бездарности с общи усилия „горят“.

— За всеки случай искам да ви предупредя — каза честно Кончеев, — че не бива да се заблуждавате за нашата прилика: в много отношения сме различни, имам други вкусове, други навици, например не понасям вашия Фет, за сметка на това обичам горещо автора на „Двойник“ и „Бесове“, когото вие сте склонен да третирате... Не ми харесват много неща у вас — петербургският стил, галската закваска, вашето неоволтерианство и слабостта ви към Флобер — и направо ме оскърбява вашата, с извинение, цинично спортна голотия. Ала въпреки това може би ще е вярно да се каже, че някъде — не тук, а в друга плоскост, чийто ъгъл впрочем вие осъзнавате още по-зле и от мен, — някъде в задния двор на нашето съществуване, много далеч, много

тайнствено и неизразимо укрепва твърде божествената връзка между нас. А може и да не чувствувате така тези неща, да говорите само защото печатно съм похвалил книгата ви — да ви призная, и това се случва.

— Да, зная. И аз съм мислил за тези неща. Особено понеже преди завихдах на вашата слава. Но, откровено казано...

— Слава ли? — прекъсна го Кончеев. — Не ме размивайте. Кой познава моите стихотворения? Сто, сто и петдесет, най-много, най-много — двеста интелигентни изгнаници, от които, да си признаем, деветдесет процента не ги разбират. Това е провинциален успех, а не слава. Може би в бъдеще ще наваксам, но май ще измине прекалено много време, докато тунгусът и калмикът започнат да си дърпат от ръцете моето „Съобщение“ под завистливия поглед на финландеца.

— Има обаче и утешително усещане — замислено продума Фьодор Константинович. — Нали могат да се вземат заеми срещу наследство? Не е ли забавно да си представим, че някога ей тук, на този бряг, под този дъб ще дойде и ще седне далечен мечтател и на свой ред ще си представи, че някога двамата сме седели тук.

— Но историкът сухо ще му заяви, че никога не сме се разхождали заедно, почти не сме се познавали, а дори и да сме се срещали, сме разговаряли за злободневни дреболии.

— И все пак опитайте! Опитайте да усетите този чужд бъдещ ретроспективен трепет... Всички космици на душата настръхват! Изобщо не е зле да приключим с нашето варварско възприемане на времето, според мен е особено мило, когато стане дума как след трилион години земята щяла да изстине, как всичко щяло да изчезне, ако своевременно не сме преместели печатниците си на съседна звезда. Или дивотията с вечността: на Вселената било отпуснато толкова много време, че цифрата на гибелта й вече би трябвало да излезе, както в нито един отрязък от време не е възможно да си представим разумно *непокътнато* яйцето, търкулнало се на пътя, по който се точи безкрайна армия. Колко е глупаво! Превратното ни чувство за време, което си представяме като растеж, е последица от нашата ограниченост, която винаги се намира на равнището на настоящето и смята, че то постоянно се извисява между водната бездна на миналото и въздушната бездна на бъдещето. По такъв начин битието се определя за нас като вечна преработка на бъдещето в минало — всъщност

призрачен процес — само отражение на веществените метаморфози, които се извършват в нас. При тези условия напънът да осъзнаем света се свежда до опит да постигнем нещо, което ние самите сме създали като непостижимо. Абсурдът, до който стига търсещата мисъл, е само естествен видообраз на принадлежността ѝ на човека, а стремежът непременно да стигнем до отговор е същото, като да искаме от кокоши бульон да кудкудяка. Най-примамливото за мен мнение е, че времето не съществува, че всичко в известен смисъл е настояще, което като сияние се намира извън нашата слепота — и то е същата безнадеждно ограничена хипотеза като всички останали. „Ще разбереш, когато пораснеш“ — ето все пак най-мъдрите думи, които зная. Ако към това добавим, че природата е виждала двойно, когато ни е създавала (о, това проклето чифтно разположение, от което не можем да се отървем: кон — крава, котка — куче, плъх — мишка, бълха — дървеница), че симетричността при изграждането на живите тела представлява последица от световното въртене (пумпалът, пуснат да се върти достатъчно дълго, може би ще почне да живее, да расте, да се размножава), а в порива към асиметрия, към неравенство ми се счува плач по истинската свобода, желание да се изтръгнеш от обръча...

— Herrliches Wetter — in der Zeitung steht es aber, dass es morgen bestimmt regen wird^[12] — изрече най-сетне седящият до Фьодор Константинович млад германец, който му бе заприличал на Кончеев.

Значи отново въображение — колко жалко! Дори му бе измислил покойна майка за примамване на действителността... Защо разговорът с него все не може да разцъфне с реалност, да се добере до осъществяването си? Да не би пък тъкмо това да е осъществяването и да няма нужда от по-добро... — понеже истинският разговор би бил само разочарование — пънове от запъвания, трънки от мънкания, свлачища от ситни думи?

— Da kommen die Wolken schon^[13] — продължи кончеевовидният германец, като посочи с пръст едрогърдест облак, напирещ от запад.

(Сигурно е студент. Може да е с философска или с музикална жилка. Къде ли е сега приятелят на Яша? Едва ли идва тук.)

— Halb fünf ungefähr^[14] — допълни той след въпроса на Фьодор Константинович и като си взе бастуна, стана от пейката.

Тъмната му прегърбена фигура се отдалечи по сенчестата пътека. (Дали не е поет? Нали в Германия има поети. Слабички, местни — но все пак не са месари. А може би само гарнитура към месото?)

Мързеше го да плува до отсрещния бряг; пое по пътеката, заобикаляща езерото откъм север. Там, където към водата се спускаше широк пясъчен език с оголените корени на застанали нащрек борове, удържащи свличащия се бряг, отново бе претъпкано с хора и долу, върху ивицата трева, се бяха проснали три голи трупа, бял, розов и кафяв, като троен образец за въздействието на слънцето. По-нататък край извивката на езерото се точеше малко блато и тъмната, почти черна пръст на пътеката хладно лепнеше по петите. Отново се изкачи горе по обсипания със знойни иглици склон и тръгна през шарената гора към леговището си. Беше весело, тъжно, слънчево, сенчесто — не му се връщаше вкъщи, а беше време. Прилегна за минута до старото дърво, което сякаш го повика — ще ти покажа нещо интересно. Сред дърветата зазвуча песен и ето — показаха се забързани петте сестри евангелистки, кръглолики, с черни рокли и бели бонета, а песента — смесица от гимназиално и ангелско — през цялото време висеше между тях, докато ту едната, ту другата се накланяше в движение, за да откъсне скромно цветче (невидимо за Фьодор Константинович, макар да лежеше наблизо), и се изправяше особено чевръсто, догонваше другите, подемайки такта и приобщавайки призрачното цвете към призрачната китка с идиличен жест (палецът и показалецът за миг се допират, другите са разперени) — и стана ясно: но това е сценично действие; а какво умение във всичко, каква бездна от грация и майсторство, какъв режисьор зад боровете, как всичко е пресметнато — и че вървят малко разпиляно, а ето сега се изравняват, отпред три, отзад две, и че отзад едната мимолетно прихва (съвсем килиен хумор), понеже вървящата пред нея внезапно с оттенък на експанзивност полуплясва с ръце на особено небесна нота, и как песента издребнява, отдалечавайки се, докато рамото все се накланя и пръстите улавят стъбълце трева (но то само се поклаща и остава да блести на слънцето... къде ли вече е било това веднъж — какво се люшна?...), и ето — всички отминават зад дърветата с пъргавата си походка в обувки с копченца, а някакво полуголо момче, което уж си търси топката в тревата, възгрубо и машинално повтаря откъслек от песента им

(познатото на музикантите *смешно* повторение). Каква постановка! Колко труд е бил хвърлен за тази лека бърза сцена, за това чевръсто преминаване, какви мускули под това черно и тежко наглед сукно, което след антракта ще бъде заменено с пачки от газ!

Облакът отне слънцето, гората заплава и постепенно угасна. Фьодор Константинович се запъти към гъсталака, където си беше оставил дрехите. В трапчето под храста, скриващо ги винаги толкова услужливо, намери само едната си обувка: всичко останало — одеялото, ризата, панталонът — бе изчезнало. Има една история как пътник, случайно изпуснал ръкавицата си от прозореца на вагона, веднага изхвърлил и другата, та поне, който ги намери, да си има две. В дадения случай крадецът бе постъпил по обратния начин: обувките явно не му бяха станали, пък и гумените подметки се бяха продупчили, но за да се пошегува с жертвата си, бе разединил чифта. Освен това в обувката бе оставено късче от вестник с надпис с молив: „Vielen Dank“^[15].

Фьодор Константинович се полута, без да намери никого и нищо. Ризата беше износена, много ѝ здраве, но му домъчня за карираното одеяло, донесено от Русия, и за хубавия панталон от каша, купен наскоро. С панталона си бяха отишли и двайсетте марки, осигурени преди три дни за поне частично заплащане на стаята. Освен това си бяха отишли и моливчето, и кърпата, и връзката ключове от апартамента и стаята. Последното, кой знае защо, му бе най-неприятно. Ако сега вкъщи няма никого, най-вероятно няма да може да си влезе.

Краят на облака пламна ослепително, слънцето се изплъзна. То изливаше толкова парлива, блажена сила, че Фьодор Константинович забрави яда си, прилегна на мъха и се загледа натам, където, заръфала синевата, се приближаваше следващата снежна грамада: слънцето се гмурна в нея гладко, с някак траурен трепет на раздвояващия се обръч от огън, в тръпки и летеж през бухналата белота — а сетне, щом намери изход, отпърво хвърли три лъча, сетне разцъфна на петнист огън в очите и ги понесе на черни коне (та накъдето и да погледнеш, се плъзгат призраци от камбанарийни балове) — и с усилването или замирането на светлината всички сенки в гората дишаха, ту притискаха гърди до земята, ту се надигаха на ръце.

За малка странична утеха служеше фактът, че след утрешното заминаване на Шчооголеви за Дания ще се появи една връзка ключове в повече — значи ще премълчи за загубата. Заминават, заминават, заминават! Представи си това, което постоянно си бе представял през последните два месеца, утрешното начало на пълен живот със Зина — освобождаването, утоляването, — а през това време зареденият със слънце облак, набъбвайки, разраствайки се, с напращели тюркоазни жили, с огнен сърбеж в буреносния корен, с цялото си тежко, тромаво великолепие зае небето, гората, него самия и избликът на това напрежение изглеждаше чудовищно, човешки непоносимо щастие. По гърдите му пробягна ветрец, вълнението полека отслабна, навред бе тъмно и задушно, трябваше да бърза за вкъщи. Отново потършува под храстите; вдигна рамене, стегна по-здраво ластика на плувките и пое по обратния път.

Когато излезе от гората и тръгна да пресича улицата, катраненият допир на асфалта до босото ходило се оказа приятна новост. По-нататък по тротоара също бе интересно да върви. Лекотата на сън. Възрастен минувач с черно бомбе се спря, загледан подире му, и грубо изтърси нещо — но веднага като милостива компенсация за загубата слепецът, седнал с хармоника гърбом до каменната ограда, промърмори, сякаш нищо не се е случило, молбата си за милостиня, като извлече многогълен звук (все пак странно — би трябвало да чуе, че съм бос). Две ученичета от кърмата на трамвая огледаха на минаване голия човек, сетне врабците се върнаха на тревата между релсите, откъдето ги бе вдигнал жълтият вагон. Започна да прикапва дъжд и той го почувствува така, сякаш някой долепваше сребърна монета до различни части на тялото му. От вестникарската будка бавно се отдели млад полицаи и тръгна към него.

— Забранено е да се разхождате така из града — каза той, загледан в пъпа на Фьодор Константинович.

— Откраднаха ми всичко — обясни кратко Фьодор Константинович.

— Това не бива да се случва — каза полицаят.

— Да, но все пак се случи — рече, кимайки, Фьодор Константинович (наблизо вече се бяха събрали неколцина души и любопитно следяха диалога).

— Дори да са ви обрала, не може да ходите гол по улиците — настоя полицаят, вече ядосан.

— Но нали трябва все някак да стигна до пиацата за таксита — как мислите?

— В такъв вид — не можете.

— За съжаление няма как да се превърна в дим или да обрасна с костюм.

— Казвам ви, че така не можете да се движите — заяви полицаят („Нечувано безсрамие“ — изкоментира нечий плътен глас отзад).

— В такъв случай — каза Фьодор Константинович — ви остава само да ми повикате такси, а аз ще ви изчакам тук.

— Не можете да стоите гол — рече полицаят.

— Ще си сваля плувките и ще се преструвам на статуя — предложи Фьодор Константинович.

Полицаят си извади кочана с глобите и изтръгна молива от него така, че го изтръва на тротоара. Някакъв работник угоднически го вдигна.

— Презимето и адресът — каза полицаят, вбесен.

— Фьодор Годунов-Чердинцев — отвърна Фьодор Константинович.

— Стига с тези шеги и си кажете името — изрева полицаят.

Приближи се друг, с по-висок чин, и попита за какво става дума.

— Откраднаха ми дрехите в гората — търпеливо изрече Фьодор Константинович и внезапно усети, че е целият мокър от дъжда.

Някои от зяпачите се бяха скрили под навеса, а бабичката, застанала до лакътя му, си отвори чадъра, като едва не му избодете очите.

— Кой ги открадна? — попита вахмистърът.

— Не зная и най-вече ми е все едно — каза Фьодор Константинович. — Сега искам да се прибера вкъщи, а вие ме бавите.

Дъждът внезапно се усили и забърза през асфалта, по чиято плоскост заскачаха свещи, свещи, свещи. На полицаите (вече съвсем степани и почернели от мокротията) поройният дъжд явно им се стори стихия, в която плувките са ако не уместни, във всеки случай поносими. Младшият понечи още веднъж да измъкне адреса на Фьодор Константинович, но старшият махна с ръка и двамата, като ускориха малко достолепната си крачка, отстъпиха под навеса на

колониала. Мокро лъскавият Фьодор Константинович се затича сред шумния плисък, свърна зад ъгъла и се гмурна в таксито.

Щом стигна, рече на шофьора да изчака, натисна звънеца, който до осем вечерта автоматично отключваше вратата, и се втурна по стълбището нагоре. Отвори му Мариана Николаевна; антрето бе претъпкано от хора и багаж: Шчоголев без сако, двамина хамали, които се въртяха край сандък (май в него беше радиото), миловидна шапкарка с кутия за шапки, някаква тел, камара дрехи от пералнята...

— Вие сте луд! — възкликна Мариана Николаевна.

— За Бога, платете на таксито — каза Фьодор Константинович, докато извиваше хладно тяло между хората и багажите, и най-сетне през барикадата от куфари се добра до стаята си.

Същата вечер трапезата бе обща, а по-късно трябваше да дойдат Касаткини, един балтийски барон, още някой... По време на вечерята Фьодор Константинович разказа малко поукрасено какво се е случило с него, Шчоголев се заливаше в здрав смях, а Мариана Николаевна се поинтересува (неслучайно) колко пари е имал в панталона. Зина на свой ред само вдигаше рамене и с необичайна настойчивост тикаше Фьодор Константинович към водката с явното опасение, че се е простудил.

— Това е то — последна вечер! — каза Борис Иванович, след като се насмя. — За вашето преуспяване, сеньор. Тези дни някой спомена, че сте насвяткали доста злобен реферат против Петрашевски. Похвално. Слушай, драга, има още една бутилка, за какво да я мъкнем, дай я на Касаткин. Значи оставате сираче — продължи той, като се захвана с италианската салата и я залапа доста мърляво. — Не ми се вярва нашата Зинаида Оскаровна особено да ви глези. Е, принцесо?... Такива ми ти работи, скъпи, тъй се променя съдбата човешка, мечтата глупешка. Минавало ли ми е през ум, че изведнъж ще ми се усмихне щастието — пу, пу, пу, да не го урочасам. Нали едва тази зима се чудех: ще мрем ли, или да продам Мариана Николаевна на вторични суровини... Тъй или иначе, изкарахме година и половина заедно с вас, задушевно, извинете за израза, живяхме, а утре се разделяме — вероятно завинаги. Съдбата си играе с човека. Днес — юнак, а утре — с мерак.

Когато вечерята приключи, Зина слезе да отключва на гостите. Фьодор Константинович беззвучно се оттегли в стаята си, където от

вятъра и дъжда всичко бе тревожно оживено. Притвори прозореца, но след миг нощта каза: „Не“ — и някак широкооко и натрапчиво, пренебрегвайки ударите, се приближи отново. Толкова ми беше забавно, когато узнах, че на Таня ѝ се е родила дъщеричка, много се радвам и за нея, и за теб. Тези дни написах на Таня дълго лирично писмо, но ми е останало неприятното чувство, че май съм сбъркал адреса ви: вместо „сто двацет и две“ — някакъв друг номер, напосоки, както вече се случи веднъж, не мога да разбера как става така — пиша, пиша адреса много пъти машинално и вярно, а сетне изведнъж се сепна, погледна го съзнателно и виждам, че не съм сигурен в него, че е непознат — много чудно. Нали знаеш: *потолок*^[16], *па-та-лок*, *pas ta logue*, *патолог* — и тъй нататък, — докато „потолок“ не стане напълно чужд и подивял като „локотоп“ или „покотол“. Мисля, че *някога* същото ще се случи с целия живот. Във всеки случай предай на Таничка от мен всичко весело, зелено, льошински лятно. Утре заминават моите хазаи и от радост съм вън от себе си: *вън от себе си* — много приятно положение, както нощем на покрив. Още месец ще остана на улица Агамемнон, а сетне ще се преместя... Не зная как ще тръгне по-нататък. Между другото моят Чернишевски се харчи нелошо. Кой именно ти каза, че Бунин го е похвалил? Вече ми се струва отдавнашна работа цялата ми залия с тази книга и всичките дребни бури на мисълта, грижи на перото — и сега съм напълно празен, чист и съм готов да пусна нови наематели. Набелязва се нещо в най-общи линии — ще взема да напиша класически роман с типаж, с любов, със съдба, с разговори...

Внезапно вратата се разтвори, Зина влезе до половината и без да изпуска ръчката на бравата, хвърли нещо на масата.

— Платете това на мама — каза тя, примижа и изчезна.

Той разтвори хартията. Двеста. Сумата му се стори огромна, ала минутното пресмятане показа, че тъкмо ще му стигне за двата изминали месеца, осемдесет плюс осемдесет, и за следващия трийсет и пет, вече без храна. Изведнъж обаче всичко се обърка, щом си спомни, че през последния месец не е обядвал, но пък е получавал по-стабилна вечеря; освен това през изминалото време бе внесъл десет (или петнайсет) марки, а, от друга страна, не бе платил за телефона и за някои дреболии като например за днешното такси. Решаването на

задачата не му беше по силите, доскуча му; той мушна парите под речника.

„И с природни картини. Много се радвам, че препрочиташ моята книга, но вече е време да я забравиш — тя е само упражнение, проба, домашно преди ваканцията. Домъчня ми за теб и може би (повтарям, не зная как ще потръгне...) ще те навестя в Париж. Изобщо дори утре бих напуснал тази тежка като главоболие страна, в която всичко ми е чуждо и противно, в която роман за кръвосмешение или бездарно ударна, примиращо риторична, фалшиво възлива повест за войната минава за литературен връх; където всъщност няма литература, при това отдавна; където от мъглата на крайно скучна демократична киша — и тя фалшива — стърчат все същите ботуши и каската; където нашата родна социална поръчка е заменена със социална сгода — и тъй нататък, и тъй нататък... бих могъл още дълго — забавното е, че преди половин век всеки руски мислител с куфар дращеше абсолютно същото — обвинение, дотолкова очевидно, че става безинтересно. Но преди, в златната среда на века, Боже мой, какви възторзи! «Малката гемютна^[17] Германия» — ах, тухлените къщички, ах, дечицата ходят на училище, ах, селянчето не бие кончето с кол!... Какво от това — ще го довърши по свой начин, по германски, на скришно място, с нажежено желязо. Да, отдавна да съм се махнал, но има някои лични неща (да не говорим за дивната ми самота тук, за дивния благотворен контраст между вътрешната ми обичайна атмосфера и страшно студения свят наоколо; нали знаеш, в студените страни е по-топло в стаите; по-добре изолират и отопляват), но и тези лични неща може така да се обърнат, че в най-близко време, като ги взема със себе си, да напусна Хермания. А кога ще се върнем в Русия? Колко идиотски сантиментално, като какъв хищен стон сигурно прозвучава тази невинна надежда за уседнали руснаци. А нали тя не е историческа — а само човешка, — но как да им обясним? За мен, разбира се, е по-лесно да живея вън от Русия, отколкото за друг, защото със сигурност зная: ще се завърна — първо, защото взех ключовете от нея, второ, защото все едно кога, след сто, след двеста години — ще живея там в своите книги или поне в бележката под линия на изследователя. Ето това вече е май историческа надежда, историко-литературна. «Копнея за безсмъртие — поне за земната му сянка!» Днес ти пиша прозирни глупости (както прозират влаковете), защото съм здрав, щастлив — а

освен това цялата работа по някакъв начин има отношение към детенцето на Таня.

Алманахът се нарича «Башня». Нямам го, но ще го намериш във всяка руска библиотека. От чичо Олег не съм получил нищо. Кога ги е пратил? Според мен нещо грешиш. Това е. Бъди здрава, целувам те. Нощ е, тихо вали — дъждът е намерил нощното си темпо и сега може да вали безкрай.“

Чу се как антрето се изпълни със сбогуващи се гласове, как падна нечий чадър, как изпухтя и спря асансьорът, повикан отдолу от Зина. Отново всичко утихна. Фьодор Константинович влезе в трапезарията, където Щоголев довършваше орехите, като дъвчеше на едната си страна, а Мариана Николаевна раздигаше масата. Пълното ѝ тъмнорозово лице с лъскави извивки на ноздрите, лилавите вежди, кайсиената коса, преминаваща в бодливосиньо върху голия тлъст тил, метличиновото око със замърсено от реснична боя бяло, мимоходом топнало поглед в чаената тиня по дъното на чайника, пръстените, гранатовата брошка, пъстрото шалче на раменете — всичко това образуваше заедно грубо, но сочно изрисувана картина от малко втръснал жанр. Тя сложи очилата, и извади от чантичката си листче с цифри, когато Фьодор Константинович попита колко дължи. При това Щоголев учудено вдигна вежди: беше сигурен, че вече няма да види нито пфениг от квартиранта, и понеже всъщност беше добър човек, вчера бе посъветвал жена си да не му вади душата, а след около две седмици да пише от Копенхаген на Фьодор Константинович със заплахата да се обърнат към неговите близки. След като Фьодор Константинович се заплати, от двестата марки му останаха три и половина и той отиде да си ляга. В антрето се срещна със Зина, върнала се от долу.

— Е? — каза тя с пръст върху ключа на лампата — полувъпросително, полуподканващо междуметие, означаващо приблизително: „Минавате ли? Угасям; прибирайте се.“

Трапчинката върху голата ѝ ръка, светлокопринените ѝ крака в кадифени пантофки, сведено лице. Угасна.

Легна си сред шепота на дъжда и започна да се унася. Както винаги на границата на съзнанието и съня всякакъв словесен брак изплава нагоре с блясък и звън: кристален звук в онази нощ, тъй християнска под хризолитова звезда... — и в стремежа си да разчисти

и да използва вслушалата се за миг мисъл започна да добавя от себе си: умрял е исполинът яснополянски, умрял е Пушкин, младият поет... — и понеже това беше ужасно, нататък се плъзнаха браздулици от римата: умря и лекарят Шполянски, астрахански, хански, извика Ханс тъй кански... Вятърът промени посоката и се заредиха на „з“: изобразиха и бриз от Бразилия, изобразиха и риза, лоза... тук отново се подаде крайче, понадено от мисълта, която слизаше все по-надолу в ада на алигаторски алитерации, в адски кооперации от думи, не „благо“, а „blague“^[18]. През този безсмислен брътвеж на бузата му заоблено се намести копчето на възглавницата, той се обърна на другата страна и по тъмния фон се затичаха голи хора към грюнвалдската вода, петно светлина в монограмния образ на инфузория заплава косо към горния ъгъл на подклепачното зрение. Зад някаква затворена вратичка в мозъка му, хванала се за ръчката и извърнала лице, мисълта се зае да обсъжда с някого сложна, важна тайна, но когато вратичката за миг се откряна, се оказа, че просто става дума за някакви столове, маси, атоли. Внезапно сред съгъстяващата се мъгла пред последния пост на разума удари сребърно телефонен звънец и Фьодор Константинович се обърна по очи, падайки... Звънът остана в пръстите му, сякаш се бе отрекъл. В антрето, вече оставила слушалката на място върху черния апарат, бе застанала Зина — изглеждаше уплашена.

— Тебе търсеха — каза тя полугласно. — Твоята предишна хазайка Frau Stoboy. Веднага да си идел. Чакал те някой. Побързай.

Той намъкна панталона от каша и тръгна задъхан по улицата. В това време на годината в Берлин има нещо като бели нощи: въздухът беше прозрачносив, мъглявите къщи плаваха като сапунени привидения. Някакви нощни работници бяха разкопали улицата на ъгъла и той трябваше да се промъква през тесни коридори от греди — до входа на всеки даваха фенерче, което трябваше да остави на изхода, на куки, забити в стълбовете, или просто на тротоара до празните бутилки от мляко. Щом остави и своята бутилка, той хукна нататък по матовите улици и предчувствието за нещо невероятно, невъзможно, нечовешки изумително облъхваше сърцето му с някаква свежа смесица от щастие и ужас. Сред сивата мъгла от зданието на гимназията излязоха по две слепи деца с черни очила, които минаха край него; те учат нощем (в икономично тъмни училища, денем пълни със зрящи) и

пасторът, който ги придружаваше, приличаше на льошинския селски учител Бичков. Подпрял се на уличната лампа, стоеше кльощав пияница, оборил чорлава глава, разтворил нозе като ножица и мушнал ръце в джобовете, сякаш слязъл от страница на старинна „Стрекоза“^[19]. Руската книжарница още светеше — там продаваха книжлета на нощните шофьори, и през жълтеникавата мътилка на стъклото той забеляза силуета на Миша Березовски, който подаваше някому черния атлас на Петри^[20]. Сигурно е тежко така да се работи нощем! Вълнението отново го заля, щом попадна в района, в който бе живял преди. Задъхваше се от тичането, сгънатото одеяло тегнеше на свитата му ръка — трябваше да бърза, а бе забравил разположението на улиците, пепелната нощ бе разбъркала всичко, беше разменила като на негатив взаимната връзка между тъмни и бледи места, нямаше кого да попита, всички спяха. Внезапно изникна тополата, зад нея високата кирха с виолетово-червения прозорец в арлекинови ромбове светлина: вътре се извършваше нощна служба, траурна старица с памуче под седълцето на очилата бързаше да се качи по стъпалата. Намери своята улица, но в началото ѝ стълб с нарисувана ръка в ръкавица и с фуниевиден ръкав сочеше, че в нея трябвало да се влиза откъм другата страна, където е пощата, понеже откъм тази били струпани знамената за утрешните тържества. Страхуваше се обаче да не я изгуби, докато заобикаля, при това пощата — тя е за по-късно, стига вече да не са пратили телеграма на майка му. Прекатери се през дъски, сандъци, през кукла на гренадир с букли и видя познатата къща; там работниците вече бяха проснали червената ивица на килима от вратата през тротоара, както правеха на Крайбрежната улица през бална нощ. Изтича по стълбището, фрау Стобой му отвори веднага. Лицето ѝ гореше, беше по бяла болнична престилка — преди се бе занимавала с медицина.

— Само без вълнения — каза тя. — Влезте в стаята си и стойте там. Трябва да сте готов за всичко — допълни с прозвъннал глас и го блъсна в стаята, в която бе смятал, че вече никога не ще стъпи.

Хвана я за лакътя, вече не се владееше, но тя отърси ръката му.

— Един човек е дошъл при вас — каза Стобой, — но сега почива... Почакайте минута-две.

Вратата се затръшна. Стаята беше съвсем същата, сякаш той продължаваше да живее в нея: същите лебеди и лилии по тапетите,

същият таван, дивно изрисуван с тибетски пеперуди (ето я например *Thecla bieta*). Очакване, страх, студ от щастieto, напирасци ридания — всичко се смеси в общо ослепително вълнение и той остана насред стаята, нямаше сили да помръдне. Ослуша се, загледан във вратата. Знаеше кой ще влезе ей сега и мисълта как по-рано се е съмнявал в това завръщане го учудваше: това съмнение сега му изглеждаше тъп инат на смахнат, недоверие на варварин, самодоволство на невеж. Сърцето му се пръскаше като на човек преди екзекуция, но в същото време тази екзекуция бе такава радост, пред която животът помръква, и не разбираше отвращението, което изпитваше понякога, щом в набързо стъкмените сънища му се мяркаше събитието, осъществяващо се сега наяве. Внезапно зад *трепналата* врата (някъде далеч се отвори друга) се чуха познати стъпки, домашната сахтиянена походка, вратата безшумно, но със страшна сила се разтвори, на прага застана баща му. Беше със златна тибетейка, в шевиотена куртка с джобове на гърдите за табакерата и за лупата; кафявите бузи в рязкото раздвояване на симетричните бразди бяха избръснати особено грижливо; в тъмната брада блестяха като сол бели косми; очите топло и мъхесто се смееха сред мрежата от бръчки — а Фьодор стоеше и не можеше да направи крачка. Баща му произнесе нещо, но толкова тихо, че той не различи какво, макар и смътно да съзнаваше: отнася се за това, че се е върнал цял и невредим, човечно истински. И все пак беше страшно да го приближи — толкова страшно, че на Фьодор му се струваше — ще умре, ако влезият пристъпи към него. Някъде в далечните стаи прозвуча предпазващо щастливият смях на майка му, а баща му тихо примлясна, без почти да отваря уста, както някога, когато се решаваше на нещо или диреше нещо по страницата... сетне пак заговори — и това отново означаваше, че всичко е добре и просто, че тъкмо това е възкресение и другояче не може да бъде, и още: че е доволен, доволен — от лова, от завръщането, от книгата на сина си за него, — и тогава най-сетне му олекна, избликна светлина, баща му уверено и радостно разтвори прегръдки. Фьодор изстена, изхлипа и в общото усещане за вълнената куртка, за едрите длани, за нежното боцкане от подстриганите мустаци нарасна блажено щастливата, жива, непреставаща да расте, огромна като рай топлина, в която се стопи и се разтвори неговото ледено сърце.

Отначало накамарването на нещо върху нещо и бледата дишаща ивица, отиваща нагоре, бяха съвсем неразбираеми като думи от забравен език или части от разглобена машина — и тази безсмислена бъркотия прати панически трепет в душата му: събуди се в ковчег, на лунна светлина, в тъмницата на вяло небитие. Но нещо в мозъка му се обърна, мисълта се утаи, побърза да замаже истината — и той разбра, че гледа пердето на полузатворения прозорец, масата пред прозореца: такъв е договорът е разума — театърът на земния навик, мундирът на временното естество. Отпусна глава върху възглавницата и се помъчи да се изпълни с топлото, дивното, обясняващото всичко — но вече му се присъни нещо бездарно компилативно, набърже скърпено от изрезки на дневния живот и стъкмено по негова мярка.

Утрото бе навъсено, хладно, със сиво-черни локви по дворния асфалт, ехтеше противно плоският звук от изструпвани килими. Шчооголеви приключваха подреждането на куфарите. Зина отиде на работа, а в един трябваше да се срещне с майка си, за да обядват двете във „Фатерланд“. За щастие не предложиха на Фьодор Константинович да се присъедини към тях — напротив, докато му притопляше кафето в кухнята, Мариана Николаевна му каза, както той седеше до нея по хавлия, шашнат от бивачното настроение в апартамента, че в килера му е оставила за обед малко италианска салата и шунка. Между другото се разбра, че през нощта звънил все същият злополучен телефонен абонат: този път бил ужасно развълнуван, било се случило нещо — но какво, така и не се разбрало.

Борис Иванович за десети път преместваше от един куфар в друг обувките си с калъпите: до една чистички, лъснати — към тях бе необикновено грижовен.

После се облякоха и излязоха, а Фьодор Константинович дълго с наслада се къпа, бръсна се, изряза си ноктите на краката, беше особено приятно да промуши ножицата под коравото крайче, да щракне — и се разхвърчаваха из цялата баня. Почука портиерът, но не можа да влезе, защото Шчооголеви на излизане бяха пуснали ключалката, а ключовете на Фьодор Константинович се разхождаха кой знае къде. В процепа на вратата, като изтрака с металното капаче, пощальонът пусна белградското вестниче „За Цар и Церков“, Борис Иванович бе абониран за него, а малко по-късно някой мушна рекламна листовка (останала да стърчи като лодка) на отворена наскоро бръснарница.

Точно в единайсет и половина откъм стълбището гръмна еквив лай — развълнувано слизаше кучето елзаска вълча порода, извеждано по това време на разходка. С гребен в ръката той излезе на балкона да погледне дали не се е разведрило, но макар да не валеше, небето се белееше мътно и безнадеждно — немислимо беше да си представи, че вчера е могъл да се излежава в гората. В спалнята на Шчооголеви се търкаляха хартийки, един от куфарите бе още отворен и отгоре върху пешкира бе оставена гумена помпичка. В двора се бе появил скитащ мустакат човек с цимбал, барабан, саксофон, целият бе окичен с музика, с лъскава музика на главата, носеше и маймунка с червено палтенце; дълго пя, като потропваше и зънкаше — но впрочем не заглушаваше тътена от килимите по лостовете. Като бутна предпазливо вратата, Фьодор Константинович се озова в стаята на Зина, в която никога не беше влизал, и със странното усещане на весел новодомец дълго гледа бодро тиктакация будилник, розата в чаша — със стъбълце, обраснало в мехурчета, диванчето, превръщащо се нощем в легло, и чорапите, съхнеци на радиатора. Закуси, седна до масата си, топна перодръжката и замря над бялата страница. Върнаха се Шчооголеви, идва портриерът, Мариана Николаевна строши флаконче парфюм — а той все седеше над гледания го изпод вежди лист и се пробуди чак когато Шчооголеви се застыгаха за гарата. До влака имаше още два часа, но гарата наистина бе доста далеч.

— Грях не грях — обичам да пристигам по-отрано — бодро изрече Борис Иванович, хванал ръкава и маншета си, за да намъкне палтото.

Фьодор Константинович му държеше (Шчооголев с учтиво възклицание, още половинчат, се дръпна и внезапно в ъгъла се превърна в страшен гърбушко), а сетне отиде да се сбoguва с Мариана Николаевна, която пред огледалото на гардероба, странно променила израза на лицето си (залъгвайки и умилквайки се на своето отражение!), си слагаше синята шапка със синя воалетка. На Фьодор Константинович внезапно странно му домъчня за нея и като помисли, предложи да отскочи до ъгъла да им вземе такси.

— Да, моля ви — каза Мариана Николаевна, тежко юрнала се към ръкавиците на дивана.

На пиацата нямаше коли, бяха ги взели, наложи се той да прекоси площада и да потърси отсреща. Шчооголеви вече бяха слезли,

сами си бяха свалили куфарите („тежкият багаж“ беше изпратен вчера).

— Е, Бог да ви закриля — каза Мариана Николаевна и го целуна с гумени устни по челото.

— Ако не се видим, ще си идем! — подвикна Борис Иванович, шеговито размаха ръка; таксито изви и замина.

„Завинаги“ — с облекчение си помисли Фьодор Константинович и като си заподсвирква, тръгна нагоре.

Едва пред вратата осъзна, че не може да влезе. Особено ядосващо беше да гледа, като вдигнеше капака на пощенския отвор, връзката ключове на пода в антрето: Мариана Николаевна ги бе пуснала вътре, след като беше заключила. По стълбището слезе доста по-бавно, отколкото се беше изкачил. Знаеше, Зина се канеше да иде направо на гарата: като се вземеше предвид, че влакът тръгва след час и половина и че пътят оттам с автобус беше цял час, тя (и ключовете) щеше да се върне най-рано след три часа. Вън беше мрачно и ветровито; нямаше при кого да иде, а в кръчми, в кафенета не стъпваше никога, мразеше ги люто. В джоба си имаше три марки и половина, купи си цигари и тъй като разяждащата го като глад потребност час по-скоро да види Зина (тъкмо сега, когато всичко е разрешено) всъщност изсмукваше цялата светлина и смисъл от улицата, от небето, от въздуха, той забърза към ъгъла, където спираше нужният му автобус. Това, че беше по домашни пантофи, в съвсем овехтял и измачкан костюм, лекъосан отпред, с липсващо копче на дюкяна, с провиснал на коленете плат и с майчината кръпка на задника, никак не го безпокоеше. Загарът и разкопчаната яка на чистата риза му даваха нещо като приятен имунитет.

Беше някакъв официален празник. От прозорците на къщите висяха три сорта знамена: черно-жълточервени, черно-бяло-червени и просто червени; всеки сорт означаваше нещо, а най-смешното бе: това нещо можеше да вълнува някого с гордост или със злоба. Имаше големи и малки знамена — с къси и с дълги дръжки, но градът не беше станал по-привлекателен от този ексхибиционизъм на гражданската възбуда. Мрачна процесия забави автобуса на Тауентциенщрасе; най-отзад в бавен камион се возеха полицаи с черни груби ръкавици, а сред знамената имаше едно с руски надпис „За Сърб и Чок!“, та известно време Фьодор се измъчваше от мисълта къде ли живеят тези „чоки“ —

дали не са чукчи? Внезапно си представи служебните фестивали в Русия, войниците с дълги шинели, култа към скулите, грамадния плакат с крещяща баналност в ленинско сако и каскетче, и сред гърма на глупостта, сред литаврите на суката, сред робските великолепия — нищожния панаирджийски писък на евтината истина. Ето го вечното, все по-чудовищно в радушието си повторение на Ходинка с гощавките — ала какви (много по-големи от първите предлагани), и с прекрасно организирано извозване на трупове... Но, общо взето — нека! Всичко ще мине и ще се забрави — и отново след двеста години някой самолюбив некадърник ще си отмъсти чрез мечтаещите за доволство наивници (стига да не настъпи моят свят, където всеки сам си е господар и няма равенство, няма власти — впрочем, щом не искате, недейте, все ми е едно).

Площад Потсдам, вечно осакатен от ремонти (о, старите картички с него, където е толкова просторно, радостта от файтонджиите, дългополи дами с копринени препаски, замитащи прахоляка — но все същите тлъсти цветарки). Псевдопарижкият стил на Унтер ден Линден. Тесните търговски улици зад него. Мостът, борсата и чайките. Мъртвите очи на старите хотели втора, трета, стотна категория. Още няколко минути пътуване — и ето я гарата.

Видя Зина в бежова рокля от жоржет и бяла шапчица да изхвърчава нагоре по стъпалата. Тя тичаше с прибрани до тялото розови лакти, притиснала чантичката — и когато той я настигна и я прегърна леко, тя се обърна с нежна и матова усмивка, с щастливата тъга в очите, с които го посрещаше насаме.

— Слушай — избъбри припряно, — закъснявам, да тичаме.

Но той отговори, че вече се е сбогувал с тях и ще я почака долу.

Ниското, залязващо зад покривите слънце сякаш се беше изръсило от облаците, закрили небосвода (но вече съвсем меки и небъдни също като вълнистото им стопяване върху зеленикав абажур), и там, в тясната пролука, небето беше нажежено, а отсреща прозорецът и металните букви горяха като медни. Дългата сянка на хамалина, тикащата сянка на количка, погълнала тази сянка, но тя отново подаде остър ъгъл на завоя.

— Ще ни е мъчно без тебе, Зиночка — рече Мариана Николаевна вече от вагона. — Но във всеки случай вземи отпуск през август и ела — ще видим, може пък да останеш при нас.

— Едва ли — каза Зина. — Ах, да. Днес ти бях дала моите ключове. Да не ги отнесеш със себе си, дай ги, моля те.

— Да ти кажа, оставих ги в антрето... и на Боря са в чекмеджето на масата... Нищо: Годунов ще ти отвори — допълни успокоително Мариана Николаевна.

— Е, това е. Остани със здраве — като въртеше очи, се обади Борис Иванович иззад пълното рамо на жена си. — Ах, Зинка, Зинка, ела при нас, ще караш велосипед, ще пиеш мляко до насита — кеф!

Влакът трепна и ето, запълзя. Мариана Николаевна дълго маха. Шчоголев прибра глава като костенурка (а докато е сядал, сигурно е изпъшкар).

Тя на подскоци изтича по стъпалата — чантата този път висеше от пръстите ѝ, бронзов блясък от последния слънчев лъч пробяга в зениците ѝ, когато долетя при Фьодор Константинович. Целунаха се така, сякаш току-що беше пристигнала отдалеч, след дълга раздяла.

— Хайде, отиваме да вечеряме — каза тя, като го хвана под ръка. — Сигурно си безумно гладен.

Той кимна. С какво се обяснява? Откъде се взе това странно притеснение — вместо ликуваща, бърлива свобода, каквато толкова, толкова предвкусах? Сякаш съм отвикнал от нея или не мога с нея, предишната, да се приспособя към тази свобода.

— Какво ти е? Защо се вкисна? — наблюдателно попита тя след мълчанието (вървяха към спирката на автобуса).

— Мъчно ми е да се разделя с Борис Бодри — отвърна той, като се мъчеше поне с шегата да се отърси от странното притеснение.

— А на мен ми се струва, че е от вчерашните прежеждия — усмихна се леко Зина и той внезапно долови в тона ѝ някак пресилен звън, който отговаряше по свой начин на неговото смущение и така го подчертаваше и усилваше.

— Глупости. Дъждът беше топъл. Чувствувам се чудесно.

Пристигна, качиха се. Фьодор Константинович плати от дланта си за двата билета. Зина каза:

— Чак утре ще взема заплата, така че имам само две марки. А ти?

— И аз не съм по цвете. От твоите двеста ми останаха три и половина, но повечето изфирясаха.

— Ще стигнат колкото за вечеря — каза Зина.

— Напълно ли си сигурна, че идеята за ресторанта ти харесва? Защото на мен не особено.

— Нищо, примири се. Изобщо вече свърши със здравословната домашна кухня. Не ме бива дори за пържени яйца. Трябва да помислим как да се уредим. А сега зная едно чудесно място.

Няколко минути мълчание. Вече светеха уличните лампи, витрините: от незрялата светлина улиците посърнаха и побеляха, а небето беше светло, широко, с облачета, обточени с фламингов пух.

— Виж, снимките са готови.

Взе ги от студените ѝ пръсти. Зина на улицата, пред кантората, стройна и светла, с тясно стъпили нозе, сянката на липовия дънер напреки на тротоара като бариера, спусната пред нея, Зина, седнала на една страна на прозоречния перваз със слънчев венец около главата. Зина на бюрото си, излязла е лошо, с тъмно лице — но на преден план е царствената пишеща машина с блясък върху ръчката на валяка.

Тя ги мушна отново в чантата, извади и отново прибра месечната трамвайна карта в целофан, извади огледалце, погледна озъбено пломбата на предния си зъб, върна го обратно, щракна чантата, остави я на коленете си, погледна си рамото, махна прашинка, сложи си ръкавиците, извърна глава към прозореца — всичко необичайно бързо, с раздвижено лице, с премигване, някак вътрешно прехапала устни и всмукала бузи. Но вече седеше неподвижно, сухожилието върху бледата ѝ шия бе изопнато, ръцете с бели ръкавици бяха отпуснати върху огледалната кожа на чантата.

Клисурата на Бранденбургската врата.

Оттатък площад Потсдам близо до канала възрастване скулеста германка (къде ли съм я виждал?) с облещено, треперещо кученце под мишница се юрна да слиза, като се олюля и се забори с призраци, и Зина я погледна нагоре с бърз небесен поглед.

— Позна ли я? — попита тя. — Лоренц. Май ужасно ми се сърди, че не ѝ се обаждам. Общо взето, съвсем излишна дама.

— На бузата ти има сажда — каза Фьодор Константинович. — Внимавай да не я размажеш.

Отново чантата, кърпичката, огледалцето.

— Скоро слизаме — избъбри тя след малко. — Какво?

— Нищо. Съгласен съм. Слизаме където кажеш.

— Тук — каза тя след още две спирки, хвана го за лакътя, привдигна го, отново седна от тласъка, стана вече окончателно и заизважда чантата си като от вода.

Светлината вече се беше стабилизирала; небето бе напълно замряло. Премина камион с връщащи се от някакви граждански оргии младежи, които размахваха нещо, крещяха нещо. Сред градинка без дървета, само от голяма продълговата леха, заобиколена от алея, цъфтяха армия рози. Откритата кошара на ресторанта (шест маси) срещу тази градинка бе отделена от тротоара чрез белосана бариера с петунии отгоре.

До тях лапаха глиган с глиганка, черният нокът на келнера се потопа в соса, а до златната ивичка на моята бирена халба вчера се е притискала устна с раничка... Мъглата на някаква тъга обгърна Зина — бузите ѝ, присвитите очи, трапчинката върху шията, ключицата — и за това някак спомагаше бледият дим от цигарата ѝ. Тътренето на подметки наоколо сякаш омесваше сгъстяващата се тъмнина.

Внезапно в откровено нощното небе, много високо...

— Гледай — каза той. — Колко чудесно!

По тъмното кадифе бавно се плъзгаше брошка с три рубина — толкова високо, че не се чуваше дори тътенът на мотора.

Тя се усмихна, леко разтворила устни, загледана нагоре.

Едва сега той навлезе в реда от чувства, които си бе обещал, докато преди беше мислил как с нея ще се изплъзне от плена, укрепнал постепенно по времето на техните срещи, постепенно станал обичаен, макар да се основаваше върху нещо изкуствено и всъщност недостойно за значението, което бе добило: сега изглеждаше необяснимо защо във всеки от тези четиристотин петдесет и пет дни просто не са се изнесли от дома на Шчооголеви, за да заживеят двамата; но в същото време той подсъзнателно знаеше, че тази външна пречка е само претекст, само показно оправдание със съдбата, набързо поставила първата попаднала ѝ подръка преграда, та през това време да се заеме с важна, сложна работа, вътрешна необходимост за която бе тъкмо забавянето на развитието, уж зависещо от житейската преграда.

Сега (в тази бяла, осветена кошара при златистата близост на Зина и при участието на топлата вдлъбнатата тъмнина точно зад релефно озарените петунии) той окончателно откри в мисълта за методите на

съдбата това, което бе служило за нишка, за скрита душа, за шахматна идея на едва замисления „роман“, за който предишния ден бе намекнал мимоходом на майка си. Тъкмо за това заговори сега, заговори така, сякаш това бе само най-хубавият, най-естественият израз на щастието — което пак тук странично, в по-общодостъпно издание се изразяваше с неща като кадифеността на въздуха, като трите липови изумрудени листа, попаднали в светлината на лампата, като студа на бирата, лунните вулкани на картофеното пюре, неясния говор, стъпките, звездата сред развалините от облаци...

— Ето какво бих искал да сторя — каза той. — Нещо, наподобяващо работата на съдбата спрямо нас. Спомни си само как се бе заела с това преди три и нещо години... Първият опит да ни срещне: тромав, усложнен! Да вземем само превозването на мебелите... Имаше нещо с такъв размах от рода на „не жалия материала“ — само като си помислиш, да настани в къщата, в която току-що се бях пренесъл, семейство Лоренц с цялата им покъщнина! Груба идея: чрез жената на Лоренц да ме запознае с теб, а за ускоряване бе използван Романов, който ме покани у тях на вечеринка. Но тъкмо тук съдбата сглупи: посредникът бе несполучлив, неприятен за мен — и бе постигнат точно обратният ефект: заради него започнах да избягвам запознанството с Лоренц — затова целият този претрупан градеж отиде на вятъра, съдбата си остана с мебелния фургон в ръце, разходите не се оправдаха.

— Внимавай — каза Зина, — може да ти се разсърди заради тази критика и да ти отмъсти.

— Слушай нататък. Тя направи втория си опит, вече по-евтин, но обещаващ успех, защото нали все ми трябва пари, затова би трябвало да се вкопча в предлаганата ми работа — да помогна на непознатата госпожица при превода на някакви си документи, но и това не сполучи. Първо, защото адвокатът Чарски също се оказа неподходящ посредник, а, второ, защото мразя да се занимавам с преводи на немски — затова отново се провали. Тогава вече най-сетне след тази несполука съдбата се реши да действа със сигурност, тоест направо да ме настани в апартамента, в който живееш, и за тази цел избра не първия срещнат, а човек, който не само ми е симпатичен, но и енергично се зае с нещата и не ме остави да кръшкам. Истина в последната минута стана задръстване, което за малко да провали

работата: в бързината — или от скъперничество — съдбата не си мръдна пръста да осигури присъствието ти по време на първото ми посещение; а аз, нали разбираш, поприказвах пет минути с пастрока ти, всъщност от небрежност изтърван от клетката, през рамото му зърнах съвсем непривлекателна стая и реших да не я наемам; тогава вече от немай-къде, като последна отчаяна маневра, съдбата, която нямаше как веднага да те покаже, ми показва твоята бална синкава рокля на стола — колко странно, и аз не зная защо, но маневрата сполучи, представям си как съдбата си е отдъхнала.

— Само че роклята не беше моята, а на братовчедка ми Раиса — тя е много мила, но е ужасна мутра, — май ми я беше оставила да махна или да пришия нещо.

— Тогава излиза съвсем остроумно. Каква находчивост! Най-очарователното в природата и в изкуството се гради върху лъжа. Нали виждаш — започна с лудешки търговски размах, а приключи с най-изискан щрих. Не е ли това линия за чудесен роман? Каква тема! Ала трябва да я застроя, да ѝ сложа завеси, да я обкръжа с гъсталака на живота — на своя живот, на своите писателски страсти, грижи.

— Да, но ще излезе автобиография с масови екзекуции на добрите познати.

— И така да е — ще разбъркам тестето, ще променя, ще смеся, ще сдъвча, ще избълвам... ще добавя свои подправки, така ще го просмуча със себе си, че от автобиографията ще остане само прах — но, разбира се, прах, от който се прави най-оранжевото небе. И няма да го напиша сега, а още дълго ще се готвя, може би години... Във всеки случай първо ще се захвана с друго — иска ми се нещо да преведа по свой начин от един старинен френски умен човек — ей така, за окончателно поробване на думите, защото в моя „Чернишевски“ те още се мъчат да надават глас.

— Всичко това е чудесно — каза Зина. — Ужасно ми харесва. Според мен ще станеш писател, какъвто още не е имало, и Русия направо ще вехне по тебе — когато прекалено късно се осъзнае... Но дали ме обичаш?

— Това, което казвам, е в известен смисъл обяснение в любов — отвърна Фьодор Константинович.

— Малко ми е „в известен смисъл“. Знаеш ли, понякога вероятно ще съм жестоко нещастна с теб. Но, общо взето, ми е все едно, готова

сЪМ.

Тя се усмихна, широко разтвори очи и вдигнала вежди, а сетне леко се облегна на стола и се зае да пудри брадичката и носа си.

— Ах, трябва да ти кажа — това е великолепно, у него има едно забележително място, което май мога да кажа наизуст, стига да не се объркам, не ме прекъсвай, преводът е още приблизителен: имало някога един човек... живял като истински християнин; правел много добрини кога със слово, кога с дело, а кога с мълчание; спазвал пост; пиел вода от планински долини (хубаво — нали?); хранел духа си чрез съзерцание и бдение; изживял чист, мъчен, мъдър живот; когато обаче усетил приближаването на смъртта, тогава вместо мисли за нея, вместо разкаяни сълзи, сбогувания и скръб, вместо монаси и черен нотариус събрал гости на гуляй, акробати, актьори, поети, куп танцьорки, трима вълшебници, толенбургски студенти гуляйджии, един пътешественик от Тапробана, гаврътнал чаша вино и се споминал с безгрижна усмивка сред сладки стихове, маски и музика... Нали е великолепно? Ако някога ми се наложи да умирам, бих искал да е именно така.

— Само без танцьорките — отбеляза Зина.

— Е, те са просто символ на веселба. Да тръгваме ли вече?

— Трябва да платим — каза Зина. — Повикай го.

Сетне им останаха единайсет пфенига, като се брои и почернялата монетка, която тя тези дни бе намерила на тротоара: за късмет. Когато тръгнаха по улицата, той усети бързи тръпки покрай гръбнака и — отново същото притеснение, но вече в друг, морен ракурс. До къщи имаше дващест минути бавно ходене и го пареше под лъжичката от въздуха, от мрака, от медената миризма на цъфналите липи. Тази миризма се стапяше, заменяше се от черна свежест из пътя от липа до липа и отново под очакващата шатра нарастваше задушният, опияняващ облак, а Зина, издала напред ноздри, мълвеше: „Ах... помириши“ — и отново мракът се обезвкусяваше, и отново се изпълваше с мед. Нима днес, нима сега? Бреме и заплаха за щастие. Когато вървя така с теб, бавно, бавно, и съм те хванал през рамо, всичко леко се олюлява, главата ми шуми, иска ми се да тътря нозе, лявата обувка се смъква от крака ми, влачим се, влачим се, замъгляваме се — всеки миг напълно ще се стопим... И някога ще си припомним всичко това — липите, сянката върху стената, нечий пудел, който почуква с неотрязани нокти по плочите на нощта. И звездата,

звездата. А ето го и площада и тъмната кирха с жълтия часовник. А ето на ъгъла — къщата.

И сбогом, книга! И видения! Тук краят се налага сам. Когато вдигне се Евгений, поетът няма да е там. Все пак ухото не желае със музикалната омая да се разделя. И сама съдбата звънва — за ума предел не съществува: ето, там, гдето сложих точка аз, зад страницата в син захлас бди призрактът на битието като прииждащ облак тих — и не завършва този стих.

[1] Почуда (фр.). — Б.а. ↑

[2] ... *френския мислител Delalande* — същият мислител е «цитиран» и в «Покана за екзекуция» (издадена на български език през 1987 г.). В предговора към английското издание Набоков твърди, че той е измислил този Пиер Дьолаланд. Може би е използвал за негов «прототип» френския философ Андре Лаланд (1867–1963), който смятал, че същностен закон на действителността е стремежът към смъртта. ↑

[3] Аз направих същото (нем.). — Б.а. ↑

[4] В полето (фр.). — Б.а. ↑

[5] Раждащото се дете с обзето от ужасите на майка си (фр.). — Б.а. ↑

[6] Една стара история (нем.). — Б.а. ↑

[7] Никога (анг.). — Б.а. ↑

[8] ... *погледна косо Владимиров...* — В пета глава на романа „Дар“ образът на автора се раздвоява на пародийния Ширин и на Владимиров. В интервюта по-късно Набоков твърди, че никога не ходи на никакви събрания, не членува в организации или партии; чрез изобразеното писателско събрание е изразил отвращението си към всякакви котерийни боричкания. ↑

[9] ... *по замисъла на местните льонотри* — Андре Льонотр (1613–1700) е френски архитект паркостроител. ↑

[10] Риданието, което още ме опияняваше (фр.). — Б.а. ↑

[11] *Евгений де Турнемир Салиас* (1840–1908) — граф, автор на исторически романи с литературен псевдоним Салиас. ↑

[12] Прекрасно време, а вестникът предвижда за утре дъжд (нем.). — Б.а. ↑

[13] Ето вече се появяват облаци (нем.). — Б.а. ↑

- [14] Приблизително четири и половина (нем.). — Б.а. ↑
- [15] Много благодаря (нем.). — Б.а. ↑
- [16] Таван (рус). — Б. пр. ↑
- [17] Уютна (от *gemütlich*, нем.). — Б.а. ↑
- [18] Шега; в някои случаи и лъжа (фр.). — Б.а. ↑
- [19] „*Стрекоза*“ — седмично хумористично списание, излизало в Петербург от 1875 до 1908 г. ↑
- [20] ... *черния атлас на Петри* — *Едуард Петри* (1856–1899) — руски географ, антрополог, подготвил широко използван атлас. ↑

Издание:

Владимир Набоков. Дар

Руска, художествена, първо издание

Художник: Веселин Цаков

Редактор: Емилия Масларова

Печат „Абагар“ ЕООД — Велико Търново

Издателство „Хемус“ ООД, София, 1997

ISBN 954-428-153-3

Романът „Дар“ е публикуван за пръв път в сп. „Современные записки“, Париж, №63-67, 1937–1938. Първо отделно издание — в Ню Йорк през 1952 г. Този превод е осъществен по изданието: Москва, изд. „Правда“, 1990 г.

За корицата е използвана творба на руския художник Василий Кандински.

Владимир Набоков. Собрание сочинений в четырех томах. Том 3
Москва, Издательство „Правда“, 1990

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.